

ANDREI ȐȐTEA

II
16520
L

*SCRIERI
ISTORICE
ALESE*

Coperta de Cseh Gusztáv

ANDREI OȚETEA
1894—1977

ANDREI OȚETEA

SCRIERI ISTORICE ALESE

Prefața

de

Acad. DAVID PRODAN

Ediție și studiu introductiv

de

FLORIN CONSTANTINIU și ȘERBAN PAPACOSTEA

Indice

de

ANTOANETA CIOCILTAN

EDITURA DACIA

CLUJ-NAPOCA

1980

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
L. I. E. ST. N. IORGA
BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
Cota **F 16520 / 8866**
Inventar **8866**

CUPRINS

Prefață (Acad. D. Prodan)	7
Introducere	9
Notă asupra ediției	20

ISTORIE UNIVERSALĂ

Un exponent al Renașterii italiene: Francesco Guicciardini	23
Agonia vechiului regim francez și formarea spiritului revoluționar	35
Contribuție la chestiunea orientală	69

ISTORIA ROMÂNIEI

Romanitatea orientală	187
Influența Moldovei și Țării Românești asupra politicii Porții	195
Un cartel fanariot pentru exploatarea țărilor române	203
Valoarea documentară a memoriilor lui I. P. Liprandi	213
Geneza Regulamentului organic	229
Risorgimentul și Unirea Principatelor	246
Note și comentarii	255
Indice	261

PREFAȚĂ

Andrei Oșetea se numără fără îndoială printre numele de prim plan ale istoriografiei românești de totdeauna, și cu deosebire a ultimelor decenii. Plecat fizic nu de mult dintre noi, rămîne viu prin greutatea și prestigiul operei sale, o operă pe cît de întinsă pe atît de solid fundamentată științific. O operă de larg orizont, durabil clădită, menită nu numai temporalității, ci și duratei în timp. Durabilă pentru că ea nu numai adaugă vastul edificiu al istoriografiei românești, lărgindu-i orizontul, dar îi servește și solide pietre de temelie. Ea este o operă în esență de teme majore, de largi perspective universale. Și în același timp și o operă de idei istorice, de concepție, pornită clar pe drumul materialismului istoric, mărturisit deschis încă în 1938 în Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și expunere. În această concepție atacă și o temă capitală, ca cea a Renașterii și Reformei, una din lucrările sale fundamentale, punînd la temeliile lor, la însăși temelia lumii moderne pe care ele o deschid, dezvoltarea economică, în speță capitalismul, devînd sensibil optica comună de pînă aci.

Privită din asemenea perspectivă, universală, primea noi dimensiuni istoria noastră însăși. Ceea ce istoricul demonstrea în prima sa teză mai mare de această implicație, în Chestiunea orientală, reprodusă în traducere românească chiar în acest volum de început a reeditării operei sale. Se proiecta astfel o nouă lumină asupra complicațiilor externe ale unei întregi epoci din istoria țărilor române, incluzînd-o acum firesc în ansamblul istoric al timpului.

Pe această filieră ne-a venit apoi ca o adevărată surpriză lucrarea sa din 1945, Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești 1821—1822, care a pus deodată întreaga mișcare, fără să-i nege, firește, individualitatea proprie, în perspectiva largă a istoriei Răsăritului Europei, în mișcarea generală de eliberare a popoarelor supuse din Imperiul otoman, în locul paralelismului mai îngust Tudor—Ipsilanti de pînă aci, stîrnind aprinse polemici, în care istoricul a trebuit să-și apere cu dîrzenie teza. Polemici în care și-a făcut proba de foc însăși metoda și soliditatea cercetării sale, materialele multe descoperite pe parcurs, mai ales în arhivele Moscovei și Budapestei, confirmîndu-l deplin. Lucrarea de atunci s-a lărgit astfel mereu, izbutind în cele din urmă într-o durabilă monografie, Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821, demonstrînd acum în toată complexitatea ei social-economică și politică și calificarea de revoluție a mișcării.

Pe aceeași linie valorică și de largă perspectivă istorică se înscrie și ultima sa lucrare de proporții, Pătrunderea comerțului românesc în circuitul

internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism), *apărută postum*.

Acestea sînt temele care stau în centrul vastei și variatei sale opere, — presărate cu nenumărate alte teme, momente, personalități, priviri de ansamblu, sinteze din istoria generală mergînd de la tratate pînă la manuale școlare, cu întinse corpusuri documentare, — dar care sînt și definatorii pentru caracterul ei. O operă conceptual și structural unitară, care, cu toată diversitatea ei, se îmbină într-un tot coerent, organic, monumental. O operă perseverentă, rod al unei munci tenace, îndărătnice, moștenire prețioasă a originilor sale din acel rezervor de energie românească, notoriu sub renumele de *Mărgineni*. Operă de înaltă probitate străjuită neabătut de o etică științifică nicicînd dezmințită.

Andrei Oțetea a avut fericita șansă de a se forma la cea mai înaltă școală istorică, să-și facă șapte ani studiile la Sorbona, în preajma marilor maeștri ai genului, la lumina raționalismului francez, care și-au pus amprenta pe întreaga opera vieții sale. Nu însă fără nota personală: interogarea severă a materialelor sale documentare, pasiunea în susținerea tezelor sale, apărarea dîrză a convingerilor sale. Personal e apoi stilul său, perfect clar, concis, strict științific, personală e afirmația directă, fără echivoc, ocolind nuanța evazivă, ambiguă, falacioasă. Și în această privință opera sa poate servi un model de urmat. Iată de ce ne este atît de prețioasă, atît de necesară.

Din complexitatea ei cei doi elevi preferați și colaboratori ai săi, Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, ei înșiși acum pe primul plan al istoriografiei generației noi, au ales de început doar cîteva piese, nu din cele mai mari, dar nu mai puțin reprezentative. Printre ele și una mai întinsă, Contribuție la chestiunea orientală, lucrare care, cu toată importanța ei, n-a ajuns să fie cunoscută și în limba română.

Fie ca acest necesar și fericit început să-și aibă și urmarea cuvenită. Un cuvînt de recunoștință Editurii „Dacia“, care se arată atît de sensibilă la asemenea inișiative.

D. PRODAN

INTRODUCERE

Născut la Sibiel la 5 august 1894, Andrei Oțetea a desfășurat o activitate științifică și didactică de înaltă valoare, care l-a așezat printre marile personalități ale istoriografiei și învățămîntului universitar din România. Andrei Oțetea a întruchipat cele mai alese însușiri ale țaranului român, căci oriunde l-a purtat setea de învățătură și de cunoaștere, el a păstrat firea de muncă aprigă, de cumpănire sănătoasă și de vorbire măsurată a țaranului nostru. Ogorul i-a fost istoria; unealta, condeiu; recolta, cartea.

După terminarea școlii elementare din satul natal, Andrei Oțetea s-a înscris la Liceul de Stat din Sibiu, unde în curînd avea să se deștepte în el simțămîntul de combatant pentru drepturile poporului său oprimat de regimul dublei monarhii. Lovit în sentimentele sale românești de afirmațiile denigratoare ale profesorului de istorie Thurzó Ferenc, el s-a asociat unui grup de 26 de elevi, care a editat o revistă litografiată, „Izvorul”, cu scopul „cultivării limbii și literaturii române”¹, limbă socotită de amintitul profesor ca fiind... slavă! Descoperirea de către Thurzó însuși a revistei a dus la eliminarea tînarului Andrei Oțetea, care a trecut la Liceul din Brașov.

La terminarea studiilor, Andrei Oțetea a făcut parte din primul grup de tineri transilvăneni, trimiși, îndată după Unirea din 1918, la studii universitare în Franța.

Cursurile urmate la Sorbona și la Școala de științe politice i-au permis să cunoască un șir de remarcabile personalități ale vieții culturale din capitala franceză: André Siegfried, Henri Hauvette, care i-au deșteptat interesul pentru Renașterea italiană, Charles Diehl și Henri Hauser, care, fără a fi un marxist, își întemeia expunerile pe doctrina lui Marx, făcîndu-l astfel pe tînarul student să se îndrepte el însuși spre cunoașterea concepției materialismului dialectic și istoric, din care avea să facă fundamentul teoretic și metodologic al întregii sale opere².

Înapoiat în țară — după susținerea doctoratului în litere la Paris, a ocupat succesiv posturile de conferențiar (1927—1932), docent (1932—1934) și profesor la Universitatea din Iași, de unde a trecut apoi la cea din București, ocupînd postul de șef al catedrei de istorie universală (1948—1964).

¹ Andrei Oțetea, *Confessions*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. VIII (1969), nr. 3, p. 401.

² Vezi *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și de expunere*, în „Însemnări ieșene”, III (1938), 7, p. 105—117.

Director al Institutului de Istorie „N. Iorga“ (1947—1948 și 1956—1970), Andrei Oțetea și-a văzut recunoscută valoarea științifică a operei sale prin alegerea ca membru titular activ al Academiei R. S. România (din 1955) și ca vicepreședinte al Academiei Lumii Latine.

Opera istorică a lui Andrei Oțetea se distinge printr-o varietate de preocupări, care merge de la ediția de text și principiile de metodă pînă la sinteză și cercetare monografică. În cuprinsul acestei opere de conținut atât de divers³, pot fi distinse câteva direcții fundamentale de cercetare care au grupat contribuțiile majore ale istoricului: Renașterea și Reforma, Problema orientală, Revoluția din 1821 și trecerea de la feudalism la capitalism în țările române.

În rîndurile de mai jos, încercăm să prezentăm ideile fundamentale ale lui Andrei Oțetea, astfel cum ele s-au format și maturizat în permanent și direct contact cu sursele istorice, în care a găsit întotdeauna forța de înnoire a opiniilor și interpretărilor sale.

*

Primul domeniu istoriografic ilustrat de activitatea lui Andrei Oțetea a fost cel al Renașterii. Întîlnirea dintre istoricul român și această mare primenire a spiritului european, vast cîmp de investigație de care nu s-a despărțit niciodată, s-a realizat prin intermediul unuia din cei mai iluștri reprezentanți ai vieții politice italiene în primele decenii ale secolului al XVI-lea, Francesco Guicciardini, în activitatea politică și intelectuală a căruia s-au manifestat puternic unele din tendințele dominante ale epocii. „Autorul lucrării de față și-a făcut inițierea în istoria Renașterii cu o teză de doctorat în litere asupra istoricului florentin Francesco Guicciardini, susținută la Sorbona în 1926“⁴. Operă de erudiție sigură și de largă reînnoire documentară a domeniului, prin fecunde cercetări în arhivele din Florența, monografia consacrată lui Francesco Guicciardini — *François Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique*, Paris, 1926 — a fost temelia din care avea să se dezvolte treptat viziunea istoricului despre Renaștere.

Lărgirea unghiului de vedere adoptat de istoricul român în investigația sa asupra lui Guicciardini prevestește înțelegerea largă a fenomenului Renașterii în studiile sale ulterioare; mai mult decît atât, cercetarea consacrată marelui om politic și istoric florentin revelă trăsăturile fundamentale ale demersului intelectual al lui Andrei Oțetea.

Două au fost principiile călăuzitoare ale lucrării: integrarea omului și a gândirii sale istorico-politice în marile realități ale vremii, în cadrul cărora și-a desfășurat activitatea politică, și înțelegerea interdependenței dintre acțiunea și gândirea sa politică, temă înscrisă în titlul însuși al lucrării. „Țelul studiului nostru e să urmărim evoluția, dezvoltările și transformările gândirii lui Guicciardini în cadrul împrejurărilor care au determinat-o... Deși

³ Vezi bibliografia lucrărilor lui Andrei Oțetea, pînă în 1968, alcătuită de Ioan Chiper, în „Revue Roumaine d'Histoire“, t. VIII (1969), nr. 3, p. 423—434.

⁴ A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, p. 11.

ne-am limitat la cadrele riguros definite ale unei monografii, am fost siliți să facem frecvente incursiuni în domeniul istoriei generale. Acțiunea lui Guicciardini a fost strâns legată de cele mai de seamă evenimente ale vremii sale. Chiar și speculațiile sale abstracte nu pot fi explicate decât în legătură cu răsturnările care, după expediția lui Carol al VIII-lea, s-au petrecut în istoria Florenței⁵. Concepția, deopotrivă, largă și pătrunzătoare după care s-a îndrumat autorul, siguranța metodei de investigație pe care singur și-a făcut-o, au făcut din scrierea sa asupra lui Guicciardini o lucrare de referință obligatorie pentru toți cei ce se ocupă de omul politic și istoricul florentin: „Metoda sa sigură, armonioasă dispoziție a numeroaselor izvoare de care se slujește, expunerea clară a complicatelor situații istorice ale secolului, ne obligă să considerăm opera ca biografia definitivă a istoricului florentin”⁶.

Realizată după o concepție atât de cuprinzătoare, lucrarea despre Guicciardini i-a deschis autorului o largă perspectivă asupra Renașterii în câteva din aspectele ei de seamă, îndeosebi asupra istoriei politice și a gândirii politico-istorice a epocii. Dar odată angajat în această direcție, a studiilor asupra Renașterii, el nu a mai părăsit-o pînă cînd a ajuns la capătul drumului, înțelegerea Renașterii în ansamblul ei. Rînd pe rînd toate componentele esențiale ale Renașterii au intrat în obiectivul cercetării sale. O lentă și sistematică operă de clarificare, realizată printr-o neîntreruptă confruntare a propriei sale gândiri cu datele cele mai noi ale științei europene, a precedat încheierea viziunii de ansamblu. Rezultatele acestei apropieri succesive de țelul final au fost încorporate într-un șir de studii speciale publicate în periodicele românești în anii 1927—1939 (*Considerațiuni asupra genezei și spiritului Renașterii*, „Minerva”, I, 1927; *Renaștere și reformațiune*, „Minerva”, II, 1929; *Războaiele religioase din Franța și geneza ideii de toleranță*, „Revista Fundațiilor Regale”, IV, 1937; *Cauzele economice ale Renașterii*, „Viața Românească”, XXXI, 1939; *Formarea statelor moderne*, „Viața Românească”, XXXI, 1939; *Descoperirile geografice și începutul expansiunii europene*, „Viața Românească”, XXXI, 1939; *Lupta pentru supremația asupra Italiei și formarea sistemului politic european*, „Viața Românească”, XXXI, 1939; *Umanismul italian*, „Viața Românească”, XXXI, 1939; *Problema Renașterii*, „Revista Fundațiilor Regale”, VI, 1939; *Umanismul italian*, „Viața Românească”, XXXI, 1939). Cincisprezece ani după teza consacrată lui Guicciardini apărea elaboratul final al acestui îndelungat efort, cartea *Renașterea și Reforma* (București, 1941)⁷, realizare superioară a istoriografiei române prin forța integratoare a gândirii autorului, care a reușit să găsească elementele de unitate ale uneia din cele mai complexe realități istorice, și prin claritatea expunerii.

⁵ A. Oțetea, *François Guichardin*, p. VIII.

⁶ Vincenzo Luciani, *Francesco Guicciardini e la fortuna dell'opera sua*, Florența, 1949, p. 29.

⁷ Lucrarea a fost reeditată într-o nouă versiune după război, *Renașterea*, București, 1964, și apoi din nou sub titlul inițial, *Renașterea și Reforma*, București, 1968. Această din urmă ediție, a fost tradusă și editată și în limba maghiară la Budapesta. Trimiterile din text se referă la ultima ediție românească a lucrării.

În viziunea nouă a lui Andrei Oțetea, Renașterea e un fenomen global, o reînnoire generală a societății europene, care, pornită din zona economiei, s-a propagat treptat în toate domeniile vieții social-politice. Dezvoltarea comerțului și a industriei și deplasarea centrului de greutate în viața socială de la țară la oraș a fost, potrivit autorului, factorul primordial care a determinat toate celelalte orientări ale societății europene în tranziția de la evul mediu la epoca modernă. Părăsind tiparele ei medievale, dominate de ideea de subzistență, care subordona producția consumului, înțeles ca îndestulare a „nevoilor elementare de hrană, îmbrăcăminte și locuință“, — formulă specifică unei lumi rurale cu tonalități economice extrem de scăzute — economia europeană se orientează tot mai hotărât după regulile impuse de capital, cu tendința sa din ce în ce mai marcată de expansiune nelimitată. În acest dat primordial, autorul a văzut factorul decisiv al unei evoluții globale al cărei rod avea să fie Renașterea: „Forța care a transformat repausul în neliniște, inerția în activitate, apatia în geniu calculator și ambiție nepotolită, forța care a înlocuit o ordine statică cu alta esențial dinamică și a transferat de la țară la oraș centrul de gravitate al vieții, forța care a aruncat în aer toate îngrădirile societății medievale a fost capitalismul“⁸. Răsturnare de tendință ale cărei începuturi îndepărtate se află în secolul XI, dar care nu a afectat întreaga societate decât în secolele XIV—XV, când componentele principale ale economiei capitaliste — dezvoltarea producției meșteșugărești și manufacturiere controlate de capital, accentuarea tot mai marcată a diviziunii muncii și separarea orașului de sat, tendința de concentrare a capitalului și de reinvestire a sa în afaceri, subordonarea celui din urmă față de cel dintâi, dezvoltarea creditului și multiplicarea pe această cale a capitalului, raționalizarea vieții economice în ansamblul ei prin adaptarea la concurență și la principiul eficienței, cu alte cuvinte formarea spiritului capitalist și a burgheziei, promotoare și beneficiară a acestor noi realități — se întrevăd limpede.

Urmărind primordial mișcarea petrecută în sfera activității economice și direcțiile ei, Andrei Oțetea a integrat apoi în procesul declanșat de această înnoire toate aspectele esențiale ale lumii moderne în devenire: lărgirea orizontului geografic prin explorări și prin acțiunea conquistadorilor, apariția statelor moderne și a unui sistem politic european, renașterea intelectuală și artistică, în sfârșit, Reforma. Într-o admirabilă înlănțuire organică sînt înfățișate în *Renașterea și Reforma* toate consecințele acestui impuls originar.

Nevoile unei economii în căutare febrilă de capital și deci, de metale prețioase, consumul de produse orientale de către o societate în care accesul la consum se lărgise simțitor, a dat o nouă intensitate efortului Apusului european de a stabili legături directe cu țările Orientului. Explorările secolului XV—XVI se deosebesc de cele ale misionarilor și negustorilor medievale nu numai prin direcțiile și amploarea lor incomparabil mai mare, dar mai ales prin stabilirea unui flux continuu de produse și, mai mult decât

⁸ A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, p. 43.

atît, prin luarea în stăpînire directă a unor însemnate puncte de control sau a unor întinse teritorii. Dar pentru ca această lărgire considerabilă a orizontului geografic să devină posibilă și să marcheze începutul procesului de integrare a lumii cunoscute sau în curs de descoperire, era necesar ca o forță mult mai mare decît cea a asociațiilor medievale de negustori să promoveze mișcarea. Această forță a fost statul modern, produs el însuși al noilor realități economice și sociale dezvoltate la sfîrșitul evului mediu, capitalul și burghezia în ascensiune. Apariția marilor monarhii centralizatoare, mai tîrziu absolute, a fost nu numai o consecință a acțiunii acestor forțe, ci și un puternic imbold pentru afirmarea lor. Consolidarea statelor moderne în Europa secolelor XV—XVI a modificat sensibil raporturile internaționale și a dus la crearea unui „sistem politic european“, a cărui funcționare autorul o pătrunsesse încă din vremea cînd analizase acțiunea politică a lui Francesco Guicciardini.

Raportată la aceste coordonate, renașterea intelectuală și artistică nu mai apare ca un fenomen autonom ci ca rezultat necesar al unei evoluții de ansamblu. Promotoare a unor realități economice și a unor relații sociale noi, burghezia în ascensiune a creat și un sistem de valori proprii, în opoziție cu cele ale lumii medievale. Afirmînd superioritatea rațiunii asupra credinței, a observației și experienței asupra tradiției, a spiritului laic asupra celui bisericesc, a drepturilor individului asupra constrîngerilor societății medievale, noua forță socială a subminat valorile tradiționale ale bisericii și feudalității. Străduindu-se să-și dea o viziune și un sistem de valori proprii, burghezia a redescoperit valorile antichității clasice: „Spiritul laic, pozitiv și raționalist, care deosebește omul modern de omul medieval și pe care îl regăsim în toate domeniile vieții moderne, e produsul noii clase burgheze și nu al culturii umaniste, bazată pe studiul literaturii clasice. Literatura clasică ar fi rămas literă moartă dacă spiritul Renașterii nu i-ar fi insuflat o nouă viață“⁹. Și Reforma se integrează prin cîteva din trăsăturile ei esențiale — desacralizarea clerului, exproprierea bisericii de imensele ei stăpîniri de pămînt și de o parte însemnată a jurisdicției ei, constituirea bisericilor naționale — în marele curent de înnoire al vremii.

Operă de maturitate a unui intelect cu puternică vocație pentru sinteză, *Renașterea și Reforma* a deschis cercetării un drum pe care l-au urmat apoi mulți alți specialiști.

Unei inițiative a lui Nicolae Iorga i se datorează a doua direcție de istorie universală în care s-a înscris activitatea istoriografică a lui Andrei Oșetea: *chestiunea orientală*. Punctul de pornire al investigației întreprinse de istoricul român asupra chestiunii orientale a fost bogatul material documentar inedit care se păstra încă la acea dată în arhivele din Neapole, distruse aproape cu desăvîrșire în cursul celui de al doilea război mondial, și anume: rapoartele plenipotențiarilor Regatului celor două Sicilii la Istanbul în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. Dar, ca și în cazul scrierii consacrate lui Guicciardini, autorul nu s-a mulțumit să aduca

⁹ A. Oșetea, *Renașterea și Reforma*, p. 20.

la lumină documentele inedite pe care le-a găsit și să extragă din ele elementele noi, pentru a le adăuga faptelor cunoscute, ci a regândit întreaga problematică a temei cercetate — chestiunea orientală — realizând una din cele mai cuprinzătoare și pătrunzătoare sinteze în acest domeniu atât de frecvent dezbătut în istoriografia europeană (*Contribution à la question d'Orient. Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople, 1741—1821*, București, 1930).

„Contribuția pe care socotim că o aducem la istoria chestiunii orientale în secolul al XVIII-lea — scria autorul în cuvîntul său înainte — constă într-o serie de documente inedite și în planul schiței noastre istorice¹⁰; prin plan, autorul desemna modest viziunea de ansamblu nouă pe care a adus-o în cunoașterea unui aspect esențial al relațiilor internaționale, în plină transformare, în secolul luminilor, al Revoluției franceze și în timpul Imperiului napoleonian. Și în această lucrare s-a manifestat una din trăsăturile dominante ale intelectului lui Andrei Oțetea, capacitatea sa de a cuprinde într-un plan unitar realitățile multiple din interacțiunea cărora a rezultat problema cercetată în toată complexitatea și în toate vicisitudinile ei.

„Chestiunea orientală se înfățișează ca o problemă de succesiune din ziua în care victoriile prințului Eugeniu (de Savoia) au revelat Europei decăderea Imperiului otoman. Dar criza nu a luat forme acute decît din ziua în care Rusia, după ce i-a înfrînt pe suedezi și poloni, a apăsat cu toată greutatea asupra Turciei¹¹. Premiza întregii probleme fiind astfel stabilită în urma unei investigații concepute după planul cel mai larg, nu-i rămînea autorului decît să definească factorii chestiunii orientale și să le urmărească acțiunea:

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, după epuizarea avîntului ofensiv al Austriei care, în vremea lui Eugeniu de Savoia, păruse chemată să pună capăt dominației otomane în sud-estul Europei, problema orientală, „marea afacere“ a politicii europene, a fost dominată de interesele economice ale Franței și Angliei, pentru care Imperiul otoman se dovedea din ce în ce mai mult o excelentă piață de desfacere a produselor lor. Modificarea echilibrului european ca urmare a intrării masive a Rusiei în jocul puterilor europene în vremea Ecaterinei a II-a a schimbat însă radical datele problemei. Prin forța pe care a manifestat-o în războaiele purtate împotriva Suediei, prin succesele înregistrate de politica sa polonă și prin puterea de atracție pe care o exercita asupra popoarelor ortodoxe supuse dominației otomane, Rusia se afla în situația de a rezolva problema orientală în sensul aspirațiilor ei de cucerire a strîmtorilor; succesiunea imperiului în declin părea destinată să fie preluată de imperiul țărilor în plină ascensiune. Dar intervenția Franței, Angliei și Austriei, ostile unei soluții care le periclita grav interesele, a înlăturat primejdia acestei rezolvări unilaterale a chestiunii orientale și a dat naștere la două formule diplomatice din care aveau să se inspire toate încercările de soluționare a problemei succesiunii Imperiului otoman: aceea a împărțirilor, promovată cu precădere de Rusia și Austria, și

¹⁰ A. Oțetea, *Contribution à la question d'Orient*, p. IV.

¹¹ *Ibidem*, p. 153.

aceea a menținerii integrității Imperiului otoman, preconizată de Franța și Anglia. Cu excepția perioadei războaielor napoleoniene, când lupta împotriva Angliei a determinat-o să se lase tentată la rîndul ei de soluția împărțirii, în cooperare cu Rusia, Franța a acționat în direcția menținerii integrității teritoriale a Imperiului otoman.

„Incapabilă să rezolve singură chestiunea orientală în folosul ei exclusiv, Rusia a încercat să-și asigure complicitatea rivalelor ei, inaugurînd astfel politica împărțirilor. Cu Austria mai întîi, apoi cu Franța, ea a visat să-i izgonească pe turci din Europa și să încununeze astfel eforturile politicii ei perseverente prin dobîndirea Constantinopolului”¹². O piedică de neînălțatură a făcut însă ca politica de împărțire să eșueze: imposibilitatea de a găsi „părți echivalente” pentru cei care aspirau să participe la dezmembrarea Imperiului otoman. Dar tocmai această incompatibilitate între formula împărțirilor și echilibrul european a asigurat triumful principiului integrității Imperiului otoman, la care rînd pe rînd au fost silite să adere toate puterile europene. Urmărind oscilațiile marii politici europene între aceste două soluții și succesele inițiative ale puterilor care aveau interese decisive în Imperiul otoman, autorul a reconstituit trăsăturile esențiale ale problemei orientale și a schițat marile etape ale evoluției ei pînă în vremea Restaurației și a Sfintei Alianțe. Documentația asupra acestei perioade s-a îmbogățit simțitor din vremea când Andrei Oțetea și-a redactat scrierea, numeroase noi lucrări de interpretare au apărut între timp, dar viziunea istoricului român asupra problemei orientale își păstrează astăzi încă întreaga valoare¹³.

După propria mărturie a lui Andrei Oțetea, intenția de a scrie o carte despre Tudor Vladimirescu nu existase în ceea ce s-ar fi putut numi planul său inițial de activitate. Angajat în cercetarea și editarea corespondenței Legăției Regatului celor două Sicilii la Constantinopol (1821—1860), el a citit, în vederea întocmirii unui studiu introductiv la ediția de documente, literatura consacrată eroului oltean și a rămas surprins de ceea ce i se părea a fi marea distanță între datele furnizate de izvoare și imaginea creată de istorici, imagine inexactă și contradictorie.

Convins că istoria națională nu poate fi înțeleasă decît în cadrul internațional căruia îi aparține, Andrei Oțetea a întemeiat demersul lucrării sale *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești 1821—1822*, București, 1945, pe cuprinderea acțiunii lui Tudor Vladimirescu în mișcarea de emancipare națională a popoarelor balcanice, care și-a găsit expresia în acțiunea Eteriei. Din această perspectivă, autorul a putut oferi o explicație coerentă a desfășurării evenimentelor. Acțiunea lui Tudor se integrează în

¹² *Ibidem*, p. 153—154.

¹³ Derivate direct din lucrarea sa asupra chestiunii orientale sînt și alte trei studii ale autorului: *L'établissement de la Légation napolitaine à Constantinople (1740)*, în „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine”, XV, 1929, p. 59—72 (textul comunicării susținute de autor la cel de al șaptelea Congres internațional de istorie de la Oslo); *Înființarea consulatelor franceze în țările române*, în „Revista istorică”, XVIII, 1932, nr. 10—12, p. 330—349; *Politica Rusiei în Orient în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în vol. *Studii și comentarii de istorie și lingvistică*, București, 1947, p. 73—89.

efortul de înlăturare a dominației otomane, care a solidarizat toate forțele social-politice ale societății românești. De aici colaborarea sa cu boierii din Țara Românească, toți partenerii acestei înțelegeri fiind convinși că în spațiile Eteriei se afla Rusia. Imprudența lui Alexandru Ipsilanti, care a dezvăluit rolul important al Rusiei, a determinat dezavuarea de către țară a ambelor acțiuni — a lui Tudor Vladimirescu și a Eteriei — și a provocat panică în rândurile boierimii.

Intrat în conflict cu Alexandru Ipsilanti și expus, după dezavuarea țării lui, represaliilor turcești, Tudor Vladimirescu a fost silit să dea o aparență de legalitate acțiunii sale, acceptînd o cîrmuire formală a boierilor rămași la București și intrînd în negocieri cu turcii pentru a salva țara de o invazie. Aceste tratative au agravat conflictul cu eteriștii, încheiat prin deznodămîntul tragic al asasinării conducătorului pandurilor.

La data cînd Andrei Oțetea formula aceste concluzii, atît de deosebite față de cele ale predecesorilor săi, el nu dispunea de piese documentare justificative pentru fiecare articulație a raționamentului său. Viziunea de istorie est- și sud-est europeană asociată cu o forță de analiză de remarcabilă pătrundere îi permisese formularea unei explicații care se distingea prin riguroasa ei logică.

Noua interpretare a lui 1821 avea să-și găsească confirmarea documentară în descoperiri ulterioare, uneori în chip destul de neobișnuit. Astfel, Constant Grecescu, care avea copia actului prin care marii boieri Gr. Brîncoveanu, Gr. Ghica și Barbu Văcărescu încredințau lui Tudor misiunea de a ridica poporul în arme, l-a dat în sfîrșit publicității, după ce ezitase, timp de 15 ani să o facă, de teama reacției față de răsturnarea desăvîrșită a unor opinii cu vechi drepturi de cetate în istoriografia românească. I-a urmat Marcel Romanescu care a editat înțelegerea acelorași mari boieri cu Pavel Macedonski, pentru ca, în 1955, Andrei Oțetea însuși să descopere în Arhivele de la Budapesta, documentul capital pentru demonstrația tezei sale privind încadrarea luptei lui Tudor Vladimirescu în marea mișcare de eliberare națională a popoarelor din sud-estul Europei: legămîntul lui cu Eteria.

Cercetările în arhivele maghiare și sovietice au permis autorului să sporească în chip însemnat baza documentară a lucrării sale, care a avut o nouă ediție, — *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 1971 — substanțial revăzută și adăugită. Sursele recent descoperite au pus în lumină planul lui Alexandru I de a rezolva problema orientală în beneficiul Rusiei prin sprijinirea pregătirilor de răscoală ale Eteriei, pentru ca odată acțiunea antiotomană declanșată fățiș, el să poată interveni în Balcani, ca mandatar al Sfintei Alianțe, și să-și poarte trupele pe drumul mult și vechi rîvnitului Țarigrad. „Imprudența fatală“ a lui Alexandru Ipsilanti, care a dat în vileag marea putere aflată în spatele lui, l-a obligat pe țară să se desolidarizeze de o acțiune care îl „compromitea“ și i-a năruit planurile.

Un aspect necunoscut, pus în lumină de noile izvoare, a fost și solidaritatea românilor din Transilvania cu revoluția lui Tudor Vladimirescu, în

care ei au văzut un nou Horea, venit să aducă peste Carpați justiția socială și libertatea națională.

Studiul revoluției din 1821 a deschis lui Andrei Oțetea un nou și amplu câmp de investigație, reprezentat de perioada de trecere de la feudalism la capitalism în țările române. Aspectele fundamentale ale problematicii acestei epoci de tranziție au fost prezentate în comunicarea sa despre *Constrângerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea*¹⁴, al cărei cuprins indica deja interesul deosebit arătat de autor relațiilor dintre stăpînii de moșii și țărani clăcași. Tema avea să fie reluată și aprofundată într-un șir de studii axate pe ideea de bază a existenței celei de a doua iobăgii în Moldova și Țara Românească.

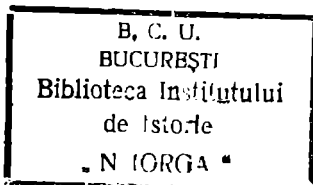
Ca și în cazul studiului revoluției din 1821, unde soluția s-a desprins din integrarea acțiunii lui Tudor Vladimirescu în marele curent de emancipare a popoarelor din sud-estul Europei de sub dominația otomană, Andrei Oțetea a avut și aici drept punct de plecare încadrarea regimului agrar din Principatele române în marea zonă de la răsărit de Elba, în ale cărei limite se constată agravarea considerabilă a obligațiilor țărănimii, îndeosebi a celor în muncă, în beneficiul stăpînilor de domenii, ca urmare a trecerii de la economia de subzistență la cea de schimb. Existența unui deuseu permanent și remunerator a fost factorul decisiv al transformării marelui domeniu feudal, cu o producție destinată consumului pe loc, într-o mare întreprindere agricolă, întemeiată pe clacă și a cărui producție cerealiară urma a fi desfășurată pe piață, mai ales pe cea externă (*folwark* în Polonia, *Gutsherrschaft*, în Germania).

Principala contribuție a lui Andrei Oțetea în fundamentarea tezei celei de a doua iobăgii în Principatele române o constituie amplul său studiu *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*¹⁵. Autorul relevă similitudinile constatate în evoluția relațiilor agrare din cele două țări românești în raport cu regiunile de la est de Elba și degajă, în același timp, aspectele specific românești ale procesului de aservire a țăranilor șerbi, emancipați prin reforma lui Constantin Mavrocordat. Înlocuirea servituzii personale prin servitutea reală a fost urmărită de autor în cadrul unui proces de modificare a structurilor domaniale, caracterizat prin extinderea rezervei cerealiere și, consecință a acestui fenomen, creșterea cantumului clăcii necesare pentru punerea în valoare a rezervei.

Începută în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, evoluția marelui domeniu spre o mare întreprindere agricolă bazată pe clacă, furnizînd pieții externe cantități sporite de cereale, nu s-a maturizat decît după 1829, cînd tratatul de la Adrianopol, prin abolirea monopolului otoman, a deschis grînelor românești piața europeană. Interesul marilor stăpîni de pămînt pentru

¹⁴ Studii și referate privind istoria României, vol. II, București, 1954, p. 1055—1076.

¹⁵ Studii și materiale de istorie medie, IV (1960), p. 307—390, căruia i se adaugă *Le second asservissement des paysans roumains (1746—1821)* în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 299—312 și *Le second servage dans les Principautés Danubiennes (1831—1864)*, *idem*, vol. II, Bucarest, 1960, p. 325—346.

o rentă în muncă substanțial sporită și-a găsit expresia în prevederile *Regulamentului organic*, numit cu drept cuvânt de K. Marx „codicele muncii de clacă”. Pe măsura antrenării producției cerealiere a marilor domenii din Moldova și Țara Românească în circuitul european au căpătat contur în cele două Principate aspectele caracteristice ale celei de a doua iobăgii, care se confundă, deci, cu epoca regulamentară. Factorul care a permis — dacă nu chiar facilitat — acest proces a fost atotputernicia marii boierimi, care n-a găsit nici un fel de contrapondere nici din partea burgheziei, aflată la începuturile dezvoltării sale, nici din partea domniei, privată de mijloace eficiente de putere. „Iobăgia a doua — conchide A. Oțetea — n-a fost deci restabilirea vechii iobăgii, ci cel mult o „nouă ediție”, puternic remaniată. Ea a fost forma de așervire specifică unor anumite condiții istorice care orientau economia agrară spre producția pentru piață, dar, din lipsă de capital și de brațe de muncă libere, nu-i permiteau să se organizeze pe baze net capitaliste”¹⁶.

Teza lui Andrei Oțetea despre cea de a doua iobăgie în Moldova și Țara Românească a declanșat o vie controversă, vederile sale fiind atacate deopotrivă în esența lor cât și în aspecte particulare, principalele obiecții fiind suprafața redusă a rezervei cerealiere pe moșiile din Țara Românească, convertirea clăcii în bani și ponderea superioară a cantităților de cereale provenite din dijme, în raport cu cele recoltate pe rezerva seniorială. În imposibilitate de a prezenta aici argumentele pro și contra în jurul tezei lui Andrei Oțetea, este suficient să fie reproduse declarațiile reprezentanților țărănimii în Comisia proprietății în 1848, după care „pînă la Regulament n-a fost robia așa de aspră ca de atunci încoace”. În așteptarea unor cercetări de istorie micro-economică, destinate să determine cantitativ principalii indici ai producției domaniale, se poate afirma, fără teama de a greși, că, indiferent de confirmarea sau invalidarea tezei de bază a lui Andrei Oțetea asupra celei de a doua iobăgii, ideile sale în această privință au deschis o foarte fertilă direcție de cercetare.

Din studiul fazei de tranziție de la feudalism la capitalism s-au născut și lucrările lui Andrei Oțetea consacrate istoriei comerțului românesc în această epocă. Lucrarea sa, publicată postum, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional* (București, 1977) face sinteza acestor preocupări. Monopolul otoman și regimul capitulațiilor au constituit, în optica autorului, principalele obstacole în calea dezvoltării comerțului românesc la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor. Hatîșerifurile de privilegii smulse Porții după 1774 — în ciuda încălcărilor de către autoritățile turcești —, expansiunea austriacă în răsărit și, în cadrul acesteia, activitatea companiilor de la Brașov și Sibiu — îndeosebi a casei Hagi Constantin Pop — au creat condiții pentru integrarea progresivă a comerțului românesc în circuitul european, fenomen economic cu largi repercusiuni sociale și politice, printre care una dintre cele mai însemnate a fost dezvoltarea

¹⁶ *Considerații...*, loc. cit., p. 385.

tarea unei pături de negustori autohtoni, element constitutiv al viitoarei burghezii românești.

Această succintă privire asupra principalelor direcții de cercetare în opera istorică a lui Andrei Oțetea n-ar putea fi încheiată fără a aminti câteva contribuții, care, fără să se fi încheiat într-o preocupare constantă, n-au constituit mai puțin prețioase aporturi la cunoașterea unor momente sau personalități ale istoriei moderne. Printre aceste sînt de menționat în primul rînd studiile privind activitatea și concepția istorică a lui M. Kogălniceanu¹⁷ și cercetarea înnoitoare a acordului de la Osborne între Napoleon al III-lea și regina Victoria, analiză exemplară a unui moment important al relațiilor internaționale în general și a celor franco-britanice în special, care a jucat un rol favorabil, dintre cele mai importante, în realizarea Unirii Principatelor¹⁸.

În sfîrșit prin editarea (în colaborare) a manuscriselor inedite ale lui K. Marx privind istoria românilor (K. Marx, *Insemnări despre români*, București, 1964), Andrei Oțetea a pus la dispoziția cercetătorilor un șir de observații de cel mai mare interes ale întemeietorului concepției materialist-dialectice și istorice despre trecutul poporului român.

La 28 martie 1977, Andrei Oțetea a reintegrat pămîntul satului natal în cimitirul bisericii din Sibiel. Traectoria consecventă a carierei sale intelectuale a dat istoriografiei române, atît de variată în manifestările ei și prin personalitățile care au ilustrat-o, o operă care se distinge prin forța excepțională de analiză și încadrare a faptelor și prin claritatea exemplară a expunerii.

¹⁷ Kogălniceanu, istoric, „Revista Fundațiilor Regale“, X (1943), p. 94—117.

¹⁸ *L'accord d'Osborne* (9 août 1857), „Revue Roumaine d'Histoire“, III (1964), 4, p. 677—696.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Volumul de față cuprinde o selecție reprezentativă din opera lui Andrei Oțetea avînd drept scop să ilustreze principalele direcții în care s-a înscris activitatea sa de cercetare. În cadrul acestei selecții prioritatea a fost acordată lucrărilor tipărite mai demult și care nefiind integrate în lucrările de ansamblu ale autorului deveniseră greu accesibile publicului cititor. Cea mai reprezentativă lucrare din această categorie este *Contribution à la question d'Orient*, care a rămas în mare măsură necunoscută cititorilor români, în ciuda deosebitei ei valori științifice. A fost lăsată deoparte, firește, culegerea de documente publicată în anexa ediției franceze a lucrării, păstrîndu-se însă trimerile din note la aceste documente pentru a permite cititorului eventuale confruntări.

Nu au fost incluse în culegerea de față lucrări care au constituit studii preliminare ale sintezelor *Renașterea și Reforma și Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821* sau au fost integrate în acestea. O excepție s-a făcut pentru studiul *Valoarea documentară a memoriilor lui I. P. Liprandi* care, aparținînd cercetărilor preliminare pentru cea de a doua ediție a monografiei despre Tudor Vladimirescu, are o valoare de sine stătătoare ca analiză critică a unei surse importante asupra evenimentelor din 1821.

ISTORIE UNIVERSALĂ

UN EXPONENT AL RENAȘTERII ITALIENE: FRANCESCO GUICCIARDINI

La 22 mai 1940 s-au împlinit patru sute de ani de la moartea marelui istoric și om politic Francesco Guicciardini. Ambasador al Republicii florentine în Spania (1511—1512), guvernator al provinciei Modena și Reggio, recent anexate la Statele pontificale (1516—1524), comisar general al lui Leon al X-lea în războiul contra Franței (1521), președinte al Romagnei (1524—1526) și locotenent general al lui Clemente al VII-lea în războiul Ligii de la Cognac (1526—1527), guvernator al Bolognei (1531—1534) și, între 1532 și 1539, sfetnic al ducilor Alexandru (1532—1537) și Cosimo de Medici (1537—1574), Guicciardini a jucat un rol însemnat în politica italiană din timpul său. Obligațiile serviciului, obiceiul de a trata în scris problemele care îl preocupau și criticile care s-au adus activității sale politice l-au împins să scrie și au făcut din el un istoric și un publicist de primul ordin. Dar scrierile lui, afară de *Istoria Italiei*, publicată mai întâi la Florența, în 1561, apoi la Veneția în 1567, au rămas în manuscris pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd, prin îngrijirea descendenților familiei sale, au fost publicate zece volume de *Opere inedite* (1857—1867). Figura lui Guicciardini s-a eclipsat deci odată cu pierderea independenței Italiei, pentru a reapare odată cu mișcarea Risorgimentului, și de atunci operele sale n-au încetat de a fi editate și studiate în condiții critice din ce în ce mai satisfăcătoare.

Studiile care s-au publicat în Italiã au fost, în general, scrise sub influența ideilor Risorgimentului și au fost defavorabile lui Guicciardini. Ideile și acțiunea lui politică au fost apreciate din punctul de vedere al „italianității”, și astfel Guicciardini a ajuns un fel de replică negativă a lui Machiavelli, înfățișat ca un precursor al unității și independenței Italiei.

Într-o monografie publicată la Paris, în 1926, am reexaminat viața publică și gîndirea politică a lui Guicciardini, independent de orice preocupare de „italianită”, în funcție de ideile și de împrejurările secolului al XVI-lea, și tabloul care a rezultat a fost unanim aprobat de criticii italieni și străini. În loc de a căuta în Guicciardini un precursor al Risorgimentului, am găsit în el un interpret fidel și genial al timpului său și al societății pre-capitaliste din care a ieșit societatea modernă.

Idealul politic al lui Guicciardini se poate rezuma în trei idei, formulate de el însuși, într-unul din *Ricordi-i* săi. „Tre cose desidero vedere innanzi alla mia morte; ma dubito, ancora che io vivessi molto, non ne vedere alcuna: uno vivere di republica bene ordinata nella città nostra, Italia

liberata da tutti i Barbari, e liberato il mondo dalla tirannide di questi scelerati preti"¹ (*Ricordo* Nr. 236).

Independența Florenței republicane, libertatea Italiei și triumful elementului laic în viață și cultură — iată idealul a cărui realizare Guicciardini a urmărit-o toată viața. Toate actele și scrierile lui pot fi grupate în jurul acestor idei, care definesc în același timp spiritul noii societăți florentine ridicate pe ruina vechii organizații feudale.

I

Independența Florenței republicane

Problema unui regim republican „bene ordinato” constituie tema fundamentală a cugetării sale politice. Autorul a discutat-o de la 1509 pînă la sfîrșitul vieții în toate scrierile sale, în *Storia fiorentina* (1509), în diverși *Discorsi e Considerazioni*, *Discorso di Logrogno* (1512), *Discorsi IV e V sulle Mutazioni e Riforme*, *Dialogo sul regimento di Firenze* (1521—1522), *Considerazioni sui Discorsi del Machiavelli* (1529), discursurile (VII—X) asupra reformelor din 1530 și în condițiile puse la alegerea lui Cosimo I (1537). Guicciardini a încercat să-l adapteze la toate împrejurările și l-a susținut în timpul tuturor crizelor constituționale prin care a trecut Florența.

Guicciardini e pentru regimul republican, fiindcă, toate statele sînt întemeiate pe violență „nè ci è potestà che sia legittima dalle repubbliche în fuora, nella loro patria e non più oltra”, e perché „le buone leggi e i buoni ordini” „sono più sicuri nel vivere libero che sotto la potestà di uno o pochi” e, infine, perché i Fiorentini avevano „gustato la libertà e il vivero largo” e „la memoria del vivere popolare continuata dal 1494 al 1512 si è applicata tanto nel popolo che, eccetto quelli pochi che in uno Stato stretto confidano di potere soprafare gli altri, il resto è nemico di chi è padrone dello Stato, parendogli sia stato tolto a sè medesimo”² (*Ricordi*, 109, 212, 314, 317, 365, 376). Liberul asentiment al guvernaților e, pentru el, condiția esențială a unui guvern legitim. A doua condiție e binele public. „Non furono trovati

¹ „Trei lucruri vreau să văd înainte de moarte; dar mă tem că, oricît aș trăi, n-am să ajung să văd niciunul: un regim republican ordonat în orașul nostru, Italia liberată de toți barbarii și lumea scăpată de tirania acestor preoți ticăloși”.

² „Căci nu e putere care să fie legitimă în afară de republici, în patria lor și nu mai departe” și fiindcă „legile bune și așezămintele bune”, „sînt mai garantate într-un regim de libertate decît sub stăpînirea unui principe sau unei oligarhii” și, în sfîrșit, fiindcă florentinii „au gustat din libertate și din democrație” și „amintirea regimului popular, care durase din 1494 pînă în 1512, s-a înrădăcinat atît de mult în popor încît, afară de cîtiva care speră să întrecă pe alții într-un regim restrîns, restul e împotriva aceluia care e stăpîn pe guvern, părăindu-i că guvernul i-a fost luat lui însuși”.

e principi per fare beneficio a loro, perchè nessuno si sarebbe messo in servitù gratis; ma per interesse de 'populi, perchè fussino bene governati; però, come uno principe non ha rispetto a'populi, non è più principe, ma tiranno"³ (R. 314). Suveranitatea, care aparține poporului, n-a fost deci delegată principilor decît în interesul poporului și e revocabilă cînd nu e exercitată în folosul lui.

Aceste idei, cristalizate pe la 1529 în maxime politice, se găsesc în germene în prima lui scriere mai importantă, în *Storia fiorentina* (terminată în 1509). Luptele constituționale la care asistă și nerăbdarea de a juca un rol politic activ i-au inspirat dorința de a descoperi, cu ajutorul experienței trecutului, forma de guvern cea mai potrivită pentru Florența. Rezultatul anchetei lui a fost că discordiile civile au dus la stăpînirea Medicilor, că orașul a suferit ori de cîte ori „oameni de frunte“ au fost îndepărtați de la cîrmă și că la Florența nu va domni ordine și stabilitate decît sub un guvern de bărbați eminenți care se bucură de încrederea poporului.

Guvernul popular din 1494—1512 s-ar fi apropiat de această formă de guvernămînt, dacă ar fi fost reformat și ar fi făcut loc la cîrmă oamenilor de calitate. În discursul de la Logroño, Guicciardini arăta reformele pe care le credea susceptibile de a înlătura defectele guvernului popular, restabilind autoritatea legilor și a magistraților, ierarhia valorilor, ordinea în gospodăria publică, munca și sobrietatea în viață particulară, dezvoltarea forței militare.

Restaurarea Medicilor în 1512 lua acestui plan orice valoare practică. Problema care se punea atunci era de a concilia autoritatea Medicilor cu atașamentul florentinilor pentru guvernul popular. După metoda sa obișnuită, Guicciardini pleacă de la faptele concrete, fără să-și facă iluzii asupra situației. Cucerind statul cu ajutorul spaniolilor, Medicii nu mai puteau invoca interesul public pentru a justifica uzurparea puterii, și nu se puteau nici prevala de simpatia populară, ca în 1434. În 1512, ei n-au despoiat de drepturile sale o oligarhie urgisită, ca în 1434, ci poporul întreg. Prin urmare, ei nu puteau dezarma ostilitatea populară decît asigurînd o bună administrație și o justiție exactă, protejînd viața și averea cetățenilor împotriva abuzurilor și distribuind după merit avantajele și onorurile. Uzurpația rămîne deci, în ochii lui Guicciardini, viciul fundamental al stăpînirii medicene, căreia nici avantajele pontificatului n-aveau să-i concilieze simpatia poporului.

N-au trecut trei ani de la alegerea lui Leon al X-lea și toate prevederile lui Guicciardini erau confirmate. Cu toate avantajele pe care pontificatul le oferea florentinilor, Medicii n-au izbutit nici să-și atragă simpatiile poporului, nici să-și creeze un partid devotat. Stăpînirea lor, care nu se întemeia decît pe prestigiul pontificatului, se putea prăbuși odată cu dispariția lui Leon al X-lea. Un singur mijloc îi putea salva: aplicarea unui regim

³ „Principii n-au fost inventați în folosul lor, fiindcă nimeni nu s-ar fi făcut rob pe degeaba; ci în interesul popoarelor, pentru ca acestea să fie bine guvernate; prin urmare, de îndată ce un principe nu ține seamă de popor nu mai e principe, ci tiran“.

asemănător cu al lui Laurențiu cel Măreț, care ar fi respectat instituțiile republicane și s-ar fi sprijinit pe noua aristocrație a meritului — „sui cittadini principali e di più qualità“.

În 1519, când cu Lorenzo, duce de Urbino, s-a stins descendența legitimă și directă a lui Cosimo il Vecchio, se atribuia familiei Medici, îndeosebi cardinalului Giulio de' Medici, intenția de a reda Florenței, după moartea lui Leon al X-lea, libertatea și independența. Perspectiva aceasta a inspirat o serie de proiecte constituționale, cuprinse în discursurile lui Machiavelli, Zanobi Buondelmonti, Alessandro Pazzi și în *Dialogo sul regimento di Firenze* al lui Guicciardini.

Și această scriere politică a lui Guicciardini se leagă deci de una din crizele constituționale ale Florenței și urmărește să contribuie la instituirea unui regim de stabilitate, care să garanteze independența și libertatea Florenței.

Început în 1521, „a tempo di Leone, trovandomi per lui commissario generale nell'esercito cesareo e suo nella guerra contro i Francesi“, *Dialogul* a fost terminat cel mai târziu la începutul anului 1526, când Clemente al VII-lea era „mai puternic decât oricând“.

Ca toți marii publiciști din timpul său, începînd cu Savonarola și sfîrșind cu Machiavelli, Guicciardini cunoaște teoria celor trei forme de guvernămînt — monarhia, aristocrația și democrația — și convine cu filozofii că „dintre cele trei forme de guvernămînt, cînd sînt bune, monarhia e cea mai bună“, fiindcă e mai unită și oferă mai multe garanții de continuitate și de rapiditate în expedierea afacerilor. Dar în mod practic, aceste considerații nu prezintă nici un interes pentru el. Florența nu se găsește în nici unul dintre cazurile prevăzute de filozofi. Neputînd face *tabula rasa* din trecut, Florența nu poate alege decât între stăpînirea Medicilor și guvernul popular. Orice alt guvern ar fi neputincios sau dăunător. Cel mai funest ar fi al *Ottimati*-lor, care a umplut de violență istoria Florenței și a condus infailibil la tirania unui om sau la anarhia plebei.

După ce criterii se va alege între cele două forme de guvernămînt? După criteriul legitimității, care se definește prin interesul public și asentimentul popular. Funcția statului fiind conservarea și ocrotirea membrilor care-l compun, numai guvernul care consideră interesul public ca scopul său suprem poate fi considerat ca legitim. În sfîrșit, acest guvern trebuie să fie liber acceptat de către guvernați; cu alte cuvinte, trebuie să fie acord între guvern și guvernați asupra modului de a înțelege interesul public. În cazul Florenței, numai regimul republican și popular întrunea aceste condiții. Guicciardini se pronunță deci pentru „guvernul popular“, așa cum a funcționat între 1494 și 1512, dar amendat cu toate reformele recomandate de experiență. Idealul lui e un sistem care să concilieze instituțiile tradiționale ale Florenței cu nevoia de unitate, continuitate și dreptate a oricărui guvern adevărat.

Florentinii, întocmai ca democrația ateniană, identifică libertatea cu dreptul de a participa la guvern. Pentru ei, guvern liber și guvern popular erau același lucru. Guicciardini se ridică la o concepție mult mai modernă.

Libertatea pentru el nu e participare la guvern, ci un sistem de garanții contra abuzurilor de autoritate. De aceea, păstrează Marele Consiliu, care cuprinde pe toți cetățenii „beneficiați”, adică descendenți ai unor părinți care au făcut parte din vreun consiliu al statului, — vreo 3.200 cetățeni la o populație de 90.000 suflete — dar îi reduce competența la aprobarea legilor și la apărarea regimului. Adevăratul „timone della città”, va fi Senatul, organizat după modelul celebrului „Consiglio de Pregadi” din Veneția. Compus din 150 „cittadini principali e di più qualità”, el va decide toate afacerile importante și va însărcina cu execuția lor un *Consiliu de Zece*, inspirat tot din Constituția venețiană.

Proiectul lui Guicciardini încredințează deci realitatea puterii unei aristocrații. Regimul ideal spre care tindea era guvernul popular dintre 1494 și 1512, reformat după modelul constituției venețiene, cu o deosebire care arată progresul ideilor moderne în spiritul florentinilor. Aristocrația căreia Guicciardini vrea să-i încredințeze puterea nu e aristocrația de sînge — *Ottimati* — ci noua aristocrație a inteligenței, a culturii și a meritului.

În 1531, după restaurarea Medicilor, cînd principalii cetățeni au fost din nou consultați asupra reformei constituției, Guicciardini recomandă Medicilor să păstreze măcar un simulacru al instituțiilor republicane, adică toate consiliile prevăzute în *Dialog*, afară de Consiliul cel Mare. Ei nu acordă ducelui decît un rol de paradă, asemănător cu al dogelui venețian. Toată puterea ar fi în Senat, organ al aristocrației.

Proiectul lui Guicciardini n-a fost adoptat. Clemente al VII-lea a suprimat Signoria, Consiliile și celelalte instituții republicane, și a instituit principatul absolut, în folosul bastardului Alexandru de'Medici care a dezonorat regimul prin nelegiuirile lui. Cu toate acestea, cînd proscrisii au făcut apel la intervenția lui Carol Quintul, Guicciardini a luat apărarea ducelui, fiindcă citîndu-l în fața împăratului, proscrisii au pus în cauză ultimul rest al independenței florentine. Pus în situația de a apăra un regim pe care-l combătuse, de a justifica abuzurile pe care le dezaprobase și de a lua atitudine contra proscrisilor, dintre care cei mai de seamă erau prietenii săi și pentru repatrierea cărora luptase din răspuțeri, Guicciardini a susținut cauza ducelui, fiindcă numai așa se putea salva independența Florenței.

După asasinarea lui Alexandru, Guicciardini a refuzat „să facă pe Brutus și pe Cassius”, încercînd să restaureze republica la Florența, fiindcă aceasta ar fi provocat intervenția imperială. Raliindu-se la cauza lui Cosimo I, el a pus în cumpănă toată autoritatea sa pentru a realiza măcar o parte din proiectul său constituțional și de a concilia supremația aristocrației cu principatul pe care îl impuneau contingențele externe. Acesta e sensul condițiilor puse lui Cosimo de'Medici la alegerea sa.

Astfel, sub toate regimurile și în toate împrejurările, Guicciardini a căutat să restaureze principiul aristocrației de merit, care singur putea, după părerea lui, să salveze independența și libertatea Florenței. Fidelitatea față de acest ideal constituie unitatea acțiunii și gândirii sale politice.

II

Libertatea Italiei

Florența nu se putea bucura de „un regim republican bine ordonat“ și stabil decît într-o Italie „liberată de toți barbarii“.

Or, spaniolii care stăpîneau Regatul napolitan dobîndiseră în 1522 și ducatul din Milano. Încercarea francezilor de a recuceri Lombardia duse, în 1525, la dezastrul de la Pavia, care făcea din imperiali arbitrii întregii Italii. Republica venețiană și statele din centru erau la discreția lor.

Încă din timpul ambasadei sale din Spania (1511—1512), Guicciardini ajunsese la convingerea că statele italiene nu-și vor putea apăra independența decît manevrînd strîns între cele două puteri rivale, Franța și Spania. Dacă cele două puteri nu vor putea fi amîndouă alungate din Italia, italienii trebuie să împiedice ca cel puțin una și aceeași putere să ocupe cele două extremități ale peninsulei și să încercuiască statele din centru, Florența și Roma. După bătălia de la Pavia, el își dă seama că, dacă statele italiene nu se vor uni contra imperialilor, toate își vor pierde independența. Prin unire, el nu înțelege unificarea și centralizarea, ci o coaliție. Inițiativa unei astfel de politici revenea papei, al cărui interes se confunda cu al tuturor statelor italiene.

Aceste considerații au inspirat politica pe care Guicciardini a susținut-o pe lîngă Clemente al VII-lea și care s-a concretizat în Liga de la Cognac (1526). Scopul mărturisit al Ligii era să libereze pe Francisc I de condițiile tratatului de la Madrid. Scopul real era de a izgoni pe spanioli din Italia și de a preveni orice intervenție franceză. De aceea papa lua contra lui Francisc I aceleași măsuri de precauțiune ca și împotriva lui Carol Quintul. Abia cînd lucrurile începură să ia o întorsătură defavorabilă pentru aliați, papa se arătă dispus să cedeze Franței Milanul, în schimbul unui concurs militar efectiv.

Principalul inspirator al Ligii de la Cognac, Guicciardini, a fost numit locotenent general al papei și investit cu puteri discreționare pentru conducerea războiului. Cu toată capacitatea și zelul lui, el n-a putut împiedica dezastrul care s-a sfîrșit cu celebrul *Sacco di Roma* (mai 1527).

Cea mai serioasă și mai vastă încercare făcută în secolul al XVI-lea de a cuceri libertatea Italiei n-a izbutit, fiindcă oamenii nu erau pregătiți pentru sacrificiile necesare și fiindcă chiar și spiritele cele mai înalte, în frunte cu Guicciardini, au conceput libertatea Italiei nu ca un mijloc de a organiza peninsula într-un stat unitar, ci ca o întoarcere la forme politice învechite.

Idealul lui Guicciardini e „di ridurre le cose in termini che in Italia non ci fussi principe che potessi dare le leggi agli altri“. E politica de echilibru care reușise lui Laurențiu cel Măreț și care singură ar fi putut ralia

toate statele Italiei. În *Storia d'Italia*, Guicciardini a descris cu precizie și pătrundere starea de inferioritate în care Italia, divizată în mai multe state rivale, se găsea față de marile monarhii centralizate care o înconjurau. Cu toate acestea el rămâne particularist, fiindcă unitatea Italiei nu se putea face în folosul Florenței, și el nu se putea hotărî să-și vadă „patria” redusă la condiția de „oraș supus”. Ca și Machiavelli, Guicciardini iubea Florența „mai mult decât sufletul său”. Și în această privință, el exprimă tendințele cele mai profunde ale timpului său. Gelozia între diferitele state italiene era încă atât de puternică încât toate, fără excepție, ar fi preferat supremației uneia din ele stăpânirea străină.

Acest particularism îngust era efectul splendidei dezvoltări a comunelor medievale. El era rezultatul unor diferite orientări economice și legat de atâtea interese încât beneficiarii lui nu puteau să admită că nu mai corespundea exigențelor timpurilor noi. Italienii Renașterii își închipuiau — și Guicciardini împărtășea iluzia — că ajunge ca Italia să scape de barbari pentru a-și redobândi prosperitatea și strălucirea de altă dată.

Victoria Habsburgilor asupra Franței și întinderea stăpînirii spaniole asupra Italiei a accentuat și mai mult diviziunea statelor care o compuneau. Ea înseamnă sfârșitul puterii internaționale a finanței florentine. Bancherii și negustorii florentini sînt alungați de la Napoli și de la Roma de către genevezi, din Țările de Jos de germani și de genevezi, din Insulele britanice de englezi. Cîmpul de acțiune al finanței florentine se reduce aproape exclusiv la Franța. Instalarea imperialilor în Milano a avut ca urmare căderea Genevei sub controlul Spaniei. Astfel victoria Habsburgilor a aruncat capitalul genevez în tabăra imperială și pe cel florentin în tabăra franceză.

În același timp, venețienii pierd monopolul comerțului cu aromatele. Descoperirile geografice mută axa comercială a lumii din Mediterana în Oceanul Atlantic și răpesc Italiei poziția predominantă pe care o deținea de la cruciade în comerțul mondial. Organizarea ei politică înapoiată nu-i permite să reacționeze în mod eficace împotriva acestei schimbări și Italia pierde chiar privilegiile comerțului mediteranean. Or, cu dispariția supremației economice și a independenței sale politice, Italia pierde condițiile esențiale ale supremației culturale și artistice pe care o cucerise în timpul Renașterii.

III

Triumful elementului laic

A treia dorință a lui Guicciardini a fost să vadă „*liberato il mondo dalla tirania di questi preti scelerati*”. Guicciardini își petrecuse cei mai buni ani din viață în slujba celor doi papi mediceeni, Leon al X-lea și Clemente al VII-lea, care îl coplesiseră de beneficii și de onoruri. Fără aceste îndatoriri,

spune el, „arei amato Martino Lutero quanto me medesimo, non per liberarmi dalle leggi indotte dalla religione cristiana, nel modo che è interpretata e intesa comunemente, ma per vedere ridurre questa caterva di scelerati a' termini debiti, cioè a restare senza vizii o senza autorità“ (*Ricordi*, 28).

Pasajul acesta, foarte prețios pentru lămurirea raporturilor dintre umanismul italian și Reformă, arată cât de mult a cîntărit în Italia faptul că papii erau suverani italieni și că interesele bisericii erau girate de italieni.

Guicciardini își însușește atacurile partizanilor Reformei contra „la ambizione, la avarizia e le mollizie de'preti, si perchè ognuno di questi vizii in sè è odioso, si perchè ciascuno e tutti insieme si convengono poco a chi fa professione di vita dipendente da Dio; e ancora perchè sono vizii si contrarii che non possono stare insieme se non in un subietto molto strano“⁴. (*R.* 28).

Putem deduce din acest pasaj că Guicciardini era nereligios? Nu numai decît. Istoricul elvețian Ernst Walsler (*Geistesgeschichte der Renaissance*, în „Gesammelte Werke“, Basel, 1933) s-a ridicat cu bună dreptate împotriva teoriei lui Burckhardt care vede în păgînism una din notele caracteristice ale omului Renașterii. El arată că atacurile contra moleșimii, lăcomiei și ignoranței clerului sînt o veche tradiție medievală și exprimă mai mult o opoziție socială decît o pornire contra bisericii. Nici chiar criticii textelor sacre care aveau să făurească Reformei cele mai redutabile arme contra autorității pontificale, nu sînt însuflețiți de sentimente antireligioase. Erasm pretinde chiar că, îndreptînd textul Sfintei Scripturi, înlesnește înțelegerea cuvintelor lui Christos, și astfel contribuie la purificarea și întărirea credinței. Raționalismul umanist nu s-a îndreptat împotriva credinței, ci împotriva justificării ei scolastice și, dacă au fost umaniști indiferenți în materie de credință, numărul lor n-a fost mai mare în timpul Renașterii decît în evul mediu.

E incontestabil că Guicciardini făcea parte dintre aceștia din urmă. Deși ideea unui Dumnezeu persistă în el și se exprimă întotdeauna cu gravitate, deismul lui e lipsit de căldură interioară. Principiul interior al religiei, caracterul consolant și civilizator al creștinismului îi scapă. Instinctele sale autoritare repugnă acestei religii care predică smerenia și face din orgoliul, „fără de care acțiunile oamenilor sînt moarte“, un păcat capital. Inteligența sa practică și pozitivă e insensibilă la mister și la misticism. „I filosofi e i teologi e tutti gli altri che scrivono le case sopra natura, o che non si veggono, dicono mille pazzie“⁵ (*R.* 125). Dacă recunoaște puterea credinței, e că i-a găsit o explicație rațională: credința mută munții, ca în cazul așediului Florenței, fiindcă „îndirjește“. El se îndoiește de adevărul revelației

⁴ Guicciardini detestă „ambitia, lăcomia și moleșimea preoților, atît fiindcă fiecare din aceste vicii e odios în sine, atît fiindcă fiecare și toate împreună se potrivesc puțin cu aceia care mărturisesc că și-au închinat viața lui Dumnezeu; și, în sfîrșit, fiindcă sînt vicii atît de contrare încît nu pot sta împreună decît într-un subiect cu totul straniu“.

⁵ „Filozofii și teologii și toți ceilalți care scriu despre lucruri supranaturale, sau care nu se văd, spun mii de prostii“.

și neagă minunile, fiindcă nu le poate reduce la forme raționale. Lucrurile supranaturale, ca tot ce depășește natura omenească, îi inspiră un prudent scepticism. De altfel, „ogni religione ha avuto i suoi miracoli, in modo che della verità di una fede più che di una altra è debole prova il miracolo”⁶. (R. 123). El râde de predicatorii care vorbesc despre Predestinație, Sfânta Treime și celelalte articole subtile ale credinței, atrăgând astfel atenția poporului asupra dogmelor imposibil de demonstrat și semănând îndoială în sufletul credincioșilor.

În ceea ce privește operele pioase (post, rugăciuni, milostenie) „che ci sono ordinate dalla Chiesa”, morală lui se reduce la preceptul de „non nuocere a alcuno, giovare in quanto tu puoi a ciascuno” (R. 159).

Dar dacă nu caută în creștinism norma de conduită sau principii de consolare, Guicciardini ține seamă de el ca de o forță socială. El se ferește să se atingă de lucrurile „che pare che dipendono da Dio, perchè questo obietto ha troppa forza nella mente degli sciocchi” (R. 253).

Dar respectul pentru conveniențe și tactul diplomatic nu pot ascunde preferința sa pentru doctrinele antice care exaltă forța individuală și libera expansiune a personalității. Cu o rezervă pur formală (la „*troppa religione*”), Guicciardini se raliază la părerea lui Machiavelli care vede în creștinism una din cauzele principale ale corupției din timpul său. „Fu detto veramente che troppa religione guasta il mondo, perchè effemina gli animi, avvilluppa gli uomini in mille errori, e divertisceli da molte imprese generose e virili”⁷. (R. 254).

Scepticismul religios al lui Guicciardini nu cunoaște alte limite decât ale științei din timpul său. El prevede că marile descoperiri geografice vor clătina interpretarea biblică a lumii fizice. Dar din lipsa unei baze științifice, care nu se va constitui decât în secolul al XVII-lea cu Galileo, Descartes și Newton, el consideră biserica inatacabilă pe terenul dogmei. El se îndoiește de izbânda acțiunii lui Luther, fiindcă a atacat dogma în loc să se mențină pe teren anticlerical, unde toată Italia l-ar fi urmat.

Guicciardini rămâne deci în cadrul bisericii, nu numai din considerare pentru „interesul său particular”, ci fiindcă știința nu i-a oferit mijlocul de a nega dogma. De aceea a murit și a fost înmormântat ca un creștin adevărat. Dispozițiile sale testamentare sînt ale unui fiu credincios al bisericii care-și recomandă sufletul „Deo omnipotenti Patri, Filio et Spiritui Sancto et gloriosissimae matri Mariae, semper virgini et totae Caelesti Curiae”, își alege sepultura în Santa Felicită, unde odihnesc strămoșii săi și lasă o mică sumă de bani pentru opera Catedralei Santa Maria del Fiore și Societății San Martino pentru ajutorarea „sărăcilor rușinoși din Florența”.

Scepticismul religios al lui Guicciardini se răsfrînge și asupra conduitei

⁶ „Fiocare religie a avut minunile sale, încît minunea e slabă dovadă pentru superioritatea unei credințe față de alta”.

⁷ „S-a spus cu drept cuvînt că prea multă religie strică lumea, fiindcă moleșește sufletele, înconjură oamenii cu mii de erori și-i abate de la multe fapte generoase și virile”.

sale politice. În calculele sale politice, el face abstracție completă de morală. El crede că salvagardarea societății poate cere uneori măsuri care să fie în contradicție cu legea morală și pe care totuși omul de stat nu le poate repudia fără a-și călca datoria, care nu e datoria comună. Când poate, trebuie să dea dovadă de lealitate, de milă și de bunătate, dar când nu poate altfel, trebuie să recurgă la viclenie, la cruzime și la „poca coscienza”. Fără să împingă indiferența morală pînă la cinism, el nu se lasă stînjinit de scrupule morale în acțiunea sa politică.

Scrupulul moral e înlocuit prin sentimentul de onoare, înțeles nu în sens feudal, ci modern. Spre deosebire de morala feudală, care constituia apănajul unei clase, noțiunea de onoare a lui Guicciardini și a contemporanilor săi are un caracter profesional și derivă din noile raporturi ale societății mercantile a Renașterii (R. 32, 118). Onoarea se confundă cu onestitatea și înseamnă respect al angajamentelor și lealitate în relațiile individuale ale unei societăți, a cărei activitate se întemeiază pe credit, deci pe încredere.

După cum acțiunea lui politică nu se încurcă în scrupule morale, activitatea lui intelectuală nu se lasă stînjinită de prejudecăți. Spiritul, judecata, discernămintul, au domnit suveran în Guicciardini. La darul superior de a descurca afacerile și de a prinde, în multiplicitatea faptelor și confuzia amănuntelor, elementul esențial care rezumă tot restul, Guicciardini adaugă o experiență sigură și bogată a naturii omenești și a societății din timpul său, o vie intuiție a evenimentelor, simțul ascuțit al posibilului și, în sfîrșit, o desăvîrșită supunere la necesitățile acțiunii — toate calități care disting pe adevărații oameni politici.

Pozitiv și practic, Guicciardini a arătat totdeauna cel mai mare dispreț pentru judecățile generale și absolute. „E grande errore parlare delle cose del mondo indistintamente e assolutamente, e, per cosi dire, per regola”⁸ (R. 6). Experiența și observația nu i-au arătat decît ființe originale și fapte individuale, și i-au inspirat o invincibilă repulsiune pentru construcțiile abstracte. „Si vede per esperienza” — e una din expresiile lui familiare și caracteristice.

Prin caracterul și ideile sale, Guicciardini exprimă exact caracterul și spiritul societății burgheze din timpul său. Cîștigul fiind o condiție de existență pentru orice întreprindere industrială și comercială, calculul rece devine principiul fundamental al activității burgheze. Toate ideile politice, economice și morale ale lui Guicciardini se pot reduce la acest principiu. Secretul economiei stă, spune el, „in sapere spendere con vantaggio, cioè un grosso per ventiquattro quattrini” (R. 56). Aceeași prudență cere „di non spendere in sullo assegnamento dei guadagni futuri, perchè molte volte o ti mancano o riescono minori del disegno” (R. 55). Tipul burghezului așa cum ne apare cu toate notele sale caracteristice în *I libri della famiglia* a lui Leon-Battista Alberti, e precizat și adîncit în *Ricordi*-i lui Guicciardini.

⁸ „E mare greșeală să vorbești de lucrurile lumesti fără distincție și în termeni absoluți și, cum s-ar zice, după reguli”.

„Mai sperando se non ha in mano“, nu se mulțumește să excludă orice iluzie din calculele sale, ci caută să cheltuiască mai puțin decît cîștigă, adică să facă economii. Crușarea liber acceptată e pentru el o virtute; orice cheltuială de prisos, un act de nebunie. „Più onore ti fa un ducato che tu hai in borsa, che dieci che tu n'hai spesi“⁹ (R. 45).

Principiul economic se aplică la orice fel de activitate, chiar religioasă și morală. „Pregate Dio di non vi trovare dove si perde“ (R. 368) și „guardatevi da tutto quello che vi può nuocere e non giuovare“¹⁰ (R. 310), sînt normele morale ale unei societăți inexorabil supuse regimului întemeiat pe cîștig.

În virtutea aceluiași principiu, timpul e considerat ca un capital care trebuie întrebuițat rațional, adică economic. „Benchè la vita degli uomini sia breve, pure a chi sa fare capitale del tempo e non lo consumare vanamente, avanza tempo assai“¹¹ (R. 145). Omul medieval nu prețuia timpul, fiindcă n-avea ce face cu el. Pentru omul Renașterii timpul e unul din factorii esențiali ai producției și ai succesului, de aceea îl menajează și îl măsoară. Orologiile au apărut pentru prima oară în secolul al XIV-lea, în orașele Italiei. Și în această privință, Guicciardini e un pionier al timpurilor moderne. După precipitare, ușurință și risipă, ceea ce el detestă mai mult e inactivitatea: „Se bene lo ozio solo non fa ghiribizzi, pure male si fanno e ghiribizzi senza ozio“¹² (R. 222).

Munca rațională și metodică, săvîrșită dintr-o necesitate interioară, ca cea mai puternică afirmare a personalității, a constituit baza unei noi culturi, care a înlocuit cultura plăcerii subordonată, în evul mediu, ideii de subzistență. Înlocuind însă cultura plăcerii prin cultura muncii, Renașterea a răsturnat toate valorile admise în evul mediu, și în această privință Guicciardini e, de asemenea, un fidel interpret al timpului său.

Înșușirile sufletești sînt evaluate după același principiu al folosului și al pierderii, pe care sînt întemeiate și regulile de conduită. „Assai si vale chi ha buono giudicio di chi ha buono ingegno“¹³ (R. 232). „Più tengono a memoria gli uomini le ingiurie che e beneficii... però, dove gli altri termini sono pari, guardatevi da fare piacere a uno, che di necessità faccia a uno altro dispiacere eguale“ (R. 263). „Più fondamento potete fare in uno che habbia bisogno di voi... che in uno beneficato da voi... Però, se non volete ingannarvi, fate i calcoli vostri con questa misura“¹⁴ (R. 264). To-

⁹ „Mai multă cinste îți face un galben pe care-l ai în pungă, decît zece pe care i-ai cheltuit“.

¹⁰ „Rugați-vă lui Dumnezeu să nu vă aflați unde se pierde“ și „păziți-vă de tot ceea ce vă poate face rău și nu bine“.

¹¹ „Deși viața oamenilor e scurtă, totuși, cine știe să prețuiască timpul și nu-l pierde degeaba face progrese destule“.

¹² „Deși trîndăvia singură nu face încurcături, greu se fac încurcături fără trîndăvie“.

¹³ „Mult mai ușor izbuteste acela care are judecată decît acela ce are talent“.

¹⁴ „Oamenii țin minte mai mult injuriile decît binefacerile. De aceea, cînd termenii sînt asemănători, păziți-vă să faceți cuiva o plăcere care în mod necesar să pricinuiască altuia neplăcere egală“. — „Mult mai mult temeii poți pune pe cineva care are nevoie de voi, decît pe cineva pe care l-ați îndatorat... De aceea, ca să nu vă înșelați, întemeiați-vă calculele pe această măsură“.

mul e obiect de calcul, de măsură, de cântar, izbucnirile violente ale pasiunii, ca și pornirile generoase ale inimii. „Lo sforgarsi qualche volta de 'piaceri suoi è cosa di grande conforto, ma è nociva, però è saviezza lo astenersene“ (R. 279). „Piace universalmente chi e di natura vera e libera, e è cosa generosa ma talvolta noce... d'onde non so quale sia da eleggere“¹⁵ (R. 267).

Rezumînd calitățile și ideile pe care Guicciardini le are sau le admiră — discernămîntul, sensul critic, prudența, spiritul de observație, experiența, etica muncii și a economiei, setea de glorie și voința de stăpînire — și comparîndu-le cu ceea ce condamnă sau respinge — sensul mistic și religios, credința în minuni și în providență, supunerea fără critică la autoritate, raționarea în abstract, neprevederea, pasivitatea etc. — constatăm că în opoziție cu mentalitatea vechii lumi, întemeiate pe o ordine statică și subordonată ideii de subzistență, Guicciardini reprezintă însușirile dinamice ale noii societăți capitaliste care atinsese la Florența cel mai precoce și mai înalt grad de dezvoltare. „L'uomo del Guicciardini“ așa de sever judecat în numele moralei absolute sau al „italianității“ Risorgimentului, a fost în realitate omul Renașterii, adică reprezentantul autentic al timpului său și tocmai prin aceasta unul din marile nume ale Italiei și ale civilizației universale.

Extras din „Italica“. Bolletino annuale del seminario d'italiano dell'Università di Iasii. I. 1942. p. 12—27.

¹⁵ „A da uncori drum plăcerilor e lucru de mare mulțumire, dar e dăunător, de aceea e cuminte să te abții“ — „În general plac oamenii cu firea deschisă și sinceră, și e lucru frumos, dar uneori strică... de aceea nu știu care e de ales“.

AGONIA VECHIULUI REGIM FRANCEZ ȘI FORMAREA SPIRITULUI REVOLUȚIONAR¹

La révolution était accomplie quand elle a éclaté.

Chateaubriand

Revoluția franceză² nu s-a mărginit să schimbe regimul politic și personalul administrativ, ci a modificat profund repartiția proprietății și spiritul public și a pus bazele unei noi organizații sociale, care a rezistat tuturor tentativelor contrarevoluționare. Această schimbare a fost opera mai multor secole care, încet și pe nesimțite, au înlocuit un regim întemeiat pe agricultură, printr-un regim întemeiat pe credit și pe bani. Vechiul regim n-a format, decât în închipuirea unor istorici, un bloc care s-a prăbușit brusc în 1789, nici Revoluția n-a fost aplicarea preconceptută și sistematică a programului de reforme elaborat de filozofia secolului al XVIII-lea. Revoluția franceză a fost deznodământul fatal și logic al luptei întreprinse de clasa mijlocie, încă de la sfârșitul evului mediu, pentru abolirea privilegiilor feudale. Pe măsură ce burghezia se ridică prin bogăția și cultura ei, rolul aristocrației feudale scade, iar în locul organizației sociale întemeiate pe un sis-

¹ Acest articol conține ideile esențiale din primele patru lecții ale cursului din anul curent, consacrat revoluției franceze.

² Bibliografie: I. Istoria revoluției: A. Mathiez, *La Révolution française*, Coll. A. Colin, 3 vol., în 16, Paris, 1928; J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, 2e éd., 8 vol., în 8°, Paris, 1927. G. Lefebvre, R. Guyot et P. Sagnac, *La Révolution française*, Col. Peuples et Civilisations, vol. XIII, Paris, 1930; A. Aluward, *Histoire politique de la Révolution française*, 6e éd., Paris, 1926; M. Marion, *Histoire financière de la France*, vol. I, Paris, 1927; A. Wahl, *Vorgeschichte der französischen Revolution*, I, vol. în 8°, Tübingen, 1905—1906; H. Sée, *La vie économique et les classes sociales en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1924; *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Col. A. Colin, Paris, 1925 și *L'évolution commerciale et industrielle sous l'Ancien régime*, Paris, 1925; E. Lavisse, *Histoire de France*, vol. IX¹; P. Kropotkin, *La Grande Révolution*, Paris, 1925; N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, vol. IV, Paris, 1926.

Dintre studiile mai vechi, sînt indispensabile încă: A. de Tocqueville, *L'Ancien régime et la Révolution*, Paris, 1856; H. Taine, *Les origines de la France contemporaine*, Paris, ed. nouă f. d.; A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, Paris, 1895; H. von Sybel, *Geschichte der Revolutionszeit*, Düsseldorf, 5 vol., 1853—1859; W. Oncken, *Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreichs und der Befreiungskriege*, Berlin, 1884; *The Cambridge Modern History*, vol. VII; Th. Carlyle, *The French Revolution*, London, 1873 (Trad. fr. 1865, 1912, 1930).

II. Sociologia Revoluției: P. Andrei, *Sociologia Revoluției*, Iași, 1920; M. Ralea, *Ideea de revoluție în doctrinele socialiste*, București, 1930; W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, Berlin, 1922; *Le bourgeois*, 1922, trad. fr. Paris, 1925; L. Brentano, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München, 1916; K. Kautsky, *Die Klassengegensätze im Zeitalter der französischen Revolution*, Stuttgart, 1908.

tem de privilegii își face drum idealul unui regim întemeiat pe principiul egalității civile și al suveranității naționale. Sistemul parlamentar și monarhia constituțională (sau regimul republican) care derivă din această concepție vor constitui programul luptelor politice din sec. al XIX-lea și, mai curînd sau mai tîrziu, se vor impune în întreaga Europă. Prin aceasta, importanța Revoluției franceze depășește cadrul ei originar și devine evenimentul capital al istoriei universale de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea.

Considerată în originea, dezvoltarea și efectele ei, Revoluția franceză apare ca un gigantic efort de adaptare a instituțiilor politice și sociale la necesitățile morale și materiale ale epocii. Cum a arătat-o Karl Marx³, societatea franceză ajunsese în sec. al XVIII-lea la un grad de dezvoltare în care forțele de producție materială se văd contrariate de raporturile de proprietate în care au progresat pînă atunci și care, din forme de dezvoltare a forțelor productive, devin simple obstacole. Prin aceasta, baza vieții economice s-a schimbat și cu schimbarea bazei economice avea, fatal, să se prăbușească întreaga suprastructură socială și politică. Necesitățile unui stat modern și centralizat nu mai puteau fi satisfăcute printr-o fiscalitate feudală. Prestațiile în natură deveniseră un anacronism într-un regim întemeiat pe credit și pe bani. Restricțiile impuse muncii și comerțului prin sistemul reglementărilor, prin regimul corporațiilor și prin menținerea vămilor interne constituiau piedici supărătoare în calea dezvoltării economice. Dreptul preeminent al proprietății funciare nu mai era îndreptățit, de cînd a încetat de a mai fi unicul izvor de bogăție al țării. Avera mobilă și industrială a creat o democrație burgheză care tinde să înlocuiască aristocrația feudală, și totuși după cod, munca rămîne un defect și un semn de inferioritate. Un nobil nu poate munci fără a deroga. „El e nobil în măsura în care e inutil“.

Prin legăturile multiple ale comerțului, burghezia a creat o unitate care nu mai admitea împărțirea națiunii în ordine privilegiate și în provincii privilegiate, în regimuri de drept scris și de drept consuetudinar, în *pays d'États* și *pays d'élections*⁴, în regimuri diverse de biruri, jurisdicții, măsuri și greutăți. Preeminența clerului și a nobilimii devenise o anomalie de cînd burghezia a ajuns să domine activitatea economică și viața intelectuală a țării, iar inegalitatea socială o inutilă și iritantă rămășiță feudală de cînd averea imobiliară și progresul instrucției au început să confunde burghezia capitalistă și nobilimea de rasă. Astfel, instituțiile în care s-a concentrat viața publică a vechiului regim nu mai corespund funcției pentru care au fost create. Revoluția a izbucnit din acest dezacord între realitate și instituții, între moravuri și legi, între tradiție și progres. Rostul ei principal a fost să suprimă distincțiile juridice dintre clase, să readapteze instituțiile la realitățile economice și să repartizeze din nou clasele sociale după rolul lor economic.

³ *Critique de l'économie politique*, Paris, 1928, Préface.

⁴ *Les pays d'États*, erau provincii privilegiate, înzestrate cu stări provinciale, care repartizau și percepeau impozitele, *les pays d'élections* erau provincii în care impozitele erau încasate de funcționari regali, numiți *élus*.

I

Deformația monarhiei absolute⁵

Piatra unghiulară a vechiului regim, monarhia absolută, printr-o serie de modificări insensibile, s-a îndepărtat de principiul ei constitutiv și a încetat de a mai corespunde funcției sale. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, dezacordul între ceea ce regele pretinde a fi și ceea ce este în realitate, e izbitor.

În teorie, regele e inviolabil și absolut. El reunește în mâinile sale puterea legislativă, judiciară și executivă, și aceste puteri sînt în principiu nelimitate. El n-are să dea socoteală de actele sale decît lui D-zeu și conștiinței sale. Autoritatea sa, delegație a autorității divine, e mai presus de controlul supușilor săi. *Rex, lex. — Si vent le roi, si vent la loi.* O tradiție străveche a confirmat și sporit prestigiul aproape religios al regelui Franței. Veacuri de-a rîndul coroana a fost pentru francezi o cheazășie o unității naționale și un instrument de progres. Triumful monarhiei absolute în Franța a coincis cu epoca supremației ei în Europa. Cauza dinastiei s-a identificat cu cauza națiunii. Poporul a acceptat absolutismul și a fost mîndru de regele său. Patriotismul nu era decît expresia lealismului: *une foi, une loi, un roi.* După domnia lui Ludovic al XIV-lea nici o instituție, nici o categorie socială nu mai era în stare să reziste regelui. Stările generale n-au mai fost convocate din 1614. Parlamentul⁶ care prin dreptul de remontranță avea o vagă putere de control asupra activității guvernului, putea fi silit să înregistreze edictele în ședințe regale, și nu o dată a fost vorba de desființarea lor. Regele e legislator suveran, comandant suprem al armatei și stăpîn absolut al tuturor veniturilor statului. Domnitor într-o țară unificată de 25 de milioane de locuitori, regele Franței pare un adevărat „împărat“, nu numai în regatul său, ci în întreaga Europă occidentală.

În realitate, urmașii lui Ludovic al XIV-lea nu mai comandau nici antu-

⁵ G. Pagès, *La monarchie d'Ancien régime*, Coll. A. Colin, Paris, 1928; Ph. Sagnac, *La chute de la royauté*, Paris, 1909; P. Viollet, *Le roi et ses ministres pendant les trois derniers siècles de la monarchie*, Paris, 1912; E. Lavisse, *Histoire de France*, vol. IX¹, Paris, 1909; F. C. Montague, *The government of France*, în *The Cambridge Modern History*, vol. VII; A. Chérest, *La chute de l'Ancien régime*, 3. vol., Paris, 1884—1887.

⁶ Parlamentul nu era un corp reprezentativ și legislativ, ci o instituție judiciară, principalul corp de justiție al vechiului regim francez. Existau treisprezece parlamente, dintre care cel din Paris a jucat un rol politic important, mai ales în sec. al XVIII-lea. Chemat să țină registrul legilor pe care avea să le aplice, Parlamentul din Paris și-a arogat dreptul de-a examina, de-a remontra, de-a modifica și de-a respinge legile care-i erau prezentate spre înregistrare. E adevărat că regele putea impune înregistrarea în ședințe regale (*lits de justice*), dar remontranțele Parlamentului dădeau loc la discuții în care opinia publică găsea prilejul să intervină și să critice guvernul. Conflictul monarhiei cu Parlamentul a fost unul din episoadele cele mai dramatice din istoria Franței în sec. al XVIII-lea și una din principalele cauze ale convocării stărilor generale.

rajului lor imediat. Instituția monarhică, așa cum a fost organizată de Richelieu și de Ludovic al XIV-lea, implica o concentrare a afacerilor care întrecea puterile fizice ale unui om, oricât de excepțional ar fi fost. Cu tot autoritarismul său, Ludovic al XIV-lea a trebuit să recurgă la ajutorul birourilor și al comisiilor. Pe măsură ce monarhia se centralizează, secretarii de stat devin mai influenți și birourile mai independente. Cum înmulțirea neconținută a afacerilor nu mai permite regelui să-și dea avizul asupra tuturor chestiunilor, ele sunt rezolvate de birouri. Astfel se constituie o puternică birocrație care acaparează toate afacerile statului. Centrul puterii trece din mâinile regelui, în mâinile consiliilor regale și dacă, cu toate acestea, Ludovic al XIV-lea și-a păstrat pînă la sfîrșit autoritatea, e că el a rămas stăpîn pe alegerea miniștrilor săi și a știut să le coordoneze activitatea. Succesorii săi pierd și acest privilegiu. Coteriile de la curte sau intrigile favoritelor decid de alegerea miniștrilor, fără a lua în considerație capacitatea și competența lor. Miniștrii pierd orice stabilitate. La sfîrșitul vechiului regim, Franța a avut 19 controlori generali (miniștri de finanțe) în 25 de ani.

În absența inițiativei regale, primul ministru ar fi putut, ca în Anglia, să coordoneze activitatea colegilor săi. Dar Ludovic al XV-lea desființează acest post și prin aceasta agravează anarhia ministerială. Fiecare ministru își are politica sa, fiecare vrea să inoveze, fiecare procedează după bunul său plac, fără să țină seamă de programul și de activitatea colegilor săi. Ministrul marinei, Sartine, angajează în 1780 cheltuieli de milioane fără știrea și aprobarea colegului său de la finanțe. Rezultatul e haos, arbitrar și prepotență. În toată Franța nu-i decît un strigăt contra „despotismului ministerial”.

În administrația provincială, aceeași evoluție. Reprezentanți și organe ale puterilor centrale, intendenții nu erau la început decît niște simpli anchetatori. Ei n-aveau birouri și administrau prin subdelegați. Dar la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, competența lor s-a lărgit considerabil. Distanța de la centru și dificultățile comunicațiilor le lasă o largă inițiativă pe care o folosesc pentru a se face aproape independenți. Treptat-treptat, ei se ocupă de totul, intervin pretutindeni, repartizează impozitele, supraveghează corporațiile industriale și asumă tutela comunelor rurale, — într-un cuvînt acaparează un număr așa de mare de chestiuni încît nu le mai pot rezolva fără avizul subordonaților lor, adică al birourilor, care iau în provincie o dezvoltare tot așa de mare ca și la centru. Din precedente acumulate, intendența își creează tradiția și regulile ei. Franța ajunge astfel să fie guvernată de treizeci de intendenți, care în ochii supușilor reprezentau statul și regimul monarhic.

Evoluția aceasta a fost cu atît mai rapidă și mai completă cu cît autoritatea cotropitoare a intendenților n-a fost îngrădită de nici o putere locală. Elemente pentru o autonomie provincială au existat, dar ele au fost înăbușite. Franța s-a alcătuit din provincii cu origine, populație, tradiție și economie diverse, cu un patriotism local. Dar evoluția istorică a statului francez a nivelat aceste diferențe și a modelat viața provincială după viața

capitalei. Organele vieții provinciale, stările, au fost desființate, cu excepția unora dintre provinciile periferice sau recent anexate. La fel s-a întâmplat cu instituțiile municipale. Atîta vreme cît orașele au avut de luptat cu feudalitatea, regele le-a susținut. El le-a înzestrat cu libertăți și le-a încurajat efortul spre autonomie. Dar cînd feudalitatea a încetat de a mai fi primejdioasă, coroana n-a mai lăsat orașelor decît o umbră de autonomie. Funcțiile municipiilor au fost scoase la mezinț tocmai ca celelalte funcții ale statului, constituțiile municipale modificate, gestiunea financiară pusă sub controlul intendentului.

Încercarea de-a asocia poporul la opera de guvernămînt, creînd adunări provinciale care să repartizeze și să perceapă impozitele, să execute lucrările publice și să exprime dorințele provinciei, venea prea tîrziu și a fost prea limitată pentru a mai putea transforma Franța, pe cale pașnică, într-o monarhie constituțională. Necker a instituit în 1778 două adunări provinciale în Berry și Haute-Guyenne, și reforma a fost extinsă în 1787 asupra tuturor provinciilor în care nu existau stări provinciale. Dar Parlamentul a răsculat poporul și a împiedicat constituirea adunărilor. Reforma era impopulară, fiindcă venea de sus. Înseși binefacerile regelui deveniseră suspecte și de aceea proiectul, izvorît din intențiile cele mai bune, n-a fost decît un prilej de teribile umiliri pentru coroană.

Întreaga Franța a ajuns astfel sub stăpînirea unei birocrății cu competență nelimitată. În comparație cu administrația altor țări, birocrăția franceză a fost luminată și progresistă. Unii din conducătorii ei, pătrunși de spiritul umanitar și științific al secolului, au contribuit din toate puterile la ridicarea nivelului de cultură și de bunăstare a populației. Din mijlocul intendenților s-au ridicat toți miniștrii de finanțe din secolul al XVIII-lea și o seamă de economiști de valoare, ca d'Aguesseau, Dupont de Nemours și, cel mai ilustru dintre toți, Turgot.

Cu toate acestea, viciile sistemului au fost enorme și grave. Acțiunea cotropitoare a statului a înăbușit inițiativa particulară și a împiedicat asociația spontană. Astfel s-a înrădăcinat obiceiul de-a aștepta totul de la stat, și urmarea a fost că statul a fost făcut responsabil de toate relele de care suferea societatea. Mai ales în perioade de criză, cînd nemulțumirile izbucneau în revolte, birocrăția s-a dovedit incapabilă de-a face față situației. Mecanismul ei, îngreuiat de numărul excesiv al funcționarilor, creați prin sistemul venalității, nu s-a putut adapta cu destulă ușurință și energie la greutățile cu care avea să lupte.

De aceste defecte suferea îndeosebi organizația justiției. Coexistența, pe lîngă justiția regală, de unor justiții senioriale, eclesiastice și municipale, numărul excesiv al gradelor de jurisdicție, multiplicitatea neînchipuită a tribunalelor, imprecizia sferei lor de competență, repartitia inegală a jurisdicțiilor inferioare, complicația procedurii, durata indefinită a proceselor și „filhăria” oamenilor justiției, au făcut din această instituție cel mai odios mijloc

de opresiune al vechiului regim. „Administrația justiției, scrie Arthur Young, era infam de parțială și de coruptă... În aproape toate cauzele decidea interesul, și vai de cel ce n-avea, pentru a-și câștiga bunăvoința judecătorilor, o femeie frumoasă sau altceva“. Procedura penală, barbară și arhaică, era odioasă îndeosebi prin regimul de favoare aplicat privilegiaților: caietul stării a treia de la Rochelle cere egalitatea pedepsei capitale, indignat că omul de rînd era spînzurat, iar nobilul decapitat. Dreptul de suveran judecător al regelui nu mai servește decît pentru a adăuga la viciile magistraturii inconveniențele arbitrariului regal. Regele poate cita pe oricine înaintea unei comisii extraordinare și poate condamna la închisoare pe oricine și fără judecată prin așa-numite *lettres de cachet*.

Nicăieri însă arbitrariul, neprevederea și incoerența guvernului regal n-apar mai limpede decît în istoria finanțelor. Regele considera țara ca domeniul său propriu, de administrarea căreia n-avea să dea nimănuia socoteală, și, ca orice mare senior, el cheltuia fără să numere. Potrivit unei declarații a contelui d'Artois, regele n-avea să-și potrivească cheltuielile după veniturile sale, ci veniturile după cheltuielile sale. De aceea, cu toată prosperitatea neconținută a economiei franceze în sec. al XVIII-lea, guvernul nu mai găsește, nici în timp de pace, mijloacele de existență și e silit, din ce în ce mai des, să facă apel la împrumut și să uzeze de expediente ca vânzări de slujbe, anticipații, alienări de domenii, consolidări forțate și reduceri de rente. La sfîrșitul vechiului regim, toate expedientele au fost epuizate. Falimentul general era pe buzele tuturor, dar, de teama unui război civil, nici un ministru nu îndrăznea să-l propună. Rămînea remediul, preconizat deja de Vauban în *La dîme royale*, încercat de Necker și de Calonne, dar totdeauna ocolit de privilegiați: repartizarea impozitelor asupra tuturor cetățenilor. Refuzînd în 1788, sub presiunea opiniei publice, înregistrarea unor noi impozite și împrumuturi, Parlamentul a silit monarhia să convoace stările generale. Starea a treia, pătrunsă de adevărul cuvintelor lui Mirabeau că „deficitul e tezaurul națiunii“, s-a folosit de strămoșia financiară a monarhiei pentru a lua garanții contra despotismului și pentru a obține o constituție națională.

Fapt și mai grav, regele nu mai poate conta nici pe armată. Sub influența ideilor noi și sub presiunea evenimentelor, armata se descompune. Ofițerii superiori, înaintați prin favoare, erau lipsiți de autoritate și detestați. Ofițerii inferiori erau nemulțumiți din cauza edictului din 1781 care, cerînd patru grade de noblețe pentru a ajunge căpitan, le închidea accesul la gradele superioare. Trupa, atinsă de propaganda revoluționară, e nemulțumită de tratamentul brutal, de micimea soldei și de neregularitatea plăților. Soldații discută ordinele, fac politică, sînt gata de revoltă. În cursul agitației parlamentare din 1788 s-au produs simptome caracteristice de defecțiune. La Rennes, trupa a refuzat să tragă asupra mulțimii, iar la Grenoble soldații au fraternizat cu manifestații. La Melun, ofițerii preferă să-și dea de-

misia decît să verse sînglele concetățenilor lor. Ei sacrifică interesul regelui sentimentelor lor de onoare sau de umanitate și intereselor lor de castă. Convingerea generală e că „soldații francezi nu vor trage niciodată asupra poporului“. Spiritul general care anima națiunea a pătruns și în armată.

În rezumat, regele, absolut și inviolabil în teorie, a pierdut direcția și controlul administrației publice. Puterea a trecut în mîna secretarilor de stat, dominați și ei de coteriile de la curte, și în mîna intendenților, demoralizați sau atinși de spiritul de libertate. Regele a încetat de a mai fi un factor de progres înăuntru, un instrument de glorie în afară.

Domnia lui Ludovic al XV-lea și a lui Ludovic al XVI-lea n-a fost decît un șir neîntrerupt de greșeli și de umiliri. Și totuși, prin forța tradiției, prestigiul regelui e încă imens. Pentru marea majoritate a poporului francez, regele e încă șeful apărării naționale, paznicul liniștii dinăuntru, protegitorul natural al celor năpăstuiți. Nimeni nu-și închipuia că o țară mare ca Franța ar putea trăi ca republică. Caietele, care exprimă mai fidel sentimentele țării în preajma revoluției, nu conțin nici o critică la adresa regelui. Nici un țaran, nici un muncitor nu se gîndește să-i atribuie relele de care suferă sau să-l facă răspunzător de abuzurile agenților săi. Credința universal răspîndită e că răul vine de la anturajul regelui și că toate abuzurile ar fi îndreptate dacă ele ar ajunge la urechile regelui: *Ab, si le roi le savait!*

Pătura cultă a societății nu era mai puțin monarhistă. Dar ea visa o monarhie organizată și rațională, respectînd „drepturile omului“ și guvernînd după legi. Ea a căutat să fixeze limite puterii arbitrare a monarhului, și prin aceasta a pus în discuție problema originii suveranității și esența regimului monarhic. Voind să organizeze monarhia, opinia luminată a despoiat-o de atributele divine ale suveranității și a pus în circulație idei republicane. Astfel, dacă în 1789 nimeni nu se gîdea la abolirea monarhiei, starea de spirit a păturii conducătoare era deja republicană. Așa se explică ușurința cu care națiunea s-a raliat la republică, cînd regele s-a dovedit infidel funcției sale de monarh constituțional și de apărător ereditar al independenței naționale.

Așadar, instituția monarhică nu mai păstrează decît aparențele puterii și strălucirii de odinioară. Forțele care susțineau clădirea impozantă a vechiului regim, puterea militară și disciplina socială, erau ruinate la bază. În fața națiunii, unanim pătrunsă de necesitatea unei reorganizări a statului, regele nu va putea opune, în momentul crizei hotărîtoare, decît o voință șovăielnică și o totală lipsă de înțelegere a situației. Iar aceia care ar fi avut interesul și dorința să apere monarhia au fost dezarmați de mai înainte prin politica tradițională care i-a scos din viața publică. Înlăturînd orice rezistență și orice opoziție, monarhia franceză a distrus ea însăși forțele pe care s-ar fi putut sprijini în momentul crizei supreme.

II

Dezagregarea claselor privilegiate⁷

O subversiune tot așa de radicală s-a produs în raporturile de avere, de influență și de cultură a diferitelor clase, fără ca o schimbare corespunzătoare să se fi săvârșit în constituția politică a țării. Cele două ordine privilegiate, clerul și nobilimea, păstrează, din punct de vedere juridic, o situație preeminentă, deși de mai bine de un secol au pierdut direcția activității economice și intelectuale a națiunii.

Primul ordin al societății și cel mai bine organizat, clerul, a fost principalul susținător al monarhiei absolute. Principiile de bază ale monarhiei și ale bisericii erau aceleași. Soarta lor era indisolubil legată. Veacuri de-a rândul, clerul catolic a susținut năzuințele poporului francez spre cultură, unitate și putere, i-a comunicat idealul său de disciplină și de autoritate, l-a format după tradiția romană. Biserica i-a protejat adolescența și i-a călăuzit primii pași ai maturității. Iar când, din anarhia feudală, s-a ridicat monarhia modernă, biserica a dat regilor Franței, prin ungerea din catedrala de la Reims, consacrarea religioasă și i-a proclamat reprezentanți ai autorității divine pe pământ. În schimb, monarhia a confirmat situația privilegiată a clerului. Catolicismul era singura religie recunoscută de lege. Clerul era singurul ordin înzestrat cu instituții autonome. El dispunea de jurisdicții particulare și era reprezentat pe lângă suveran de o instituție autonomă, „adunarea generală a clerului”. El ținea registrele stării civile și poseda monopolul învățământului public.

Tot așa de puternic era clerul prin bogăția lui. Compus din circa 130.000 de membri (70.000 de preoți și vicari, 60.000 de călugări și călugărițe), clerul poseda o avere imobilă de 4 miliarde livre⁸, aducând un venit anual de 80—100 de milioane livre, la care se adaugă 120 milioane livre provenind din dijme — un venit egal cu jumătate din bugetul statului. Aceste bogății erau cu atât mai invidiate cu cât erau privilegiate. Clerul era scutit de impozite și nu contribuia la sarcinile publice decât cu o parte infimă în raport cu veniturile sale: 5—6 milioane consimțite voluntar și acoperite prin împrumuturi ale căror interese le plătea, în mare parte, regele, adică tot statul.

⁷ A. Aulard, *La Révolution et la féodalité*, Paris, 1914; G. Lefebvre, *Les recherches relatives à la répartition de la propriété et de l'exploitation foncière à la fin de l'Ancien régime* (în *Revue d'histoire moderne*, 1928); A. Babeau, *La Province sous l'Ancien régime*, Paris, 1874; H. Doniol, *La Révolution française et la féodalité*, Paris, 1874; E. de Pressensé, *L'Eglise et la Révolution française*, Paris, 1889; P. de la Gorce, *Histoire religieuse de la Révolution*, 5 vol., Paris, 1909—1922; A. Sicard, *L'ancien clergé de France*, Paris, 1893; A. Aulard, *Le christianisme et la Révolution*, Paris, 1924.

⁸ Livra avea la sfârșitul secolului al XVIII-lea valoarea intrinsecă a unui franc aur, dar puterea ei de cumpărare era de două sau de trei ori mai mare.

Repartiția acestor bogății a constituit un adevărat obiect de scandal. Cîtă vreme episcopii dispun în medie de un venit anual de 100.000 livre, unii de 200, 300.000, și chiar de 800.000 livre, imensa majoritate a preoților de la țară sînt reduși la „congrua” de 700 livre pe an pentru preoți și 350 pentru vicarii lor. Preoții de la țară formau un adevărat proletariat ecleziastic, animat pe de o parte de puternice resentimente contra clerului înalt de care se vede exploatat și disprețuit, iar pe de alta, de o vie simpatie pentru poporul de jos cu care se simțea solidar. „Interesul poporului și al preoților este inseparabil, declară în 1788 clerul din Dauphiné. Dacă poporul scapă de opresiune, preoții se vor ridica și ei din starea de degradare în care i-a aruncat clerul înalt”. Astfel, o prăpastie s-a săpat între clerul de sus și clerul de jos, și antagonismul care-i desparte va permite în 17 iunie 1789, transformarea stărilor generale în Adunare națională.

Situația socială și materială a clerului este deci aproape aceeași pe care a avut-o în evul mediu. Dar spiritul care îl animă s-a schimbat. Zelul apostolic s-a răcit, disciplina a slăbit, indiferența religioasă, chiar și ateismul, erau foarte răspîndite, mai ales în sînul clerului înalt. Scepticismul deveni un indiciu de educație aleasă. „Un preot simplu trebuie să creadă puțin, a spus Chamfort, altfel ar trece drept ipocrit, dar nu trebuie să pară nici prea convins, altfel ar trece drept intolerant. Dar marele vicar poate surîde la un cuvînt de spirit contra religiei, episcopul va rîde de-a binelea, iar cardinalul va adăuga un cuvînt de la sine”. Episcopi ca Talleyrand, Rohan și Brienne își afixau ostentativ necredința și imoralitatea.

Membrii clerului superior, care dau tonul și atrag atenția publicului, stau la Curte sau la Paris, duc viața mondenă a aristocrației laice. Din 135 de episcopi și arhiepiscopi, nici unul care să nu fie nobil. Ei țin casă deschisă, dau serbări și vînează. Au palate la Paris și vile de plăcere la țară. Louis-Joseph de Montmorency-Laval, episcop de Metz, ținea la Frascati, lîngă Metz, casă deschisă pentru ofițerii garnizoanei din Lorena și pentru toți ofițerii în misiune care treceau pe acolo. Arhiepiscopul de Toulouse și-a construit la Brienne un palat înzestrat cu luxul și cu confortul unei „case princiare”. O sută de cai și o sută cincizeci de cîini de vînătoare stăteau întotdeauna la dispoziția oaspeților. Arhiepiscopul de Narbonne, Dillon, stătea două săptămîni pe an la Narbonne, șase la Montpellier, unde prezida stările provinciale, iar restul timpului îl petrecea la Paris și la Hautefontaine, în Normandia, unde vîna de trei ori pe săptămîină și întreținea o trupă de actori. Cardinalul Louis de Rohan, arhiepiscop de Strasbourg și conte imperial, care putea găzdui în castelul său din Saverna 600 de oaspeți, dădea cele mai vestite și mai somptuoase serbări din Franța și Germania întregă.

Cea mai mare parte a episcopilor lasă în seama unor vicari îndeplinirea îndatoririlor lor canonice. Ei nu predică și nu fac vizite canonice nici chiar în timpul scurt pe care-l petrec în diocesele lor. Clerul înalt uită tot mai des obligațiile legate de funcțiile și averile ecleziastice. Astfel, caietele se

plîng de neglijența cu care prelații își îndeplinesc datoriile de caritate, de asistență și de instrucțiune.

Cu tot progresul spiritului „filosofic“, laic, clerul rămîne tot așa de intolerant, ca în secolul precedent. El refuză să recunoască protestanților existența legală și continuă pînă la revoluție să ceară închiderea templelor, dizolvarea adunărilor protestante și arestarea pastorilor. Dar legile contra ereticilor au devenit inaplicabile și biserica însăși e silită s-o recunoască și să ceară o altă legislație mai „puțin severă, dar mai riguroasă aplicată“. Cauza intoleranței e definitiv pierdută, către 1770 ultimii protestanți condamnați la galere sînt puși în libertate, iar în 1787 regele acordă protestanților starea civilă și drepturile cetățenești.

Clerul rămîne strîns legat de vechiul regim. Dacă unii prelați „liberali“ și „naționali“ visează o monarhie temporală e că miniștrii reformatori ca Turgot i-au amenințat privilegiile. Contra împietărilor „despotismului luminat“, clerul înțelege să rămînă primul ordin al țării și să-și conserve intacte privilegiile, și de aceea ar fi făcut bloc contra revoluției, dacă clerul de jos, din primele zile ale revoluției, n-ar fi făcut cauză comună cu starea a treia, din resentiment pentru clerul înalt, frivol, egoist și așupritor.

În termenii actelor oficiale, nobilimea forma „al doilea ordin“, „brațul drept“ și „cel mai puternic sprijin al coroanei“. În realitate nobilimea nu era decît o masă inorganică și amorfă, fără cadre bine definite și fără conștiința unor interese colective. Nașterea încetase, de la sfîrșitul evului mediu, de a mai constitui baza esențială a nobilimii. Vechea nobilime militară, nobilimea de rasă, a dispărut în mare parte. Locul ei l-a luat nobilimea nouă, în mare parte de origine parlamentară. În afară de dreptul regelui de a acorda sau de a vinde scrisori de noblețe, 4000 de funcții administrative, judiciare și financiare confereau calitatea de nobil. Venalitatea funcțiilor și prețul relativ mic al diplomelor de noblețe permiteau oricărui îmbogățit să pătrundă în mijlocul nobilimii, și în adevăr, de la sfîrșitul evului mediu, ascensiunea clasei de mijloc către nobilime a fost neîntreruptă. Astfel corpul nobilimii, a ajuns la sfîrșitul vechiului regim să cuprindă aproape toți oamenii bogați, încît, după expresia lui Turgot, „cauza privilegiatilor a devenit cauza celor bogați contra celor săraci“. Dar unul din mijloacele principale de înobilare a fost întotdeauna uzurpația. Colbert a încercat să alcătuiască un tablou general și complet al nobilimii și să ia măsuri contra uzurpatorilor de titluri nobiliare. Dar încercarea lui a eșuat din lipsa unui criteriu sigur care să permită deosebirea nobililor adevărați de cei falși și din cauza abuzurilor la care operația a dat loc. La începutul secolului al XVIII-lea s-a renunțat la asemenea încercări, dovedite zadarnice. De aici dificultatea enormă de-a defini exact ordinul nobilimii.

Talleyrand a distins șapte sau opt nobilimi: o nobilime militară și una administrativă (*noblesse d'épée et noblesse de robe*); o nobilime de curte și una de provincie, o nobilime veche și una nouă, o nobilime mare și una mică. În realitate, diviziunea nobilimii era și mai mare. Taine evaluează numărul privilegiatilor la 270.000, dintre care 140.000 în nobilime, iar

130.000 în cler. În mijlocul acestor privilegiați, cele 4000 de familii (circa 20.000 persoane) prezentate regelui, adică admise la curte, formează o categorie aparte, o aristocrație în mijlocul unei aristocrații. Membrii ei posedă domeniile cele mai întinse și se bucură de favorurile cele mai mari. Toate funcțiile importante și lucrative sînt pentru ei. Toate sinecurile, laice sau ecleziastice, sînt pentru ei sau pentru ai lor. Ei consumă jumătate din bugetul bisericii și a șasea parte din bugetul statului.

Nouăsprezece capitole nobile de bărbați, douăzeci și cinci capitole nobile de femei, o sută șazeci comanderii de Malta sînt pentru ei. Episcopatul, ilustrat în secolul al XVIII-lea de atîtea nume fără strămoși, se încheie acum candidaților ridicați de jos. În 1789, toți episcopii sînt descendenții unor familii nobile. Din 1100 abații de bărbați și 668 abații de femei, trei sferturi erau ale lor. Într-un cuvînt, cele 1500 de sinecure ecleziastice, de care dispune regele, le sînt atribuite lor printr-un sistem de gratificare și de remunerare scandalos.

La fel cu beneficiile laice, curtea și administrația sînt pline de posturi considerate oficial ca sinecure: demnități de curte, care nu mai sînt decît titluri onorifice, însoțite de dotații splendide, posturi administrative, fără obligația pentru titular de-a presta vreun serviciu util societății sau retribuție în afară de orice proporție cu serviciul prestat, slujbe îndeplinite de suplinitori în timp ce titularul rezidă la curte și încasează cea mai mare parte din leafă. Marii ofițeri ai palatului, guvernatorii caselor regale, căpitaniii căpitaniilor, șambelani, pași, dame de onoare, gentilomi ordinari, secretarii camerei, lectorii și scriitorii cabinetului, medici, capelani, duhovnici, pe lângă rege, regină, conte de Provense, conte de Artois, surorile, mătușile regelui, copiii lor, membrii casei militare, toți aparțin nobilimii mari și costă 30 milioane pe an, 1/16 din bugetul statului. Lor le sînt rezervate 44 posturi de guvernatori generali de provincie, cele 407 posturi de guvernatori particulari, cele 66 locotenențe generale etc. — funcții de paradă, plătite între 16 și 160.000 livre și lipsite de orice atribuție. În Languedoc, *pays d'États*, cele trei comandamente de Tournon, Alais, Montpellier, create în timpul războaielor religioase pentru a-i supraveghea pe protestanți, aduc titularilor lor 16.000 livre pe an, deși și-au pierdut de mult orice rațiune de-a fi. Secretarul general al dragonilor și cel al elvețienilor cîștigă fiecare, pentru o funcție fictivă, 20.000 și 30.000 de livre. Fiul lui Machault, ca intendent al marinei, încasează 18.000 de livre pentru două semnături pe an.

În afară de aceste dotații ordinare, nobilii de la curte primesc sume enorme în pensii și gratificații. Principii coroanei sînt, firește, în fruntea beneficiarilor. Contele de Toulouse, care are un venit de 1.700.000 livre, primește 100.000 livre pe an, iar ducele de Chartres 150.000. Frații lui Ludovic al XVI-lea, contele de Provense și contele de Artois, primesc în gratificații, primul 25 milioane, al doilea 56 de milioane. Ducele de Orléans, vărul regelui, pe lângă un venit anual de 8 sau 9 milioane livre mai obține o pensie de 50.000 livre și izbutește cu toate acestea să lase în 1789 o datorie de 75 milioane. Ceilalți principii primesc în proporție cu rangul și gradul lor de

înrudire: Condé 12 milioane în total, Noailles două milioane pe an. Regele plătește datoriile, răscumpără moșiile și dotează fiicele curtezanilor săi. El a plătit de nenumărate ori pierderile de joc ale reginei, două milioane pierdute de Artois. Favorita Mariei Antoinetta, contesa de Polignac, primește, în afară de pensia de 700.000 livre pe an, 500.000 livre pentru a-și mărita fiica, 400.000 livre pentru a-și plăti datoriile. Trei moșii ale familiei Polignac în valoare de 4 milioane livre, au fost răscumpărate de rege pe prețul de 12 milioane. Dintr-un împrumut de 100 milioane realizat de Calonne, 75 de milioane au fost acaparate de curtezani. Și aceste prodigalități par atât de naturale încât sînt specificate în registrele ministerului.

Rezultatul sistemului e că toată lumea de la curte întinde mîna. Principala preocupare a curtezanilor e să facă curte persoanelor influente: favoritelor pe timpul lui Ludovic al XV-lea, miniștrilor și prietenilor Mariei Antoinetta pe timpul lui Ludovic al XVI-lea. După expresia energică și justă a lui Chamfort, „curtezanii sînt cerșetori îmbogațiți din cerșit“. Nici o mirare, dacă curtea apare ca „mormîntul națiunii“, cînd, în 1781, „Darea de seamă“ a lui Necker, dezvăluie publicului enormitatea sumelor distribuite în pensuni, nici o mirare dacă publicul repetă ca o osîndă, spirituala invecitivă a lui Beaumarchais: „*Noblesse, fortune, un rang, des places... Qu'avez-vous fait pour tant de biens? Vous vous êtes donné la peine de naître!*“ ...

În timp ce nobilimea de la curte ducea, din prodigalitatea regelui, o viață de lux și de plăceri, restul clasei nobile era obligat să se mulțumească cu rentele feudale, rău definite și foarte impopulare. Nobilimea mijlocie, care petrece o parte a anului la oraș, iar restul la țară, servea un timp în armată sau în marină, apoi se consacra agriculturii și, uneori, literelor. Cu tot traiul lor „nobil“, cei mai mulți o duceau greu. Dar nobilimea mică trăia în mizerie. Condiția ei nu se deosebește de a țărănilor decît prin scutirea de impozite. Dar cum, în ceea ce privea proprietatea, scutirea nu se aplica decît unui lot de patru „pluguri“ proprietarul nobil, chiar cînd ar fi avut gustul și puterea de a-și cultiva însuși toată moșia, era obligat să arendeze sau să dea în parte restul și să se mulțumească cu veniturile slabe și nesigure ale unui mod primitiv de exploatare. Prejudecățile contra muncii, considerată ca servilă, și majoratul au desăvîrșit ruina nobilimii. Instituit pentru a menține intactă autoritatea publică a nobilimii, majoratul a devenit o cauză de ruină de cînd nobilimea și-a pierdut dreptul de poliție și de justiție. Fiul cel mai mare moștenește 2/3 din patrimoniul părintesc, iar cadetii împart între dîșii 1/3 parte, apoi 1/3 din 1/3 pînă cînd ajung să se certe pentru un porumbel, un iepure de casă sau un ciine de vînătoare. Astfel, o adevărată plebe nobiliară s-a format, mai ales, în Bretagne, Poitou, Boulonnais. Toate familiile vechi, afară de două-trei sute, sînt ruinate. În unele provincii, ca în Berry, trei sferturi dintre nobili mor de foame, iar în altele ca Franche-Comté, Bretagne, Rouergue cei mai mulți sînt reduși la o rentă de 100 sau de 500 de livre. De aceea mulți trăiesc în cocioabe sărăcicioase, pe care uneori nu le mai pot repara, duc o viață care i-ar confunda cu țărăniile dacă

n-ar fi păstrat, chiar în mijlocul celei mai negre mizerii, conștiința unei esențe superioare și morga lor de odinioară.

În asemenea condiții, e ușor de înțeles că nobilimea a căutat să-și încaseze cu toată asprimea redevențele senioriale. În virtutea serviciilor publice, prestate odinioară, ei au fost scutiți de cele mai multe și mai grele impozite care au căzut astfel asupra claselor muncitoare. Toate încercările vechiului regim de a obliga clasele privilegiate să contribuie la sarcinile publice au rămas zadarnice. Nobilii s-au apărut cu atât mai energic contra impozitului, cu cât nu vedeau în el numai o vătămare a intereselor lor materiale, ci o jignire a demnității lor. Ca mari proprietari și șefi de exploatare, ei se bucură de avantaje și conservă servituți asupra proprietăților pe care le-au cedat sau înstrăinat. Țăranii erau obligați la plata unei redevențe în bani și în natură (cens și zeciuială, *champart*); ei trebuiau să se supună la o serie de măsuri oneroase și restrictive. În virtutea dreptului de a-și strânge recolta înaintea celorlalți proprietari, seniorul dispune de brațele de muncă pe care le plătește după plac, în baza privilegiului cunoscut sub numele de *banvin*, el are dreptul să-și vîndă vinul înaintea celorlalți podgoreni și să producă astfel o raritate artificială pentru desfacerea cât mai avantajoasă a produselor sale. Țăranii erau apoi siliți să se folosească de moara, de teascul, de cuptorul, de taurul moșierului, și să-i plătească taxele corespunzătoare. Aceste monopoluri, *banalités*, binefăcătoare în evul mediu, cînd seniorul era singurul în stare să construiască o moară sau să cumpere un taur, constituie acum privilegii oneroase și vexatorii — cu atât mai vexatorii, cu cât pentru a-și cruța neplăcerile exercițiului acestor drepturi, proprietarul le arendează și, în cazul acesta, la asprimea exigențelor lui se adaugă lăcomia arendașului interesat să scoată cât mai mult peste prețul arenzii.

Nu există act în viața țăranului din care seniorul să nu tragă profit: întrebuințarea unui drum, unui pod, unui lac, depozitarea mărfurilor în piață, pescuitul — totul e taxat și reglementat. Actele de succesiune și de mutație (*lods et ventes*) apasă greu asupra proprietății țărănești. La fiecare mutație, a șasea parte din valoarea imobilului îi revine seniorului. În afară de pagubele pe care le cauzează țăranilor, această reglementare îngreuiază considerabil tranzacțiile comerciale și circulația cerealelor.

Corvezile, derivînd din ideea romană, că toată lumea trebuie să participe la construcția și întreținerea drumurilor, s-au înmulțit și agravat încît au devenit un mijloc de revoltătoare apăsare. Drumurile, degradate de intensitatea circulației comerciale și de cursele celor bogați, nu sînt reparate decît pe cheltuiala și cu munca celor săraci.

Nobilii au procedat la fel cu dreptul de jurisdicție care le-a rămas. Puterea de jurisdicție a nobilimii a fost redusă de autoritatea regală la anumite categorii de litigii: cele ce priveau drepturile feudale. Dar cum principalele interese ale sătenilor erau legate de aceste drepturi, jurisdicția seniorială continuă să fie un instrument de jaf și de opresiune. Ea a permis îndeosebi acapararea de către nobili a terenurilor comunale. „Domeniile comunale”, islazuri, păduri și bălți, erau din cele mai vechi timpuri întrebuin-

țate în comun de toți locuitorii satului. Acest regim era folositor mai ales oamenilor săraci cărora le permitea să țină un cap, două de vită și să-și procure lemnele de încălzit. În secolul al XVIII-lea, domeniile comunale sînt amenințate de progresele agriculturii și de aviditatea nobililor. Economiștii susțin că aceste terenuri, rău administrate, ar produce mai mult, dacă ar fi împărțite și distribuite țăranilor mai cu stare, care ar putea investi ceva capital în ele. Pe de altă parte, seniorii încearcă să-și însușească o parte din aceste terenuri pentru a-și spori veniturile. Sub presiunea acestor două forțe, guvernul autorizează prin o serie de edicte, publicate între 1770 și 1789, împărțirea terenurilor comunale. Prin edictul din 1770, seniorul a fost autorizat să ia o parte, cu condiția să lase sătenilor celelalte două părți. Procedeu acesta, numit *le triage* și aplicat fără control, a permis în multe provincii nobililor să acapareze cea mai mare parte a bunurilor comunale. Muncitorii săraci nu mai au unde să-și țină o vacă, o capră sau o oaie, și plîngerile lor contra regimului seniorial se înmulțesc și se întesesc. Iată cum dreptul de jurisdicție devine pentru marele proprietar un instrument de opresiune, care-i permite să rezolve o mulțime de chestiuni în care e și parte și judecător și în care proprietatea sa e direct interesată.

Cel mai odios dintre privilegiile nobilimii și cel mai vexatoriu e însă dreptul de vînătoare. Considerat ca sportul nobil prin excelență și ca un semn distinctiv al rasei, nobilii și-l apără cu o vigență și o gelozie feroce. Corpuri de gardă speciale (*capitaineries*) și o legislație extrem de severă veghează la protecția vînatului. Contra stricăciunilor acestor animale, țăranul e fără nici o apărare. El nu poate să-și plivească holda, nici să-și îngrădească proprietatea fără autorizație specială. Între 1 mai și 24 iunie, cînd potîrnichile clocesc, îi e interzis să-și viziteze lunca și să-și cosească lucerna, înainte ca paznicul seniorului să fi constatat și protejat cuiburile de potîrnichi și de fazani. Omul de rînd prins în contravenție de vînat e omorît pe loc. Astfel, după expresia lui Taine, „sălbăticiunile au fost protejate parcă ar fi fost oameni, iar oamenii persecutați parc-ar fi fost sălbăticiuni”.

Rezultatul e că în Normandia, de pildă, cerbii și căprioarele vin pînă-n apropierea satelor, iar iepurii distrug vegetația pînă-n pragul caselor. La Vaux, în Ile-de-France, iepurii distrug o recoltă care ar fi ajuns pentru hrana a 800 de oameni, iar în jur de Fontainebleau, unde se întîlnesc cete de 70—80 de cerbi, sate întregi au renunțat să mai semene deoarece recolta le era devorată de sălbăticiuni. Nici unul din privilegiile nobiliare nu învedera mai limpede decît dreptul de vînătoare transformarea care s-a operat în rolul social al nobilimii: transformarea datoriei de protecție în drept de devastare.

La fel cu dreptul de porumbar, *droit de grand-colombier*. Mii de porumbei cutreieră toate regiunile, hrănindu-se pe toate proprietățile și în toate anotimpurile, fără ca cineva să-i poată prinde sau omorî. Cutare senior posedă pînă la 50.000 de porumbei care se hrănesc din avutul sătenilor. De îndată ce au aruncat semințe, ogorul e acoperit de mii de porumbei. Pagubele cauzate de toate aceste animale: porumbei, iepuri, potîrnichi, căprioare,

cerbi, mistreți sînt atît de mari încît el ocupă locul întîi în doleanțele caietelor.

Avantajele nobilimii par cu atît mai neîndreptățite cu cît nici un serviciu real nu le mai compensa. Nobilimea nu mai avea o funcție socială proprie care s-o distingă de restul națiunii. Regele a dispensat-o de serviciile publice pe care le aducea în calitate de administrator, judecător și protector. Ea continua deci să fie plătită pentru o funcție pe care nu o mai îndeplinea și să impună țării sarcinile unui guvern suplimentar, care nu mai governa. Feudele comportau încă anume obligații militare, dar aceste obligații au devenit fictive de cînd regele a înlocuit milițiile feudale prin armata profesională. Apoi, de cînd a fost exclusă din serviciile centrale ale statului și din administrația locală, nobilimea a pierdut, ca clasă, orice influență politică. Nemai-avînd nici o parte în administrația comunală și provincială, în stabilirea și repartitia impozitelor, în întreprinderea lucrărilor publice, în organizația asistenței sociale, în îndrumarea comerțului și a industriei, nobilii devin din ce în ce mai străini de viața adevărată a națiunii. Moravurile dominante și prejudecățile de castă îi îndepărtează de mediul și de îndeletnicirile pe care s-a întemeiat mărirea lor de odinioară. Venalitatea funcțiilor și prețurile urcate le închid drumul în magistratură. O serie de ordonanțe din sec. al XIV-lea, al XV-lea le-a interzis accesul în industrie și comerț spre a-i rezerva exclusiv serviciului militar. Un edict din 1611, limitînd la patru „pluguri” terenul pe care privilegiații puteau să-l cultive ei înșiși, le ia gustul de a deveni mari proprietari și-i încurajează să între în serviciul curții.

Dar marele senior, care rezidă la Versailles sau în capitala provinciei, nu mai cunoaște decît arendașul, pe care îl stoarce cît poate și care la rîndul său stoarce țăranii. El nu se mai îngrijește nici de întreținerea, nici de reparațiile cele mai necesare, necum de ameliorări. Rezultatul e ruina agriculturii și alienarea unui mare număr de moșii care devin apanajul bisericii și al financiarilor. Celelalte, cu puține excepții, sînt încărcate de ipoteci. La sfîrșitul vechiului regim, după expresia lui Mirabeau, „tronul nu mai era înconjurat decît de nobili ruinați”.

Aceste fapte au avut consecințe revoluționare, ele au subminat ordinea existentă, confundînd clasele și accentuînd neîndreptățirea distincțiilor juridice.

Nobilimea însăși e plină de nemulțumiți. Ea recunoaște că „așa nu mai merge”. Ea suferă din cauza „despotismului” și reclamă o constituție care să pună capăt arbitrarului „ministerial”. Generația tînără e însuflețită de sentimente liberale și umanitare. În locul absolutismului care o condamnă la un rol pur decorativ, ea aspiră la un regim de libertate politică care să-i asigure un rol activ și onorabil în stat. Astfel chiar și nobilimea mare, cea mai interesată la menținerea vechiului regim, dorește o „schimbare”. Ea însăși e atinsă de spiritul revoluționar al secolului.

Iar atunci cînd, remarcînd pericolul care-i amenință privilegiile, va încerca o rezistență, conflictele interne îi vor paraliza acțiunea. Nobilimea

franceză, spre deosebire de cea engleză, n-avea conștiința unor interese comune care s-o unească. Nobilimea de la curte nu avea decât dispreț pentru nobilii de la țară, iar aceștia nu priveau decât cu ură spre nobilii de la curte. Monarhia absolută, neștiind să atribuie nobilimii o funcție socială utilă și năzuințelor sale un ideal de atins, a lăsat-o pradă geloziiilor care au divizat-o și prejudecăților contra muncii care au ruinat-o. Divizată, sărăcită și demoralizată, nobilimea franceză nu va ști în ora primejdiei supreme decât să moară elegant sau să emigreze.

III

Ascensiunea burgheziei⁹

Împotriva sistemului de arbitrar și de privilegii al vechiului regim se ridică două forțe revoluționare: burghezia și „spiritul filozofic”. Revoluția franceză n-a fost, cum s-a crezut atîta vreme, o explozie a mizeriei. Mizeria produce răscoale, nu revoluții. Revoluția franceză a fost în primul rînd opera burgheziei ajunsă la maturitate politică.

Burghezia forma, împreună cu proletariatul urban și cu țărănimea, ordinul al treilea, *le Tiers État*. Spre deosebire de Anglia, în Franța clasa mijlocie era esențialmente urbană, *burghezie* în înțelesul strict al cuvîntului. Comerțul și industria, în neconținută dezvoltare de la moartea lui Ludovic al XIV-lea, au sporit considerabil bogăția și influența acestei clase. După calculele lui Necker, Franța deținea jumătate din capitalul mobilier al Europei. Cea mai mare parte din acest capital era în mîinile burgheziei.

Cu toate prescripțiile regimului corporativ, industria și comerțul au luat un avînt prodigios în secolul al XVIII-lea. De la 1715 la 1789, comerțul exterior al Franței a crescut de cinci ori, trecînd de la 210 la 1062 milioane. Marile întreprinderi, care se înmulțesc și în care capitalismul începe să predomină, rup cadrele înguste ale regimului corporativ. Comerțul mare, prin

⁹ Bibliografie: La operele deja citate ale lui Mathiez, Jaurès, Sée, Taine, Aulard, a se adăuga: Loutschisky, *L'état des classes agricoles en France à la veille de la Révolution*, Paris, 1911; Loutschisky, *La propriété paysanne en France à la veille de la Révolution*, Paris, 1912; M. Kovalevsky, *La France économique et sociale à la veille de la Révolution*, 2 vol., Paris, 1904; Ch. Ballot, *L'introduction du machinisme dans l'industrie française*, Lille, 1923; E. Levasseur, *Histoire du commerce en France*, 2 vol., Paris, 1912; L. Nussbaum, *Commercial policy in the French Revolution*, Washington, 1923; H. et G. Bourgin, *L'industrie sidérurgique en France à la veille de la Révolution*, Paris, 1920; P. Mantout, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Paris, 1905; C. Bloch, *Etudes d'histoire économique de la France (1760—1789)*, Paris, 1900; G. Martin, *Les associations ouvrières au XVIIIe siècle*, Paris, 1900; P. Harsin, *Les doctrines monétaires et financières du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1929; P. Sagnac, *Le crédit de l'État et les banquiers à la fin du XVIIe et au commencement du XVIIIe siècle*, în „Revue d'hist. mod.”, 1908; H. Hauser, *Les origines historiques des problèmes économiques actuels*, Paris, 1930.

varietatea și întinderea operațiilor sale, s-a emancipat de sub tutela acestui regim. Operațiile de bancă pe care se întemeiază îi împrumută ceva din varietatea și libertatea de acțiune a băncii. Pe de altă parte, muncitorii industriilor rurale erau prin însăși izolarea lor ocrotiți contra regulamentele regimului corporativ. Dar chiar și în domeniul său propriu, în industria mică urbană și în comerțul mijlociu și mic, regimul corporativ a fost atenuat sau ocolit. La Paris erau cartiere întregi în care industria era complet liberă. Guvernul a acordat apoi unor manufacturi privilegii de fabricație care le scoteau de sub controlul regimului corporativ. Acesta n-a putut deci împiedica formarea mării industrii și dezvoltarea comerțului. Abolite de Turgot în 1775, corporațiile n-au fost restabilite în forma lor primitivă. Restauratorul lor, Clugny, a trebuit să facă concesii spiritului timpului: numărul corporațiilor a fost redus și regulamentele lor au fost simplificate. În ajunul revoluției, Franța era aproape de regimul libertății muncii și a comerțului. Rostul revoluției va fi nu atât să cucerească această libertate, cât s-o completeze, s-o consacre și s-o garanteze.

Astfel libertatea comerțului de grîne înăuntru și a exportului în alte țări se impune definitiv în 1789. Legăturile comerciale cu țările străine se strâng. Cantitatea mărfurilor exportate în Italia, Germania, Țările Scandinave, Rusia crește neconținut în sec. al XVIII-lea. Părăsind ideile prea înguste ale mercantilismului, guvernul francez inaugurează o nouă politică comercială încheind tratate de comerț cu Statele Unite în 1778 și cu Anglia în 1786 pe baza clauzei națiunii celei mai favorizate. Comerțul oriental, după o perioadă de declin la începutul veacului, ia un puternic avânt și elimină aproape cu desăvârșire concurența engleză.

Mult mai important e însă comerțul cu Antilele. Franța importă din „insulele americane“, Guadelupa, Martinica și San Domingo trestie de zahăr, cafea, indigo și bumbac în valoare de 185 milioane și le trimite în schimb articole de manufactură în valoare de 78 milioane livre. Numai din San Domingo, Franța extrage jumătate din zahărul consumat în lumea întreagă.

Dar pentru a arma aceste flote, a cumpăra mărfuri și a aștepta momentul cel mai favorabil al vânzării e nevoie de capitaluri pe care averea particulară și sistemul bancherilor-zarafi nu le mai pot procura. Acestei necesități i se datorește crearea *Casei de Scont*. Intemeiată de o societate în comandită, în 1776, cu un capital de 15 milioane (în 5.000 acțiuni de 3.000 l.), care a fost ridicat în 1789 la 100 milioane. Banca sconta efecte comerciale, cu 4%, primea depozite și emitea bilete de circulație, care, deși limitate la interiorul Parisului, se bucurau de o încredere universală. Ea corespundea unei necesități atât de profunde încât a putut să se suprapună comerțului zarafilor și să suporte, fără să se clatine, împrumuturile forțate ale statului.

Intensitatea acestei activități comerciale a dat o puternică impulsie dezvoltării porturilor maritime și a populației lor. Le Havre, Nantes, Bordeaux și Marsilia joacă un rol de primul ordin în traficul internațional. Arthur Young găsește că Bordeaux e mai activ și mai bogat decât orice port englez,

afară de Londra. Împreună cu Nantes, el deține monopolul comerțului de coloniale. În cincisprezece ani, de la 1763 la 1778, șantierele acestui oraș lansează 245 corăbii, care răspîndesc în lumea întreagă produsele podgoriilor, rafinăriilor, sticlărilor și distileriilor regiunii. Averi colosale se constituie în câteva decenii. Bonnafé l'Heureux, simplu comis în 1740, posedă în 1791, 30 de vase de comerț și 16 milioane de livre. Aceeași admirație la Young pentru Le Havre și Nantes. Pretutindeni case noi: semn de prosperitate care nu înșală niciodată. Aceste porturi combinau comerțul colonial, cu comerțul de negri. Negustorii din Nantes luau sclavi negri pe coasta Guineei și-i transportau în Antile, de unde aduceau zahăr, cafea, bumbac și rom. Marsilia are monopolul comerțului oriental. În magazinele și docurile ei se îngrămădesc, pe lângă produsele Languedoc-ului, toate produsele orientului: covoare indiene, museline, piei, săpunuri, stoffe, *liqueurs*-uri, orezuri, vinuri, uleiuri, grîne și arome. Viața economică, așa de prosperă în aceste porturi, dă naștere unei burghezii bogate și îndrăznețe, menite să joace un rol capital în mișcarea revoluționară¹⁰. Marsilia avea să fie unul din orașele cele mai revoluționare.

Comerțul intern s-a dezvoltat de asemenea în mod prodigios. Luxul și bogăția prăvăliilor îi umplu de admirație pe străini. Apoi căile de comunicație s-au înmulțit și dezvoltat neconținut. Franța, care n-avea în 1715 decît drumuri desfundate și primitive, dispune în 1789 de o admirabilă rețea de șosele pietruite de 50.000 km, în afară de alta de 50.000 km în construcție. Poștalioanele, reorganizate de Turgot, sînt cele mai ieftine și mai rapide din lume. În nici o țară călătoria nu-i mai ieftină și mai confortabilă decît în Franța. Arthur Young, așa de sever cu rînduilele din Franța, n-are destule cuvinte de laudă pentru soliditatea și frumusețea șoselelor franceze.

Dar fenomenul capital al vieții economice din sec. al XVIII-lea îl constituie apariția mării industrii. Capitalurile acumulate de comerțul maritim și colonial încep să fie investite în întreprinderile industriale și să înlesnească concentrarea reclamată de invențiile tehnice. Mașinismul importat din Anglia transformă industria textilă și dă un mare avînt industriei metalurgice. Industria lyoneză de mătăsuri fine și de stoffe de aur devine exportatoare. Cotonadele se introduc în Normandia, boneteria se stabilește la Troyes. Stoffele de lînă se dezvoltă la Sedan, Abbeville și Elbeuf, papetăria în Dauphiné, industria metalurgică și minieră în nord și în jurul Masivului Central. Celebrele uzine Creuzot iau ființă în 1781. Așa se constituie, încă din sec. al XVIII-lea, fizionomia clasică a Franței industriale și miniere.

În acest prodigios efort de invenție și de muncă, Parisul joacă rolul principal. El deține deja monopolul tuturor articolelor cunoscute sub numele de

¹⁰ Nantes, scrie A. Young, în sept. 1788, e mai înflăcărat de iubirea de libertate decît orice alt oraș din Franța, conversațiile pe care le-am auzit aici dovedesc că o mare schimbare s-a produs în spiritul francezilor și nu cred că regimul actual mai poate dura o jumătate de secol, afară de cazul că va avea în fruntea afacerilor oameni de un merit recunoscut și de un caracter ferm.

„articole de Paris“, opere de artă, toalete, bijuterii, mobile, trăsurile, obiecte de modă. Comerțul de librărie atinge în 1774 cifra de 45 de milioane, de patru ori mai mare decât a librăriei londoneze. Îmbogățită prin muncă și economie, burghezia pune stăpânire pe capitală. Din cele 25.000 de clădiri, care adăpostesc o populație de 700.000 de suflete, abia câteva sute aparțin nobilimii. Restul e în mâna burgheziei. Această clasă concepe, finanțează și execută lucrările care vor face din Parisul medieval, cu străzi întortochiate și strâmte, un oraș modern cu bulevarde largi și drepte. În locul mlaștinilor de pe malul drept al Senei apar unele din cartierele și squarele elegante de azi. Cursul Senei e regularizat și fixat între cheiuri de piatră. Un corp de arhitecți, ingineri și antreprenori bine organizați, lucrează la modernizarea orașului. Financiarii, industriașii și comercianții bogați își construiesc palate care întrec în frumusețe și confort tot ceea ce vechea nobilime a putut concepe.

Burghezia comercială și industrială a atins deci în secolul al XVIII-lea un grad așa de înalt de dezvoltare economică și socială încât e matură pentru conducerea politică. De altfel, însăși evoluția monarhiei moderne a stabilit între guvern și capital legături care aveau să ducă fatal la supremația politică a burgheziei. Monarhia franceză, așa cum s-a constituit în sec. al XVI-lea, prezenta aspectul paradoxal al unui stat centralizat și modern, care era nevoit să-și satisfacă necesitățile cu sistemul de venituri al unui stat feudal. În adevăr, războaiele neconținute și cheltuielile din ce în ce mai mari ale curții reclamă resurse importante și imediate, pe când tezaurul nu dispune decât de venituri eșalonate la epoci îndepărtate și în locuri diferite. Pentru a-și procura banii de care are nevoie imediat, guvernul e silit să-și sconteze disponibilitățile viitoare, cu alte cuvinte să recurgă la credit. Or, burghezia fiind aproape singura clasă care câștigă și economisește e singura care dispune de rezerve financiare și care poate da cu împrumut.

La financiarii care împrumută fonduri se adaugă mulțimea furnizorilor și antreprenorilor care avansează marfă și muncă. Numărul lor crește neconținut de când statul e într-o stare de război aproape permanentă și de când, sub presiunea opiniei publice, e silit să multiplice lucrările de interes general sau de utilitate publică: fabrici, șosele, canale, porturi, spitale etc. Astfel s-a constituit o înaltă burghezie capitalistă și industrială care se compune din fermierii generali, din furnizorii armatei, din bancherii și din acționarii marilor companii.

În fruntea acestei categorii sociale stau fermierii generali. Din nevoie urgentă de bani și pentru a-și cruța neplăcerile perceperii, monarhia vechiului regim arendează impozitele indirecte unui particular pentru o sumă fixată de mai înainte și garantată de un grup de financiar, numiți impropriu *fermieri generali*. Împreună cu slujbașii diferitelor administrații financiare, care primesc o cotă din impozitele încasate, ei formează o clasă numeroasă, bogată și influentă. Ferma generală devine una din instituțiile cele mai celebre și mai importante ale vechiului regim. Urcarea neîncetată a contrac-

telor de fermă (1726: 80 mil., 1744: 92 mil., 1756: 110 mil., 1768: 132 mil., 1774: 152 mil., 1789: 250 mil.) atestă limpede, pe de o parte, sporul venitului lor, iar pe de alta creșterea populației și a consumației. Fermierii generali au acumulat averi imense. Ei își construiesc palate elegante la Paris și vile superbe la țară. Pentru a le decora și a le mobila, ei fac apel la cei mai buni sculptori și pictori ai vremii. Luxul și generozitatea lor le asigură un loc important în mișcarea artistică, ei devin mecenaii vremii. Lor li se datorește în mare măsură strălucirea vieții pariziene din sec. al XVIII-lea. Ei dau tonul vieții elegante și al modei. În saloanele lor se reunesc spiritele cele mai alese ale epocii. Prin cultura și prin inteligența lor, unii fermieri ca Trudaine, Helvétius și Lavoisier se ridică la rangul întâi al societății franceze. Prin interesele lor, fermierii erau legați de vechiul regim. Situația lor depindea de menținerea sistemului fiscal existent. Dar averea și cultura lor îi ridică deasupra aristocrației feudale și-i fac să aspire la o ordine de drept care să le consacre superioritatea de fapt. Prin aceasta, deși detestați de opinia publică care-i identifică cu cele mai odioase abuzuri ale vechiului regim, fermierii generali constituiesc o forță revoluționară. Ei reprezintă forța modernă a capitalului.

În al doilea rând vin rentierii, adică creditorii statului. Numărul și importanța creanței lor a crescut necontenit în cursul sec. al XVIII-lea. După calculele lui Necker, datoria publică a Franței se ridică în 1789 la patru miliarde și jumătate, reprezentând o dobândă anuală de 250 milioane, jumătate din bugetul statului. Numai sub Ludovic al XVI-lea, datoria publică a crescut cu 1630 de milioane în zece ani. Cum burghezia e singura clasă care câștigă și economisește, creditorii statului se recrutează mai ales din mijlocul ei.

Prin aceste împrumuturi, burghezia devine creditorul universal. Afacerile regelui devin propriile ei afaceri. De felul în care va fi administrată averea publică depinde prosperitatea sau ruina lor. Ei se preocupă din ce în ce mai viu de cheltuielile curții fiindcă banii care se risipesc sînt ai lor. Ei cer să li se comunice bugetul și să li se dea posibilitatea să verifice registrele, ei vor să-și supravegheze ipoteca. Cum nici un regim nu poate rezista unei asemenea presiuni, rentierii devin, practic, stăpîni ai statului, și stăpîni cu atît mai nemulțumiți cu cît statul amenință periodic cu falimentul. Pentru a-și asigura creanța, ei încep să aspire la o nouă ordine legală. Rentierul este dușmanul firesc al arbitrariului ministerial, care poate schimba legea de pe o zi pe alta, el știe că statul nu-i va putea asigura plata regulată a cuponului decît expropriind averea cîlerului și a nobilimii. El va face deci cauză comună cu țăranul care vrea pămînt. Principiul suveranității naționale va însemna pentru rentieri garantarea de către națiune a creanței lor. Și în adevăr, primul act al Adunării naționale va fi să pună datoria publică sub scutul onoarei și lealității naționale.

Forța de opoziție a rentierilor e cu atît mai redutabilă cu cît ei sînt concentrați la Paris. Fie că mecanismul care permite azi negocierea titlurilor la distanță era încă rudimentar, fie că economiile provincialilor erau

investite îndeosebi în agricultură, industrie și comerț, creditorii statului se recrutează mai ales din burghezia capitalei. Acest fapt explică îndeajuns rolul capital al Parisului în mișcarea revoluționară.

Proletariatul ar fi putut împiedica libertatea de mișcare a burgheziei, dacă ar fi fost organizat și stăpînit de o puternică conștiință de clasă. Dar el nu forma nicăieri grupuri compacte. Marea industrie era abia la începuturile ei. Calfele corporațiilor, paralizate de rivalitățile intestinale, nu se gîndeau decît să ajungă patroni. Dintre muncitorii industriilor rurale cei mai mulți erau țărani care nu vedeau în salariul industrial decît un supliment la veniturile lor agricole. Ei se simțeau atît de solidari cu antreprenorii care le dădeau de lucru încît îi considerau ca reprezentanții lor. Cei care în 1789 au putut să voteze, au votat pentru ei. Cu toată agitația lor periodică pentru sporirea salariilor, ei n-au conștiința că formează o categorie socială distinctă de starea a treia. Proletarii n-au făcut nici o încercare serioasă pentru a obține dreptul de vot. Ei n-au încercat măcar să-și însereze doleanțele lor printre revendicările celorlalte categorii ale stării a treia. Astfel, nici un caiet nu reclamă extinderea dreptului de vot asupra celor săraci, asupra muncitorilor și salariaților, nici un caiet nu lasă să se întrevadă o cît de palidă licărire de idee socialistă sau de tendință de emancipare proletară. Proletarii nu constituie o forță revoluționară decît în măsura în care se asociază acțiunii clasei burgheze. Însăși lipsa revendicărilor proletare în caietele stărilor generale dovedește că numai burghezia era pregătită pentru o acțiune revoluționară în vederea unei noi ordini legale.

Dar cu toată prosperitatea și importanța populației urbane, Franța rămîne în ajunul revoluției o țară de agricultori. Patru cincimi din populația țării, douăzeci din cele douăzeci și cinci de milioane de suflete trăiesc la țară. Cu excepția unor provincii din nord ca Normandia, Picardia, Artois și Flandra, Franța nu posedă o clasă țărănească mijlocie, ca aceia a *yeomenilor* englezi. Imensa majoritate a țăranilor francezi se compunea din mici proprietari, din *métayers* (mici arendași cu cîștigul pe jumătate) și din muncitori cu ziua. Cum marile exploatări sînt rare, numărul acestora din urmă e relativ mic.

Condiția acestor diverse categorii de țărani a variat după regiuni. Servajul, în declin din secolul al XIV-lea, a dispărut pretutindeni, cu excepția unor domenii ecleziastice, în Jura, Nivernais și Burgundia. Numărul lor nu trecea de un milion și jumătate. Restul țăranilor erau liberi, dar rolul lor politic era nul.

Fapt remarcabil și extrem de important, numărul micilor proprietari liberi e în continuă creștere. În ajunul revoluției, ei dețin a treia parte, poate chiar jumătate din solul cultivabil al Franței. Așa de pildă, în regiunea Soissons țăranii au cîștigat între 1750—1789 de patru ori mai mult pămînt decît au pierdut. În Brive, 80 la sută din țărani sînt proprietari. În sudul și estul țării mica proprietate predomină.

Cu toate acestea, modul de exploatare cel mai răspîndit era arenda cu cîștigul pe jumătate (*métayage*). În general loturile micilor proprietari sînt

prea mici pentru a satisface necesitățile familiei lor. De aceea ei iau cu arendă un lot suplimentar pe care îl cultivă în parte sau practică în anotimpul mort o industrie la domiciliu (țesătoria). În adevăr nenorociți sînt cei ce n-au o bucată de pămînt și sînt reduși la condiția de muncitori cu ziua sau la aceea de *métayers*. Aceștia nu dispuneau, după Turgot, decît de strictul necesar pentru a nu muri de foame. Mulți din ei sînt nevoiți să împrumute de la proprietar pîinea care să le permită să aștepte noua recoltă. Regiunile în care acest mod de cultură a prevalat au fost cele dinții care s-au răscolat contra marilor proprietari.

În general, condiția țăranilor e aspră și grea. Asupra lor apasă toate sarcinile publice: impozitele regale, dijma bisericii și redevențele seniorului. Tentativele de-a stabili egalitatea sarcinilor, prin impozite aplicabile tuturor cetățenilor, n-au făcut decît să agraveze situația țăranilor: privilegiatii au reușit să arunce asupra acestora noile contribuții. Impozitele nu-i luau numai cea mai mare parte din cîștig, dar, prin modul lor primitiv de repartizare și de percepție, făceau din aparențele de mizerie o condiție de emancipare pentru țăran. Credința universal răspîndită e că singurul mijloc de a nu plăti pentru alții e să pari lipsit de orice resurse. De aceea contribuabilii nu plătesc decît la ultima extremitate, cînd nu pot face altfel. Decît să-și mărturisească starea, ei preferă să fie dați în judecată și executați. Cel puțin așa sînt siguri că la anul nu vor fi taxați la dublu. La fel cu drepturile feudale. Ele erau mai apăsătoare prin abuzurile decît prin greutatea lor. Dreptul de vînătoare și de porumbar și diversele monopoluri cauzau țăranilor pierderi disproporționate față cu folosul seniorului. Justiția seniorială era un pretext nesfîrșit de șicane, cu atît mai intolerabil cu cît ideile înaintate ale timpului o condamnau mai sever.

Și cu toate acestea soarta țăranilor e mai puțin nenorocită decît cu un secol mai înainte. Mișcarea generală de prosperitate le-a folosit și lor. Urcarea preturilor articolelor alimentare le-a permis multora să se elibereze. Printr-un efort neconținut de muncă și de economie, unii au ajuns să-și cumpere o bucată de pămînt.

Pătura conducătoare începe să se intereseze de soarta lor. Fiziocrații atrag atenția publicului asupra importanței economice a țăranimii. Guvernul și particularii arată o înțelegere din ce în ce mai luminată pentru datoria de asistență a societății.

Și totuși, niciodată protestele și plîngerile țăranimii n-au fost mai violente. Înlăturarea unor abuzuri făcu să apară și mai intolerabile abuzurile care rămîneau. Corvoada părea mult mai apăsătoare de cînd Turgot a încercat în zadar s-o suprime. Experiența de pretutindeni a dovedit că atunci cînd un țăran ajunge să se simtă proprietar, nu clăcaș, orice sarcină și servitute feudală îi par intolerabile. Ideile de libertate și de egalitate care răzbat pînă la el, îl dezgustă de prezent și-l fac să aspire și el la o nouă rînduială socială. Preoții, care citeșc scrierile filozofilor și cunosc scandalurile vieții privilegiatilor, îi strecoară în spirit ceva din revolta care clocoțește în sufletele lor. Agitația socială care tulbură spiritul țăranilor, consti-

tuie un teren prielnic pentru propaganda revoluționară și burghezia întreține nemulțumirea pentru a o îndrepta în contra claselor privilegiate.

Astfel, cu toată diversitatea elementelor care o compun, starea a treia nu formează în fața privilegiatilor decât o singură clasă. Acest sentiment de solidaritate între burghezi, proletari și țărani explică forța revoluționară și elanul irezistibil al burgheziei.

Protestînd contra tutelei insolente a unei nobilimi parazitare, contra ingerințelor unui cler intolerant și steril, și contra arbitrarului monarhic, burghezia exprimă resentimentele întregii lumi muncitoare contra unei minorități neproductive. De aceea în momentul hotărîtor al izbucnirii revoluției, burghezia apare investită de plinele puteri ale națiunii. La viziunea clară a intereselor ei, ea adaugă avantajul de-a reprezenta interesele colective ale națiunii întregi.

Proclamînd prin manifestul lui Siéyès: *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*, că lumea muncitoare reprezintă națiunea, nu numai fiindcă în ordinea numerică ea constituie 98% din ansamblul populației, ci mai ales fiindcă elementele producătoare singure contează în calculul real al forțelor și drepturilor unei națiuni, burghezia a exprimat o nouă concepție despre viața națională și a găsit formula decisivă a cugetării revoluționare.

IV

Formarea spiritului revoluționar¹¹

Burghezia franceză, cu superioritatea ei materială și cu puternica ei conștiință de clasă, avea nevoie, pentru a deveni o forță revoluționară, de un nou program de valori, de un nou ideal. Filozofia secolului al XVIII-lea i l-a elaborat.

Adversarii revoluției, începînd cu reprezentanții clerului, au acreditat ideea că filozofii ar fi cauza dezordinelor care au provocat căderea vechiului regim. În realitate, criza a fost provocată de fapte, nu de idei. Cauzele adînci ale revoluției trebuie căutate în nepotrivirea dintre instituțiile existente și realitățile economice și sociale. Scriitorii au fost interpreții, nu au

¹¹ Bibliografie: I. Dedieu, *Histoire politique des protestants français (1715—1794)*, Paris, 1925; C. Aubertin, *L'esprit public au dix-huitième siècle*, Paris, 1872; F. Rocquain, *L'esprit révolutionnaire avant la Révolution*, Paris, 1878; A. Lichtenberger, *Le socialisme et la Révolution*, Paris, 1889; A. Espinas, *La philosophie sociale au XVIIIe siècle et la Révolution française*, Paris, 1898; E. Koch, *Beiträge zur Geschichte der politischen Ideen*, 1895; P. Lanfrey, *L'Eglise et les philosophes au XVIIIe siècle*, Paris, 1890; G. Lanson, *Voltaire*, Paris, 1906; A. Sorel, *Montesquieu*, Paris, 1887; H. Rodet, *Le contrat social et les idées politiques de Rousseau*, Paris, 1909; H. Sée, *L'évolution de la pensée politique en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1925.

torii situației revoluționare care a rezultat din această nepotrivire. Programul abuzurilor de înlăturat s-a constituit încetul cu încetul, din conflictul zilnic al nevoilor vremii cu instituțiile, incapabile de-a le mai satisface. Dar în acest proces de cristalizare a unei noi mentalități, rolul filozofilor a fost considerabil. Ei analizează și pun în lumină viciile monarhiei și ale organizației sociale pe măsură ce realitatea li le revelă. Exprimând în formule clare și izbitoare sentimentele contemporanilor, ei au făcut dintr-o nemulțumire surdă o forță activă. Din situația revoluționară, creată de împrejurări, ei au degajat spiritul revoluționar. Prin atacurile lor convergente și repetate, ei au surpat, parcelă cu parcelă, fondul de venerație spontană și de supunere ereditară pe care se rezemau instituțiile vechiului regim, și au ridicat pe nesimțite, în locul respectului pentru autoritate și tradiție, prestigiul universal al rațiunii.

Autoritatea monarhiei franceze era cu atât mai solidă cu cât istoria ei se confunda cu istoria națiunii. În Franța, monarhia și națiunea s-au format și s-au dezvoltat împreună. Tendințele care au condus regalitatea să combată feudalismul se întâlneau cu năzuințele națiunii de a-și strânge elementele care o compuneau. Alianța regalității cu burghezia și cu țărănimea contra feudalității a constituit fondul istoriei Franței pînă-n secolul al XVIII-lea. De aceea, după anarhia și ruinele războaielor religioase, instituirea monarhiei absolute a fost primită ca o binefacere. Ea răspundea unei nevoi de pace și de ordine adînc simțite de toate păturile societății. Toată lumea a crezut în dogma monarhiei de drept divin, indivizibilă și absolută. Dar încă înainte de moartea lui Ludovic al XIV-lea se produce o mișcare în sens invers. Dezastrele ultimelor războaie au dezvelit viciile profunde ale regimului și au acreditat ideea că dezorganizarea administrației, dezordinea finanțelor, povara noilor impozite, foametea și mizeria sînt consecințele directe ale despotismului monarhic.

Protestanții prigoniți și proscriși în urma revocării edictului de Nantes, au ridicat cele dintîi protestări. *Les soupîres de la France esclave* (1689), atribuite lui Michel Lavassor, denunță în „puterea arbitrară, absolută și fără limite pe care și-o atribuie regele Franței” izvorul tuturor nenorocirilor de care suferă țara. Un alt protestant, Jurieu, în *Lettres pastorales* (1688), pune deja principiul suveranității poporului, afirmînd că izvorul autorității e societatea civilă și că suveranul e legat de supușii săi printr-un pact, care le conferă acestora dreptul de insubordonare în caz de neobservare „a legilor fundamentale ale statului”.

Saint Simon și Fénelon văd de asemenea în „situația deplorabilă a Franței”, efectul despotismului regal, dar ei nu contestă caracterul sacru al autorității monarhice și, denunțînd abuzurile regimului, ei nu urmăresc decît ameliorarea monarhiei. Idealul lor e un regim monarhic temperat prin aristocrație.

Boulainvilliers merge mai departe. El combate absolutismul monarhic prin argumente scoase din istorie. Întemeindu-se pe studiul vechilor tradiții naționale, el susține că la început monarhia era electivă și că niciodată,

înainte de Ludovic al XI-lea, regii Franței n-au fost stăpînii regatului. Cu Boulainvilliers își face drum ideea că despotismul nu e decît coruperea vechii monarhii naționale care n-ar avea deci nevoie decît să fie restabilită în puritatea ei de odinioară, pentru a deveni din nou binefăcătoare.

Acești scriitori formează o generație de tranziție, între teoreticienii monarhiei absolute și partizanii principiului suveranității populare. Ei au făcut o critică severă a abuzurilor, dar nici unul, afară de Jurieu, n-au contestat principiul de bază al monarhiei absolute. O nouă concepție despre stat nu se va desprinde decît în cursul sec. al XVIII-lea, sub influența reacțiunii contra instituțiilor existente și sub aceea a filozofiei engleze.

Moartea lui Ludovic al XIV-lea și detestabila guvernare a urmașilor săi a întărit opoziția, care s-a manifestat mai întii pe teren religios. La insistențele iezuiților, papa Clemente al XI-lea condamnase, prin bula *Unigenitus* (1713), mai multe propoziții „janseniste“ din cartea foarte răspîndită a oratorianului Quesnel *Réflexions morales sur le Nouveau Testament*. Janseniștii, sub numele cărora fură cuprinși toți adversarii bulei și ai autorității pontificale, au apelat contra acestei condamnări la viitorul conciliu general. Bula redeschidea astfel conflictul jansenist într-unul din cele mai critice momente din istoria Franței. Toate resentimentele acumulate sub domnia lui Ludovic al XIV-lea izbucniră deodată. Populația, ruinată de războaie nesfîrșite, copleșită de impozite și istovită de mizerie găsi prilej să se plîngă de nenorocirile ei. Parlamentul, redus de Ludovic al XIV-lea la funcțiunea lui judiciară, ridică capul. Cerîndu-i să caseze testamentul regelui defunct, ducele de Orléans i-a redat dreptul de remontranțe și prin aceasta, o importanță care avea să-l răzbune de umilirile suferite în trecut. Opinia publică, indiferentă pentru subtilitățile dogmatice, a făcut cauză comună cu janseniștii nu numai din convingere religioasă, ci din fidelitate către tradiția galicană a bisericii și din ură pentru ultramontanismul¹² conduși de iezuiți.

În acest conflict Parlamentul devine centrul opoziției. Sub cuvînt că apără independența bisericii franceze contra impietărilor pontificale. Parlamentul cenzurează, condamnă și confiscă scrierile episcopilor raliați la bulă. Episcopii răspund că „legile puterii civile care sînt contrare învățăturilor și autorității bisericii, sînt uzurpatoare și criminale“.

Refuzul unor preoți de-a administra sacramentele muribunzilor, care nu puteau face dovada prin „bilete de confesiune“ că s-au supus prescripțiilor bulei, oferă Parlamentului un nou prilej de-a interveni într-o chestiune de ordin spiritual care nu-l privea. Dar scandalul biletelor de confesiune împinge ura publicului contra clerului la paroxism, și Parlamentul, încurajat de sprijinul opiniei publice, ordonă arestarea oricărui preot care ar refuza împărțirea unui muribund. Regele anulează ordinul și atunci toți cei ce văd în acest conflict un mijloc de-a face opoziție regelui trec de partea Parlamentului. Astfel, din religios, conflictul devine politic. Fiecare din cele

¹² Galicanismul era doctrina care tindea să reducă cît mai mult autoritatea Sfîntului Scaun în afacerile bisericii franceze, ultramontanismul era, dimpotrivă, doctrina care milita pentru respectarea completă a autorității pontificale.

două partide invocă un interes superior — religia și nația — pentru a nu se supune ordinelor regale. Guvernul, prin inconsecvențele sale, prin măsuri de asprime urmate de acte de slăbiciune, se discreditează în ochii publicului, care, proclamat arbitru, începe să discute, dacă nu însuși principiul monarhiei, drepturile și întinderea autorității ei. În focul acestor discuții, Parlamentul înfierează „despotismul“ și „arbitrarul“ și își arogă drepturi care, recunoscute, ar fi transformat această instituțiune într-o „adunare reprezentativă a națiunii întregi“¹³.

El prezintă sistemul evocărilor ca „o răsturnare a întregii ordini politice“ și declară că „înregistrările forțate tind la subversiunea totală a legilor fundamentale ale regatului“. Parlamentul din Rouen, apoi cel din Paris, revendică dreptul de-a verifica edictele regale și de-a controla gestiunea financiară, și caută să justifice această revendicare prin niște pretense tradiții naționale. „Principiul constituțional al monarhiei franceze, declară Parlamentul din Paris, la 30 iulie 1787, era ca impozitele să fie consimțite de cei ce trebuiau să le suporte“. În sfârșit, contra arestărilor prin simplul ordin al regelui (*lettres de cachet*), Parlamentul invocă drepturile și interesele națiunii și afirmă, în ciuda protestelor coroanei, că națiunea formează un corp distinct de monarh.

Nemulțumit cu efectele observațiilor prezentate regelui, Parlamentul le tipărește și le răspîndește în toată țara. Cuvintele grave pronunțate de el pătrund în public și contribuie să creeze o stare de spirit revoluționară.

Guvernul a încercat să se apere interzicînd Parlamentelor să se amestece în afaceri de stat și de finanțe, exilîndu-le și chiar desființîndu-le în două rînduri. Dar opinia publică, care vede în instituția Parlamentelor singura cheazășie contra despotismului, se revoltă și obligă guvernul să revină asupra dispozițiilor sale. În 1788 dezordinea e generală. Parlamentele se coalescează și organizează revolte. În Bretagne, în Berry, în Dauphiné, în Guyenne poporul se înarmează. Notabilii, clerul și Parlamentul, zădărnîcînd orice impozit și împrumut nou, au făcut inevitabilă convocarea stărilor generale.

Febra de argumente întreținută de discuțiile religioase a creat o ade-vărată manie de-a raționa și de a critica, a încurajat scepticismul și incredulitatea, și, împreună cu spiritul de opoziție stimulat de agitația parlamentară, a favorizat răspîndirea doctrinelor filozofice.

Două teorii domină aceste doctrine. Prima e aceea a dreptului natural, enunțată de Althusius și Grotius, dar dezvoltată în toată amploarea ei de John Locke. În sensul acestei teorii, omul dobîndește prin însăși nașterea sa unele drepturi inalienabile și imprescriptibile, ca dreptul la existență, la proprietate și la libertate. Statul fiind o societate instituită prin contract pentru a conserva și dezvolta aceste drepturi, exercițiul autorității publice nu e legitim decît în măsura în care răspunde acestui scop. „Oamenii fiind din na-

¹³ Expresiile cuprinse între ghilimele sînt ale Parlamentului din Paris (Cf. F. Rocquain, *L'esprit révolutionnaire avant la Révolution*, Paris, 1878).

tură liberi, egali și independenți, spune Locke, nici un om nu poate fi supus, fără consimțământul său puterii politice a altui om“. Pentru același motiv, nici o lege nu-i valabilă și nici un impozit nu-i legal fără aprobarea reprezentanților poporului, căci altfel s-ar viola dreptul natural la libertate și la proprietate. În adevăr, nimeni nu poate considera ca proprietate, ceea ce alții pot să-i ia fără voia lui.

Tot așa de riguros sînt limitate puterile autorității publice prin noțiunea de contract. Nici o putere nu există în stat decît prin voința națională care o poate modifica și revoca. Suveranul însuși cînd nu respectă pactul social poate fi detronat. În asemenea cazuri, revolta e legitimă și necesară. Dreptul de insurecție derivă în mod logic din principiul suveranității naționale.

Teoria dreptului natural opune deci ordinii legale o ordine superioară, întemeiată pe norme neschimbătoare, ireductibile și eterne care țin de însăși natura omenească. Un dualism se creează astfel între ordinea legală și ordinea naturală, și toate programele de reforme se vor autoriza de acest dualism.

A doua teorie care a exercitat o puternică influență asupra doctrinelor filozofice din sec. al XVIII-lea e teoria progresului. În sensul acestei teorii, evoluția către o stare mai bună e legea naturală a oricărei societăți. Progresul indefinit al științelor, ameliorarea neconținută pe care aplicarea invențiilor științifice o aduc în condiția omului și sporul de lumină pe care răspîndirea științelor îl lasă în sufletul omenesc îndreaptă destinul societății spre perfecțiune. Aceste idei fac din schimbare o condiție a progresului social și stimulează elaborarea programelor de reforme. Idealul revoluționar nu e de altfel, după expresia unui sociolog, decît „exagerarea ideii de progres justificată prin teoria dreptului natural“¹⁴.

Constituția și filozofia engleză exercită o puternică atracție asupra scriitorilor din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Reprezentantul cel mai remarcabil al acestei generații e Montesquieu. El a cunoscut dezastrele de la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea și a asistat la violența luptelor dintre janseniști și iezuiți. Acest spectacol i-a inspirat contra despotismului, care degradează națiunea, și contra fanatismului, care învrăjbește societatea, o ură pe care a conservat-o toată viața și care-i domină opera întregă.

Potrivit spiritului *Regenței*, Montesquieu începe prin a zeflemisi principiile instituției ale vechiului regim: monarhia degenerată „care reduce la post cetățenii activi pentru a-i îngrășa pe cei inutili“; nobilimea pe care o confundă cu „un corp de lachei din care se alege boierii mari“; Papa, „un idol tîmîiat prin obișnuință“; clerul „o societate de avari care iau mereu și nu dau niciodată“. Printr-o incertitudine afectată, el așază toate religiile pe același plan pentru a nu fi obligat să recunoască nici una.

Cu asemenea idei despre religie, e firesc ca Montesquieu să nege caracterul divin al autorității monarhice și să caute în istorie „cauzele generale, fizice sau morale, care acționează într-o monarhie, o ridică, o mențin sau o prăbușesc“. Statul lui Montesquieu e produsul istoric al acestor „cauze

¹⁴ M. Ralea, *Ideea de revoluție în doctrinele socialiste*, București, 1930, p. 33.

generale". El nu admite deci posibilitatea unei forme ideale de guvernământ aplicabilă oricărei societăți în oricare moment al evoluției ei. Orice regim politic e legitim dacă corespunde condițiilor în mijlocul cărora trăiește. În acest sens monarhia franceză, fiind produsul istoric al poporului francez, e tot așa de îndreptățită ca Republica olandeză, produsul altor „cauze generale”. Principiile trebuie deci aplicate după împrejurări. Care-i statul de care-i vorba, unde-i situat, în ce condiții trăiește, care-i „resortul ce-i dă impulsione”? După acest resort, Montesquieu distinge trei regimuri: democratic, aristocratic și monarhic. Principiul regimului democratic e „virtutea”, adică dezinteresarea, patriotismul și subordonarea intereselor particulare față de interesul general. Principiul regimului aristocratic e moderația, care previne tendința naturală a aristocrației spre inegalitate. În sfârșit, resortul regimului monarhic e onoarea, adică năzuința spre distincții, care pune în mișcare toate elementele corpului politic. Montesquieu nu-și ascunde preferința pentru regimul democratic, totuși, după el răul nu stă în cutare sau cutare regim, ci în coruperea sau exagerarea principiului lor. Toate regimurile sînt expuse acestei primejdii, și monarhia mai mult decît toate. „Monarhia e o stare violentă care degenerază totdeauna în despotism sau în republică”.

Scopul oricărei constituții este să evite despotismul, și mijlocul cel mai sigur e separarea celor trei puteri: legislativă, executivă și judiciară.

Montesquieu e monarhist și conservator. El vrea să conserve și să amelioreze monarhia, nu s-o distrugă. Dar prin explicația istorică a originii monarhiei și prin teoria separației puterii, Montesquieu surpă din temelie principiul monarhiei de drept divin. Apoi comparînd regimul monarhic și cel republican și atribuind acestuia din urmă ca resort virtutea iar celui dinții o onoare de convenție, Montesquieu ridică prestigiul republicii în ochii contemporanilor săi și le procură noi arme contra regalității.

Influența lui Montesquieu a fost puternică și durabilă, dar ea s-a mărginit întotdeauna la o elită. Influența lui Voltaire a fost universală. El n-a avut nici profunzimea, nici originalitatea lui Montesquieu, dar prin claritatea și verva lui minunată, el a reușit să transforme în convingere generală ideile timide și vagi ale contemporanilor, să determine puternice curente de opinie și să le îndrepte contra instituțiilor existente. De la publicarea *Scrisorilor engleze* (1734) se poate data campania filozofilor contra instituțiilor vechiului regim.

Ideile lui Voltaire nu formează un sistem. Scrierile lui politice sînt opere de circumstanță. El s-a făcut avocatul tuturor victimelor, nedreptăților sociale și erorilor judiciare. Viața lui a fost o luptă neconținută contra superstiției, fanatismului și despotismului. Principalele lui atacuri au fost îndreptate contra bisericii, și aceste atacuri nu s-au mărginit la critica abuzurilor.

El condamnă creștinismul ca incompatibil cu rațiunea și *Biblia* ca o colecție de fabule absurde și imorale. El combate apoi religia pentru efectele

sale, dintre care cel mai funest e intoleranța. De aceea Voltaire nu cere numai separarea bisericii de stat și introducerea stării civile, ci punerea bisericii sub autoritatea și controlul statului. Cu toată violența campaniei sale contra bisericii, Voltaire e moderat. El nu vrea să răstoarne bazele societății. Nici monarhia absolută, nici inegalitatea socială nu-i par incompatibile cu progresul. Dar Voltaire cere cu insistență îndreptarea abuzurilor, revizuirea procedurii criminale și a legislației penale, respectul proprietății și al libertății conștiinței. Aceste drepturi, drepturile naturale ale omului, îi par chiar mai bine garantate de un guvern puternic. Idealul lui Voltaire e libertatea reglementată de un cod și proprietatea garantată de un stăpîn.

Opera lui Voltaire a fost mai mult negativă. El n-a adus un crez nou, dar nimeni n-a contribuit mai mult decît el la discreditarea instituțiilor vechiului regim.

În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, mișcarea intelectuală ia un caracter mai violent. Eșecul diverselor tentative de reformă șulberă nădejdea într-o reformă pașnică. Parlamentele în care opinia publică a văzut apărătorii drepturilor individuale s-au dovedit instituții retrograde și preocupate exclusiv de interesele membrilor lor. Parlamentul din Besançon s-a opus pînă în 1788 la înregistrarea edictului regal din 1779 care desființa servajul pe domeniile coroanei. Toate proiectele de unificare legislativă ale vechiului regim au fost zădărnice de opoziția parlamentarilor, toate măsurile de nivelare a inegalităților civile și fiscale au fost sabotate de privilegiați. În schimb, aceștia obțin în 1781 un edict, „cu totul opus spiritului secolului“, prin care se interzic gradele superioare ale armatei aceluia care nu posedă patru grade de nobilime. Revoluția apărea inevitabilă din momentul în care vechiul regim închidea poarta oricărei reforme pașnice.

Reprezentantul generației care intră acum în luptă e Jean Jacques Rousseau, „profetul prin excelență al revoluției“. El nu mai are pentru instituțiile vechiului regim menajamentele pe care le-au avut Montesquieu și Voltaire. El nu le găsește numai incoerente și supărătoare; el le declară nedrepte și coruptoare, și de aceea, reclamă reorganizarea totală a statului și a societății.

Plecînd de la principiul că libertatea e un drept inseparabil și inalienabil al omului, Rousseau conchide că rostul oricărei organizații de stat nu poate fi decît garantarea libertății individuale. Legea supremă a libertății e de a veghea la propria ei conservare. Problema care se pune astfel consistă în „a găsi a forță de asociație care să apere și să ocrotească cu toată puterea comună persoana și averea fiecărui asociat, și prin care unindu-se cu toții să nu fie supus decît sieși și să rămîna tot așa de liber ca mai înainte“ (*Contrat Social*, 1. I, cap. VI). Soluția acestei probleme e *pactul social* prin care participanții acceptă direcția unei voințe care emană de la ei toți. Cum voința generală conține voința fiecăruia, individul nu-i supus decît sie în-

suși, și astfel, în statul constituit pe această bază, principiul libertății e salvat.

Din aceste premise raționale Rousseau trage concluzii practice de o importanță extremă și în contradicție cu instituțiile existente. Suveranitatea fiind exercițiul voinței generale nu poate fi nici delegată, nici împărțită, nici cedată, iar legea, expresia voinței generale, nu poate fi decît o decizie comună a poporului suveran, oricare ar fi forma de guvernămînt, fiindcă funcția guvernului se reduce la executarea legilor. Democrația e deci forma rațională și naturală a oricărei asociații politice întemeiate pe pactul social. Ea implică condamnarea categorică a absolutismului. Cînd regele nu se mărginește la executarea legilor, ci vrea să concentreze toată puterea în mîinile sale și să reducă poporul la supunere, pactul social e rupt; din comunitatea socială nu mai rămîne decît un stăpîn și o ceată de sclavi. Despotismul, fiind negația oricărei reguli și oricărei autorități legitime, nici nu poate fi considerat ca o formă de guvernămînt. Expresia „despotism legal“ e o contradicție în termeni. Invers, cînd individul nu se supune voinței generale, pactul social e violat. Prin urmare, numai autoritățile care emană de la națiune sînt legitime. Regii înșiși nu-s decît magistrații popoarelor pe care le conduc, și ca orice magistrați, sînt revocabili dacă nu respectă „voința generală“ sau nu garantează averea și persoana cetățenilor.

Afirmînd că adevăratul suveran e poporul, care poate schimba forma de guvernămînt și înlocui guvernanții, Rousseau răstoarnă principiul fundamental al monarhiei absolute. Și-n adevăr, nici o doctrină n-a contribuit mai mult decît aceea a *Contractului social* la distrugerea absolutismului și la biruința ideilor republicane.

Ideea că națiunea e mai presus de rege și că legea nu poate fi decît expresia voinței naționale, devine tema fundamentală a tuturor scriitorilor care au format generația revoluționară. Cu toate deosebirile de opinie care-i separă, d'Holbach, Helvétius, Diderot, Mably și Condorcet sînt unanimi în a proclama că suveranul a primit de la supușii săi autoritatea pe care o are asupra lor și că această autoritate e limitată de legea naturii și a statului. Chiar ereditară într-o familie, suveranitatea nu e un bun particular, ci un bun public de care poporul nu poate fi niciodată deposedat. Concepției absolutiste rezumată în expresia *l'État, c'est moi*, atribuită lui Ludovic al XIV-lea, Diderot îi opune fraza care rezumă întregul progres realizat de spiritul public în sec. al XVIII-lea: *Ce n'est pas l'État qui appartient au prince, c'est le prince qui appartient à l'État*.

În timp ce filozofii și publiciștii combat absolutismul în religie și politică, un alt grup de cercetători, economiștii îl atacă în domeniul economic.

Politica economică a vechiului regim, mai ales de la Colbert, se întemeia pe credința că un stat nu se poate îmbogăți decît prin exploatarea statelor vecine (cantitatea de metale prețioase fiind constantă) și a coloniilor. De aceea vechiul regim a căutat să restrîngă cît mai mult importul mărfurilor

străine pentru a împiedica ieșirea metalelor prețioase și să favorizeze cât mai mult exportul pentru a determina intrarea aurului străin.

Fiziocrații se ridică contra teoriei mercantilismului care pretinde că „bogația e banul”. Pentru ei bogăția nu consistă în cantitatea de metale prețioase, ci în cantitatea de lucruri folositoare vieții. Dacă unele din aceste lucruri sînt aiurea mai ieftine și mai bune, importul lor va aduce un spor de bună stare și de fericire. Ei contestă că „cîștigul unuia implică pierderea altuia”. Statul, ca și particularul, n-are interes să fie înconjurat de vecini săraci, pentru motivul că cu vecinii bogați poate face afaceri mai bune. De aceea fiziocrații sînt pentru abolirea oricărei restricții în comerț și a oricărei reglementări în industrie. Cuvîntul lor de ordine: *laisser faire, laisser passer*.

Dar dacă ei cer cît mai puține legi, ei reclamă o autoritate cît mai puternică. Idealul lor politic e despotismul luminat. Acest despotism nu e de altfel decît acela al *Ordinei naturale* care se impune fiecărui om rezonabil. Suveranul n-are alt rol decît să recunoască legile naturale, să traducă în „acte declarative” legile nescrise ale naturii. Funcția lui se reduce în a nu împiedica binele care se face singur și în a pedepsi pe cei ce ar atenta la siguranța proprietății, care, după fiziocrați e baza și garanția tuturor libertăților. Astfel chiar și în materie politică, fiziocrații sînt pentru limitarea funcțiunilor statului. În locul concepției colectiviste a mercantilismului, triumfă și în economie tendințele individualiste.

Astfel economiștii, deși sînt cei mai conservativi dintre reformatori, nu contribuie mai puțin decît scriitorii politici la discreditul și ruina instituțiilor existente. Ei aduc argumente noi și eficace în favoarea libertății muncii și comerțului.

Ideea impozitului unic, repartizat asupra tuturor proprietarilor și substituit impozitelor complicate și nedrepte ale vechiului regim, a servit de bază „subvenției teritoriale” a lui Calonne și reformei financiare a Constituanței. Prin legăturile lor cu curtea, fiziocrații exercită o puternică influență asupra politicii economice a guvernului.

Importanța vitală atribuită de ei agriculturii, considerată ca izvorul tuturor bogățiilor, a redespertat în cercurile înalte interesul pentru agricultură. Ducii de Luxemburg, de Nivernais, de la Rochefoucauld și de Choiseul, care trăiesc la moșie și fac agricultură, sînt prietenii și elevii fiziocraților. Edictele din 1763, 1766 și 1774, stabilind libertatea comerțului de grîne și suprimînd corporațiile, au fost consacrate legală a ideilor.

Dar aceste edicte n-au putut fi menținute, fiindcă realizarea ideilor economiștilor implica subversiunea întregii vieți economice. Eșecul acestor încercări de reformă, dovedind incapacitatea vechiului regim de a se reforma singur, a grăbit explozia crizei revoluționare.

Enciclopedia, apărută între 1751 și 1772, rezumă în 28 de volume în-folio toate ideile și aspirațiile novatorilor din sec. al XVIII-lea. Sub pretextul unui tablou general al tuturor cunoștințelor din vremea aceea, D'Alembert și Diderot au făcut din *Encyclopedie* o formidabilă mașină de război

contra instituțiilor și oamenilor vechiului regim. Colaborarea tuturor personalităților marcante ale timpului și complicitatea lui Malesherbes, directorul general al librăriei (cu alte cuvinte al cenzurei), a asigurat acestei opere masive și scumpe o răspîndire și o influență pe care cu greu putem să ne-o închipuim azi. *Enciclopedia* a avut 4000 de subscripitori, printre care Ludovic al XV-lea, și a suscitât o mișcare comercială de opt milioane de livre.

Ideile marilor publiciști și filozofi din secolul al XVIII-lea, puțin accesibile marelui public, au fost vulgarizate și răspîndite în păturile largi ale poporului prin nenumărate broșuri, „gazetine” și foi volante care au avut un rol considerabil în formarea spiritului revoluționar. Progresul instrucțiunii și spiritul de nemulțumire generală a asigurat acestor publicații un succes prodigios. În Franța, scrie un călător german, se citește pretutindeni: pe stradă, la teatru, la cafenea, la baie, în trăsură, în parcuri, în prăvălii, înaintea porții. Rezultatul e că omul de rînd începe să înțeleagă și, potrivit înclinării naturale a geniului național, să critice din ce în ce mai liber instituțiile existente. Astfel se formează o opinie publică a cărei forță invizibilă începe să preocupe guvernul. „Străinii nu pot să-și închipuie autoritatea pe care o exercită în Franța opinia publică, scrie Necker. Ei nu înțeleg ce înseamnă o forță invizibilă, care, fără buget, fără gardă și fără armată, domină capitala, curtea și chiar palatul regal. Și totuși nimic mai adevărat, nimic mai remarcabil“.

Cu toate deosebirile de vederi, scriitorii care conduc de cincizeci de ani opinia publică sînt unanimi în a atribui relei organizări a statului abuzurile de care suferă societatea. Comparînd constituția franceză cu constituția altor state, îndeosebi a Angliei și a Statelor Unite, ei nu se mulțumesc să împiedice abuzurile și să reglementeze exercițiul puterii regale, ci pun în discuție însuși principiul acestei puteri și prin atacurile lor, contra religiei catolice, pe care se rezază tronul, caută originea suveranității în rațiune, în istorie și în conștiința cetățenilor. Astfel, din efortul comun al tuturor cugetătorilor secolului al XVIII-lea se desprinde idealul social și politic al revoluției franceze, întemeiat pe principiul egalității civile, libertății muncii și suveranității naționale.

În fața acestor atacuri, reprezentanții și beneficiarii vechiului regim se apără atît de slab încît au aerul că se îndoiesc de dreptatea cauzei lor. Biserica solicită intervenția forței publice, arde scrierile seditioase și înăsprește cenzura, dar e incapabilă de a opune doctrinelor „subversive” ale adversarilor, o doctrină susceptibilă de a-i ralia trupele împrăștiate. Biserica pierde definitiv direcția opiniei publice. Statul a încercat să dezarmeze opoziția prin măsuri de rigoare și prin cîteva concesii făcute spiritului timpului. Ludovic al XV-lea permite apariția *Enciclopediei* și se abonează. Concesii tardive și insuficiente, care nu mai pot opri asaltul concentric al forțelor revoluționare. Contaminați ei înșiși de ideile noi, servitorii monarhiei absolute și-au pierdut încrederea în dreptatea cauzei lor. În această operă de

dezagregare, doctrinele filozofice din secolul al XVIII-lea n-au avut numai rolul de a contribui la cristalizarea unui nou ideal social și politic, ci și meritul de-a răpi servitorilor vechiului regim încrederea în dreptatea cauzei lor și de-a fi umplut sufletul novatorilor de nădejde și de entuziasm.

Concluzie

Revoluția franceză care, în 1789, a surprins prin spontaneitatea și prin forța sa, a fost deci pregătită de transformarea economică și de progresul intelectual al unui secol întreg. Vechiul regim a intrat în descompunere înainte ca termenul de revoluție să fi fost pronunțat. Spirite perspicace, ca d'Argenson, au simțit încă de la mijlocul secolului că statul se năruie din temelie și că totul se desface în bucăți. La 1788, ruina regimului era completă. Evocînd în fața Adunării naționale, la 13 iulie 1789, evenimentele anului precedent, Lally-Tollendal a făcut bilanțul definitiv al vechiului regim: regele „înșelat”, adică ostil avertismentelor și aspirațiilor supușilor săi, legile fără putere executorie, serviciile publice dezorganizate, armata atinsă de spiritul de revoltă, douăzeci și cinci de milioane de francezi fără judecători (din cauza grevei declarate de parlamente), particularismul provincial redesteptat și amenințînd unitatea națională, tezaurul vid, falimentul iminent, autoritățile fără respect pentru libertățile particularilor și incapabile de a menține ordinea, poporul fără altă nădejde de salvare decît convocarea stărilor generale și fără mijloace legale de-a sili regele să le convoace!

Deopotrivă de incapabil de-a se reforma sau de-a se menține cu forța, vechiul regim era condamnat. Epuizarea ultimelor expediente financiare și defecțiunea trupelor a silit guvernul să convoace stările generale, și de îndată ce opinia publică a găsit în ele mijlocul de-a se exprima liber, absolutismul monarhic și sistemul privilegiilor au fost răsturnate, sau, mai bine zis, se prăbușiră din cauza propriei lor decrepitudini.

Descompunerea vechiului regim s-a produs paralel cu descompunerea bazei lui economice. Dezvoltarea comerțului și a industriei au ruinat proprietatea feudală, regimul corporațiilor și monopolurile comerciale în care s-a încadrat viața economică a vechiului regim. Pentru a desface produsele unei activități industriale din ce în ce mai intense, burghezia a căutat să extindă debușeele interne și să mărească puterea de consumație a țărănimii, reclamînd suprimarea barierelor interne, remanierea sistemului fiscal și abolirea redevențelor feudale care nu lăsuau majorității țărănimii decît ceea ce-i trebuia pentru a nu muri de foame. Emanciparea și împrăștierea țărănilor, libertatea muncii și a concurenței deveniseră condiții esențiale pentru dezvoltarea comerțului și a industriei. Din aceste necesități a izvorît nu numai întregul program al liberalismului francez, dar și forța irezistibilă care l-a impus. Dacă Adunarea constituantă a reușit în doi ani să suprimă

feudalitatea, absolutismul și privilegiile milenare, să decreteze egalitatea tuturor înaintea impozitelor, să întemeieze libertatea și egalitatea civilă, să desăvârșească unitatea țării, să transfere proprietatea clerului și a coroanei unui mare număr de orașeni și de săteni, să asigure triumful proprietății burgheze contra proprietății feudale, al muncii contra trândăviei „eroice”, al toleranței contra fanatismului — dacă, într-un cuvânt, revoluția a izbutit în doi ani să suprimă aproape întreg vechiul regim, e că reformele acestea au fost determinate de adânci necesități economice și pregătite de efortul intelectual al unui secol întreg.

Extras din revista „Minerva”, III (1930), nr. 2—3, p. 29—70.

CONTRIBUȚIE LA CHESTIUNEA ORIENTALĂ

CUVÎNT ÎNAINTE

Contribuția pe care socotim că o aducem la istoria chestiunii orientale în secolul al XVIII-lea constă într-o serie de documente inedite și în planul „schiței istorice“ care o precede.

Hîrțile legației napolitane de la Constantinopol, din care am scos extra-sele noastre, nu conțin, la drept vorbind, revelații neașteptate, dar oferă informații precise asupra stării interne a Imperiului otoman și asupra activității misiunilor străine la Constantinopol. Interesul lor constă mai ales în faptul că aflîndu-se la mijlocul drumului între actele oficiale și relatările călătorilor, ele ne îngăduie nu odată să le întregim pe cele dintîi și să le controlăm pe cele din urmă.

Cît privește „schița istorică“ care precede aceste documente, contribuția noastră constă mai ales în planul lucrării și în cîteva informații noi. Dacă viziunea noastră, potrivit căreia chestiunea orientală în secolul XVIII e o problemă esențial europeană, corespunde realității, factorii determinanți ai acesteia trebuie căutați în decăderea Imperiului otoman și în rivalitatea marilor puteri. De aceea nu am ezitat să menționăm evenimente, ca de pildă revolta Țărilor de Jos și chestiunea Olandei, care în general nu și-au găsit locul în astfel de expuneri. În sfîrșit, abia dacă mai e nevoie să amintim că am lăsat de o parte orice cadru național sau geografic și că ne-am străduit să tratăm chestiunea în sine însăși și să lăsam fiecărei puteri un loc proporțional cu rolul pe care l-a jucat efectiv.

Ideea primă a acestei lucrări și a cercetărilor pe care le-am întreprins în arhivele din Neapole aparține domnului Iorga. Dar domnul Iorga nu s-a limitat să semnaleze însemnătatea acestui depozit arhivistic; el ne-a mijlocit o îndelungată ședere la Neapole și a prezentat lucrarea noastră Academiei Române, care a binevoit să o publice într-una din colecțiile ei. Tot domnului Iorga îi datorăm de a fi fost puși în legătură cu domnul conte R. Filangieri di Candida, suprintendent al Arhivelor Statului din Neapole și cu domnia Michelangelo Schipa, președinte, și dr. Antonio Podula, bibliotecar la „Societă napoletana di Storia Patria“, care ne-au manifestat întreaga lor bunăvoință și ne-au acordat toate facilitățile pentru ca cercetările noastre să fie rodnice. Sîntem fericiți să le putem exprima public recunoștința noastră.

Capitolul I

FACTORII CHESTIUNII ORIENTALE

Imperiul otoman încetează, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, de a mai fi un motiv de teamă pentru creștinătate și devine un obiect de litigiu european. Decăderea militară a otomanilor, revelată Europei de înfrîngerile pe care le-au suferit după eliberarea Vienei (1683), a pus o problemă de succesiune pe care Austria mai întâi, Rusia apoi, se străduiesc să o rezolve în folosul lor exclusiv.

Rivalitatea acestor două state care izbucnește public la congresul de la Nemirow (1737) și invidia puterilor maritime care au interese comerciale de apărut, mai mult decît forța sa intrisecă, apără Imperiul otoman de destrămarea care, de la începutul secolului al XVIII-lea, părea iminentă. Timp de secole chestiunea orientală fusese o problemă de apărare. Cu secolul al XVIII-lea ea intră într-o nouă fază: turcii nu mai inspiră teamă, dimpotrivă începe să se manifeste grija pentru ei. Menținerea Imperiului otoman apare, tot mai evident, ca o necesitate de ordin european, iar ambiția Rusiei de a-i izgoni pe turci din Europa devine o amenințare pentru pacea lumii¹. Franța a fost cea dintâi care a formulat principiul integrității Imperiului otoman, dar ea nu era singura interesată în a-l impune. Austria, Prusia și Anglia aveau să-l adopte, una după alta, pe măsură ce s-au simțit amenințate de expansiunea puterii ruse. Chestiunea Orientului va fi deci, în secolul al XVIII-lea, și al XIX-lea, „problema posibilității și a mijloacelor de a evita tulburările care puteau rezulta pentru echilibrul european din slăbiciunea Porții și din puterea Rusiei”². Dar ceea ce dădea atîta preț moștenirii

¹ Memoriu atribuit lui Chauvelin, la Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve*, Paris, 1887, p. 270. Cf. și Rousset, *Mercurie historique*, t. CIII, p. 427, la Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1857, vol. V, p. 709.

² Chr. Wurm, *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage*, Leipzig, 1858, p. 1. Cei mai mulți dintre istorici sînt de acord în a vedea elementele esențiale ale chestiunii orientale în decăderea Imperiului otoman și în rivalitățile puterilor europene. „Problema Orientului Apropiat poate fi definită ca problema umplerii vacuum-ului creat de treptata dispariție a Imperiului otoman din Europa”. (W. Miller, *The Ottoman Empire and its successors*, ed. 2-a, Cambridge, 1927, p. 1).

Pentru *Enciclopedia britanică*, chestiunea orientală e „Problema internațională pusă de decăderea Imperiului otoman și de căderea sa iminentă”. Pentru J. Ancel, „chestiunea orientală s-a născut din dislocarea Imperiului otoman... Pe de altă parte, chestiunea orientală rezultă din rivalitățile europene, din ambițiile care se precizează ale puterilor, formulîndu-și interesele spre sfârșitul secolului al XVIII-lea” — „Chestiunea Orientului constă în a ști cui îi va aparține Constantinopolul” („Indépendance belge”, 7 ia-

otomane, era posesiunea Constantinopolului și a strâmtorilor. O credință universal răspândită lega de dobândirea acestui oraș și a teritoriului învecinat ideea de hegemonie asupra întregului Orient. „Constantinopolul, a spus Napoleon, a fost așezat pentru a fi centrul și sediul dominației universale”³. Dacă importanța internațională a celei de a doua Rome a fost foarte mult exagerată, nu e mai puțin adevărat că chestiunea strâmtorilor este în fond chestiunea orientală. Astfel cum s-a spus în termeni excelenți: „Această chestiune a strâmtorilor, această luptă continuă pentru accesul liber la Marea Neagră sau în Egee, se menține de-a lungul secolelor ca elementul invariabil al chestiunii orientale: orice putere care încearcă să stabilească în mările Levantului o supremație politică sau comercială redeschide eternul focar al discordiei. Din vremea îndepărtată a hegemoniei Atenei în Pontul Euxin pînă la campaniile Ecaterinei a II-a și la războaiele orientale din secolul al XIX-lea, cauza conflictului a fost întotdeauna aceeași”⁴. Obiectul suprem al dorințelor ruse, din vremea lui Petru cel Mare, e Constantinopolul⁵. Prin acest obiectiv trebuie măsurată valoarea cuceririlor ruse; prin el, statele naționale înălțate pe ruina Imperiului otoman își vor dobîndi importanța internațională.

Chestiunea orientală devenind o problemă de echilibru, factorii săi esențiali trebuie cercetați în dezvoltarea sistemului politic european. Această dezvoltare se caracterizează în secolul al XVIII-lea printr-o însemnătate crescîndă a problemelor maritime și coloniale și prin deplasarea spre est a centrului de gravitate al politicii continentale. Franța, slăbită de războaiele extenuante ale lui Ludovic al XIV-lea și prin greșelile succesurilor săi își pierde preponderența politică. Spania, deposedată de Țările de Jos și de provinciile ei italiene, sfîrșește prin a ajunge la remorca Franței. Provinciile

nuarie 1912.) — „Chestiunea Orientului, care nu apare decît ca o chestiune teritorială și politică, constă în fond în jocul tuturilor forțelor care concură la viața Orientului” (M. Lhéritier, *Régions historiques, Europe centrale, Orient, méditerranéen et question d'Orient*, din care am extras toate definițiile mai sus citate, începînd cu cea din *Encyclopaedia britanică*, „Revue de synthèse historique”, t. XIX, 1928, p. 43—67.

Istoricii ruși se împart în două tabere. Pentru *zapadniki*, reprezentați de Soloviev, chestiunea Orientului e un moment din lupta seculară între Asia și Europa. „Chestiunea orientului, afirmă el, constituie deja esența istoriei Greciei antice”. Pentru slavofili, ale căror idei au fost cel mai clar formulate de N. Danielewsky, *Russland und Europa*, chestiunea Orientului nu e lupta între Asia și Europa, ci doar cea a lumii germano-romane și catolice cu lumea greco-slavă și ortodoxă. Analiză amănunțită a cărții lui M. Gigarev, *Politica rusă în chestiunea Orientului*, 2 vol., Moscova, 1896, la M. Reader, în „Bibliothèque universelle et Revue Suisse”, Lausanne, 1897, t. VIII (oct.—dec.), p. 5—38, 286—318, 495—521.

³ *Mémorial*, 10—12 martie 1816; A. Vandal, *Napoléon et Alexandre Ier*, 3 vol., Paris, 1906, vol. I, p. 268.

⁴ G. Brătianu, *La commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 286—287; „Pentru Rusia întreaga chestiune orientală se rezumă în aceste cuvinte: de care autoritate depind strîmtorile Bosforului și ale Dardanelelor? Cine e deținătorul lor?” (Serge Goraiinow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, p. 1).

⁵ A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, Paris, 1902, p. 11.

Unite, după o dezvoltare maritimă și comercială disproporționată față de resursele lor interne, suferă un declin analog și sînt silit să caute un sprijin în politica engleză. Spania și Olanda, mari puteri în secolul precedent, decad în secolul al XVIII-lea la rang de puteri de mîna a doua. Răsturnare similară în nord și răsărit; Suedia, care în secolul al XVII-lea devenise stăpîna a Balticeii, e refuțată în peninsula căreia îi aparținea și supusă, după moartea lui Carol al XII-lea, ultimul ei rege războinic, dominației unei oligarhii turbulente și egoiste. Polonia o precedase cu mai mult de un secol pe calea declinului⁶. Imperiul otoman a suferit deja prin pacea de la Carlowitz (1699) o primă dezmembrare. În locul acestor state și în parte pe ruinele lor se ridică două noi state care ocupă un loc printre marile puteri. Rusia va lansa împotriva Imperiului otoman asalturile cele mai îndrjite și mai eficace, întrucît era cea mai interesată în dezmembrarea acestuia. Prusia, deși nu era interesată în chestiunea orientală, va fi adusă, de teama Austriei, și datorită alianței ei cu Rusia, să joace un rol considerabil în această problemă. Austria care, după victoriile răsunătoare ale prințului Eugeniu, părea hotărîtă să preia rolul de avangardă a germanismului în expansiunea sa spre răsărit, a fost curînd distrasă de la acest obiectiv de dificultățile ei interne și, după 1740, de rivalitatea ei cu Prusia și de veleitățile ei de hegemonie în Occident. Dar, deși acționată de tendințe diverse, Austria rămînea redutabilă, iar Rusia trebuia să țină seama de ea în eforturile ei de a soluționa chestiunea orientală. Astfel, chestiunea orientală va suferi toate contraloviturile politicii europene și, își va exercita influența asupra tuturor problemelor occidentale. Patru puteri vor fi interesate cu precădere în soluționarea chestiunii orientale: Franța, Anglia, Austria și Rusia.

Timp de două secole, din secolul al XVI-lea, pînă în secolul al XVIII-lea, Franța se bucurase la Constantinopol de o situație excepțională. Influența ambasadurilor ei fusese preponderentă. Supușii ei beneficiau de cele mai largi privilegii civile și comerciale. Numele și pavilionul ei acopereau toate celelalte națiuni creștine. Pînă în 1583, englezii înșiși au fost siliți, pentru a face comerț în Levant, să arboreze culorile franceze și să caute protecția ambasadurii Franței⁷. La cele două extremități ale Europei, Imperiul otoman și Franța se garantau reciproc împotriva ambițiilor casei de Habsburg, inamica lor comună. Sprijinul flotei turcești în Mediterană și diversiunea armatei otomane la frontiera orientală a monarhiei Habsburgilor au îngăduit Franței să rupă cercul de fier în care adversarul ei voia să o închidă, în vreme ce rivalitatea lui Francisc I cu Carol Quintul a înlesnit armatelor turcești cucerirea Ungariei centrale. Acest acord între „regele prea creștin” și conducătorul „necredincioșilor” a rezistat pînă la Revoluția franceză tuturor intrigilor străine și tuturor defecțiunilor reciproce. Faptul se datorează și puternicei solidarități economice care consolidase antanta politică. Astfel cum

⁶ R. Lodge, *The European Powers and the Eastern Question*, în *Cambridge Modern History*, VIII, p. 306—308.

⁷ J. Klaczko, *Les évolutions du problème oriental*, în „*Revue des Deux Mondes*”, 1878, vol. XXIX, p. 729.

s-a observat cu drept cuvînt⁸, Imperiul otoman îndeplinea în raport cu Franța funcția de adevărat imperiu colonial, fără a-i impune cheltuieli de administrație. El constituia pentru industria franceză un deosebit avantaj și sigur și un centru de aprovizionare incomparabil. Manufacturile din sudul Franței și portul Marsiliei și-au datorat miraculoasa lor prosperitate comerțului cu Levantul. Acestor avantaje de ordin politic și economic li se adăuga un altul, de ordin moral. Protectoare și paznică a locurilor sfinte, Franța și-a asumat ca timpul funcția de reprezentantă a intereselor catolicismului în Levant. Clericii puși sub protecția ei au devenit slujbașii cei mai credincioși ai intereselor și ai gloriei sale. Ei au fost iscoadele comercianților-francezi și au răspîndit în provinciile cele mai îndepărtate ale Imperiului otoman numele și prestigiul Franței. Ei au sădit și consolidat printre toate *raialele*, fără deosebire de cult, credința în misiunea civilizatoare și eliberatoare a Franței. „Ei făceau neîncetat cunoscută — afirmă un cleric latin — puterea invincibilului nostru monarh, singur capabil de a-i elibera pe sârmanii creștini din starea mizeră la care au fost reduși”⁹. Astfel, ei pregătiră terenul pentru frumoasa recoltă care avea să se maturizeze sub influența ideilor marii revoluții.

Înțelegerea între Franța și Poartă s-a prelungit pînă la sfîrșitul vechiului regim, deși nu a fost sancționată de nici un tratat de alianță sau de vreun alt act analog. Convențiile din 1535 și 1536, 1604 și 1673 nu erau decît acte unilaterale, *capitulații*, prin care sultanul *acorda* supușilor regelui Franței un ansamblu de privilegii și imunități de ordin comercial, civil și religios. Acest regim corespundea și prejudecăților turcilor, care nu concepeau ca un suveran „necredincios” să fie pus pe picior de egalitate cu sultanul, și intereselor Franței, care putea la nevoie să-și renege auxiliarii, utili dar compromițători. Astfel, diplomația franceză nu și-a făcut nici un scrupul ori de cîte ori o cereau interesele ei, de a încheia pacea, fără a ține seama de conveniențele și interesele Porții¹⁰.

Atît timp cît fuseseră guvernați de sultani războinici, turcii s-au acomodat fără dificultate cu această politică. Ea sporea cauzele de conflict, iar ei erau mulțumiți ori de cîte ori li se oferea un prilej care le îngăduia să-și satisfacă înclinația spre război și jaf. Dar, sub sultanii slabi care s-au succedat după Soliman Magnificul, zelul războinic al turcilor fiind în descreștere, ei au devenit mai circumspecți și mai interesați. Inițiați prin sfaturile miniștrilor lor de origine străină, ca de pildă contele de Bonneval, și instruiți de înfrîngerile suferite din partea austrieilor, ei și-au dat seama de caracterul egoist al politicii franceze față de ei și s-au hotărît să nu-i mai acorde concursul fără garanții¹¹. Astfel, în 1734 Poarta refuza să declare război împăratului, înainte ca Franța să-și fi asumat un angajament formal și scris

⁸ A. Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728—1740*, Paris, 1887, p. 16—17.

⁹ M. L. Drapeyron, *Un projet de conquête de l'Empire ottoman au seizième et au dix-septième siècle*, „Revue des Deux-Mondes”, 1 nov. 1876, p. 122—145.

¹⁰ A. Vandal, *op. cit.*, p. 4.

¹¹ *Ibidem*, p. 5. Depeșă a lui Ludolf, 11 ianuarie 1769.

de a nu încheia pace separată¹². Prin serviciile făcute Porții în cursul negocierilor de pace de la Belgrad, marchizul de Villeneuve a restabilit creditul care se clătina al țării sale și a obținut, în 1740 reînnoirea capitulațiilor din 1673. El a devenit chiar un fel de „mare vizir al creștinilor“. Succesorii săi imediați au avut, e drept, dificultăți mai mari în efortul de a menține preponderența sau, cum se spunea atunci, „principalul credit“ al Franței la Constantinopol, dar interesul celor două puteri „de a opri cursul vastelor proiecte ale Rusiei“¹³ a salvat prietenia lor, iar ambasadorul Franței a rămas, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, consilierul cel mai ascultat al Porții. Rusia nu părea mai puțin redutabilă pentru Franța decât pentru Turcia. În Polonia și în Suedia ca și în Turcia, diplomația franceză se lovește de ambițiile invadatoare ale Rusiei și își vede sistemul oriental, întemeiat pe conservarea acestor state, amenințat de o răsturnare completă. Era deci firesc ca Franța, care nu putea lovi direct Rusia, să încerce să-i îngrădească expansiunea, redresând bariera pe care Suedia, Polonia și Turcia o formaseră între Rusia și Occident. A menține uniunea lor pentru a le opune mai eficace inamicului lor comun, acesta era cuvântul de ordine al miniștrilor francezi la Constantinopol.

Anglia nu jucase în secolul al XVIII-lea decât un rol foarte șters în afacerile orientale, pentru că nu și-a format decât lent și numai în ajunul expediției lui Napoleon în Egipt, o conștiință clară asupra intereselor ei în Levant. Imperiul Indiilor nu se organizează și nu capătă însemnătate decât după cucerirea coloniilor franceze, iar inamicul de care Anglia se temea atunci era nu Rusia ci Franța¹⁴. Motivele acțiunii engleze în Orient erau de ordin esențialmente comercial, aproape exclusiv privat. Comerțul ei era dirijat nu de stat, ca în Franța, ci de o societate privată, *Turkey Company*, care, în 1581, își asigurase monopolul comerțului oriental. Compania și nu guvernul îl plătea pe ambasadorul la Constantinopol și personalul consular a cărui principală obligație era să protejeze interesele comerțului. La 29 martie 1583, William Harborne debarcă la Bosfor, în calitate de ambasador al reginei Elisabeta, iar în 1599 englezii obțin de la sultan dreptul de a acosta în schelele Levantului sub pavilion propriu. În secolul al XVII-lea, comerțul lor în Levant a luat un mare avânt, grație superiorității postavurilor lor și disciplinei impuse de companie. Dar, de la începutul secolului al XVIII-lea, comerțul englez a început să scadă. Postavurile franceze, mai ieftine și mai pe gustul orientalilor, fac o concurență victorioasă celor engleze. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, comerțul englez e în plină decădere. Smirna care în 1715 mai avea încă 20 case de comerț englez, nu

¹² Depeșă a contelui de Castellane către marchizul d'Argenson din 23 martie 1747 (Hammer, XV, p. 370).

¹³ Același către același, 23 noiembrie 1748 (*Ibidem*, p. 383).

¹⁴ A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 81—83.

mai are decît trei în 1735¹⁵. În vreme ce agenții englezi nu au mai primit decît circa 1000—2000 baloturi, Franța a plasat 12.000 baloturi între 1739 și 1740. Din zece vase care intră în porturile otomane abia dacă unul e englez. Compania nu mai reușește să facă față cheltuielilor ambasadei din Constantinopol și începe să facă datorii. Iată de ce, oamenii de stat englezi considerau dacă nu cu satisfacție, cel puțin fără îngrijorare, importanța crescîndă a Rusiei în problemele orientale. La început, ei nu au văzut în Rusia decît o clientă avantajoasă și un aliat posibil împotriva Franței. Anglia posedă numeroase contoare în porturile Baltice și în principalele orașe ale Rusiei. Expansiunea rusă spre Marea Neagră și Mediterana părea, așadar, să aducă comerțului oriental al Angliei o șansă de redresare. Iată de ce diplomații englezi s-au străduit să secondeze în toate împrejurările acțiunea Rusiei. Lord Chatham se lăuda că e „întru totul rus“, iar ambasadorul englez la Constantinopol nu era, potrivit expresiei lui Favier, decît „însărcinatul cu afaceri al Rusiei“¹⁶.

Casa de Habsburg a fost intim amestecată în problemele orientale din ziua cînd, la posesiunile ei ereditare, ea a adăugat coroana Ungariei (1526). Timp de 150 ani ea a trebuit să dispute turcilor cea mai mare parte a moștenirii ei ungare. Dar la sfîrșitul secolului al XVII-lea, ea s-a simțit suficient de puternică pentru a trece de la defensivă la ofensivă. După despresurarea Vienei (1683), armatele imperiale coboară pe cursul Dunării și cuceresc una după alta Buda, Timișoara și Belgrad. Prințul Eugeniu a luat Nișul și a înaintat pînă la Uskub în Macedonia. „Încă o campanie, a exclamat un ministru turc cînd a aflat această știre, și austrieii vor fi sub zidurile Stanbulului“¹⁷. Retragerea trupelor otomane se transformase în derută; ele se debandaseră fără să opună cea mai mică rezistență. Această campanie a frînt puterea esențială cuceritoare a turcilor, iar pacea de la Carlowitz (1699) a pus capăt invaziilor lor. Cu excepția Banatului Timișoarei, turcii au pierdut toate teritoriile pe care le stăpîneau la nordul Dunării. Pacea de la Carlowitz marchează efectiv începutul dezmembrării Imperiului otoman. Campania din 1716—1718 a fost încă și mai dezastruoasă. Invingător al turcilor la Peterwardein, prințul Eugeniu a pătruns din nou în Peninsula Balcanică și i-a forțat pe turci să semneze pacea de la Passarowitz (1718), care a atribuit Austriei Banatul, Oltenia, Belgradul cu ținuturile înconjurătoare și o fișie de teren în Bosnia, de-a lungul Savei, oferindu-i odată cu creșterea teritorială, poziții de atac redutabile în direcția Constantinopolului și Salonicului. „Niciodată situația sa în Orient nu avea să fie mai avantajoasă și mai amenințătoare“¹⁸. Austria obținuse un avans considerabil asupra Rusiei și părea pe punctul de a realiza visurile de cucerire ale supușilor ei unguri.

¹⁵ Masson, *Le commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911, p. 364—374.

¹⁶ W. Miller, *op. cit.*, p. 12—14; Zinkeisen, V, p. 872—879.

¹⁷ Lavisse-Rambaud, *Histoire générale*, VI, p. 845.

¹⁸ Vandal, *La mission du marquis de Villeneuve*, p. 60.

Dar interesele ei occidentale au împiedicat Austria de a deveni o putere orientală. Ea nu era suficient de puternică pentru a urmări o politică de hegemonie în Germania și în Italia și, în același timp, o politică de cuceriri în Peninsula Balcanică. Poziția ei îi impunea o alegere penibilă între Occident și Orient. La 25 august 1726 ea semnează cu Rusia un tratat de alianță, prin care renunță la poziția ei privilegiată și se angajează să nu urmărească izolat nici un nou avantaj în Orient, și aceasta pentru că grija de a asigura tronul fiicei sale absorbea întreaga atenție a lui Carol al VI-lea¹⁹. Abia după obținerea recunoașterii *Pragmaticii sancțiuni* de către puterile apusene, Austria reflectează la reluarea politicii sale de expansiune în Orient. În 1737, ea intervine în războiul ruso-turc, mai puțin pentru a da satisfacție obligațiilor pe care i le impunea tratatul de la Viena decât pentru a căuta în Peninsula Balcanică compensații la pierderile suferite în Apus. Dar războiul, început cu mijloace insuficiente și condus cu deosebită neîndemânare, a dus, în ceea ce privește Austria, la înfrângerea de la Grodzka și la pierderea Belgradului. Invidia și neîncrederea reciprocă a celor doi aliați au permis turcilor să reia, prin medierea abilă a marchizului de Villeneuve, aproape tot ce pierduseră la pacea de la Passarowitz. Pacea de la Belgrad (1739) a înlăturat Austria din Peninsula Balcanică și, redând Imperiului otoman frontiere naturale în nord — Sava, Dunărea și Carpații — ea punea Principatele dunărene la adăpost de atacurile Austriei. Înaintarea austriacă spre Orient a fost oprită pentru o sută douăzeci și cinci de ani²⁰. Popoarele creștine ale Imperiului otoman și-au îndreptat privirile spre Rusia, care va juca de acum înainte rolul principal în problemele orientale. Nemaiputînd spera să obțină principalul avantaj din dezmembrarea Imperiului otoman, Austria se va strădui, prin menținerea *statu-quo*-ului să împiedice expansiunea Rusiei și să evite învecinarea cu primejdioasa sa rivală. Astfel, după ce a urmărit singură și în avantajul ei exclusiv nimicirea Imperiului otoman, Austria s-a străduit să atingă acest țel de acord cu Rusia, pentru a sfîrși prin a adopta principiul integrității Imperiului otoman.

Această evoluție a fost determinată, în afară de influența intereselor apusene ale Habsburgilor, de caracterul compozit al statelor austriece și mai ales de opoziția ungară la politica orientală a cabinetului din Viena. Ungurii, deși au arătat Austriei drumul Belgradului și al Salonicului, nu erau deloc de acord să dea sprijin fără rezerve unei politici care își propunea țeluri străine de interesele lor și în realizarea cărora nu ar fi slujit decât ca simple instrumente. Ei voiau înainte de toate să-și salveze independența și privilegiile, amenințate și unele și celelalte de o eventuală extindere a dominației austriece dincolo de Dunăre și de Sava²¹. Astfel se explică slăbiciunea

¹⁹ N. Iorga, *Histoire des États balcaniques jusqu'en 1924*, Paris, 1925, p. 95.

²⁰ Vandal, *op. cit.*, p. 399—400; Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, Stuttgart, 1913, I, p. 240.

²¹ H. Marczali, *Magyarország története II. József korában*, Budapeșt, 1888, vol. III, p. 140—144.

și incoerența politicii orientale a Austriei, politică negativă și acționată de invidie, care va duce la compromisuri umilitoare sub Maria Tereza și la aventuri jalnice sub Iosif al II-lea.

Politica orientală a Rusiei nu datează din vremea domniei lui Petru cel Mare; ea decurge din condițiile dezvoltării și din tradițiile civilizației ruse. Constituirea Imperiului otoman pe ruinele Imperiului bizantin a afectat profund poporul rus care primise de la Constantinopol primele elemente ale civilizației sale. Războaiele, de mai multe ori seculare, susținute împotriva tătarilor veniți din stepele Asiei și care interceptaseră comunicațiile între Rusia și Bizanț au luat înfățișarea unor lupte în același timp religioase și naționale. Ca și spaniolii, rușii aveau „nu numai de recucerit teritoriul lor invadat, dar și de triumfat împotriva unei rase și de distrus o religie”²². Credința lor religioasă s-a confundat cu patriotismul lor și a dat naștere acestui mesianism războinic care se acorda minunat cu proiectele de cucerire și de dominație ale țarilor. În Suedia, Polonia și Turcia, „Sfânta Rusie” își urmărea extinderea combătându-i pe schismaticii sau necredincioșii. Păstrătoare a vechii credințe și moștenitoare a Bizanțului, Rusia a primit favorabil pe slavii meridionali, pe călugării de la Athos și pe patriarhii orientali care veneau la Moscova să ceară ajutor și să excite zelul religios al rușilor împotriva turcilor. Grecii și slavii meridionali adaptând legendele și profețiile bizantine la condițiile vieții ruse, au făcut din Moscova a treia Romă și au identificat cu poporul rus națiunea blondă care avea să-i elibereze pe creștinii supuși de turci²³. Această credință potrivit căreia poporul rus îi va reveni misiunea de a-i elibera pe ortodocșii din Imperiul otoman și de a instala din nou crucea bizantină pe Sfânta Sofie, asigură politicii oficiale sprijinul sentimentului popular și complicitatea supușilor ortodocși ai Porții²⁴. Rusia obținea astfel un avantaj considerabil asupra competitorilor ei, care nu puteau invoca, în chestiunea orientală, decât motive materiale. Ea devenea astfel cel mai primejdios dintre adversarii Imperiului otoman.

Acest aspect al rivalității turco-ruse i-a determinat pe unii istorici ruși să nu vadă în chestiunea orientală decât un moment al luptei seculare dintre Asia și Europa. Chestiunea orientală s-ar fi născut „din ziua în care Europa a înțeles deosebirea între Europa și Asia, între spiritul european și spiritul asiatic. Chestiunea orientală constituie deja esența istoriei Greciei antice... Un război pe viață și pe moarte străbate întreaga istorie europeană, cu sorti

²² M. Mignet, *Notices et mémoires historiques*, Paris, 1843, vol. II, p. 431; H. Hauser și A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Réforme*, Col. Peuples et Civilisations, Paris, 1929, p. 376.

²³ H. Übersberger, *op. cit.*, vol. I, p. 14. Ἐσθὸν γένοϋς tradus în rusă prin *russii narod* (popor blond), a devenit *russki narod* (poporul rus).

²⁴ N. Iorga, *Histoire des peuples balkaniques*, p. 61 și urm.; V. Harea, *Mesianismul rus în secolele XV și XVI*, în „Minerva”, Iași, 1927, p. 60—80.

schimbători pentru combatanți; victoria aparține când Europei, când Asiei . . . , dar permanent e același război, permanent chestiunea orientală²⁵.

Ni se pare însă mai prudent să căutăm în condițiile dezvoltării statului rus motivele antagonismului care i-au opus pe turci și ruși. Formată în imensa cîmpie pe care o limitează la nord Baltica și Marea Albă, la sud Marea Neagră și masivul Caucazului, la sud-vest Carpații, la răsărit lanțul Uralilor, Rusia tindea în chip fatal să atingă aceste hotare naturale și să umple acest vast spațiu. Configurația solului a favorizat marea mișcare de colonizare, care e unul din faptele cele mai notabile ale trecutului rus. Sistemul hidrografic rus care își are centrul în unghiul nord-vestic al platoului central (unde timp de mai multe secole s-a concentrat viața rusă) și ramificațiile sale principale spre mările-frontieră, au acționat în același sens. Imperialismul rus a urmat panta și direcția marilor fluvii și cum nici un obstacol natural nu a oprit expansiunea populației ruse, aceasta s-a desfășurat în întindere și în număr mai mult decît ca civilizație. Cauzele care au silit popoarele apusene să caute noi mijloace de subzistență și să dezvolte noi forme de civilizație au determinat aici fenomene de migrație și colonizare²⁶.

Ca și calea cuceririlor, aceea a comerțului și colonizării a fost trasată de cursul marilor fluvii. Niprul a pus Rusia în legătură cu Bizanțul, a asigurat prosperitatea Kievului, după cum Neva avea, mai târziu, să o pună în legătură cu Occidentul și să asigure prosperitatea Petersburgului. Căderea Kievului și deplasarea centrului vieții naționale în bazinul fluviului Volga au modificat în același timp și orientarea politică a țării. Volga, „mama hrănitoare“, al cărei bazin cuprinde o suprafață de trei ori cît a Franței și cuprinde principatul Moscovei aproape în întregime, împinge Rusia spre Orient și o aduce în conflict cu hoardele tătare care au ocupat-o timp de două secole și jumătate. În urma contactului lor îndelungat cu aceste popoare pe care au sfîrșit prin a le înfrînge și absorbi, rușii au dobîndit nu numai forța militară și ambiția de cuceriri care le lipsise, dar și înțelegerea deosebită a problemelor asiatice care îi va caracteriza în negocierile cu turcii²⁷. Din același motiv ei vor fi ca sfîșiați de două tendințe contrarii, a Orientului și a Occidentului. Ei se vor îndrepta alternativ dinspre Orient spre Occident și dinspre Occident spre Orient, potrivit cu vicisitudinile evenimentelor. După ce au înlăturat jugul tătar, rușii au încercat să deschidă o cale de comunicație spre Europa meridională, dar s-au izbit de turci care cuceriseră Peninsula Balcanică și transformaseră în vasal pe hanul Crimeei. Un conflict între cele două popoare avea să izbucnească inevitabil. Incursiunile hoardelor tătare pe teritoriul rus erau să declanșeze conflictul încă din secolul al XVI-lea. Dar Rusia, încă neconsolidată în acea vreme nu se simțea în măsură să

²⁵ Soloviov citat de Gigarev, *Politica rusă în chestiunea Orientului*, 2 vol., Moscova, 1896; analiză de M. Reader în *Bibliothèque universelle et Revue Suisse*, Lausanne, 1897, t. VIII (oct.—dec.), p. 5—38, 286—318, 495—521.

²⁶ K. Stählin, *Geschichte Russlands*, Stuttgart—Berlin, 1923, vol. I, p. 15.

²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 62; Rambaud, *op. cit.*, p. 42.

ia ofensiva, iar Imperiul otoman, chiar sub Murad al IV-lea, nu a îndrăznit să se aventureze în stepele ruse.

La înscăunarea lui Petru cel Mare, două sarcini, la fel de imperioase, se impuneau Rusiei; una națională, aceea anume de a aduna elementele risipite ale poporului rus, din care aproape jumătate se afla încă sub dominația străină; cealaltă geografică, anume de a da țării frontiere naturale și comunicații deschise cu Occidentul. Urmărirea acestui îndoit țel avea să aducă Rusia în conflict cu suedezii, în nord, cu polonii și turcii în sud. Imposibilitatea de a purta războiul deodată, pe trei fronturi diferite, îi silise deja pe predecesorii lui Petru I să-și împartă adversarii și să-i atace unul câte unul. Ei au început prin a ataca Polonia și, după un secol de eforturi, au convenit să-i ia Kievul și să-i impună armistițiul de la Andrusovo (1667), transformat curînd de tratatul de la Moscova (1686 într-o pace perpetuă și chiar în alianță împotriva turcilor²⁸.

Asigurat dinspre Polonia, Petru cel Mare și-a îndreptat efortul spre sud și a încercat să desăvîrșească opera predecesorilor săi, extinzînd frontierele Rusiei pînă la țărmul nordic al Mării Negre. El a cucerit Azovul și, pentru prima oară, o flotă rusă a străbătut marea care purta acest nume. Intrigile lui Carol al XII-lea i-au readus atenția la Baltica și, în loc de Taganrog și Azov, Petersburgul a devenit capitala noului imperiu. După bătălia de la Poltava (1709), țarul s-a scotit suficient de puternic pentru a abate dintr-o singură lovitură puterea otomană pe care predecesorii săi nu putuseră decît să o atingă lateral. Cu mijloace insuficiente și în ciuda avertismentelor domnului Moldovei, Dimitrie Cantemir, el s-a angajat în chip temerar în stepa basarabeană unde a fost încercuit cu toată armata sa și silit să capituleze²⁹. Tratatul de la Prut (1711) i-a luat Azovul, i-a lichidat flota din Marea Neagră și a refulat din nou Rusia în stepă³⁰. Politica orientală a lui Petru I părea să se încheie cu acest eșec răsunător.

În realitate, Petru cel Mare a contribuit mai mult decît oricare altul din predecesorii săi la triumful acestei politici. El a lăsat terenul curățat, a introdus Rusia în concertul puterilor occidentale și a legat cu Austria și Prusia relații deosebit de utile pentru interesele Rusiei. Prin succesele sale împotriva Suediei, el a stabilit hegemonia Rusiei în nordul Europei și a redat țării sale libertatea de acțiune în sud. Lipsită de armată și de prestigiu, dominată de o aristocrație turbulentă și egoistă și privată de provinciile ei baltice, care o făceau vecină cu însăși capitala rusă, Suedia înceta de a fi o amenințare serioasă pentru Rusia. În același timp, Petru cel Mare consolida influența rusă în Polonia. Două din cele trei bastioane care zăgăzuiseră pînă la el expansiunea Rusiei se prăbușiseră așadar. Turcia trebuia de acum înainte să

²⁸ W. Kliutschewskij, *Geschichte Russlands*, Leipzig—Berlin, 1925, vol. I, p. 35—64; S. Platonov, *Histoire de la Russie*, Paris, 1929, p. 9—10; A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, Paris, 1918, p. 1—14.

²⁹ C. C. Giurescu, *Une relation inédite sur la campagne de Pierre le Grand en Moldavie (1711)*, în „Mélanges d'histoire générale” publiés par C. Marinescu, Cluj, 1927.

³⁰ A. Vandal, *Le marquis de Villeneuve*, p. 59.

conțeze cu totalitatea forțelor ruse, iar conflictul nu putea fi decît o chestiune de timp.

Vicecancelarul Osterman și mareșalul Münnich au crezut în 1735 că momentul a sosit și, de acord cu Persia și Austria, au atacat Turcia. Münnich a forțat liniile, socotite inexpugnabile, ale Perecopului, a cucerit Azovul și Ocaikovul și, după victoria de la Stăuceni, a intrat în Iași, care l-a primit ca pe un eliberator. Dar armata sa fusese decimată în stepele pustii din sud, banii îi lipseau, iar flota pe care o construise la Briansk pe Nipru și cu ajutorul căreia spera să cucerească Constantinopolul s-a dovedit inutilizabilă. Creștinii din Imperiul otoman, a căror răscoală o așteptase, nu s-au mișcat. Austriecii, constant înfrinți de turci, s-au plictisit repede de un război care nu putea aduce foloase decît rușilor. Prin pacea de la Belgrad (1739), ei au părăsit toate cuceririle lor din sudul Dunării și al Savei. Rușii au evacuat Moldova și au renunțat la Azov³¹. Ecaterina a II-a a găsit chestiunea orientală în stadiul în care o lăsase Petru cel Mare.

Rămîne de văzut chipul în care schimbările survenite în sistemul politic european au acționat asupra chestiunii orientale. Rivalitatea Franței și Angliei dominase politica europeană în jumătatea de secol care a urmat morții lui Ludovic al XIV-lea; ea determinase alianțele și fixase cursul evenimentelor. Toate statele au resimțit repercusiunile acestei rivalități. Conflictul care a opus Franța și Anglia pentru stăpînirea mărilor avea cu necesitate să declanșeze un război continental. Anglia a ieșit atotputernică din acest război, iar Franța a fost cu atît mai umilită, cu cît îi ajutase pe englezi să-și stabilească supremația maritimă, invadînd Spania și distrugîndu-i arsenalele. Pe deasupra, Franța își epuizase forțele combătînd Austria, deși o viziune mai clară a adevăratelor ei interese ar fi îndemnat-o să-și concentreze efortul în direcția Angliei. Această situație falsă a antrenat Franța în încurcături inextricabile care au deconcertat țara. Politica franceză înceta de a fi inteligibilă nației și aliaților ei naturali.

„Răsturnarea alianțelor“ a adus la culme această confuzie. Rupînd cu o tradiție seculară, Franța s-a apropiat de Austria „dușmana ei ereditară“ și, la 1 mai 1756, a semnat cu ea la Versailles, mai întîi un tratat defensiv, apoi, un an mai tîrziu, un tratat de alianță ofensivă, îndreptat împotriva dușmanilor respectivi: Anglia și Prusia. Dar cum Austria era din 1726 aliata Rusiei, Franța a trebuit în același timp să suspende acțiunea ei îndreptată împotriva acestei puteri și să abandoneze Polonia poftelor vecinilor ei. Cînd apropierea dintre Rusia și Prusia i-a deschis ochii, ea a încercat să-și reia politica tradițională față de Polonia. Dar acum era prea tîrziu; situația se schimbase cu desăvîrșire, iar Franța nu a putut împiedica alegerea lui Stanislav Poniatowski, vechiul favorit al Ecaterinei a II-a. Consecința inevitabilă a acestor incoerențe avea să fie dezmembrarea Poloniei și discreditul politicii franceze în Orient. Ambasadorii Franței la Constantinopol și-au văzut

³¹ Kliutschewskij, *op. cit.*, IV, p. 319.

autoritatea ruinată de instrucțiunile care le impuneau obligația de a-i acționa pe turci când în favoarea Prusiei, împotriva Austriei, când în favoarea Austriei și a Rusiei, împotriva Prusiei:

Un alt fapt a avut consecințe și mai însemnate asupra chestiunii orientale pentru că a determinat, timp de o jumătate de secol, politica externă a Austriei. Raptul Sileziei a dat naștere între Austria și Prusia unei ostilități și unor raporturi de neîncredere care, mai mult decât oricare alt lucru, au favorizat progresele Rusiei în Orient. Prusia nu a încercat decât să păstreze Silezia, care o acoperea dinspre sud-est; Austria s-a străduit constant să o reia și să-și restabilească preponderența în Germania. Cele două războaie care au urmat nu au făcut decât să consacre prestigiul militar al lui Frederic al II-lea, și să plaseze Prusia în rîndul întii al puterilor europene. Monarhia Habsburgilor a fost profund afectată de această evoluție. Sentimentul de securitate pe care i-l inspirase poziția ei geografică și faptul de a nu avea graniță cu nici o țară dușmană, cu excepția Imperiului otoman, a lăsat loc convingerii că de acum înainte nu va mai putea întreprinde nimic fără a ține seama de atitudinea rivalei ei, Prusia. Și tocmai acest sentiment de neliniște a determinat sistemul politic austriac: alianța cu Franța și Rusia. Reprezentantul acestei politici, căreia Austria i-a rămas atașată pînă la Revoluția franceză, a fost Kaunitz. Convingerea că doar Franța și Rusia puteau garanta Austria împotriva unei noi agresiuni prusace i-a fost confirmată de opinia că alianța franceză era atunci de neînlucuit, iar cea rusă era firească, cele două țări avînd aceleași interese la Constantinopol și fiind egal de amenințate de Prusia. Kaunitz mai era convins, pe deasupra, că doar defecțiunea rusă salvase Prusia și această convingere l-a făcut să dorească și mai puternic alianța cu Rusia. El a considerat apropierea ruso-prusacă o gravă greșeală și a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a o anula. După înscăunarea Ecaterinei a II-a, cabinetul din Viena nu s-a dat în lături de la nici o lingușire pentru a-și asigura simpatia împărătesei și ar fi mers în această direcție pînă la sacrificarea alianței franceze. Ecaterina a II-a a preferat alianța Prusiei care nu îi contraria planurile nici în Polonia, nici în Turcia. Pe deasupra, consolidarea influenței ruse în Balțica avea nevoie de concursul Angliei. Totul împingea Rusia spre o politică antifranceză și antiaustriacă.

Neîncrederea față de cabinetul din Viena a fost și regula de conduită a lui Frederic al II-lea. El știa că Austria nu va uita pierderea Sileziei. „Pisica tot pisică rămîne ori și ce ar face“, spunea el despre Maria Tereza. Prusia ieșise învingătoare, dar epuizată și izolată, din Războiul de șapte ani. Anglia o părăsise pentru a încheia pacea cu Franța, fără a se sinchisi de soarta aliatai ei. Prusia nu fusese salvată decât de moartea subită a Elisabetei și de defecțiunea inopinată a lui Petru al II-lea. Austria înfrîntă, dar abia diminuată, rămînea în picioare, amenințată. Cu țara pustie de război, populația redusă cu o treime, finanțele ruinate și armata dezorganizată, Frederic al II-lea nu putea rămîne izolat. El avea nevoie de o lungă perioadă de pace pentru a repara dezastrele războiului și pentru a reorganiza instru-

mentul său de putere, armata, și numai alianța rusă putea să i-o garanteze. El nu a neglijat nimic pentru a o obține. Succesiunea la tronul Poloniei, succesiune deschisă în octombrie 1763 de moartea lui August al III-lea, i-a oferit ocazia de a se apropia de Rusia și de a pecetlui apropierea printr-un tratat de alianță ofensivă (11 aprilie 1764), care le garanta teritoriile și stipula un concurs de 10.000 oameni și 2.000 cai, convertibili într-un subsidiu anual de 400.000 ruble, în caz de conflict în Turcia sau, respectiv, la Rin. Articolele secrete ale tratatului stabileau menținerea constituției Poloniei și Suediei, protejarea disidenților ortodocși și protestanți și candidatura lui Stanislav Poniatowski³². Acest tratat, încheiat pe opt ani, a durat pînă în 1780. El a decis soarta Poloniei și a exercitat o influență considerabilă asupra dezvoltării chestiunii orientale. El a făcut din Ecaterina a II-a arbitrul politicii continentale și i-a dat mijlocul de a relua, în deplină securitate și cu cele mai mari șanse de succes politica rusă de expansiune în Orient.

Astfel, conflictul între Poartă și Rusia s-a angajat în condiții deosebit de favorabile pentru aceasta din urmă: Franța imobilizată de dificultățile ei interioare și de atitudinea ostilă a Angliei, Austria paralizată de Prusia, aliată Rusiei.

Dar, în ciuda acestor împrejurări excepțional de favorabile, progresele rapide și constante ale puterii ruse sub Ecaterina a II-a ar fi fost de neconceput, dacă starea internă a Imperiului otoman nu le-ar fi facilitat. Statul turc, „născut din război și organizat pentru cucerire”³³ a intrat în descompunere de îndată ce a fost oprit în expansiunea sa. Instituțiile pe care se întemeia puterea sa nu se puteau păstra decît prin război. Robii, din rîndurile cărora se recrutau cei mai buni soldați și principalii dregători ai sultanului, și feudele care slujeau la recompensarea serviciilor lor nu puteau fi reîmprospătați decît prin cuceriri progresive. Or, din vremea lui Soliman Magnificul frontierele imperiului încep să se fixeze. Sultanul, a cărui autoritate era cea a unui șef de război ales pentru a procura pradă oamenilor săi și pentru a menține coeziunea grupului prin reprimarea necruțătoare a oricărui act de indisciplină, era socotit că guvernează din mijlocul taberei sale. Acele publicate erau datate de pe „scara calului imperial”³⁴. El era șeful și centrul tuturor instituțiilor care îi guvernau pe supușii săi. El era unitatea și forța de propulsie a imperiului.

În materie civilă și religioasă, ca și pe plan militar, sultanul exercită o autoritate absolută. El e șeful suprem al islamului, și, întrucît legea civilă nu e decît aplicarea preceptelor *Coranului* la viața cotidiană, el face și desface legile care îi guvernează pe supușii săi. În teorie, puterea sa e limitată de *Coran*³⁵, dar teologii însărcinați să interpreteze cărțile sfinte depind de el.

³² A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 14—16.

³³ L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols*, Paris, 1896,

p. VI.

³⁴ Eton, *Tableau de l'Empire ottoman*, vol. I; N. Iorga, III, 167 și urm.

³⁵ Hammer, *Staatsverfassung*, p. 30.

El îi numește și îi destituie, după bunul său plac, cum face cu toți slujbașii imperiului. Politica și religia, administrația și justiția, persoanele și bunurile, totul depinde în ultimă instanță de el. Autoritatea sa nu are alte limite decât inerția, care rezultă din atașamentul față de o constituție imuabilă³⁶, și forța, care se manifestă prin răscoale militare. Mai mult decât oricare altă putere, cea a sultanului era un despotism temperat de revoluție și asasinat.

Într-un astfel de sistem, valoarea personală a șefului și a spiritului care îl animă au o importanță excepțională. Armata sa nu poate fi împărțită, puterile sale nu pot fi delegate fără primejdie. Sultanul trebuie să exercite el însuși puterea absolută cu care e investit, pentru a nu permite unor eventuali rivali să i se opună. El trebuie să fie spiritul care animă și conduce totul. Un astfel de regim, pentru a fi o forță, impune două condiții: un puternic animator care să-l galvanizeze și să-l conducă și cuceriri neîntrerupte care să-l hrănească și să asigure jocul normal al instituțiilor militare, într-un cuvânt „un conducător militar și războaie”³⁷. Dar, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, conducătorii militari și cuceririle încep să lipsească. Soliman Magnificul a ordonat executarea aceluia dintre fiii săi care era cel mai demn să-i urmeze și a lăsat tronul celui mai puțin apt să domnească. Selim al II-lea deschide seria sultanilor inactivi, care se închid în harem și nu-și mai fac apariția la oaste. Timp de două secole, din șaptesprezece sultani doar doi nu au fost oameni mediocri. Moștenitorii prezumtivi, condamnați la o viață de izolare, pînă la înscăunare, sînt străini nu numai față de toate chestiunile de guvernămînt, dar și de cele ale vieții. Astfel, Osman al III-lea (1754—1757) și-a făcut apariția în lume la vîrsta de 56 ani³⁸. Tinerii se epuizează într-un desfrîu precoce și sînt degradați moral de linguşelile unei curți servile. Influența femeilor, puternică încă de la sfârșitul domniei lui Soliman Magnificul, devine preponderentă sub succesorii săi; orice mare demnitar trebuie să țină seama de ea. Marii viziri, acești vicesultani a căror energie și devotament ar fi putut pînă la un punct să suplinească voința în declin a suveranului, se extenuază în efortul de a dejuca intrigile femeilor și ale eunucilor, ale căror acțiuni se îmbină³⁹. După moartea lui Mohamed Sokolli (1579), marele vizirat pierde orice stabilitate și, cu rari excepții, ca acelea ale lui Köprülü și Raghîb, trece din mîină în mîină. Acum începe dominația haremului și a străzii.

Lipsa unei legi care să reglementeze cu precizie succesiunea la tron a avut consecințe foarte grave. Fără îndoială că doar sîngele lui Osman putea să aspire la tron; dar frații și fiii sultanului în funcție aveau cu toții acest drept. Momentele, întotdeauna critice, ale transmiterii tronului, puteau deveni, și au devenit efectiv, ocazii favorabile pentru nemulțumiți și elemen-

³⁶ Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, p. 27.

³⁷ Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und im 17. Jahrhundert*, Berlin, 1857, p. 31—32; H. Hauser și R. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne...*, p. 383—395.

³⁸ Porter, *Observations sur la religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs*, I, p. 168.

³⁹ Depeșa lui Ludolf din 27 septembrie 1757.

tele provocatoare de dezordine, mai ales de când Mohamed al II-lea, prin faimosul său *Kanun*, a autorizat pe fiul ajuns la tron al sultanului defunct să dispună executarea fraților săi. Orice fiu de sultan știa de acum înainte că trebuia, fie să ia puterea fie să piară la moartea tatălui său; pentru a scăpa cu viață, era silit să se revolte și să conspire.

De această situație a profitat cel dintâi corpul ienicerilor. Pe când mai trăia Soliman Magnificul, ei manifestaseră deja, prin aversiunea față de viitorul Selim al II-lea, veleități de intervenție în reglementarea succesiunii la tron. În secolul al XVIII-lea, „nici unul dintre sultanii turci nu se putea considera ca deplin investit cu autoritatea imperială, înainte de a fi fost agreeat și proclamat de ei”⁴⁰. În timpul domniei sultanilor copii Ahmed I, Mustafa I și Osman al II-lea (1604—1623), ienicerii se erijează în stăpâni. Ei împânzesc capitala cu fărâdelegile lor. Nu se mai mulțumesc cu darul oferit de sultan la instalarea în domnie, ci jefuiesc tezaurul imperial și devastează magaziiile statului. Ei își arogă dreptul de a-l destitui pe sultanul pe care îl socotesc nedemn de a domni și își legitimează revolta printr-o *fetva*⁴¹. Răscoalele lor intră în moravurile publice. „De acum înainte, Turcia subzistă prin ienicer și trebuie să trăiască în primul rînd prin ienicer... De la cucerirea Rhodosului (1522) pînă la apariția flotei ruse la Dardanele (1770), imperiul valorează cît valorează ienicerul”⁴².

Astfel, de îndată ce puterea centrală slăbește, „reduțabila miliție” de ostași robi lasă locul unei gărzi urbane, insubordonată și seditioasă⁴³. Mai multe cauze au favorizat această transformare. Alcătuită la origine din robi creștini — crescuți în credința musulmană și supuși la exerciții violente și la o disciplină de fier, constrînși la viața de cazarmă, la celibat și îndepărtați de orice altă profesie decît cea a armelor — această miliție își datora principala sa forță constituției ei particulare și spiritului ei de corp⁴⁴. Atît constituția cît și spiritul de corp au fost afectate de infiltrarea elementelor străine, care nu primiseră aceeași educație și nici nu trecuseră prin aceleași încercări. Privilegiile și scutițiile de care se bucurau ienicerii i-au determinat în fapt pe turcii influenți să-și înscrie copiii în listele acestei miliții. Mahmud a favorizat această transformare, permițînd oricui, indiferent de condiție, să cumpere brevetul de ienicer și conferind membrilor acestei miliții scutiție de drepturile de import, foarte ridicate pentru turci. Ienicerii „s-au precipitat în masă asupra ramurilor celor mai lucrative ale cabotajului și și-au desfășurat comerțul pînă la Cairo, în Siria etc. Curînd, spiritul războinic al acestui corp s-a transformat în spirit

⁴⁰ R. Knolles, *Generall historie of the Turks*, London, 1687, p. 985. Citat de Lybyer, *op. cit.*, p. 93.

⁴¹ Eton, *op. cit.*, vol. I, p. 82.

⁴² V. Bérard, *La révolution turque*, Paris, 1909, p. 12—13.

⁴³ Lavisse—Rambaud, *Histoire générale*, vol. V, p. 886.

⁴⁴ Rulhière, *op. cit.*, III, p. 214.

mercantil⁴⁵. E ceea ce voise sultanul; incapabil de a le domina insolenta, el se hotărâse să-i degradeze. Țelul urmărit a fost atât de bine realizat încît majoritatea ienicerilor nu mai știau cum să poarte o pușcă. Numărul lor a crescut neîntrerupt pînă ce a atins cifra de 160.000 oameni, la mijlocul secolului al XVIII-lea, din care abia 10.000 se aflau efectiv sub arme. La origine căsătoria le era interzisă, începînd cu secolul al XVII-lea ei însă se căsătoreau cu toții și tind să dea caracter ereditar funcției lor. Instituția devșirme cade în desuetudine și în jurul anului 1640 e definitiv abolită⁴⁶.

Abolirea devșirme-ului, dificultatea crescîndă de a completa prin ridicări forțate vechile contingente de robi de origine creștină și tendința tot mai accentuată a turcilor de a lua locul acestora, au transformat profund constituția otomană, această oligarhie de robi. Curtea încetează de a fi o pepinieră de oameni capabili și devotați persoanei sultanului și măreției imperiului. Unul din resorturile principale ale puterii otomane s-a sfărîmat. Cei mai destoinici copii ai supușilor creștini nu vor mai sluji să susțină, în calitate de soldați și slujbași, dominația otomană, care, de acum înainte, va fi limitată la propriile ei forțe. Faptul va fi unul din cei mai însemnați factori de decădere a imperiului.

Cavaleria turcă, tot atât de indisciplinată ca și infanteria, era totuși mai de temut. Elanul și viteza cailor ei făceau șocul lor impetuos, și cum ienicerii își adaptau atitudinea la cea a cavaleriei, aceasta decidea de regulă soarta luptelor⁴⁷. Cavaleria otomană era plătită în bani sau răsplătită cu feude. Cea dintîi categorie era alcătuită, la jumătatea secolului al XVIII-lea, de circa 15.000 *spahii ziși ai Porții*, repartizați în șase steaguri⁴⁸; cea de a doua era alcătuită din *spahii feudatari (timarioți și zaimi)*, obligați, potrivit întinderii feudei lor (timar și zeamet)⁴⁹, să vină la luptă însoțiți de unul sau mai mulți călăreți echipați. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, feudele, rezervate pînă acum spahiilor sau fiilor de spahii, sînt vîndute robilor palatului sau uzurate de pașalele din provincii, care se mulțumeau să le perceapă venitul. Timarele, care furnizau odinioară cîte o sută de călăreți, nu mai trimit în secolul al XVII-lea decît cîte cincisprezece⁵⁰. Sultanul e silit să sporească proporțional efectivul cavaleriei întreținute cu bani. Escadroanele Asiei au cai frumoși, dar mai puțin rezistenți decît cei ai moldovenilor sau bulgarilor.

Pe deasupra, dezvoltarea continuă a armelor de foc și rolul din ce în ce mai hotărîtor al artileriei au redus progresiv importanța acestei arme și influența ei asupra soartei luptelor. În sfîrșit, cavaleria turcă, prea nume-

⁴⁵ Porter, *op. cit.*, vol. I, p. 260 (ed. engleză).

⁴⁶ Ranke, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁷ *Considérations sur la guerre présente entre les Russes et les Turcs (oct.—dec. 1769)*, Torino, 1773.

⁴⁸ Porter, *op. cit.*, II, p. 128.

⁴⁹ Feudele al căror venit era mai mic de 20.000 aspri se numeau *timaruri*; cele al căror venit era de 20.000—100.000 aspri se numeau *zeameturi*; cele al căror venit depășea 100.000 aspri se numeau *hasuri* (Lybyer, *op. cit.*, p. 100).

⁵⁰ L. Ranke, *op. cit.*, p. 72; Lavisse—Rimbaud, *Histoire générale*, V, p. 884.

roasă, constituia, prin magaziile și bagajele ei, o piedică pentru armatele în deplasare.

Artileria, prost echipată și slab deservită, alcătuită din unități învechite și neuniforme, comandată de ofițeri ignoranți și manipulată de oameni inapți, era punctul cel mai slab și mai vulnerabil al armatei turcești. Ea era în același timp și răul cel mai greu de vindecat, întrucât aceleași prejudecăți naționale și religioase care i-au împiedicat pe turci să devină o nație comercială și industrială, i-au făcut incapabili să înțeleagă importanța descoperirilor tehnice și necesitatea aplicării lor la arta militară⁵¹.

Aceste diverse categorii de trupe formau armata regulată. Ele erau completate în timp de război cu trupele neregulate; *akingii* cavaleriști, *azapii*, infanteriști și *kurzii*. Acestor trupe care nu participă la războaie decît vara, li se adaugă *levenții* și *baş-buzucii* voluntari, o adunătură de vagabonzi, criminali și aventurieri, împinși la război de fanatismul religiei lor sau de atracția jafului. Aceste hoarde nedisciplinate, care se destramă la primul șoc și care nu slujesc decît la umplerea cu trupurile lor a șanțurilor fortificațiilor, sînt plaga cea mai mare a țarilor, dușmane sau prietene, pe care le străbat. Toate aceste trupe, atît cele regulate cît și cele voluntare, erau înarmate pe socoteala și după placul lor; așadar nici o uniformitate în modelele și calibrele puștilor, ceea ce sporea considerabil dificultățile de aprovizionare⁵².

Flota turcă, atît de redutabilă în secolul al XVI-lea, prezintă aceleași simptome de declin. Cum nu există pepiniere de marinari, flota e silită să caute recruți printre grecii din insule, care însă erau înclinați spre defecțiune. Africa de Nord mai furniza încă marinari, dar în număr foarte mic. Pe deasupra, venalitatea și corupția fac ravagii în marină ca și în celelalte servicii publice. Căpitanii vaselor își cumpără slujbele cu toptanul pentru a le revinde apoi cu bucata subalternilor lor. Așadar nu exista nici o selecție, nici un control autentic. Ofițerii nu posedă principiile arimării și au prea puține cunoștințe nautice. Bateriile, înghesuite și de calibre diferite, erau greu de aprovizionat și de manevrat. Construcția era defectuoasă atît sub raportul concepției cît și al execuției. Carenele vaselor turcești erau excelente, după aprecierea constructorilor francezi și a marinarilor englezi, dar părțile superioare aveau mari defecte⁵³. Vasele turcești se umflau prea mult de vînt ceea ce le făceau grele și incomode în luptă. În schimb bateriile inferioare erau inundate la bătaia oricărui val. Astfel, flota otomană nu putea „să ofere dușmanului decît mult lemn și puțin foc”⁵⁴. Lemnul folosit nu era suficient de uscat, iar munca, executată de robi, nu era suficient de îngrijită⁵⁵. Nu e de mirare, așadar, dacă adesea, jumătate din vase nu puteau părăsi portul.

⁵¹ Tott, *Mémoires*, vol. III, p. 5; Rulhière, *op. cit.*, III, p. 220.

⁵² Rulhière, *op. cit.*, vol. III, p. 219.

⁵³ Eton, *Tableau*, vol. I, p. 117.

⁵⁴ Tott, *Mémoires*, vol. III, p. 29.

⁵⁵ Ranke, *op. cit.*, p. 80.

În ciuda tuturor tentativelor de modernizare, organizarea și tactica armatei otomane au rămas ceea ce fuseseră două secole înainte. Turcii nu au mers pe urma celorlalte nații europene în ceea ce privește perfecționarea armelor și a tacticii lor de luptă. În secolul al XVIII-lea ei încă se mai luptau ca și cum nu ar fi existat un Gustav Adolf, un Turenne și un Frederic al II-lea. Trupele lor, încărcate de bagaje, prost instruite și comandate, „neacționînd decît ca mase confuze și dezordonate...”, nu știau nici să manevreze, nici să dea lupta potrivit regulilor⁵⁶. Intrucît nici rîndul, nici șirul, nu erau respectate, doar oamenii din față își puteau descărca arma. De aceea focul lor nu era deloc redutabil, în ciuda efortului lor de a ajusta tirul⁵⁷. Proiectul contelui de Bonneval, care urmărea să remanieze sistemul de recrutare și să introducă principiile de organizare și de disciplină în vigoare în armatele europene, a eșuat din pricina forțelor ostile, tot astfel cum aveau să eșueze mai tîrziu eforturile baronului de Tott și ale lui Hasan Pașa. Explicația se află în faptul că „avem de-a face cu un popor fanatic și trufaș, adversar a tot ceea ce nu e el însuși; i s-au oferit ca model formule pe care le detestă; i s-au trimis ca dascăli oameni pe care îi disprețuiește”⁵⁸.

Pe lîngă elementul militar, corpul oamenilor legii, ulemalele, ocupă locul cel mai de seamă în Imperiul otoman. *Coranul* fiind sursa legii religioase și a legii civile, interpreții cărților sfinte cumulau funcțiile de judecători supremi, de dascăli ai învățămîntului și de administratori (puțin scrupuloși) ai fundațiilor pioase⁵⁹. Ei erau imens de bogați și, deci, foarte influenți. Totul se înclina în fața sentințelor lor (*fetva*). Sultanul însuși ar fi fost la discreția lor dacă nu ar fi fost învestit cu dreptul de a destitui, de a exila și de a nimici pe toți cei dintre ulemale care îi displăceau, inclusiv pe căpetenia lor, *muftiul*. Dar chiar cu această îngrădire, puterea ulemalelor rămînea redutabilă. Prin sentințele lor ei puteau să ațite poporul și să provoace răscoale, astfel încît sultanul nu era stăpîn efectiv decît dacă era de acord cu ei. „Legea și despotul trebuiau în egală măsură să se teamă și să se respecte”⁶⁰. Cel mai adesea, ei au sfîrșit prin a se înțelege.

Grave abuzuri amenințau, încă din vremea lui Soliman al II-lea, să corupă acest corp, tot astfel cum au corupt și armata. Ulemalele erau formați în școlile de pe lîngă moschei. Pentru a obține demnități ecleziastice sau sarcinile judiciare cele mai înalte, candidații trebuiau să treacă prin zece trepte succesive de studiu. Ulemalele și-au făcut obiceiul de a-și

⁵⁶ Vandal, *La mission du marquis de Villeneuve*, p. 173.

⁵⁷ *Considérations sur la guerre présente*, p. 23.

⁵⁸ Volney, *op. cit.*, p. 17.

⁵⁹ M. Brosch, *The height of the Ottoman power*, în *The Cambridge Modern History*, III, p. 127.

⁶⁰ Tott, *Mémoires*, I, p. 215—216.

scuti copiii de acest lung stagiu, înscriindu-i din vremea copilăriei, uneori chiar a leagănului, în gradele inferioare. Soliman Magnificul, pentru a îndrepta aceste abuzuri, a fost silit să contopească cele zece trepte într-una singură⁶¹. Gradele și demnitățile se vindeau ca în armată și administrație. Imixtiunea elementelor indigene și revocarea militară a înalților demnitari degradează acest corp și îi compromit autoritatea. Fapt și mai grav, acest corp care avea conducerea și controlul învățământului nu a făcut nimic sau aproape nimic pentru răspîndirea instrucției publice. Într-un secol care se fălea înainte de toate cu luminile, turcii au rămas tot atît de ignoranți și superstițioși ca în vremurile eroice ale cuceririi. Educația se limita să infiltreze în copii disprețul pentru celelalte nații și religii. Circumscriind spiritul credincioșilor ei, chiar și al celor mai cultivați, la sfera îngustă a învățămîntelor *Coranului*, legea musulmană îi făcea impermeabili la toate achizițiile celorlalte civilizații, îndeosebi la tot ce se referea la religie și guvernămînt⁶². Musulmanii au rămas astfel închiși față de toate impulsurile fecunde.

Organizarea și procedura judiciară se explică de asemenea prin caracterul original militar al constituției otomane⁶³. Procedura sumară și pedepsele riguroase, executate pe loc, erau condițiile indispensabile ale conservării unui imperiu supus unei stări de asediu permanent. Lăsînd de o parte barbaria și cruzimea pedepselor, adesea excesive chiar pentru acea epocă, justiția otomană a fost deseori lăudată de publiciștii occidentali⁶⁴. Ignorînd atît numărul excesiv al treptelor judiciare și înmulțirea excepțională a tribunalelor apusene, cît și durata nelimitată a proceselor care făceau atît de costisitoare și opresivă justiția în Occident, justiția turcă era mai puțin oneroasă deoarece era mai simplă și mai expeditivă. Marele ei defect era că făcea prea mult credit conștiinței și integrității judecătorilor. Legea le lăsa o libertate de apreciere excesivă, bunul lor simț și echitatea lor trebuiau să decidă asupra unui număr prea mare de chestiuni nelegiferate, pentru ca abuzuri grave să nu fie semnalate încă de timpuriu. Sub sultanii energici și vigilenți, tribunalele își făceau în general datoria cu exactitate și probitate. Judecătorii erau bine plătiți, foarte stimați și riguros controlați de delegații *cadiascherului*⁶⁵. Și aici, slăbirea puterii centrale a acționat ca factor de disoluție. Cazurile de arbitrar și corupție se înmulțesc în asemenea măsură încît această instituție, considerată încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea ca reazemul cel mai solid al imperiului, de-

⁶¹ M. Brosch, *op. cit.*, p. 128.

⁶² Porter, *op. cit.*, I, p. 13—14.

⁶³ Relațiune a lui G. F. Morosini, din 1585, în Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti*, terza serie, vol. III, p. 273.

⁶⁴ G. Postel, *De la république des Turcs*, 3 vol., Poitiers, 1560, vol. I, p. 127; F. Guicciardini, *Opere inedite*, vol. I, *Ricordi*; Charrière, *Négociations diplomatiques de la France dans le Levant*, vol. I, p. 211.

⁶⁵ Lybyer, *op. cit.*, p. 222.

vine la sfârșitul secolului următor „cel mai mare flagel al Turciei“. El „distruge absolut“ securitatea bunurilor și a persoanelor. „Legile sînt o sabie redutabilă în mîini corupte, permanent pregătite să atace viața și bunurile cetățenilor“⁶⁶. Locuitorii satelor se temeau în asemenea măsură de cercetările cadiilor încît făceau tot ce le stătea în putință pentru a sustrage crimele și furturile comise pe teritoriul lor cercetării judecătorilor, „a căror prezență era pentru ei mai primejdioasă decît cea a tîlharilor“⁶⁷.

Încetînd să guverneze, sultanii încetează de a fi ascultați. Aleși de eunuci și femei, marii demnitari ai imperiului tind să devină instrumentele lor. Marele vizir el însuși nu e decît în chip excepțional „mîna dreaptă“ a sultanului. Ca și ceilalți miniștri, el e creatura și instrumentul docil al sultanei care domnea. Puterea reală trece în mîinile lui kishlar-aga. Fiecare sultană își are propriile ei creaturi și se consumă în intrigi pentru a le plasa în funcții⁶⁸. De la sfârșitul secolului al XVI-lea, „femeile haremului au cîștigat împotriva pașalelor dreptul de a acorda toate favorurile și principalele slujbe ale acestui stat“⁶⁹. Marii demnitari (viziri, muftii, pașale) care și-au cumpărat dregătoriile nu le pot păstra decît cu bani și prin darurile trimise eunucilor și sclavilor din harem. Datoriile de care sînt apăsați, cererile cărora trebuie să le facă constant față și creșterea propriilor lor nevoi îi incită la tiranie și la stoarcerile cele mai cumplite.

Pașalele sau guvernatorii au în provinciile lor o autoritate aproape suverană. Ei percep taxe, distribuie justiția, ridică trupe și înfruntă cu impunitate pe suveranul ai cărui reprezentanți ar fi trebuit să fie. Pentru a se despăgubi de suma plătită pentru dregătoria lor, ei o revînd guvernatorilor și arendașilor districtuali, care o revînd la rîndul lor, „astfel încît în această crudă ierarhie, fiecare subaltern percepe dublul sumei cu care s-a îndatorat... Cel mai neînsemnat pretext le e suficient pentru a cita în fața tribunalelor lor pe cei pe care vor să-i citeze, iar bogătașul nu e niciodată inocent față de judecătorul său nesăturat“⁷⁰. Ei vîră în buzunar tot ceea ce le convine să ia, fără nici o formalitate și fără cea mai mică teamă de viitor. Ei ruinează și epuizează provinciile, „fără milă, fără remușcare, fără să se intereseze dacă victimele rapacității lor sînt turci, creștini sau evrei“⁷¹. În provinciile unde au legături cu populația și unde pot exploata tendințe separatiste, ei devin independenți și își trec dregătoria din tată în fiu. Pentru a preveni această primejdie, Poarta a luat hotărîrea să transfere adesea pașalele dintr-o provincie într-alta. Remediu s-a dovedit mai nefast decît răul, fiecare schimbare fiind însoțită de desțituirea și

⁶⁶ M. Porter, *op. cit.*, I, p. 88.

⁶⁷ Tott, *Mémoires*, vol. I, p. 229—230.

⁶⁸ Depeșa lui Ludolf din 27 septembrie 1757.

⁶⁹ Raportul lui Germigny, 8 dec. 1579, în Charrière, *op. cit.*, vol. III, p. 841.

⁷⁰ Tott, *Mémoires*, I, p. 217.

⁷¹ Porter, *op. cit.*, I, p. 66—67.

de înlocuirea vechilor subofițeri, de noi traficuri de influență și de noi exactiuni, care au sfârșit prin a provoca dezertțiuni între oamenii avuți și prin a seca izvoarele înseși ale producției și avuției.

Abuzurile organelor administrative sporesc odată cu slăbirea progresivă a autorității centrale; germeii anarhiei latente pe care presiunea militară îi împiedică să se dezvolte dar nu îi putuse suprima, se manifestă pretutindeni, mai întâi în provinciile cele mai îndepărtate, în Arabia, în munții Caucaz, în Kurdistan și Liban, apoi pînă în împrejurimile capitalei. Începînd cu domnia lui Osman al III-lea (1754—1757), focarele de insurtecție se înmulțesc și se întind într-atît încît Poarta e silită să pactizeze cu rebelii și să aștepte timpuri mai favorabile pentru a-i pedepsi. La Bagdad, Ahmet pașa urmează în 1744 tatălui său, care guvernează timp de douăzeci și doi de ani provincia; el îi adaugă teritoriile Bassora și Mardin și le păstrează în familia sa pînă în 1775. Hadji Ali Yenikli domină, din Trapezunt, tot țărmul sudic al Mării Negre⁷². Georgia, acționată în surdina de Rusia, se opune cu armele recrutaților de robi ca unei practici contrarii principiilor religiei creștine. În Arabia, pacea era constant tulburată de rivalitatea care îi opunea pe locuitorii orașelor sfinte de la Mecca și Medina triburilor beduine din Beni Ali și Beni Safer⁷³. Bande de leventi infestază drumurile Anatoliei și impun negustorilor să se răscumpere. Împotriva lor a fost trimis Abdi, pașa de Caramania. În jurul Smirnei, aga-tele, mari proprietari, ridică trupe și acționează ca seniori independenți. Ei silesc orașele să se răscumpere și acaparează comerțul. Poarta nu a putut salva aparența autorității ei decît punînd la cale discordii între ei. Hasan-cauș-oglu dispune, în ajunul Revoluției, de 40.000 oameni și comandă asupra întregii regiuni care se întinde de la Smirna la Dardanele. În insulele Cipru și Chios, populația se revoltă împotriva exactiunilor agenților fiscalului, ceea ce antrenează o expediție de represalii care provoacă provinciei mai mult rău decît revolta însăși⁷⁴. La Salonic corpul ienicerilor acaparează rodnicul comerț de grîne al regiunii și reduce la neputință pe reprezentantul Porții. Prea slabă pentru a reprima aceste afronturi, Poarta, fideală politicii ei de disimulare, închide ochii sau recunoaște uzurpările pe care nu le poate împiedica.

Dar, nicăieri anarhia nu a atins proporții atît de îngrijorătoare ca în Siria și în Egipt. Șeicul Dahir, șeful unui trib de beduini nomazi, după ce a restabilit, în urma unui război de douăzeci de ani, preponderența sa în Siria meridională, s-a străduit să o consolideze aliindu-se cu triburile războinice din munții Libanului și obținînd Acra. Poarta a încercat să-i submineze autoritatea, opunîndu-i un rival în persoana lui Osman, pașa din

⁷² Tott, *Mémoires*, I, p. 208—211; Masson, *op. cit.*, p. 282.

⁷³ Hammer, XV, p. 150.

⁷⁴ Hammer, XVI, p. 109—110, 147—148; depeșa lui Ludolf din 10 aprilie 1752.

Damasc. Această rivalitate a dezlănțuit dezordini pe care războiul din 1768—1774 le-a sporit și agravat. Dahir a rezistat Porții pînă în 1775, cînd, părăsit de fiii săi, a fost ucis de trupe din Africa de Nord⁷⁵.

Egiptul nu mai făcea decît nominal parte din imperiu. Legăturile, nici-o dată foarte statornice dintre această provincie și Poartă, nu încetaseră să slăbească în secolul al XVIII-lea, sub acțiunea împrejurărilor externe și a transformărilor interne ale imperiului. De la Selim I, turcii se limitaseră să mențină o garnizoană în Cairo și în alte cîteva centre întărite. Niciodată nu pătrunseseră în interiorul provinciei. Ca și în Principatele dunărene, ei se mulțumeau cu plata unui tribut, în valoare de 800.000 piaștri. Administrația internă a țării fusese lăsată pe seama celor douăzeci și patru de bei, șefi de provincii. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, puterea supremă, pe care garnizoana, puternic diminuată de malversațiile pașalelor, nu o mai putea întreține, trece în mîna beilor, care nu au încetat să sporească numărul oamenilor lor de casă, mamelucii. Dar acest transfer de putere nu s-a operat fără a provoca o lungă serie de revoluții care azvîrle țara în anarhie și mizerie. În timpul tulburărilor care urmează morții lui Ibrahim bei (1754), pașalele fac un ultim efort pentru a-și restaura autoritatea. Dar, în 1768, Ali bei pune mîna pe putere și, timp de patru ani, e stăpîn absolut. El pacifică regiunea Nilului superior, refuză să plătească tribut și bate monedă cu însemnele sale. Fără a se proclama independent, toate actele sale sînt de natură să-l facă de sine stătător. El elaborează proiectul de a face din Siria un stat independent și de a rupe astfel continuitatea teritorială cu statele sultanului. În 1770 el se înțelege cu Dahir, șeicul din Acra, iar în anul următor el invadează Siria cu armatele sale; dar locuitorul său îl trădează și el moare în 1773, în vîrstă de patruzeci și trei de ani. Faptul a deschis o nouă perioadă de anarhie în Egipt⁷⁶.

În provinciile europene, situația era ceva mai bună. Populațiile războinice din Albania, Bosnia și Herțegovina constituiau o pepinieră de soldați valoroși pe care Poarta ținea să-i menajeze și care dealtminteri au știut să impună cu forța respectarea drepturilor lor. Dar situația celor două state vasale, Moldova și Țara Românească, n-a fost niciodată mai precară decît în secolul al XVIII-lea. Pentru a se sustrage sarcinilor zdrobitoare care îi apăsau, moldovenii și muntenii au emigrat în masă la sudul Dunării, în Transilvania și în Rusia. Wilhelm Ludolf evaluează la 3000 numărul locuitorilor din Moldova stabiliți pînă în 1752, în Noua Serbie⁷⁷. Fiul său Constantin, care a trecut prin Țara Românească în 1780, notează și el puternica migrație din această provincie în Transilvania⁷⁸. Potrivit acestor doi diplomați, numărul total al populației celor două principate ar

⁷⁵ Masson, *op. cit.*, p. 290—291.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 291.

⁷⁷ Depeșa lui Ludolf din 10 aprilie 1752 și 12 martie 1753.

⁷⁸ Notă asupra Țării Românești (doc. nr. CCCXLIV); cf. I. Minea, *Reforma lui Constantin Mavrocordat*, în „Cercetări Istorice”, 1927.

fi scăzut, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la 500.000 suflete. Evaluările cele mai ridicate nu se ridică la peste un milion⁷⁹.

Rușii au încercat, firește, să se folosească de aceste nemulțumiri și să și-i asocieze pe răsculați. Ei au înțesat Imperiul otoman cu agitatori, lipsiți de scrupule, care încercau, prin toate mijloacele, să provoace tulburări și să organizeze comploturi. Dacă în Grecia aceștia nu au obținut decât vorbe frumoase în schimbul promisiunilor lor, în Muntenegru călugărul Ștefan cel Mic, care se declara inspirat de Dumnezeu și prezicea sosirea, curînd, a unei armate ruse, a reușit în octombrie 1767 să-i răscoale pe acești războinici oameni de munte⁸⁰. Țărani bulgari i-au atacat pe dregătorii sultanului⁸¹. La inițiativa agenților Ecaterinei a II-a, o partidă pro-rusă s-a format la Iași și la București. În numele „ortodoxiei” și al originii lor „comune”, locuitorii „Țării Românești... Bulgariei, Bosniei, Herțegovinei, Macedoniei, Albaniei și ai altor provincii turcești” au fost chemați să se pregătească în vederea unei insurecții generale împotriva dominației turcești⁸². Agitația internă din Imperiul otoman a căpătat astfel o importanță internațională a cărei influență asupra chestiunii orientale va crește începînd cu Revoluția franceză.

Anarhia administrativă a afectat profund viața economică și situația financiară. Sărăcia crescîndă e atestată de scăderea comerțului, de răscoale și de epidemii cumplite. Ciurma bîntuie permanent în porturi, de unde se întinde periodic în orașele din interior. De teama flagelului, miniștrii acreditați pe lângă Poartă petrec jumătate de an închiși în casele lor. În Egipt, toate sursele de prosperitate secaseră, agricultura era părăsită, industriile ruinate, comerțul deturnat⁸³. Principalele ramuri ale comerțului sînt acaparate de marii demnitari ai imperiului. Sultanul și-a rezervat monopolul aprovizionării capitalei. El impune să i se livreze la prețuri scăzute o cantitate de grîu pe care o depozitează în magaziiile sale și o revinde cu amănuntul brutarilor. Malversațiile slujbașilor însărcinați cu această operație, degradarea grîului depozitat și prost îngrijit și calitatea inferioară a piinii sînt consecințele inevitabile ale sistemului⁸⁴.

Cu scăderea producției și diminuarea comerțului se reduc și veniturile statului, în vreme ce gustul pentru lux sporește peste măsură nevoia de bani. Risipa seraiului, așezarea necorespunzătoare a impozitelor și procede-

⁷⁹ I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina*, București, 1919, p. 92; Hammer, XVI, p. 148—149, 158; Tott, *Mémoires*, IV, p. 145—146; Volney, *Voyage en Sirie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2 vol., Paris, 1787, I, p. 337 și urm.

⁸⁰ Hammer, p. 162—163.

⁸¹ N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, 4 vol., Paris, 1926—1928, vol. IV, p. 15.

⁸² N. Iorga, *Histoire des relations russo-roumaines*, Iași, 1917, p. 156—157.

⁸³ Masson, *op. cit.*, p. 313.

⁸⁴ Depesă lui Ludolf din 10 aprilie 1752.

ele nefaste de percepere, ating izvoarele înseși ale producției și silesc guvernul la expediente care nu fac decît să sporească sărăcia tezaurului. Veniturile ordinare, haraciul, capitația și vămile devenind insuficiente, apelul la procedee ruinătoare ca alienarea bunurilor statului, alterarea monedei, vînzarea slujbelor, confiscarea averilor slujbașilor dizgrațiați sau executați devin procedee obișnuite⁸⁵. Casa publică (*miri*) și cea privată a sultanului (*hasna*) sînt separate și adesea interesele lor se află în contradicție. Cea dinții nu mai reușea să facă față nevoilor celor mai urgente ale statului, în vreme ce a doua era risipită în luxul și prodigalitatea seraiului. În lipsă de bani, fortificațiile și flota erau lăsate fără artilerie, în vreme ce giuvaergii nu găseau suficiente diamante pentru a satisface cererile haremului, care plătea cu bani peșin⁸⁶.

În vreme de criză, statul dispunea totuși de casa personală, a sultanului, de tezaurul ecleziastic și al fundațiilor pioase, care era considerabil. Dar mobilizarea acestor fonduri provoca nemulțumirea ulemalelor și crea guvernului un plus de dificultăți în vreme de război. Pe scurt, Turcia era silită să intre în capitalul național pentru a face față nevoilor curente și necesităților excepționale și evenimentele ulterioare n-au făcut decît să confirme judecata severă a cavalerului Eton: „Starea actuală a finanțelor Turciei pare incompatibilă cu conservarea și prosperitatea acestui stat”⁸⁷.

Aceasta era situația Imperiului otoman în ajunul conflictului decisiv cu Rusia. Sultanul mai dispunea încă de resurse considerabile, el domnea asupra unor teritorii imense. Valoarea militară și spiritul războinic al poporului său, supraviețuind degradării celorlalte virtuți, vor mai putea, prin trăsări bruște, să salveze onoarea numelui musulman și să repare cîteva dezastre. Dar cauzele decăderii sînt prea numeroase și adînci pentru ca descompunerea imperiului să mai poată fi oprită. Anarhia crescîndă e mărturia prăbușirii autorității centrale: provincii periferice revoltate sau suspecte, provincii centrale bîntuite de tîlhari. Sultanul, conștiincios și auster, dar lipsit de experiență pentru că a petrecut în izolare „singurii ani unde aceasta poate fi dobîndită”⁸⁸, interesul general constant sacrificat celui particular, guvernul instabil și discreditat prin dependența sa de harem, ienicerii decăzuți ca urmare a alterării constituției lor, spahii subminați de lux și de înstrăinarea feudelor militare, pe scurt, toate organele guvernului erau corupte, iar vechiul spirit de cucerire cu desăvîrșire stins⁸⁹.

Dar cel mai mare inconvenient al constituției otomane era separarea pe care o menținuse între musulmanii dominanți și creștinii supuși. Guvernul

⁸⁵ Tott, I, p. 218.

⁸⁶ Lady Craven, *A journey through the Crimea to Constantinople*, p. 121.

⁸⁷ *Tableau*, I, p. 68.

⁸⁸ Rulhière, *op. cit.*, vol. II, p. 265.

⁸⁹ *Ibidem*; Ranke, *op. cit.*, p. 123.

de sclavi creștini convertiți la mahomedanism nu a făcut decît să adîncească prăpastia între cele două populații, părăsirea sistemului a slăbit guvernul fără a-i asigura simpatia maselor de creștini. Islamismul a împiedicat fuziunea cuceritorilor și a învinșilor într-o națiune și a exclus în același timp pe turci din viața istorică a popoarelor europene. În aceasta constă adevărata cauză a „tragediei turcilor“. Închiși în limitele rigide ale unei credințe înguste care le înfățișa *Coranul* ca izvorul unic al științei, turcii au pierdut încetul cu încetul simțul realității și minunata lor facultate de adaptare. Spiritul lor, atît de deschis și activ, s-a împotmolit într-o fază a civilizației care fusese de mult depășită de popoarele apusene⁹⁰.

Astfel, cînd, după o pauză de aproape treizeci de ani de care imperiul avusese parte din vremea păcii de la Belgrad, războaiele europene au izbucnit din nou, guvernul otoman s-a dovedit incapabil să reziste dușmanilor săi din afară și să-i strivească pe rebelii dinăuntru.

Dacă turcii nu au fost scoși din Europa încă din secolul al XVIII-lea, faptul s-a datorat nu atît forței lor de rezistență cît rivalității popoarelor europene; în momentele critice, această rivalitate le-a asigurat aliați și i-a ajutat să păstreze cea mai mare parte a teritoriului lor⁹¹. De aici decurge însemnătatea decisivă a sistemului politic european asupra evoluției chestiunii orientale în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

⁹⁰ Lybyer, *op. cit.*, p. 8.

⁹¹ Ranke, *op. cit.*, p. 123.

Capitolul II

PREPONDERENȚA RUSĂ ÎN ORIENT (1768—1774)

Problema succesiunii Austriei, Războiul de șapte ani și rivalitatea colonială între Franța și Anglia au împins pe planul al doilea, timp de douăzeci și cinci de ani, chestiunea orientală. De la înscăunarea ei și cu o forță necunoscută pînă atunci, Ecaterina a II-a a impus-o din nou atenției Europei. Prin înseși condițiile în care avusese loc încoronarea ei, ca și prin ambiția ei nestăvilă de a juca un mare rol, ea a fost determinată să adopte politica de expansiune a lui Petru cel Mare. Ecaterina a înțeles că, pentru a șterge amintirea evenimentelor tragice care o aduseseră la tron, trebuia să ofere poporului ei succese strălucite și să aducă țării servicii eminente. Printr-o intuiție genială, ea a înțeles rolul care îi revenise odată cu coroana Rusiei: misiunea de a contribui la împlinirea aspirațiilor naționale și religioase ale poporului ei. Războiul împotriva Turciei i-a părut cu drept cuvînt mijlocul cel mai sigur de a-și asigura simpatiile nobilimii, armatei și clerului, de care depindea statornicia tronului ei, și desigur ar fi pornit de îndată la luptă dacă situația i-ar fi îngăduit⁹². Lipseau însă banii și, pe de altă parte, spiritele erau încă prea agitate pentru proiecte atît de vaste. Înainte de toate ea trebuia să îmbunătățească situația financiară, să cîștige încrederea supușilor ei, să se inițieze în problemele politice de care fusese ținută la distanță, să găsească colaboratori devotați și capabili și, mai ales, să-și asigure alianțele. Astfel, atît pentru a-și consolida poziția cît și pentru a pregăti executarea proiectelor ei orientale, ea avea nevoie de pace. De aceea a rechemat trupele puse la dispoziția Prusiei de Petru al III-lea, grăbind astfel încheierea păcii. În același timp însă, ea și-a manifestat net voința de a emancipa politica rusă de orice tutelă străină. În loc de a reveni la alianța austriacă, cum se nădăjduise la Viena și cum lăsa să se presimtă manifestul ei împotriva lui Frederic al II-lea, ea s-a apropiat de Prusia și, la 11 aprilie 1764, a semnat cu aceasta un tratat de alianță care trebuia să aibă consecințe importante asupra întregii politici europene. Ea a căutat chiar să extindă această alianță la toate puterile protestante din nord, în primul rînd la Anglia și Danemarca. E ceea ce s-a numit, destul de impropriu, substituirea prin sistemul nordic a sistemului lui Petru cel Mare, întemeiat pe alianța austriacă⁹³.

⁹² J. Castéra, *Vie de Cathérine II*, 2 vol., Paris, 1797, vol. I, p. 314—315.

⁹³ S. Platonov, *Histoire de la Russie*, p. 781 și urm.

Deschiderea succesiunii polone (1763) a antrenat Rusia în complicații externe mai devreme decât era în proiectul Ecaterinei a II-a. Rivalitatea celor doi candidați care aspirau la succesiunea lui August al III-lea a reanimat lupta facțiunilor și a provocat intervenția puterilor străine. Franța și Austria susțineau candidatura electorului Saxoniei, Ecaterina a II-a, de acord cu Frederic al II-lea, a avansat numele lui Stanislav Poniatowski, care a fost ales sub protecția armatelor ruse. Întrucît noul rege a încercat să pună capăt anarhiei administrative și să impună adoptarea hotărîrilor financiare și fiscale prin majoritate simplă, Ecaterina a II-a și Frederic al II-lea s-au înțeles pentru a menține constituția anarhică a Poloniei și, erijîndu-se în apărători ai toleranței religioase, ei au revendicat libertatea de conștiință pentru dizidenți. La instigația lor, ortodocșii și protestanții au format confederații, cei dinții la Sluck, cei din urmă la Thorn. Catolicii înșiși s-au confederat în Lituania. În iunie 1767, toți confederații s-au întrunit într-o confederație generală la Radom, pentru a cere abolirea reformelor. Amenințat să fie detronat și pus sub acuzare, regele nu a fost salvat decît grație ambasadorului rus. În luna august, o dietă s-a întrunit la Varșovia pentru a calma spiritele. Repnin i-a comunicat ordinul de a accepta dizidenți în toate funcțiile publice. Cîțiva deputați, care au protestat au fost arestați și duși în Siberia, după care dieta a ratificat umil voința Ecaterinei a II-a (martie 1768). Acestui act de violență, națiunea i-a răspuns prin Confederația de la Bar, care a trimis deputați să solicite ajutor la Viena, Versailles și Constantinopol. Repnin a rechemat trupele care urmau să evacueze Polonia și le-a îndreptat spre Podolia. Anarhia a degenerat într-un război civil care a făcut cele mai mari ravagii⁹⁴.

Pentru a veni în ajutorul Poloniei și pentru a se răzbuna împotriva Rusiei, Franța a încercat să-i răscoale pe tătari și să creeze rivali ei greuți în Suedia și Turcia. Agenții francezi au împînzit Orientul: Taulès în Polonia, Tott în Crimeea, în vreme ce ambasadorul Franței la Constantinopol, Vergennes, primea ordinul de a-i determina pe turci să declare război Rusiei⁹⁵.

La început, intervenția rusă în Polonia a lăsat Poarta insensibilă. Zardarnic a atras Vergennes atenția miniștrilor otomani că Rusia, controlînd Polonia, se va îndrepta împotriva Turciei; aceasta se prefăcea a crede că Rusia nu trimisese trupe în Polonia decît „pentru a împiedica urmările primejdioase a animozităților care se manifestau în acest regat“. De fapt, Poarta vedea primejdia care o amenința dinspre Rusia, dar „obișnuită cu

⁹⁴ *Précis des événements de la Pologne* (anexa documentară nr. XLII); E. Haensch, *Geschichte Polens*, Bonn und Leipzig, 1923, p. 249—253; A. Rambaud, *Histoire de Russie*, p. 460—466.

⁹⁵ A. de Saint-Priest, *Études diplomatiques et littéraires*, Paris (f.d.), vol. I, p. 202—235; Ducele de Broglie, *Le secret du roi*, vol. II, p. 282—283; C. Andreescu, *La France et la politique orientale de Catherine II*, în „Mélanges de l'École roumaine en France“, 1927, p. 32—33.

repausul“ și convinsă că va avea timpul să intervină, cînd interesele ei vor fi direct atinse, „ea era refractară remediei care îi era indicat“⁹⁶.

Astfel, miniștrii Rusiei și Prusiei au avut cîștig de cauză la Constantinopol și au neutralizat total acțiunea lui Vergennes în favoarea Poloniei. La cererea partidei patriotice care, din aprilie 1764, făcuse apel la Poartă contra ingerinței Rusiei, guvernul turc a răspuns printr-un protest pur formal și l-a recunoscut fără a face vreo dificultate pe Stanislav Poniatowski. În lupta dintre Confederația generală și Confederația de la Bar, ea nu voia să vadă decît o ceartă confesională care nu o privea. Reis-efendi a declarat că era sub demnitatea Porții de a susține perturbatori ai păcii publice cum erau confederații și, în consecință, au fost trimise ordine pașalelor de Hotin și Bender, hanului tătarilor și domnului Moldovei să se abțină de la orice imixtiune în afacerile polone și de a-i izgoni dincolo de frontieră pe „rebelii“ care ar căuta adăpost pe teritoriul otoman⁹⁷.

Totuși, de la începutul anului 1767, un reviriment s-a produs la Constantinopol. Trezită de sfaturile ambasadorului Franței, Poarta a început să fie îngrijorată de progresele Rusiei și să facă reproșuri ambasadorului rus.

Construirea unei noi fortificații în Noua Serbie, violarea teritoriului otoman în Cabardia, subsidiile trimise muntenegrenilor și unelțirile din Principatele dunărene (îndeosebi propaganda tinzînd să determine populația lor să emigreze în Rusia), în sfîrșit violarea teritoriului polon a cărui integritate fusese garantată de Poartă și de Rusia, erau tot atîtea motive de controversă care puteau declanșa în orice moment războiul. Incidentele de frontieră care se înmulțeau⁹⁸ și avertismentele lui Vergennes au sfîrșit prin a avea cîștig de cauză asupra partidei păcii, alcătuită mai ales din ulemale, puternic influențați de aurul rus. Un schimb viu de note a avut loc între Poartă și rezidentul rus Obreskov. Poarta a reproșat amar curții ruse violențele și încălcările ei. Răspunsurile guvernului rus nu au făcut decît să sporească iritarea guvernului otoman. Ele erau evazive sau jignitoare. Guvernul rus se scuza, cu privire la încălcările teritoriului otoman, prin incertitudinea adevăratelor frontiere sau, referitor la moldovenii emigrați, el admitea că aceștia ar putea aparține „nefericiților care nu numai în Moldova dar și în toate regiunile Imperiului otoman aspiră să se sustragă stoarcerilor și prigoanelor principilor și guvernatorilor lor“⁹⁹.

⁹⁶ Vergennes, *Mémoires*, II, p. 128, la L. P. Ségur, *Politique de tous les cabinets de l'Europe pendant les règnes de Louis XV et de Louis XVI*, 3 vol., Paris, an IX (1801).

⁹⁷ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 579; Hammer, XVI, p. 173; Zinkeisen, V, p. 990; St. Priest, *op cit.*, I, p. 205—206.

⁹⁸ De exemplu, contele Potocki, urmărit de ruși de la Halici, s-a refugiat în Moldova de unde a trecut în Podolia. Comandantul rus Weissmann, în ciuda avertismentelor pașei de Hotin, a continuat să-i urmărească pe fugarii prin teritoriul Moldovei. În ciuda dezaprobării lui Obreskov, Poarta s-a folosit de acest incident pentru a-și intensifica pregătirile de război (*Geschichte des gegenwärtigen Krieges*, t. IV, p. 10—11; Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 579).

⁹⁹ Hammer, XVI, p. 176.

Violarea frontierei turcești la Balta¹⁰⁰ a produs la Constantinopol efectul dorit de sultan. Poporul a început să se agite și în armată au izbucnit răzmerițe. Divanul a fost convocat în grabă și un regiment a primit ordin să se îndrepte spre frontiera de pe Nistru. Pașnicul mare vizir Muhsinzade a fost înlocuit cu guvernatorul de Aidin, Hamza pașa, adept hotărât al războiului. Muftiul a emis o fetva în favoarea politicii beliciste, sustrăgând astfel partidei pacifiste cel mai puternic din instrumentele sale de propagandă împotriva războiului.

Marele sfat convocat la 4 octombrie 1768 pentru a se pronunța cu privire la diferendele dintre Rusia și Poartă a socotit și el că războiul împotriva Rusiei e legitim și necesar. La 6 octombrie, Obreskov a fost convocat la serai de marele vizir care l-a primit cu dispreț fațăș, l-a întrerupt de îndată ce a încercat să ia cuvântul, l-a silit să mărturisească faptul că în Polonia se aflau 25.000 ostași ruși, l-a tratat ca trădător și l-a somat să ia în numele guvernului său și sub garanția colectivă a celor patru puteri nordice, Danemarca, Prusia, Anglia și Suedia, angajamentul scris de a evacua Polonia și de a nu interveni, sub nici un pretext, în afacerile interne ale acestei țări. Întrucât Obreskov a refuzat să ia un angajament care depășea mandatul său, el a fost închis la Edicule¹⁰¹. Conform dreptului public al Turciei, faptul însemna declararea solemnă a războiului¹⁰².

Poarta și-a justificat hotărîrea față de puterile străine, adresându-le un manifest în care reproducea toate acuzațiile aduse Rusiei¹⁰³. Ecaterina a II-a a răspuns printr-o declarație și printr-un contramanifest care respingeau acuzațiile cuprinse în manifestul Porții, relatau violențele la care a fost supus ministrul țarinei și exprimau încrederea în triumful cauzei sale¹⁰⁴.

Turcii au fost aspru criticați că au pornit războiul șase luni înainte de a-l putea susține. „Acțiunea lor — spunea Frederic al II-lea — e mai degrabă un avertisment dat rușilor de a se pregăti în timpul iernii pentru a rezista forțelor otomane de care aveau să fie atacați în primăvara următoare”¹⁰⁵.

În realitate, acest fel de a proceda le era impus de situația internă a imperiului. Sultanul nu putea antrena masele și nu se putea face ascultat de pașalele din provincie decât sub presiunea fanatismului religios provocat de

¹⁰⁰ Cazaci zaporojeni urmărind confederați refugiați la Balta au pătruns în oraș, l-au jefuit și au masacrat numeroși turci (Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 581).

¹⁰¹ Hammer, XVI, p. 183—184; Iorga, *Documente Callimachi*, vol. I, p. CLIV; Bonnevillle de Marsangy, *Le chevalier de Vergennes*, vol. II, p. 372—375; Brückner, *Katherine II*, p. 271.

¹⁰² A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 28.

¹⁰³ *Geschichte des gegenw. Krieges*, IV, p. 29—31; Kéralio, *Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie*, Saint Pétersbourg, 1773, p. 29—30.

¹⁰⁴ *Geschichte*, p. 30—41; 42—51; Zinkeisen, V, p. 913—914; Iorga, V, p. 473 și Kéralio, *op. cit.*, p. 31—34.

¹⁰⁵ Frédéric II, *Mémoires*, ed. 1830, vol. IV, p. 206; cf. Hammer, XVI, p. 209; Zinkeisen, V, p. 917; Broglie, *Le secret du roi*, p. 299.

declarația de război. Trupele din Asia aveau nevoie de câteva luni pentru a se reuni cu restul armatei și era mai bine ca pregătirile lor să fie făcute într-o vreme când nici inamicul nu putea face război.

Mult mai gravă decît imposibilitatea de a mobiliza înainte de declarația de război a fost incapacitatea turcilor de a întocmi un plan de campanie judicios și practic. Pentru a tăia armatei ruse aprovizionarea din Polonia, turcii ar fi trebuit să preîntîmpine înaintarea dușmanilor spre Nîstru, luînd ofensiva în același timp pe Vistula și pe Nistrul superior sau, cel puțin, să se instaleze puternic pe Nîstru, care de la izvor pînă la Bender alcătuiește o linie de apărare favorabilă și sigură¹⁰⁶. Dar, în lipsa unui plan de ansamblu, operațiile lor au fost, de la început, lente și lipsite de coerență.

La începutul anului 1769 sultanul a dat drumul tătarilor, neînfricatu-lui Krim-Ghirai care a pustiit Noua Serbie și, după ce au înaintat pînă la Orel, ș-au înapoiat cu o pradă bogată, fără însă a fi lovit armata rusă¹⁰⁷. Această incursiune nu a făcut decît să demonstreze din nou imperioasa necesitate în care se afla Rusia de a-i supune pe tătari și de a împinge frontiera pînă la Marea Neagră¹⁰⁸. Ea a ușurat considerabil sarcina Ecaterinei a II-a: țara a primit mai ușor sacrificiile impuse de război, devenit o îndatorire națională. Pentru a face față cheltuielilor, impozite extraordinare au fost stabilite și un nou consiliu de stat a fost creat atît pentru a hotărî în problemele civile și militare privitoare la război cît și pentru a asigura statului resursele necesare desfășurării campaniei¹⁰⁹.

Rusia a pus pe picior de război trei armate: cea dintîi, avînd 63.000 oameni, sub comandamentul lui Golițin, în Podolia, pentru a ataca Hotinul, cea de a doua, de 30.000 oameni, comandată de Rumianțev, în Ucraina, pentru a-i opri pe tătari; cea de a treia, sub Medem și Tottleben, pentru a face o diversiune în Kuban și Caucaz. Cea mai mare parte a colonelilor erau ofițeri tineri din gardă care își obținuseră gradele prin privilegiu și nu cunoșteau încă decît slujba de curte. Ofițerii subalterni erau, în cea mai mare parte, „născuți în robie“.

Prințul Golițin însuși nu datora numirea sa în funcția de comandant decît vechimii¹¹⁰ și protecției. Șefii diverselor departamente militare au fost cu toții de acord cu privire la alegerea unui om de curte, de care erau siguri că nu va înainta plîngeri cu privire la starea proastă a trupelor, muniției și artileriei¹¹¹. Efectiv, cînd la începutul lui aprilie, trupele lui Go-

¹⁰⁶ *Considérations sur la guerre présente entre les Russes et les Turcs*, p. 3.

¹⁰⁷ Toti, *Mémoires*, vol. II, p. 131—201; Iorga, vol. V, p. 486; *Geschichte des gegenw. Krieges*, IV, p. 66—67; *Cambridge Modern History*, vol. II, p. 673; *Précis de la dernière guerre*, doc. nr. XLII A. (anexa documentară).

¹⁰⁸ *Geschichte des gegenwärtigen Krieges*, XV, p. 6.

¹⁰⁹ *Ibidem*, IV, p. 60—61.

¹¹⁰ „Majestatea Sa a numit ca generali comandanți pe prințul Golițin și contele de Rumianțev care vor lupta împotriva turcilor. În favoarea celui dintîi cîntărește mai mult vechimea decît atestările cunoștințelor sale“ (Depeșă a lui Christian Scheel din 11/22 noiembrie 1768; Arhivele de Stat din Copenhaga, B. 96).

¹¹¹ Rulhière, *op. cit.*, III, p. 168—169.

lițin au sosit în fața Hotinului, ele erau decimate de privațiunile suferite și lipsite de artilerie.

Obiectivul principal urmărit de operații era supunerea Moldovei și instalarea în această țară înainte ca inamicul să fi avut timpul să o devasteze. Pentru aceasta ar fi fost necesar să fie atacate în același timp cetățile Hotin, Bender și Akkerman¹¹². Dar, rușii nu s-au dovedit capabili să execute acest plan.

În consecință, prima încercare la Hotin a eșuat și Golițin a trebuit să treacă în sens invers fluviul (30 aprilie 1769)¹¹³. Acest eveniment, celebrat la Constantinopol ca un triumf, a pus într-o lumină puțin favorabilă valoarea generalului și a armatei ruse¹¹⁴.

Între timp, marele vizir Mohammed Emin Pașa, un cărturar necunoscutor al artei militare, a părăsit Constantinopolul (martie 1769) îndreptându-se spre Babadag, unde și-a luat în primire armata, alcătuită din 100.000 oameni, adunați în grabă și indisciplinați și care, cu prilejul trecerii lor prin Constantinopol, au început să jefuiască și să se dedea la toate excesele. Cei mai mulți dintre ei abia dacă știau cum se declanșează un atac.

Locuințele miniștrilor străini nu au fost nici ele cruțate¹¹⁵. Ministrul Austriei, Brognard, nu a scăpat decât în chip miraculos furiei mulțimii¹¹⁶; aceste dezordini aveau de altminteri să se repete cu prilejul fiecărei noi campanii¹¹⁷.

La 2 iunie el a trecut Dunărea la Isaccea, nesigur în privința direcției pe care trebuia să o urmeze și stingherit în mișcările sale de foametea din Moldova. Găsind goale magazinele pe care conta, armata regulată a fost silită să rămână lângă malurile Dunării, unde proviziile aduse pe fluviu erau consumate pe măsura sosirii lor¹¹⁸, în vreme ce trupele neregulate și voluntarii au împânzit Moldova și au desăvârșit distrugerea mijloacelor de subzistență care putuseră fi salvate. În sfârșit, pornind în direcția Bender, armata marelui vizir a mai poposit și în valea Cartalului, apoi și-a stabilit tabăra la Han Tepesi (Movila Răbii), pentru singurul motiv că în acest loc fusese înfrînt Petru cel Mare în 1711. Două săptămâni mai târziu, stingherită de țințari și de lipsa de alimente, ea și-a transportat lagărul la Iassydepe, lângă Bender, când a sosit știrea că prințul Golițin, ocolind pădurea Bucovinei, pusese din nou asediul la Hotin¹¹⁹. Marele vizir s-a înapoiat la

¹¹² *Considérations sur la guerre présente entre les Russes et les Turcs*, p. 4; Keralio, *op. cit.*, p. 37—38.

¹¹³ Iorga, V, p. 488; Hammer, XVI, p. 216—217; Brückner, p. 274.

¹¹⁴ Scrisoarea lui Ludolf din 11 noiembrie 1769; *Précis de la dernière guerre*, doc. nr. XLII A; *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 16.

¹¹⁵ Scrisori ale lui Ludolf din 10 decembrie 1768 și din 19 septembrie 1769; *Précis de la dernière guerre*, doc. nr. XLII A.

¹¹⁶ *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 9—11.

¹¹⁷ V. pentru campania din 1770, *ibidem*, VI, p. 47.

¹¹⁸ Rulhière, *op. cit.*, III, p. 210—231; Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 585.

¹¹⁹ *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 11.

Han Tepesi și a însărcinat pe noul han al Crimeei și pe Moldovandji Ali pașa să meargă în ajutorul Hotinului. Adevărat ostaș, Moldovandji a deblocat cetatea și i-a silit pe ruși, care intraseră fără a lua vreo precauție, să treacă pentru a doua oară, în sens invers, Nistrul (2/12 august 1769)¹²⁰. În urma acestui eșec, prințul Golițin a fost revocat și înlocuit de locotenentul general Rumiantsev. Nemulțumit și el de desfășurarea operațiilor¹²¹, sultanul l-a destituit pe Mohammed Emin pașa și a dispus decapitarea lui la Constantinopol¹²². Domnul Moldovei, Grigore Callimachi, și dragomanul Porții, Nicolae Drako, bănuți de înțelegere cu inamicul, au avut aceeași soartă¹²³.

Numit mare vizir, Moldovandji a hotărât să treacă Nistrul și să mute cîmpul de operații în Podolia. La 1 septembrie, el a construit un pod de vase și îndată după aceasta un corp de 6000 oameni s-a stabilit pe malul stîng al Nistrului, într-o reductă construită la capul podului. După ce alte elemente au întărit acest prim detașament, la 16 septembrie marele vizir însuși a trecut fluviul pentru a face recunoașterea poziției ruse. Au avut loc un șir de ciocniri, cînd creșterea subită a Nistrului, umflat de torente, a deteriorat podul și a provocat panica în armata turcă. Toți cei care trecuseră fluviul s-au precipitat spre pod. Greutatea mulțimii și a tunurilor a făcut ca podul să cedeze; în cele din urmă podul s-a rupt în bucăți și resturile sale au fost duse de torent. Cei 6000 sau 7000 de turci rămași pe malul polon au fost masacrați de ruși. Panica a cuprins întreaga tabără și armata s-a dispersat antrenînd în fugă garnizoana din Hotin și tabăra imperială de la Han Tepesi¹²⁴. Redus la propria sa gardă, Moldovandji pașa a fost silit să-și urmeze armata și să treacă în sens invers Dunărea, fără a încerca să stabilească o nouă linie de apărare pe Prut, Siret sau Dunărea de Jos¹²⁵.

Stăpîni, fără a fi dat vreo luptă, pe Hotin, rușii nu au mai întîmpinat rezistență pînă la București. Locotenentul general Elmpt și-a făcut la 7 octombrie intrarea la Iași, unde trupele sale au răspîndit ciuma¹²⁶. O delegație de boieri mersese în întîmpinarea lui pînă la Botoșani, „pentru a supune provincia Majestații Sale” împărătesei Rusiei¹²⁷. Generalul Stoffeln, succesorul lui Elmpt, a desăvîrșit fără dificultate cucerirea țării. Orașul Galați, unde se refugiase noul domn al Moldovei, Constantin Mavrocordat, a fost luat cu asalt și jefuit, iar bătrînul domn, făcut prizonier, a fost dus sub

¹²⁰ Hammer, XVI, p. 224; *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 38—43.

¹²¹ Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 781; Rulhière, *op. cit.*, III, p. 240—241; Iorga, V, p. 488—489.

¹²² *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 45—46.

¹²³ Hammer, XVI, p. 228; *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 63.

¹²⁴ Rulhière, *op. cit.*, vol. III, p. 355—370; Iorga, IV, p. 490; Hammer, XVI, p. 236.

¹²⁵ *Considérations sur la guerre présente*.

¹²⁶ *Reise von St. Petersburg nach der Moldau und zurück über Kiew und Moskau (Lerche)*, Halle, 1773, în Bilbassoff, *Katherina II*, vol. I, p. 215.

¹²⁷ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 20.

escortă la Iași, unde și-a găsit sfârșitul (4 decembrie 1769)¹²⁸. Într-o vreme, locotenentul general Karazin, căruia i se raliaseră frații Cantacuzino și arhimandritul de Argeș, a luat prin surprindere Bucureștii și l-a capturat pe domnul Grigore Ghica (16 noiembrie 1769). Pretutindeni armata rusă fusese primită cu aclamații de mulțime¹²⁹. Acest curent general de defecțiune a împins Poarta la o măsură necugetată care nu a făcut decât să agraveze răul. Muftiul a publicat o fetva care legitima uciderea și confiscarea bunurilor oricărui locuitor din Moldova și Țara Românească care trecuse sau va trece de partea inamicului¹³⁰. Efectul acestor ordonanțe a fost de a împinge întreaga populație a celor două principate spre protecția rusă și de a încuraja emigrația, și altminteri îngrijorătoare, spre Ungaria și Noua Serbie. Însemnele principatelor au fost remise comisarilor ruși și o delegație de boieri și înalți demnitari ai bisericii a pornit spre Petersburg spre a mulțumi împărătesei pentru „eliberarea poporului ortodox al Țării Românești”¹³¹.

La începutul anului 1770, toată Țara Românească, cu excepția Olteniei, a trecut sub ocupație rusă, pe care o abilă propagandă tindea să o transforme în anexare¹³². În afara numeroșilor voluntari pe care i-au furnizat rușilor, cele două principate au trebuit să suporte și cea mai mare parte a cheltuielilor de război. Potrivit aprecierilor unui ofițer străin în slujba Rusiei, aceasta ar fi prelevat din Moldova și Țara Românească 4 1/2 milioane florini pe an, fără a pune la socoteală alimentele și furajele, evaluate la o jumătate de milion, și corvezile¹³³. Bucuria provocată de aceste succese a fost cu atât mai mare la Petersburg cu cât rezultate similare au încununat în Caucaz eforturile generalilor Medem și Tottleben¹³⁴. Prima campanie s-a încheiat așadar cu rezultate care păreau să legitimizeze cele mai mari speranțe și cele mai vaste proiecte ale împărătesei Rusiei. Ele însă nu au făcut decât să trezească neliniștea celorlalte puteri și să determine o campanie diplomatică al cărei țel era să oprească progresele armatelor ruse.

Exaltată de aceste succese, împărăteasa nici n-a vrut să i se aducă vorba despre pace. În timpul iernii 1769—1770, mari pregătiri au fost făcute în vederea unei campanii decisive, pe mare și pe uscat în același timp. Ecaterina a II-a a conceput proiectul îndrăzneț al unei expediții navale în Arhipelag și a făcut totul pentru ca aceasta să reușească. Flota rusă, ocolind Europa apuseană și trecând Gibraltarul, trebuia să treacă din Baltica în Mediterana, să-i răscole pe greci, acționați de câțiva ani de o intensă propa-

¹²⁸ *Ibidem*, p. 21; Hurmuzaki, XVI, p. 475.

¹²⁹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, p. 491; *Documente Callimachi*, I, p. CLVII; „Convorbiri literare”, IX, p. 326.

¹³⁰ Hammer, XVI, p. 328—329; Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 22.

¹³¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, p. 491; *Acte și fragmente*, II, p. 27—29; Engel, *Geschichte der Moldau und Walachei*, II, p. 30; *Geschichte des gegenw. Krieges*, V, p. 70—72.

¹³² Iorga, IV, p. 492; Zinkeisen, V, p. 924.

¹³³ Doc. nr. 89 și depeșa lui Ludolf din 11 decembrie 1773.

¹³⁴ Depeșa lui Ludolf din 8 iunie 1771; Zinkeisen, V, p. 925.

gandă rusă¹³⁵, și, în vreme ce armatele de uscat urmau să amenințe pe Dunăre liniile adversarului, ea avea să dicteze sultanului pacea în capitala sa. Acest plan îndrăzneț a fost pus în execuție din luna septembrie 1769 și flota rusă, după ce s-a aprovizionat cu materiale de război și provizii în porturile engleze, a trecut în Mediterana; la 28 februarie 1770, ea a apărut în dreptul Capului Matapan. Acest succes nu a putut fi obținut decât cu complezența Angliei care, nu numai a furnizat expediției pe cei mai buni ofițeri (Elphinstone și Greig), dar a și descurajat prin atitudinea ei amenințătoare veleitățile de rezistență ale ducelui de Choiseul¹³⁶. Această atitudine stranie a guvernului englez ar părea de neînțeles dacă nu s-ar ține seama de dificultățile în care se zbătea comerțul oriental al Angliei, pretutindeni înlăturat de concurența franceză; speranța de a deschide industriei engleze noi debușee a fost motivul principal al acestei politici¹³⁷.

La apropierea flotei ruse, mainoții s-au răsculat, dar, lipsită de un plan ferm, și de o direcție energetică, mișcarea lor a degenerat curînd într-o serie de brigandaje și masacre¹³⁸. Alexei Orlov a luat, la mijlocul lunii aprilie, comandamentul flotei ruse. Încercarea sa la Modon a eșuat, după cum eșuase cea a fratelui său Teodor la Coron, din care vroise să facă o bază de operații pentru răsculați. După înfrîngerea de la Tripolița, unde 15.000 mainoți au fost dispersați de turci, Orlov și-a îmbarcat trupele și i-a abandonat pe greci vindictei otomane; aceasta avea să fie cumplită. Poarta a trimis în Moreea 150.000 albanezi care au trecut provincia prin foc și sabie¹³⁹.

La 1 iulie, flota rusă, bine echipată, era gata de a ridica velele, cînd amiralul, aflînd că flota dușmană își concentrase unitățile între țărmul Anadoliei și țărmul sud-estic al insulei Chios, a dat semnalul de plecare¹⁴⁰. Flota rusă a înfrînt la 5 iulie flota turcă la Ohios și, două zile mai tîrziu, a distrus-o complet în portul Ceșmè. Alexei Orlov ar fi putut să profite de victoria sa pentru a forța strîmtorile și a merge înaintea seraiului, unde ar fi putut dicta pacea sultanului. Dar el a lăsat inamicului timp suficient pentru a-și organiza apărarea sub direcția abilă și energetică a baronului de Totl.

¹³⁵ Unul din emisarii cei mai activi ar fi fost un moldovean care se îmbrăca turcește și își zicea Kasî Murat. „Es war ein Mann von grossen Einsichten, vieler Wissenschaft und besonderer Fähigkeit, indem er ausser den nordischen Sprachen auch die Türkische und Arabische inne hatte, und schien ein geborener Moldauer zu sein“ (*Geschichte des gegenw. Krieges*, VI, p. 58).

¹³⁶ *Geschichte des gegenw. Krieges*, VI, p. 60—82; Favier, *Conjectures sur le situation actuelle de la France*, în L. P. Ségur, *Politique de tous les cabinets de l'Europe*, 3 vol., Paris, 1801, vol. II, p. 31.

¹³⁷ Masson, *Le commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*; Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 84—85.

¹³⁸ Zinkeisen, V, p. 930.

¹³⁹ *Geschichte des gegenw. Krieges*, VII, p. 5—29.

¹⁴⁰ *An authentic Narrative on the Russian expedition against the Turks by sea and land... Compiled from several authentic journals, by an officier on board the Russian flect*, London, 1772, p. 49.

Ocazia de a administra o lovitură decisivă fiind pierdută, flota rusă s-a retras la Paros, Imbros și Thasos, în vreme ce cei doi Orlov au apucat prin Italia drumul spre Petersburg. Expediția navală își ratase obiectivul, dar răsunetul succeselor ei a fost considerabil. „Întreaga Europă a fost surprinsă și alarmată de a constata pentru prima oară că pavilionul rus plutea printre insulele Arhipelagului, urmărind flota turcă și chemînd pe nefericiții tributari ai Porții, grecii, la arme și la libertate”¹⁴¹.

Pentru campania din 1770, rușii au pregătit două armate; una în Polonia, sub conducerea lui Rumianțev, a cărei misiune era să se instaleze pe linia Dunării și să-i împiedice pe turci să treacă fluviul; cealaltă concentrată în Noua Serbie, trebuia să cucerească fortărețele de pe Nistru și de pe Dunărea de Jos. La începutul anului au loc mici ciocniri, în cursul cărora rușii ies învingători. Ei resping două încercări turcești în direcția Bucureștilor. Stoffeln atacă Giurgiu și arde Brăila sub privirea marelui vizir. El îi oprește pe tătari de a face incursiuni în Țara Românească. Dar după moartea prematură a generalului, rușii sînt siliți să părăsească Țara Românească și să-și concentreze forțele în Moldova, în așteptarea ofensivei generale pe care o anunță pregătirile turcești (iunie 1770).

În fapt, Kaplan Ghirai, după ce a părăsit Chișinăul la începutul lunii mai, a încercat să treacă Prutul, dar a găsit pretutindeni trecerea interceptată de inamic. Atunci, contele Rumianțev a trecut el însuși râul la Fălciu, și a dispersat un corp de oaste turc și tătar care ocupase poziție în fața taberei întărite a prințului Reprin, la Han Tepesi. La primirea acestei știri, marele vizir a părăsit tabăra sa de la Babadag cu o armată de 150.000 oameni, dintre care însă cei mai mulți nu aveau experiența războiului, a trecut Dunărea la Isaccea și s-a îndreptat spre cîmpia Cartalului. Dar el nu a avut timp să vină în ajutorul hanului, care, atacat de prințul Reprin la râul Larga, a fost cu desăvîrșire înfrînt și împins spre Dunăre (18 iulie). Contele Rumianțev a atacat atunci grosul oștirii otomane, retransată cu Halil pașa pe râul Cahul, și, după un bombardament de trei ore, a luat cu asalt tabăra și a pus pe fugă armata turcă (1 august)¹⁴². După aceste victorii, fortărețele de pe Dunărea de Jos și de pe Nistru și-au deschis porțile una după alta. Ismail s-a predat la 6 august; Chilia, o lună mai târziu; Benderul a capitulat la 27 septembrie; Akkerman în octombrie. La începutul lui noiembrie, ultimul fort de pe Dunăre, Brăila, a căzut în mîna rușilor. La 25 noiembrie, armata rusă a recucerit Bucureștii, în vreme ce marele vizir s-a retras la Babadag¹⁴³. Tot teritoriul cuprins între Dunăre (exceptînd Giurgiu) și Nistru se afla în puterea rușilor, care se considerau stăpîni pe situație și liberi de a-și impune condițiile turcilor. În fapt, încercăturile abia acum începeau pentru ei.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 8; Cf. depeșa lui Ludolf din 8 sept. 1770; *Précis de la dernière guerre*, doc. XLII A; C. Andreescu, *op. cit.*, p. 57—82.

¹⁴² *Précis de la dernière guerre*, doc. XLII A; Hurmuzaki, XVI, p. 485—486.

¹⁴³ *Geschichte des gegenw. Krieges*, VIII, p. 42—55; 56—64; 71—75; 78—80; IX, 46—56; Rulhière, *op. cit.*, IV, p. 53—58; Hammer, XVI, p. 257—268; Zinkeisen, V, p. 940—944; Iorga, IV, p. 494—498.

Progresele armatei ruse provocaseră o vie neliniște în cancelariile europene. Puterile care în timpul primului an de război simulaseră o neutralitate mai mult sau mai puțin binevoitoare față de Rusia — unele, ca Anglia și Prusia, pentru că sperau să obțină avantaje însemnate de pe urma unei victorii ruse; celelalte, ca Franța și Austria, pentru că erau sigure că Rusia va fi înfrântă —, au ieșit atunci din rezerva lor și au marcat net hotărârea de a opri progresele puterii ruse. Anglia și-a rechemat marinarii din serviciul Rusiei și a interzis orice nouă angajare. Franța a oferit Turciei, în schimbul unui subsidiu anual de trei sau patru milioane, 12—15 vase de război și i-a trimis ingineri și ofițeri pentru armata sa. Austria și-a întărit garnizoanele din Ungaria și a așezat la frontierele Transilvaniei faimoasele ei cordoane de siguranță¹⁴⁴. În sfârșit, Frederic al II-lea, aliatul Rusiei, a sfârșit prin a manifesta public că „nu era în interesul Rusiei de a vedea puterea otomană în întregime nimicită“, întrucât în caz de nevoie ea putea fi folosită pentru a „face diversiuni“ și pentru că Rusia „amenința să invadeze totul“¹⁴⁵.

Primejdia de a-i vedea pe ruși stabiliți pe Dunăre, rezolvînd în folosul lor exclusiv chestiunea orientală, a pus în mișcare toate cancelariile europene. Nici una dintre acestea nu putea accepta ca o reglementare de asemenea însemnătate să se facă fără participarea ei. Franța, care, din pricina relațiilor ei deteriorate cu Rusia, nu putea spera să-și impună mediația, a trimis bani și ofițeri confederațiilor de la Bar, pentru a provoca o diversiune în favoarea turcilor. Ministrul Angliei la Constantinopol, Sir John Murray, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-i determina pe turci să ceară mediația curții sale. Sub efectul imediat al luptei de la Ceșmê, guvernul otoman îl rugase pe acesta să scrie contelui Orlov și să-i propună încheierea unui armistițiu. Murray a vrut să stabilească în prealabil condițiile cu reis-efendi și din neîndemînare a lăsat să-i scape acest prilej unic de a restabili creditul său la Poartă¹⁴⁶. Reprezentanții Curții din Viena și din Berlin, Thugut și Zegelin au avut astfel terenul liber și au știut să profite de acest avantaj. Curțile lor erau cele mai direct interesate să pună capăt conflictului și să preîntîmpine complicațiile în care ar fi fost implicate înaintea celorlalte națiuni. Intervenția Franței sau aceea, mai probabilă, a Austriei, care nu accepta să permită Rusiei să anexeze Moldova și Țara Românească, ar fi silit Prusia să susțină ferm Rusia, aliata ei. Dar, nici Prusia, nici Austria nu isprăviseră încă să-și reorganizeze armatele și să repare pagubele suferite în războaiele precedente. Astfel, uitînd o clipă rivalitățile lor din trecut ele s-au apropiat pentru a înlătura primejdia care le amenința pe amîndouă¹⁴⁷. La întvederea de la Neisse (august 1769), Iosif al II-lea și Frederic al II-lea s-au înțeles asupra necesității de a observa

¹⁴⁴ A. Beer, *Die erste Theilung Polens*, I, p. 306; Hammer, XVI, p. 279.

¹⁴⁵ Frédéric II, *Mémoires*, vol. IV, p. 210.

¹⁴⁶ Depeșa lui Ludolf din 13 octombrie și 10 noiembrie 1770.

¹⁴⁷ Frédéric II, *Mémoires*, IV, p. 207; Duncker, *Aus der Zeit Friedrichs des Grossen*, p. 174—177.

„o neutralitate riguroasă în Germania, în cazul în care ar izbucni războiul între Franța și Anglia“ și de a propune în comun mediația lor Curții de la Petersburg, ca mijloc sigur de a conține ambițiile Rusiei și de a împiedica extinderea războiului¹⁴⁸. Thugut și Zegelin s-au achitat atât de bine de sarcina lor încît, la 12 august 1770, Divanul a adresat Curților din Viena și Berlin o cerere oficială de mediere exclusivă¹⁴⁹.

Frederic al II-lea și Iosif al II-lea au primit această cerere la Neustadt, în Moravia, unde se întîlniseră în cadrul unei a doua întrevederi. Cei doi suverani au putut constata cu satisfacție rezultatele favorabile ale politicii înăvurate la Neisse. Kaunitz, care de data aceasta își însoțise stăpînul, ar fi vrut să-l determine pe suveranul Prusiei la o mediere armată a celor două puteri germanice sau cel puțin să se asigure de neutralitatea Prusiei în cazul în care Austria ar fi intervenit singură. Kaunitz vroia în același timp să provoace ruptura alianței ruso-prusace. Dar Frederic al II-lea s-a sustras cu abilitate¹⁵⁰. Singurul rezultat practic al întrevederii de la Neustadt a fost angajamentul lui Frederic al II-lea de a transmite Curții din Petersburg propunerile Porții și de a le sprijini prin abile insinuări cu privire la primejdia unei intervenții austriece sau franceze în favoarea Turciei. Pentru a preveni acest demers, împărăteasa Rusiei, care era precis informată de ambasadorul Angliei asupra intrigilor lui Thugut și Zegelin¹⁵¹, a dat, la 26 septembrie 1770, conțelui Rumianțev ordinul de a deschide negocieri directe cu marele vizir. „Dacă am putea — îi scria Orlov Ecaterinei a II-a după lupta de la Ceșmè — să ne sustragem mediației puterilor străine, care au întotdeauna în vedere interesele lor de curțieri, am arăta Porții că dorim pacea nu de dragul intrigilor cabinetelor străine, dar pentru a ajunge la o înțelegere serioasă“¹⁵². Poarta a declinat oferta, invocînd angajamentul ei de a nu trata decît prin intermediul Austriei și al Prusiei. Împărăteasa nu mai putea decît să urmeze sugestia celor două puteri mediatoare. La 20 decembrie, ea a transmis prințului Henric, fratele lui Frederic al II-lea, care se afla la Petersburg din luna octombrie, un memoriu cuprinzînd condițiile păcii.

Rusia cerea cedarea Azovului și a celor două Cabardii; independența tătarilor din Crimeea; ocuparea, cu titlu de indemnitate de război, a celor după principate române; liberă navigație pe Marea Neagră; o insulă în Arhipelag care avea să slujească drept antrepozit pentru comerțul rus; amnistia generală pentru supușii creștini din Imperiul otoman care se compromiseseră prin atitudinea lor favorabilă rușilor, și, înainte de orice negociere,

¹⁴⁸ Note ale lui Iosif al II-lea asupra întrevederii de la Neisse, la Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*, vol. I. Text al convenției încheiate la Neisse, la Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, vol. II, p. 237—238 (Scrisoare de la Iosif al II-lea către Frederic al II-lea).

¹⁴⁹ Zinkeisen, VI, p. 947.

¹⁵⁰ Ranke, *Die deutschen Mächte*, vol. I, p. 9—12; A. Beer, *Die erste Theilung Polens*, p. 306 și urm.

¹⁵¹ Depeșa lui Ludolf din 13 octombrie 1770.

¹⁵² Gigarev-Reader, *art. cit.* p. 290.

eliberarea lui Obreskov¹⁵³. Frederic al II-lea a găsit aceste pretenții atât de exagerate încât, înainte de a le comunica Porții și Austriei, el a încercat să obțină moderarea lor din partea împărătesei. Potrivit lui, ocuparea Moldovei și Țării Românești ar fi antrenat intervenția Austriei, dobândirea unei insule în Arhipelag ar fi declanșat opoziția tuturor puterilor maritime și, în sfârșit, independența tătarilor ar fi provocat dificultăți insurmontabile la Constantinopol. El a sfătuit-o, așadar, pe Ecaterina a II-a să se mulțumească cu Azovul, cele două Cabardii și libera navigație în Marea Neagră¹⁵⁴. Împărăteasa a rămas de nezdruccinat în toate revendicările ei, cu excepția celei referitoare la Principatele dunărene, care urmau, potrivit noii ei soluții, să devină state independente¹⁵⁵.

Sincer sau nu, demersul lui Frederic al II-lea a avut rezultatul important de a fi atras atenția neutrilor că Rusia nu voia să părăsească nici una din cuceririle și nici unul din proiectele ei. Austria a răspuns la această declarație printr-o mobilizare parțială și prin încheierea unui tratat secret cu Poarta (6 iulie 1771). Ea se angaja să impună restituirea către Turcia, prin mijloace diplomatice sau pe calea armelor, a provinciilor cucerite de ruși. În schimb și „pentru a da o mărturie a recunoștinței ei totale față de procedeele generoase ale Curții din Viena“, Poarta îi ceda Oltenia, un subsidiu de zece milioane de piaștri „pentru cheltuielile de pregătire a războiului“, o rectificare de frontieră în Transilvania și mari avantaje comerciale¹⁵⁶. Primul vărsământ, în valoare de două milioane, a avut loc, la 25 iulie la Semlin, înaintea schimbării instrumentelor de ratificare, care de altminteri, nu avea să mai aibă loc.

Zvonurile cu privire la acest tratat au provocat emoții la curțile din Berlin și Petersburg. Un nou schimb de note părea să precipite intervenția Austriei, când furtuna s-a abatut asupra Poloniei. Cele trei puteri s-au pus de acord asupra unui plan de împărțire care trebuia să le satisfacă poftele și să salveze principiul echilibrului. Ideea de a găsi „altundeva decât în Turcia“ compensații susceptibile de a despăgubi Rusia pentru cheltuielile ei de război și pentru cuceririle pe care urma să le restituie, Prusia pentru subsidiile vărsate aliatei ei și Austria pentru câștigurile teritoriale ale vecinilor ei, fusese lansată încă din anul 1769 de regele Prusiei, sub forma „planului Lynar“. Evenimentele maturizaseră într-atâtă acest proiect încât el părea acum singurul mijloc de a menține „balanța puterilor“ și de a evita un război general¹⁵⁷.

Prada de împărțit, gata indicată, era Polonia. Turburările care, de la moartea lui August al III-lea fuseseră cu grijă întreținute în această țară de Rusia și Prusia, degeneraseră în război civil. Puterile vecine nu aveau

¹⁵³ *Sbornic*, vol. XX, p. 284 și urm.; Übersberger, *op. cit.*, p. 313.

¹⁵⁴ Scrisoarea lui Frederic al II-lea către Ecaterina a II-a din 4 ianuarie 1771; *Sbornic*, vol. XX, p. 290—296.

¹⁵⁵ Scrisoarea Ecaterinei a II-a către Frederic al II-lea din 30 ianuarie 1771; *Sbornic*, vol. XX, p. 297; Frederic II, *Oeuvres historiques*, vol. IV, p. 220—221.

¹⁵⁶ Text în Hurmuzaki, VII, p. 86—88 și Suppliment I³, p. 22—23.

¹⁵⁷ Frederic II, *Oeuvres historiques*, vol. IV, p. 220—224, 241.

triumfală la Caffa; Kerçi și Verikale se prădau fără rezistență (13 iulie).
 expresiei Ecaterinei a II-a, ~~na avoa~~ decît „să se sărute și să ia“. Exemplul
 a fost dat de Austria care, în vara anului 1770, invocînd unele drepturi
 ale coroanei ungare, a încorporat starostia Zips domeniilor ei ereditare. La
 8 ianuarie 1771, Cernîșev, ministrul de război al Rusiei, comentînd acest
 eveniment, a spus prințului Henric: „Dar de ce nu luați Warmia? Căci,
 în definitiv, trebuie ca fiecare să capete cîte ceva“. Și Ecaterina a II-a care
 asista la conversație a adăugat, ca în glumă: „Dar de ce nu ar lua toată
 lumea cîte ceva?“¹⁵⁸ Rămîneau să fie înfrînte scrupulele Mariei Tereza,
 care nu vroia să se compromită pentru un mărunțiș, nici să accepte o
 împărțire „în condiții inegale“. Hotărîrea lui Kaunitz și ambiția lui Iosif
 al II-lea au sfîrșit prin a înfrînge scrupulele împărătesei; la 19 februarie
 1772, ea a semnat declarația de adeziune a Austriei la dezmembrarea Polo-
 niei¹⁵⁹. Cum Rusia și Prusia se puseseră de acord încă de la 15 ianuarie,
 cele trei puteri nu aveau decît să se înțeleagă asupra părților respective.
 Acesta a fost obiectul unui șir de convenții care s-au eșalonat între 15 ianuarie
 și 25 august 1772¹⁶⁰.

Aceste negocieri explică evenimentele care, în cursul anilor 1771 și 1772,
 s-au succedat în Orient, și rezultatele la care au ajuns; mai întîi încetinirea
 operațiilor militare, apoi negocieri prelungite între turci și ruși pentru în-
 cheierea păcii.

La Dunăre, campania din 1771 a fost cu totul lipsită de însemnătate.
 Generalii Potemkin și Repnin au executat incursiuni dincolo de Dunăre și
 de Olt, cu succese variabile. Turcii au răspuns prin încercări analoge și au
 reușit, la începutul lui iunie, să reia Giurgiu¹⁶¹. Dar la începutul lunii
 noiembrie rușii au reluat ofensiva. Generalul Weissmann a luat Isaccea și
 Tulcea, dar nu a știut să-și păstreze cuceririle. La rîndul lor, turcii au eșuat
 în tentativa de a ocupa Bucureștii, au pierdut din nou Giurgiu și au suferit
 o grea înfrîngere la Măcin¹⁶².

Marele eveniment militar al anului a fost ocuparea Crimeei: Prințul Dol-
 goruki a părăsit la 5 mai 1771 tabăra de la Poltava și, în fruntea a 30.000
 ruși și a 60.000 tătari nogai, a apărut la 22 iunie în fața liniei Perecopului.
 Trupele lui Selim Ghirai s-au debandat la primul șoc¹⁶³. Arabat pe marea
 Azov și Kozlov (Eupatoria) la Marea Neagră au căzut cîteva zile mai
 tîrziu în puterea rușilor. Stăpîni pe aceste două puncte strategice, rușii au
 înaintat pe două direcții convergente spre Bakçi Sarai, reședința hanului.
 Cuprins de panică, Selim Ghirai și-a părăsit familia și armata și s-a refu-
 giat cu un vas la Constantinopol. Din această clipă, Crimeea a încetat să
 mai opună vreo rezistență. La 29 iunie, prințul Dolgoruki își face intrarea

¹⁵⁸ Duncker, *op. cit.*, p. 210—213.

¹⁵⁹ Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 198—204.

¹⁶⁰ *Geschichte des gegenw. Krieges*, XV, p. 36—46; XVI, p. 5—23.

¹⁶¹ *Geschichte des gegenw. Krieges*; extras dintr-o scrisoare a lui Rumianțev din 7 noiembrie 1771 (doc. nr. LXII).

¹⁶² *Geschichte des gegenw. Krieges*, XV, p. 6, 10—17.

¹⁶³ *Geschichte des gegenw. Krieges*, XV, p. 18—25, 29.

triumfală la Caffa; Kerçi și Yenikale se predau fără rezistență (13 iunie 1771). Garnizoana din Taman părăsește fortificația la prima somație¹⁶⁴. În trei săptămâni, întreaga peninsulă a fost cucerită. Diplomat la fel de abil pe cât era de bun comandant, prințul Dolgoruki a început de îndată să-și organizeze cucerirea. El a făgăduit tătarilor independența sub un han ales de ei și confirmat de împărăteasă și le-a impus jurământul de credință. Sahib Ghirai, devotat cu totul Rusiei, a fost înălțat în tron în locul lui Selim și o delegație de fruntași a fost trimisă la Petersburg pentru a face omagii împărătesei¹⁶⁵. Din această prăbușire a imperiului tatar, numai fortificațiile Oceakov și Kinburn s-au salvat rezistând în numele sultanului. Restul a fost ocupat sau s-a supus.

Prin ocuparea Crimeei, principalul țel de război al Rusiei a fost atins. Starea critică a armatei de la Dunăre¹⁶⁶, ravagiile provocate la Moscova de ciumă și amenințarea unei invazii austriece, atât de exploatață de regele Prusiei, au adus în cele din urmă curtea de la Petersburg la dispoziții mai pașnice. Problema Principatelor dunărene rămânea singurul obstacol serios în calea păcii. „Dealtminteri, scria Frederic al II-lea contelui Finkenstein, ministrul său, la 19 septembrie 1771, cu cât mai mult încerc să preîntâmpin furtuna care se anunță de departe între curțile din Viena și Petersburg, cu atât mai mult mă tem că principalul obstacol e soarta Moldovei și a Țării Românești și veți vedea că reglementarea acestui punct ne va pretinde un efort nemăsurat de mare și că vom avea de înfrînt o mie de obstacole pentru a determina Rusia să renunțe la dezmembrarea Imperiului otoman”¹⁶⁷.

Dar curtea din Viena făcându-și cunoscută hotărîrea de a recunoaște toate pretențiile Rusiei în cazul în care aceasta ar renunța la Moldova și Țara Românească, guvernul rus a cedat și, în luna decembrie, a comunicat oficial cabinetului din Viena că a renunțat la cele două principate¹⁶⁸. Poarta a primit cu bucurie nedisimulată această știre. Ea începuse să fie ostenită de un război în care nu cunoscuse decît înfrîngeri. Flota rusă din Arhipelag stînjenea aprovizionarea capitalei, iar mareșalul Rumianțev amenința să-și împingă trupele pînă la Adrianopol. Revolta lui Ali bei tăiaze toate resursele pe care i le furniza Egiptul. Poporul murmură, iar confederații poloni nu erau în stare să opereze cea mai mică diversivune¹⁶⁹. Poarta își traducea dispozițiile pacifice printr-un gest neechivoc: punerea în libertate a lui

¹⁶⁴ Acordul în șapte articole, *ibidem*, p. 31.

¹⁶⁵ Hammer, XVI, p. 297—299; Zinkeisen, V, p. 952—953.

¹⁶⁶ O epizootie lichidase majoritatea cailor și a vitelor.

¹⁶⁷ Beer, *De erste Theilung Polens*, vol. II, *Analekten*, p. 355; „Die erste dieser Forderungen (independența Țării Românești și a Moldovei) wollte nicht einmal dem Wiener-Hofe... gefallen, wo man deswegen öffentlich dagegen hetzte. Dann für das erste war zu besorgen, wann die gedachte Provinzen ganz von dem ottomanischen Joche frey würden, dass sich die Siebenbürgische und Ungarische Griechen dahin ziehen möchten, um unter einem Prinzen von ihrer Religion zu leben, wobey sie sonst noch allerhand besondere Vorteile zur Absicht hatten“ (*Geschichte des gegenwärtigen Krieges*, XVI, p. 36; depeșa lui Ludolf din 14 septembrie 1771, doc. nr. LX—LXI).

¹⁶⁸ Scrisoarea lui Ludolf din 14 decembrie 1771.

¹⁶⁹ *Geschichte des gegenw. Krieges*, XIX, p. 5.

Obreskov. Atunci guvernele turc și rus s-au pus de acord cu privire la încheierea unui armistițiu, care a fost efectiv semnat la 30 mai—10 iunie, la Giurgiu și la convocarea unui congres, care urma să aibă loc în vara 1772 la Focșani. Osman efendi și Isindjizade au fost desemnați ca reprezentanți ai Porții, Grigore Orlov și Obreskov ca delegați ai Rusiei¹⁷⁰.

Congresul a început la 7/18 august 1772 cu mare solemnitate. Dar dificultăți serioase s-au manifestat de la primele ședințe. Rușii au refuzat să admită la conferință pe reprezentanții Austriei și Prusiei, sub pretextul că guvernul din Petersburg nu le ceruse decât bunele oficii, nu și mediația lor. Ei au stabilit apoi ca bază a negocierii următoarele trei principii: 1. Înălțurarea tuturor cauzelor care ar putea provoca în viitor un război între Rusia și Turcia. Din acest principiu plenipotențiarilor au dedus necesitatea proclamării independenței tătarilor, sursă nesecată de conflicte între cele două imperii. 2. Rusia fiind atrasă împotriva ei în acest război urmă să primească o indemnizație de război. 3. Aranjamentele care urmau să fie încheiate trebuiau să asigure avantaje evidente supușilor celor două imperii, astfel încât să consolideze relațiile lor și să garanteze durabilitatea păcii. Plenipotențiarilor ruși au dedus din acest principiu libertatea navigației și a comerțului în toate mările care scaldă litoralul otoman¹⁷¹. Plenipotențiarilor turci au acceptat principiul libertății de navigație în Marea Neagră și al independenței tătarilor, cu rezerva că Poarta păstra dreptul de a-l investi pe han și de a-i numi pe judecători. Asigurată acum dinspre Prusia și Austria, Rusia nu a vrut să admită nici o rezervă și negocierile au fost rupte (5 septembrie). Eroarea a fost imputată lui Osman efendi și relei voințe a lui Orlov, care din motive exclusiv personale, ar fi vrut ca războiul să se prelungească¹⁷². În fapt, ruptura avea cauze mai adânci. Mai întâi revirimentul petrecut în Divan, care, sub acțiunea muftiului și a ulemaelor de frunte, a retras concesiile acordată cu privire la independența tătarilor. Franța și Austria, îngrijorate de avantajele obținute de comerțul rus în Marea Neagră au acționat în același sens asupra guvernului turc. În sfârșit, revoluția din Suedia, unde Gustav al III-lea restaurase printr-o lovitură de stat puterea monarhică, a venit la momentul potrivit pentru a încuraja intransigența Porții¹⁷³. Dar motivele care împinseseră Poarta la ruptură inspirau Rusiei dorința de a relua de îndată negocierile. Revoluția din Suedia a silit guvernul rus să retragă o parte din trupele sale de pe Dunăre și din Polonia pentru a le trimite în Finlanda. Pe de altă parte, la Constantinopol „dorința de pace

¹⁷⁰ Iorga, IV, p. 502; Zinkeisen, V, p. 954—955.

¹⁷¹ Hurmuzaki, VII, p. 89—98.

¹⁷² „La rudesse de caractère d'Osman-Efendi était la principale cause de la rupture du Congrès près de la ville de Fokshan... son humeur bizarre rebuta dès le premier abord les plénipotentiaires russes qui se demandèrent l'un à l'autre s'ils avaient affaire à un fou” (Vassif-Efendi, *Précis historique*, p. 209).

¹⁷³ Relatare a unui ofițer polon de față la congres, din 9 august, în *Geschichte des gegenw. Krieges*, XIX, p. 82—86; depeșele lui Ludolf din 9 martie și 10 octombrie 1772 (doc. nr. LXV și LXX); Immich, *op. cit.*, p. 401.

era atât de puternică și atât de generală încât, dacă Rusia ar fi fost rezonabilă, ea s-ar fi impus împotriva oricărei alte considerații de avantaje viitoare¹⁷⁴.

Negocierile au fost deci reluate la 9/20 noiembrie la București. De data aceasta Poarta era reprezentată de un om la înălțimea misiunii sale, reisefendi Abdurrisak. Delegatul rus Obreskov avea instrucții să țină seama de atitudinea amenințătoare a Suediei și să se arate conciliant. El a fost autorizat să recunoască sultanului supremația sa de calif și dreptul de a-i confirma pe noii hani și la nevoie, să cedeze Benderul, fără compensații. Singura problemă de rezolvare dificilă a fost pretenția rușilor cu privire la porturile Kerçi și Yenikale, la care turcii nu voiau să renunțe cu nici un preț. Plenipotențiarul turc a oferit Rusiei pînă la 40—50.000 pungi în schimbul renunțării la cele două porturi. Fără îndoială că o soluție ar fi fost găsită dacă între timp nu ar fi intervenit un acord direct între Rusia și hanul tătarilor. Din primăvara anului 1772, Rusia trimisese în Crîmea o ambasadă solemnă care trebuia să simuleze că îl tratează pe Sahib Ghirai ca pe un suveran independent. În schimbul acestei dovezi manifeste de dezințeresare, generalul Șcerbinin, conducătorul ambasadei, trebuia să-l convingă pe han să cedeze de bună voie Rusiei porturile Kerçi și Yenikale și să pună astfel Turcia în fața faptului împlinit¹⁷⁵. Dar tătarii nu au manifestat nici un zel pentru independența pe care Rusia vroia să le-o acorde și mai ales nu înțelegeau că această independență să fie garantată prin cedarea fortărețelor către o putere străină. Abia în noiembrie, Șcerbinin a reușit să smulgă tatarilor proclamarea independenței lor sub protecția Rusiei și cedarea orașelor Kerçi și Yenikale¹⁷⁶. Acest rezultat a schimbat imediat dispozițiile conciliante ale Rusiei față de Poartă. Obreskov a primit ordinul de a retrage concesiile anterior făcute, de a refuza sultanului dreptul de a-i investi pe hani, de a prezenta cedarea orașelor Kerçi și Yenikale ca fapt împlinit, și de a cere, în schimbul restituirii Benderului, cedarea Oceakovului și a Kinburnului¹⁷⁷. La sfîrșitul lunii ianuarie, Obreskov a remis delegatului turc un ultimatum în care guvernul rus își rezuma condițiile în termenii următori: independența tuturor triburilor tătare sub suveranitatea familiei lui Ginghis han și protecția Rusiei, cedarea forturilor Kerçi, Yenikale și Azov împreună cu teritoriile lor, cedarea Kinburnului în schimbul restituirii Benderului și dărîmarea zidurilor Oceakovului; libertatea de navigație și de comerț în toate mările Imperiului otoman, titlul de padișah pentru împărăteasa Rusiei și dreptul de intervenție în favoarea ortodocșilor din Imperiul otoman. Rusia se declara gata să renunțe la orice indemnizație de război

¹⁷⁴ Depeșă a lui Ludolf din 14 noiembrie 1772.

¹⁷⁵ Instrucțiunile Ecaterinei a II-a către Șcerbinin din 22 aprilie 1772, în *Sbornic*, vol. 118, p. 72—87.

¹⁷⁶ Übersberger, *op. cit.*, p. 327—328.

¹⁷⁷ Depeșele lui Panin către Obreskov din 20 decembrie 1772, în *Sbornic*, vol. 118, p. 289—329.

și să restituie Principatele dunărene (în anumite condiții, de îndată ce Poarta ar fi subscris la aceste condiții¹⁷⁸).

Intransigența ulemalelor, care nu se puteau resemna să piardă Kerçi și Yenikalé, a făcut acordul imposibil, în ciuda dispozițiilor conciliante ale sultanului, ale marelui vizir și ale lui reis-efendi. La 22 martie, plenipotențiarul turci părăseau Bucureștii. Soluționarea conflictului era, irevocabil, încredințată forței.

Campania s-a deschis de îndată pe toate fronturile, în Crimeea, pe Dunăre, în Georgia și în Moreea; ea părea, la început, să evolueze în favoarea turcilor. Revolta declanșată de Ali bei în Egipt și în Siria a fost înăbușită în sânge. Tătarii din Crimeea, refractari deja protectoratului rus, au trimis o delegație la Constantinopol pentru a depune jurământul de fidelitate sultanului și pentru a implora sprijinul său. O intervenție hotărâtă ar fi putut provoca serioase complicații armatei de ocupație, dar Poarta nu a putut acționa aici, după cum nu a știut să profite de pe urma înfrângerilor suferite de ruși la Dunăre¹⁷⁹.

Fără a ține seama de obiecțiile mareșalului Rumianțev care, nevoind să riște, cu mijloace insuficiente, prestigiul armatei sale, se străduia să demonstreze dificultățile și riscurile întreprinderii, Ecaterina a II-a a dat ordin armatei să treacă fluviul și să-l atace pe inamic „oriunde l-ar găsi”. Rumianțev a trecut așadar Dunărea cu armata sa de 35.000 oameni, a înfrînt corpul de oaste însărcinat de vizir să-i supravegheze mișcările și, pentru a ataca Silistra, s-a angajat cu îndrăzneală în strîmtul defileu care leagă acest oraș de Dunăre. Avangarda armatei ruse pătrunsese deja în Silistra, cînd mareșalul Rumianțev a fost informat că un corp de armată turc îi atacase rezervele și îi tăiasese retragerea. Dacă marele vizir, a cărui armată se afla foarte aproape, în munții Haemus, „ar fi știut să profite de ocazie, e foarte probabil că ar fi reușit să nimicească această armată rusă care trecuse Dunărea”. Dar marele vizir nu s-a mișcat și generalul Weissmann, în urma strălucitei lupte de la Kainargi, unde a și murit, a reușit să-și deschidă drumul, permițînd armatei ruse să se înapoieze la Dunăre¹⁸⁰.

Înainte de a instala armata în cvartirele de iarnă, mareșalul Rumianțev s-a hotărît să facă o nouă încercare la sfîrșitul toamnei, atunci cînd, de obicei, trupele asiatice părăsesc tabăra, pentru a se înapoia acasă. Trei detașamente de cîte trei mii de oameni, comandate de generalii Ungern, Dolgoruki și Saltîkov, au trecut Dunărea cu scopul de a cuceri Varna, principatul centru de aprovizionare al armatei otomane. Ungern a respins și

¹⁷⁸ *Traduzione della memoria del plenipotenziario russo Obreskov, rimessa al plenipotenziario della Sublime Porta per ultimatum* (doc. nr. LXXVII).

¹⁷⁹ Depeșele lui Ludolf din 14 noiembrie și 12 decembrie 1772, 9 ianuarie, 13 februarie, 13 martie și 10 aprilie 1773 (doc. nr. LXXI—LXXX).

¹⁸⁰ Frederic II, *Oeuvres historiques*, vol. IV, p. 259—260; Hammer, XVI, p. 359—362; depeșa lui Ludolf din 12 iunie 1773 (doc. nr. LXXXII).

înfrînt un corp turc la Karasu, în vreme ce Potemkin bombarda Silistra și Kamenski Rusciuk. Dar comandanții ruși nu s-au înțeles și generalul Ungern, singurul care a înaintat pînă la Varna, nu avea forțe suficiente pentru a ataca fortăreața. Hărțuit de turci, el a fost silit să bată în retragere și să treacă Dunărea. Ceilalți doi generali au fost siliți să-l urmeze după ce și-au pierdut centrele de aprovizionare¹⁸¹. Campania din 1773 s-a încheiat fără rezultat, iar revolta lui Pugačev făcea mai mult decît oricînd necesară pacea. Din acest motiv, rușii au încercat să obțină prin negocieri ceea ce nu putură obține cu ajutorul armelor. Sub pretextul de a-l felicita pe marele vizir cu prilejul înscăunării unui nou sultan, Abdul Hamid¹⁸², un ofițer rus, s-a dus în tabăra de la Șumla, cu propunerea de a se relua negocierile de pace în punctul unde fuseseră întrerupte negocierile de la București. Împărăteasa se arăta dispusă să renunțe, în schimbul Kinburnului, la Yenikalé și Kerči și să facă unele concesii cu privire la navigația în Marea Neagră. Dar refuzul lui Rumianțev de a acționa în sensul acestor instrucțiuni¹⁸³ și intransigența ulemalelor, încurajați de succesele ultimei campanii, au făcut imposibilă înțelegerea.

Cea de a cincea campanie a început în luna aprilie. Ea a fost scurtă și hotărîtoare. Generalul Kamenski a înfrînt la Bazargic detașamentul comandat de Abdurrisak și, după ce a operat joncțiunea cu Suvorov, s-a întors împotriva taberei de la Koslige, în care se aflau 25.000 oameni și a nimicit-o cu desăvîrșire. Marele vizir, înconjurat în tabăra sa de la Șumla, nu a avut altă soluție decît să se predea necondiționat¹⁸⁴. După ce a încercat zadarnic să reia negocierile; mai întîi pentru încheierea unui armistițiu, apoi pentru deschiderea unui nou congres, el a trebuit să desemneze plenipotențiar care să semneze pur și simplu condițiile impuse de ruși. Astfel, în interval de cîteva ore, pacea a fost încheiată la 10/21 iulie în tabăra mareșalului Rumianțev, lîngă satul Kuciuk-Kainargi, în chiar locul unde fusese ucis generalul Weissmann și în ziua aniversării tratatului de la Prut¹⁸⁵.

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi reproduce în mare stipulațiile adoptate la congresele de la Focșani și București. El cuprinde douăzeci și opt de articole publice și două articole secrete. Rusia restituie insulele din Arhipelag și teritoriul cuprins între Dunăre și Nistru, dar păstrează cele două Cabardii, fortărețele Azov, Kerči, Yenikalé și Kinburn și teritoriul dintre Bug și Nipru. Tătarii din Crimeea și Cuban sînt proclamați independenți și autorizați să-și aleagă liber hanul, fără vreo imixtiune străină, din familia lui

¹⁸¹ Scrisori anonime din Focșani, din 20 octombrie, 2 și 16 noiembrie 1773 (document nr. LXXXIX).

¹⁸² Mustafa al III-lea murise la 24 decembrie 1773.

¹⁸³ Übersberger, *op. cit.*, p. 333—334.

¹⁸⁴ Depeșa lui Ludolf din 13 august 1774; *Précis de la dernière guerre*, Doc. nr. XLII; Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 28—29.

¹⁸⁵ Depeșa lui Ludolf din 16 septembrie 1774.

Ginghis-han. Ei sînt obligați totuși să recunoască supremația califală a sultanului, în limitele libertăților lor politice și civile.

Poarta concedă rușilor libertatea de navigație și comerț în mările și porturile imperiului, trecerea liberă din Marea Neagră în Marea Egee și în sens invers, pentru vasele lor comerciale și aceleași privilegii și favoruri de care beneficiază supușii națiunilor celor mai favorizate; și, în sfîrșit, îi mai acordă dreptul de a stabili consulate „în toate locurile unde va socoti de cuviință Curtea rusă“ (art. 10).

Mai importante încă sînt stipulațiile referitoare la problemele religioase, care făceau din Rusia protectoarea supușilor ortodocși ai Porții și îi îngăduiau să intervină constant în problemele interne ale Imperiului otoman. În afara amnistiei depline și a dreptului de emigrare acordat pe termen de un an tuturor celor care se compromiseseră în favoarea Rusiei, Poarta se angajează nu numai să „protejeze constant religia creștină și bisericile ei“ (art. 7), să permită Rusiei să construiască în cartierul Galata „o biserică publică de rit grec“ (art. 14), să nu împiedice liberul exercițiu al religiei creștine și să nu pună obstacole „construcției unor noi biserici și reparării celor vechi“ în Principatele dunărene, în Grecia și în Arhipelag, ca și în Georgia și Mingrelia (art. 16, 17 și 23), dar și „să ia în considerare“, întîmpinările făcute de ministrii ruși acreditați pe lîngă ea în favoarea bisericilor ruse din Constantinopol și a slujbașilor ei (art. 7) și să primească „cu onorurile cuvenite unor puteri prietene și respectate“ demersurile aceluiași miniștri în favoarea Principatelor dunărene, ai căror agenți la Constantinopol se vor bucura de privilegiile dreptului ginților¹⁸⁶.

Articolele secrete stipulează o indemnizație de război de patru milioane și jumătate de ruble, plătitibile în trei termene, la începutul celor trei ani următori, și evacuarea „cît mai curînd“ a Arhipelagului de către flota rusă. Acest articol abrogă de fapt articolul 24 din tratat care stabilește termenul de trei luni pentru această evacuare¹⁸⁷. Peyssonnel citează un al treilea articol secret care obliga Poarta „să nu destituie niciodată pe principii (Moldovei și Țării Românești) care fuseseră investiți, nici să numească alții în locul lor fără asentimentul Rusiei“¹⁸⁸. Dar această obligație, la care se referă și Gaffron nu a fost inclusă nici în tratatul de la Kuciuk-Kainargi, nici în hațișeriful din 1774. Angajamentul a fost probabil, verbal.

Acestea sînt condițiile esențiale ale acestui tratat, unul din cele mai glorioase semne vreodată de Rusia. Importanța sa constă mai puțin în avan-

¹⁸⁶ Martens et Cussy, *Traités...*, vol. I, p. 111—123; A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, p. 261 și urm.; F. Martens, *Étude historique sur la politique russe dans la question d'Orient* în „Revue de droit international et de législation comparée“, IX, 1877, p. 49—77.

¹⁸⁷ Text la Hammer, XVI, p. 493—494.

¹⁸⁸ Peyssonnel, *Mémoire sur la Russie et la Tartarie*, Bibl. Nat., Ms., n.a.fr. 3113, fol. 94—150; „*Observations sur le traité de paix conclu à Kainardjik entre la Russie et la Porte*, par M. de Peyssonnel en 1777“. Datorz comunicarea acestui text inedit bunăvoinței domnului G. I. Brătianu; cf. și Iorga; *Acte și fragmente*, II, p. 213.

tajele sale imediate cît în posibilitățile sale de viitor. Dreptul de a face întîmpinări în favoarea ortodocșilor din Imperiul otoman și acela de a proteja independența tătarilor din Crimeea îngăduiau Rusiei să intervină în afacerile interne ale Imperiului otoman și să inaugureze aceeași politică de influență care dusese la împărțirea Poloniei. „Clauzele înseși ale contractului din 1774 conțineau toate cauzele noului război pe care țarina se pregătea deja să-l întreprindă”¹⁸⁹ și, dacă Imperiul otoman a scăpat atunci de soarta Poloniei, faptul se datorează mai puțin forței sale de rezistență cît intervenției celorlaltor puteri.

¹⁸⁹ A. Sorel, *op. cit.*, p. 272.

Capitolul III

APLICAREA TRATATULUI DE LA KÜCIUC-KAINARGI ȘI CONVENȚIA AUSTRO—RUSĂ DE ÎMPĂRȚIRE A IMPERIULUI OTOMAN

„Cu toate că condițiile acestei păci erau toate în avantajul Rusiei — scrie istoricul turc Vassif Effendi — Poarta a fost fericită că a putut cum-păra cu acest preț liniștea de care avea nevoie¹⁹⁰. În fapt, războiul golise vistieria și revelase viciile profunde ale organizării de stat. Armata, redusă și demoralizată, era incapabilă nu de a mai continua războiul, ci de a menține ordinea înăuntru. Pașalele din Siria și Egipt se abținuseră și trupele regulate — masa informă „al cărui principal atribut era lașitatea¹⁹¹ — nu arătaseră vreo oarecare soliditate decît în dosul zidurilor întărite, ca la Hotin și Silistra. Armatele turcești de 100.000 și 200.000 oameni cedaseră, în toate ocaziile, în fața a 50.000 ruși. Levenții sau voluntarii cedau cei dintîi și răspîndeau panica în armată. În toilul bătăliei de la Cahul, kurzii se debandaseră pentru a se înapoia la căminurile lor, iar corupția slujbașilor din porturi a paralizat toate eforturile autorităților militare de a-i reține pe fugari¹⁹². Comisarii însărcinați să înroleze 2000 spahii regulați găsind abia 200 indivizi dispuși să accepte diplomele de investitură, Poarta a fost silită să recurgă la expedientul deplorabil și costisitor al angajărilor voluntare¹⁹³. Din cei 400.000 ieniceri înscrși pe roluri, nu au putut fi strînși mai mult de 20.000 și aceștia nu s-au semnalat decît prin indisciplină și jaf¹⁹⁴. Un corp de 7000 sau 8000 oameni trimiși în Moldova se organizase în bande și a jefuit țara. În 1771, ei, care erau prin definiție infanteriști, au avut pretenția de a asedia călare Bucureștii¹⁹⁵. După lupta de la Kozlige (1774) se asociau cîte cincizeci pentru a readuce un rănit în tabără, și, cînd generalul a îndrăznit să-i dojenească, ei au ripostat violent¹⁹⁶. Deseori infanteriștii i-au atacat pe cavaleriști pentru a pune mîna pe caii lor. Indisci-

¹⁹⁰ *Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774, tiré des annales de l'historien turc Vassif-Effendi*, par P. A. Caussin de Perceval, Paris, 1822, p. 273.

¹⁹¹ Iorga, *Essai de synthèse*, vol. IV, p. 19.

¹⁹² Hammer, XVI, p. 295; Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 37.

¹⁹³ Hammer, XVI, p. 290.

¹⁹⁴ Zinkeisen, VI, p. 27.

¹⁹⁵ Hammer, XVI, p. 296.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 285.

plina trupelor, proasta organizare a intendenței și malversațiile ofițerilor superiori au fost principalele cauze ale înfrîngerii¹⁹⁷. Încercările de a îndrepta aceste dezordini au fost timide sau nule. Guvernul nu a îndrăznit nici măcar să anunțe confiscarea feudelor spahiilor nesupuși, de teamă că îi va împinge la revoltă deschisă. Singurul mijloc adoptat pentru a anima spiritul războinic al soldaților a fost distribuirea unor considerabile sume de bani¹⁹⁸.

Astfel, războiul a înghițit toate disponibilitățile tezaurului public și ale casei personale a sultanului. Resursele care trebuiau să le umple la loc scăzuseră din pricina reducerii de taxe prescrisă de tratatul de pace în favoarea populațiilor ortodoxe ale imperiului și în urma refuzului Egiptului de a plăti tributul. Dar răul profund se afla în incapacitatea funciară a turcilor de a soluționa problemele economice și deficiențele incurabile ale sistemului lor fiscal, în deturnările și stoarcerile slujbașilor statului, în arbitrarul și insecuritatea care făceau precară orice activitate de producție. Sarcinile acumulate de război au silit guvernul să continue politica expediențelor ruinătoare: alterarea monedei, preluarea succesiunilor străinilor nenaturalizați, drept instituit în 1776, moștenirile silite și confiscările¹⁹⁹.

Anarhia politică, atât de amenințătoare și înainte, s-a agravat după război. Egiptul, Siria și Mesopotamia nu mai făceau decât nominal parte din imperiu. În Principatele dunărene, rușii își îngăduiau orice. La Constantinopol, ulemalele, al căror prestigiu era puternic alimentat de nemulțumirea provocată de tratatul de pace, nu mai vorbeau decât despre instaurarea „unui fel de guvern aristocratic ai cărui stâlpi ar fi ei, iar sultanul un simplu ornament”²⁰⁰. Întrucît se opuseseră curajos concesiilor făcute rușilor, ei au raliat pe toți partizanii revizuirii tratatului de la Kuciuk-Kainargi. Acțiunea lor a fost cu atât mai energică cu cît independența tătarilor și libertatea de navigație amenințînd comerțul pe Marea Neagră, al cărui monopol îl aveau, loveau, în afara sentimentelor lor patriotice și religioase, și interesele lor materiale. Aceste cauze de slăbiciune internă au paralizat constant acțiunea guvernului și au condamnat dinainte velleitățile sale de a rezista progreselor puterii ruse.

În această stare disperată a armatei și a finanțelor, pacea putea să pară, la prima vedere, o binefacere. Dar după primele zile de euforie, realitatea a trebuit să fie privită în față, ca și consecințele condițiilor păcii. Divanul care număra între membrii săi pe unii din cei mai hotărîți și clarvăzători adversari ai țelurilor politicii ruse în Marea Neagră, a înțeles cel dintîi că aplicarea strictă a tratatului de la Kainargi ar pune în primejdie însăși existența imperiului. Redobîndirea pozițiilor de la Kerçi și Yenikalé, limitarea libertății de navigație în Marea Neagră, restrîngerea dreptului de pro-

¹⁹⁷ *Précis historique*, p. 34, 41, 57; Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 58.

¹⁹⁸ Hammer, XVI, p. 262.

¹⁹⁹ Zinkeisen, VI, p. 35—40.

²⁰⁰ Depeșa lui Gaffron din 17 decembrie 1776, la Zinkeisen, VI, p. 19.

tecție a independenței politice a tătarilor și a dreptului de intervenție în favoarea supușilor ortodocși ai Porții, anularea reparațiilor de război, erau atenuările considerate indispensabile pentru securitatea imperiului și menținerea păcii²⁰¹. Poarta a avut naivitatea de a crede că le-ar putea obține prin intervenția Angliei și a Prusiei. „E lesne de apreciat, a spus reîs-efendi, dacă asemenea angajamente pot fi stabile; dar împrejurările pot și trebuie să se schimbe. Dacă deci rușii vor o pace durabilă și o prietenie sinceră, aceste condiții trebuie îndulcite și făcute suportabile”²⁰². De îndată ce a avut cunoștința de aceste pretenții, Ecaterina a II-a, care nu ținea deloc să pară că e înclinată spre „complezență și generozitate” față de turci, a informat Poarta că nu admitea mediația nici unei puteri străine și că nu înțelegea să supună diferendele ei cu Turcia aprecierii unor terți. Clauzele a căror revizuire o dorea Poarta erau tocmai cele la care Rusia ținea cel mai mult și pe care le socotea indispensabile pentru viitoarea dezvoltare a puterii ei. Astfel, tratatul de la Kuciuk-Kainargi nu a făcut decât să accentueze antagonismul între Rusia și Turcia. Cauzele de conflict pe care le cuprindea au apărut încă de a doua zi după semnarea tratatului.

Fapt încă și mai grav, condițiile acestui tratat situau Turcia în categoria statelor pe care vecinii ambițioși puteau să le despoaie fără teamă, în plină pace²⁰³. Curtea din Viena a dat cea dintâi exemplul.

Avantajele pe care tratatul de la Kuciuk-Kainargi le asigura Rusiei și starea de slăbiciune în care se afla Imperiul otoman au încurajat Curtea din Viena să ocupe o parte din teritoriile pe care le rîvnea de mult.²⁰⁴ Ea a ezitat o clipă între Oltenia și nordul Moldovei. Oltenia, care făcuse parte din posesiunile habsburgice între 1718 și 1739, a venit prima în considerare. „Recuperarea” ei era o chestiune de amor propriu. Dar noile provincii dobândite în detrimentul Poloniei, făceau preferabilă anexarea nordului Moldovei care forma o enclavă între Pocuția și Transilvania. Pentru a putea face o alegere judicioasă, împăratul a întreprins în iunie 1773 un turneu de inspecție în Transilvania și în provinciile polone de curînd obținute. Regiunea situată între izvoarele Prutului și ale Siretului a fost mai pe placul său. „Cred, scria el mamei sale, că din punct de vedere militar și politic ea ar valora cel puțin cît Valahia cisalutană (Oltenia)”²⁰⁵. La 20 august 1773, cavalerul de Thugut a primit ordinul „de a-i pregăti pe

²⁰¹ Declarația Porții către trimisul Prusiei, anexată la depeșa lui Zegelin din 3 septembrie 1774, în Zinkeisen, VI, p. 908.

²⁰² *Ibidem*, p. 87.

²⁰³ Iorga, V, p. 2; Depeșa lui Ludolf din 11 februarie 1775.

²⁰⁴ Iorga, V, p. 3–5.

²⁰⁵ Arneth, *Maria Theresia*, VIII, p. 613. Motivele preferinței sînt expuse într-o scrisoare către mama sa din iunie 1773. „După ce am cercetat trecătoarea Turnului Roșu nu pot să nu recunosc că, cu cît mai mult văd această provincie, cu atît mai mult mă conving că dobîndirea Valahiei zisă austriacă ar fi un izvor mai mare de cheluieli decît de cîștig, pentru stat. Rîul Olt, fără investiții foarte mari, nu poate sluji navigației... Îndrăznesc să asum sfatul ca provincia să nu fie achiziționată” (Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*, vol. II, p. 8).

turci, de îndată ce vor fi făcut pacea cu rușii, să mulțumească Austriei pentru bunele ei ofiții, cedându-i Bucovina²⁰⁶.

Într-adevăr, Thugut a deschis negocierea îndată după evacuarea de către ruși a nordului Moldovei. El a expus „delicat“ Porții că Curtea din Viena putea invoca anumite drepturi asupra regiunii situate la izvoarele Siretului și Prutului, care odinioară ar fi depins de Pocuția, dar că ea prefera să obțină cedarea lor „cu titlu de prietenie și de bună vecinătate“, pentru a ușura comunicațiile între Transilvania și provinciile polone care îi reveniseră prin împărțirea țării. În schimbul acestei concesi, Kaunitz se angaja să renunțe la orice pretenție asupra Olteniei. Poarta, deși contesta pretensele drepturi, s-a arătat cu atât mai dispusă să acorde o „rectificare de frontieră“ cu cât îi lipseau mijloacele de a expulza trupele care îi invadaseră teritoriul. Sub pretextul de a-și garanta statele de contagiune și de incursiunile trupelor stăine, Curtea din Viena a stabilit din 1769 cordoane sanitare, apoi și-a împins vulturii cale de 15—16 leghe spre Țara Românească și Moldova, dînd astfel frontierelor ei „toate extinderea de care erau susceptibile“²⁰⁷. La 6 septembrie 1774, de îndată ce rușii evacuasera nordul Moldovei, trupele imperiale au primit ordinul de a ocupa regiunea, numită de atunci Bucovina. Mareșalul Rumianțev, comandantul suprem al trupelor ruse, căruia împăratul, precaut, îi trimisese „o foarte frumoasă tabacheră împodobită cu multe briliante, cu portretul său și o pungă cu 6000 ducați“, a închis ochii și a tolerat operația fără a protesta²⁰⁸.

Cheștiunea însă a declanșat reacții²⁰⁹ și Curtea din Viena s-a văzut silită să dea explicații. Ea a comunicat curților din Versailles și Petersburg că teritoriul ocupat era o „bagatelă“ și că ocuparea lui era motivată de nevoia de a fixa hotarele pe care pacea de la Belgrad le lăsase „nesigure între austrieci și turci“. Departe de a voi să rețină totul, Curtea din Viena se declara dispusă la „cele mai mari ușurințe“, dacă Poarta va numi comisari pentru a examina și a rezolva în chip amical „acest diferend“²¹⁰. Abia dacă mai e nevoie să amintim că între 1739 și 1770 nu au existat diferende de frontieră sau comisari pentru a le rezolva. Vergennes și St. Priest erau de acord în a atesta faptul²¹¹. Tratatul din 6 iulie 1771 stipula, e drept, cedarea Olteniei și o rectificare de frontieră în Carpații Tansilvaniei, dar el nu se referea la Moldova și, de altminteri, cum nu fusese ratificat, Austria nu avea dreptul să-l invoce. Cît privește pretensele drepturi ale Pocuției asupra Bucovinei, Curtea din Viena nu le-a putut dovedi niciodată, deși emisarii ei au răscolit pretutindeni arhivele.

²⁰⁶ A. Sorel, *op. cit.*, p. 255.

²⁰⁷ Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 30—31.

²⁰⁸ Depeșa lui Contarini către senatul din Veneția, 10 decembrie 1774; la Arneth, *Maria Theresia*, VIII, p. 615.

²⁰⁹ „Schon die blosze Besetzung des Bukowina Districts allein hat fast bey allen Höfen einen grossen und sehr gehässigen Eindruck gemacht“; Kaunitz către Thugut, 6 ianuarie 1775 (Hurmuzaki, VII, p. 119); depeșa lui Ludolf din 11 martie 1775.

²¹⁰ Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 913; Zinkeisen, VI, p. 109—110.

²¹¹ Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 912—913, și I, 3, p. 924.

Dar, în ciuda încurajărilor secrete ale Curților din Petersburg și Berlin, Poarta nu s-a simțit capabilă să-și susțină drepturile cu forța armelor și, la 7 mai 1775, ea a semnat convenția de cedare a Bucovinei și a numit comisarii destinați să traseze noua frontieră²¹². Ignoranța și venalitatea comisarului otoman Tahir-aga i-au îngăduit generalului Barco, comisarul austriac, să încorporeze vreo treizeci de sate în afara celor prevăzute de convenție și, la 12 mai 1776, demarcația a fost definitiv stabilită, cu medierea Franței²¹³.

Austria anexa așadar, în vreme de pace, a cincea parte din Moldova cu vechea capitală a țării și cu o populație de aproximativ 71.000 suflete²¹⁴, fără ca vreo putere să protesteze în chip serios. Țăranii moldoveni, acei care au fost anexați și asupra cărora avea să apese acum tot greul vechilor sarcini, nu au fost consultați. O parte a boierilor era de convență cu Austria²¹⁵. Rolul echivoc al prințului Ghica, venalitatea lui Iacovaki Rizo, socrul său, agent la Constantinopol, și corupția celorlalți miniștri ai Porții au favorizat, ca și indiferența celorlalte puteri, săvârșirea acestui nou „act de brigandaj”.

Atitudinea Rusiei în această împrejurare i-a uimit mult pe contemporani. Instalarea Austriei în regiunea superioară a Nistrului, care domină căile de comunicație între Polonia și cîmpia Dunării de Jos, putea să constituie o amenințare pentru viitoarele acțiuni ale Rusiei împotriva Imperiului otoman și Thugut a atras atenția asupra acestui argument, cu atât mai mult cu cât el se străduia să înglobeze și ținutul Hotin în teritoriul care urma să fie anexat. Și totuși colonelul Peterson și prințul Replin reprezentanții Rusiei la Poartă, nu au depus nici un efort serios pentru a opri împietările Austriei. De fapt ei erau încântați că pot canaliza asupra acesteia ura turcilor pentru umilințele și pagubele suferite și să prevină readucerea la discuție a principalelor condiții ale păcii. Agresiunea austriacă a ușurat considerabil sarcina lui Peterson, care a putut astfel să-i determine pe turci să ratifice tratatul și să desemneze o ambasadă solemnă pentru schimbul instrumentelor de ratificare (24 ianuarie 1775).

Necesitatea de a câștiga timp pentru reorganizarea finanțelor ei și a teritoriilor cucerite era alt factor care determina Rusia la o atitudine conciliantă față de Poartă. Peterson care a girat interesele ambasadei ruse din Constantinopol pînă la sosirea lui Replin (oct. 1775) nu părea preocupat decît de repatrierea prizonierilor ruși, poloni, greci și români²¹⁶. Prințul Replin, temperament imperativ și brutal, s-a arătat foarte conciliant la capitolul ceremonial, iar turcii i-au fost recunoscători. În Serai se vorbea chiar de o alianță cu Rusia. Fortărețele de pe Nistru au fost remise reprezentanților

²¹² Arneht, *Maria Theresia*, VIII, p. 470.

²¹³ Depeșa lui Ludolf din 10 iunie 1775; convenția de cedare și demarcație în Hurmuzaki, VII, p. 157—161 și 277.

²¹⁴ Evaluarea lui I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina*, p. 92.

²¹⁵ Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, II, p. 183—186; idem, *O opțiune de opoziție în vremea fanarioșilor*, în „Acad. Rom.”, „Mem. Secț. Ist”, seria III, vol. VIII, p. 361—374; depeșele lui Ludolf din 13 noiembrie 1774, 11 martie, 14 octombrie, 11 noiembrie, și 9 decembrie 1775.

²¹⁶ Depeșa lui Ludolf din 13 aprilie și 13 iulie 1776.

turci²¹⁷. „Iată pacea executată în ansamblul ei“ exclamă contele de St. Priest²¹⁸. Dar Rusia nu făcuse nici o concesie reală Porții. Chestiunile cele mai importante rămăneau deschise. Succesorul lui Repnin²¹⁹, Alexandru Stakiev, sosit la Constantinopol la sfârșitul anului 1776, nu s-a simțit ținut să menajeze aparențele. De la sosirea sa, el a impus plata primului vărsământ al indemnității de război și a încercat să realizeze trecerea din Marea Egee în Marea Neagră a patru vase de război, deghizate în vase de comerț. Intervenția puterilor maritime a încurajat Poarta să le interzică trecerea și a împiedicat Rusia să desăvârșească libertatea de navigație în Marea Neagră prin libera trecere a vaselor de război prin strâmători.

Cît privește Principatele dunărene, Poarta a fost silită să consimtă la numirea lui Alexandru Ipsilanti în Țara Românească și a lui Grigore Ghica în Moldova, ambii susținuți și protejați de Rusia, și să promulge un hațișerif de confirmare a vechilor privilegii ale acestor țări și cuprinzînd garanția referitoare la securitatea bunurilor și a persoanelor²²⁰. Dar oricare ar fi fost dificultățile legate de aceste chestiuni, adevărata piatră de încercare a relațiilor ruso-turce era problema independenței tătarilor.

Această independență proclamată de tratat era, dintre toate soluțiile posibile, cea mai rea. Privăți de subsidiile pe care le primeau de la Poartă, obligați să renunțe la incursiunile în țările vecine și la negoțul de robii, tătarii au fost condamnați la mizerie²²¹. Țăranii au părăsit în masă regiunea pentru a se stabili în Noua Serbie, Bugeac și Rumelia. Pe deasupra, tratatul recunoștea supremația califală a sultanului asupra tătarilor, fapt care nu numai că era în contradicție cu ideea de independență, dar constituia și o sursă de conflicte inevitabile. Dacă, de exemplu, sultanul declara război Rusiei, tătarii erau obligați, în virtutea subordonării lor religioase, să-l urmeze, oricare ar fi fost relațiile lor cu rușii. Restaurarea regimului anterior sau anexarea la Rusia erau singurele posibilități de a rezolva aceste dificultăți²²². Cum Rusia și Turcia s-au străduit fiecare, cu egală îndârjire, să submineze influența rivalei sale și să dirijeze evenimentele în sensul intereselor lor, anarhia a devenit, după 1774, starea normală în Crimeea. S-a format un partid filo-turc și unul filo-rus. Orice nobil din descendența lui Ginghis-han fiind îndreptățit să aspire la tron, revoluțiile de palat au devenit mijlocul obișnuit de a anula creditul partidei adverse. Șahin Ghirai, favorizat de ruși și ostil investirii de către sultan, a fost răsturnat printr-o lovitură de stat și înlocuit de ruda sa, Devlet Ghirai. La sfârșitul lunii iunie 1775, o delegație de fruntași tătari a plecat la Constantinopol spre a

²¹⁷ Depeșa lui Zegelin din 18 martie 1775; Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 102.

²¹⁸ Depeșa din 18 martie 1775; Hurmuzaki, Supl. I, p. 927.

²¹⁹ „Repnin se ne va carico di tutto l'odio di Greci, e lascera di sè in Pera poco bona fama“; depeșa lui Ludolf din 13 aprilie 1775.

²²⁰ Wilkinson, *Tableau de la Moldavie et de la Valachie*, p. 363—364; Zinkeisen, VI, p. 89.

²²¹ Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, p. 340—341.

²²² Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 26—27.

cere protecția sultanului și confirmarea lui Devlet Ghirai; ea a fost primită de populația capitalei cu demonstrații zgomotoase de bucurie. După un moment de ezitare, guvernul otoman a dat oficial ascultare delegației și, invocând agitația populară, a cerut guvernului rus să restituie Kinburnul și Tamanul și să renunțe la independența tătarilor. Rușii au răspuns ocupând Perekopul și opunînd noului han un rival, Șahin Ghirai, care, cu concursul tătarilor din Cuban și Bugeac și al unui corp auxiliar rus, a invadat Crimeea și l-a silit pe Devlet Ghirai să se refugieze la Constantinopol²²³. La 2 mai 1777, tătarii au depus jurămînt lui Șahin Ghirai.

Dar Poarta a refuzat să-l recunoască pe Șahin Ghirai și a cerut noi alegeri, libere. Incapacitatea și stîngăciile lui Șahin Ghirai i-au încurajat pe turci în intransigența lor. Fără a ține seama de aspirațiile poporului său și de mijloacele de care dispunea, noul han a început să-și reformeze armata după modelul rus și să-și construiască un nou palat. Pentru a-și procura banii necesari, el a introdus un impozit de 10% pe care a vrut să-l impună atît supușilor săi cît și grecilor și armenilor. În octombrie 1777 o răscoală a izbucnit împotriva lui Șahin, iar Poarta s-a grăbit să-i sprijine pe răsculați. Ea l-a expedit pe Selim Ghirai în Crimeea și s-a hotărît să trimită un corp de oaste în sprijinul răsculaților. Dar flota nu a putut părăsi Bosforul decît în august, iar Selim Ghirai, redus la propriile sale mijloace, a fost înfrînt și izgonit din Crimeea de către Șahin Ghirai. Flota, după o zadarnică demonstrație în fața Caffei, la apropierea sezonului defavorabil a revenit la Bosfor, după ce suferise pagube mari și pierderi de personal din pricina ciumei. După acest eșec, nu mai putea fi vorba de război împotriva Rusiei. Selim a fost expedit în Rumelia, iar Poarta s-a arătat dispusă să-l recunoască pe Șahin Ghirai, de îndată ce rușii vor fi evacuat Crimeea. Rusia, ocupată în Germania, a primit favorabil această propunere și, la 21 martie 1779, un aranjament cunoscut sub numele de „Convenția explicativă de la Ainali Kavak” a fost încheiată între Rusia și Poartă, datorită meditației marchizului de St. Priest²²⁴.

Convenția de la Ainali Kavak a confirmat tratatul de la Kuciuk-Kainargi și a hotărît în favoarea Rusiei diferendele iscate din aplicarea lui. Prerogativele califale ale sultanului au fost reduse la minimum. Sultanul nu putea nici să refuze confirmarea hanului înălțat „la această demnitate de voința liberă și unanimă a tătarilor”, nici să suprimă sau să altereze un singur cuvînt din textul cererii și al scrisorii de confirmare, text ai cărui termeni au fost fixați prin această convenție. Rușii se angajau să-și retragă trupele din Crimeea și din Cuban, trei luni după semnarea convenției, în schimb Poarta se obliga să-l recunoască pe Șahin Ghirai și să permită libera trecere prin strîmtori a vaselor comerciale ruse cu o capacitate de maximum

²²³ Zinkeisen, VI, p. 136—170; Iorga, V, p. 11—13.

²²⁴ Zinkeisen, VI, p. 193—207; Iorga, V, p. 14—18; Übersberger, *op. cit.*, p. 346—350.

patru sute de tone. În sfârșit, ea confirma, garanțiile stipulate de tratatul de la Kuciuk-Kainargi în favoarea Principatelor dunărene și a Moreei²²⁵.

Încheierea convenției de la Ainali-Kavak a fost mult înlesnită de problema succesiunii Bavariei, care a deturnat pentru o clipă atenția marilor puteri de la chestiunea orientală. Electorul Maximilian-Iosif murind fără urmași direcți (30 decembrie 1777), Iosif al II-lea a ridicat pretenții asupra Bavariei de Sus și de Jos, ca fiefuri ale Imperiului, asupra Palatinatului de Sus, ca fief al Boemiei, și le-a ocupat cu trupele sale. Drepturile invocate de el erau îndoeelnice, chiar după opinia Mariei Tereza înseși, dar el voia să-și rotunjască statele și să recucerească în Germania, supremația pe care Frederic al II-lea îl făcuse s-o piardă. Un acord încheiat cu electorul palatin Carol-Theodor (3 ianuarie 1778), agnatul cel mai apropiat, părea să înlăture principala dificultate, când, intervenția lui Frederic al II-lea deranja toate calculele împăratului. Regele Prusiei, neputînd admite, fără a-și pune în primejdie propria-i securitate, o astfel de sporire teritorială a Austriei, i-a îndemnat pe principii germani să protesteze, a deșteptat neliniștea Franței și a provocat intervenția Rusiei. În calitate de ambasador al Franței la Constantinopol, Vergennes a putut să-și dea seama de relele urmări ale tratatului de la Versailles; ca ministru al afacerilor străine, el considera folositor pentru țara sa să păstreze în echilibru forțele Austriei și Prusiei. Dealtminteri, un conflict continental i-ar fi dat Angliei diversiunea pe care ea o dorea pentru a-i supune pe insurgenții americani. Cabinetul de la Versailles a refuzat deci ajutorul armat pe care Curtea din Viena i-l ceruse în virtutea tratatului din 1756 și a proclamat public neutralitatea sa. Dacă pentru Austria aceasta a fost o mare surpriză, lovitura cea mai grea a primit-o însă de la Rusia. Iosif al II-lea se pregătea să dea în toamna lui 1778 o bătălie cu Prusia, care invadase Boemia, când Ecaterina a II-a se asocia ofertei de mediere făcută de Franța și amenință să sprijine cu armatele ei pe regele Prusiei. Cabinetul din Viena a judecat prudent să cedeze și, la congresul de la Teschen, a renunțat la pretențiile sale asupra Bavariei²²⁶. Principalul beneficiar al tratatului de la Teschen (13 mai 1779) a fost Rusia. Ostilitatea dintre Austria și Prusia, atât de propice politicii sale orientale, s-a agravat. Intervenția ei a făcut-o arbitra afacerilor germane. Ea era stăpîna alianțelor sale și putea, după cum îi erau interesele, să abandoneze oricînd alianța cu Prusia pentru alianța cu Austria.

Războiul de succesiune al Bavariei marchează de fapt începutul unei schimbări importante în relațiile marilor puteri. Ambitia nestăpînită și enormă a lui Iosif al II-lea avea nevoie de o satisfacție după eșecul suferit la congresul de la Teschen. Urmînd cursul natural al politicii austriece care a căutat întotdeauna în Orient compensații pentru pierderile suferite în Occi-

²²⁵ Martens et Cussy, *Traités*, p. 162—167; depeșa lui Ludolf din 17 mai 1779 (doc. nr. CXXXIX).

²²⁶ Immich, *Geschichte des europ. Staatensystems von 1559—1660*, München—Berlin, 1905, p. 409—415; Beer, *Zur Geschichte des bay. Erbfolgekrieges* („Hist. Zeitschrift”, vol. 35, 1876).

dent, împăratul și-a întors privirile asupra Imperiului otoman. Dar ultimele evenimente dovediseră că Austria nu putea întreprinde nimic, atît timp cît dura alianța ruso-prusacă. Ideea de a rupe această alianță și de a găsi o bază de înțelegere cu Rusia se impunea deci ca o condiție esențială a succesului. Ea permitea de asemenea izolarea lui Frederic al II-lea și dădea satisfacție sentimentului de ostilitate împotriva Prusiei care rămînea preocuparea dominantă a politicii austriece. Pentru a risipi bănuielile și pentru a învinge scrupulele împărătesei Rusiei, cabinetul din Viena s-a străduit să o convingă, pe de o parte, că opoziția austriacă la proiectele ei de extindere teritorială pe seama Turciei nu pornea dintr-o părtinire ostilă față de interesele rusești, ci numai din antagonismul accidental care o separa de Prusia, pe de altă parte, că proiectele grandioase ale politicii ruse în Orient aveau nevoie de concursul austriac pentru a învinge dificultățile numeroase pe care realizarea lor le ridica cu necesitate²²⁷.

Inițiativele și sondajele Curții de la Viena au fost bine primite la Petersburg, pentru că ele corespundeau dispozițiilor actuale ale împărătesei. Sub influența lui Potemkin, care visa să împingă frontierele Rusiei pînă la gurile fluviilor sale și să-i alunge pe turci din Europa, Ecaterina a II-a era ca obsedată de ideea de a învia, pe ruinele Imperiului otoman, fostul imperiu bizantin și de a instala pe tronul acestuia pe marele duce Constantin²²⁸. Adeziunea Curții de la Viena la acest proiect era indispensabilă. Iată de ce Potemkin era dinainte cîștigat la o înțelegere cu Austria. Pe de altă parte, împărăteasa avea serioase motive de a nu fi mulțumită de alianța cu Prusia și de a nu dori reînnoirea ei. În cursul ultimului război ruso-turc, Frederic al II-lea se arătase mai mult un aliat împovărat decît folositor. Prin apropierea lui de Austria, el obligase Rusia să renunțe la Principatele dunărene și să consimtă la împărțirea Poloniei, pe care ea ar fi vrut să o rezerve exclusiv influenței Rusiei; el nu făcuse nimic pentru a împiedica lovitură de stat a lui Gustav al III-lea al Suediei, care, în toiul războiului cu Turcia, făcuse ca Rusia să treacă prin mari primejdii²²⁹. În sfîrșit, prin eforturile sale pentru încheierea unei triple alianțe între Prusia, Turcia și Rusia, destinată să stăvilească ambiția lui Iosif al II-lea și poate să pună o limită expansiunii ruse, el sfîrșise prin a ruina tot creditul de care se bucura la Petersburg și prin a convinge pe împărăteasă că, pentru realizarea proiectelor ei, cooperarea austriacă era mult mai prețioasă și mai sigură decît alianța cu Prusia. Astfel, cînd la începutul lui 1780, Iosif al

²²⁷ L. Ranke, *Die deutschen Mächte*, vol. I, p. 136.

²²⁸ „Prințul Potemkin însuși acordă puțină atenție politicii occidentale a Rusiei; mintea lui e permanent ocupată de ideea de a fonda un imperiu în Răsărit. El a molipsit-o pînă într-atît pe împărăteasă cu aceste gînduri, încît ea a fost destul de himerică pentru a-l boteza Constantin pe nou-născutul mare-duce, a-i da o doică grecoaică, al cărei nume este Elena, și vorbind în anturajul ei intim despre intenția de a-l instala de tronul Imperiului de Răsărit“ (James-Harris, *Diaries and Correspondence*, 4 vol. Londra, 1844. vol. I, p. 236. Depeșa din 24 mai—4 iunie 1799).

²²⁹ R. Lodge, *The European Powers and the Eastern Question* (în *Cambridge Modern History*, vol. VIII, p. 309.)

II-lea luă inițiativa unei întrevederi cu împărăteasa, propunerea lui a fost acceptată cu grabă. Intrevederea a avut loc la începutul lui iunie la Moghilev și ea a continuat la Petersburg unde împăratul a însoțit-o pe împărăteasă. Întîlnirea nu a dus la nici un acord scris, dar această luare de contact a risipit neîncrederea și a înlesnit considerabil viitoarele negocieri. După reîntorcerea împăratului la Viena, discuțiile între cei doi suverani au continuat prin scrisori, proiecte și contraproiecte fiind schimbate, pînă la înțelegerea celor doi suverani asupra textului definitiv (mai 1781)²³⁰. Condițiile alianței, pentru a evita problema anevoioasă a întîietății, au fost stabilite și schimbate între părți sub formă de scrisori. Părțile contractante își garantau reciproc statele lor, cu excepția posesiunilor ruse din Asia și a posesiunilor austriece din Italia, se angajau să se asiste reciproc cu 10.000 de infanteriști și 2000 de cavaleriști împotriva oricărui atac și să se înțeleagă în caz de nevoie asupra acordării unui ajutor sporit. Într-un articol secret, împăratul se obliga să determine Poarta să respecte tratatul de la Kuciuk-Kainargi și convenția explicativă de la Ainali Kavak. În schimb, Rusia garanta tratatele de la Passarowitz și de la Belgrad și convenția de la 17 mai 1775 privind cedarea Bucovinei. În sfîrșit, cele două părți cădeau de acord să observe, la repartitia beneficiilor, principiul unei „perfecte reciprocități”²³¹.

Acest tratat, al cărui tăiș era îndreptat împotriva Turciei, nu amenința direct Prusia, dar o izola și o slăbea în două chipuri: mai întîi prin avantajele pe care o făcea să le piardă și apoi prin cele pe care le asigura inamiceii sale, Austria. Astfel, toate asigurările și toate declarațiile de prietenie ale împărătesei nu puteau să-l înșele pe bătrînul Frederic: el simțea că alianța austriacă însemna „concedierea” lui de la curtea din Petersburg²³².

Totuși turburările din Crimeea și războiul, care părea să fie consecința lor inevitabilă, au făcut cele două curți imperiale să-și precizeze mai riguros obligațiile lor reciproce, în scopul de a înlătura „tot ceea ce putea să diminueze, să slăbească sau să dăuneze acestei prietenii intime și alianței”²³³. Ele luau în considerație mijloacele potrivite să prevină imixtiunea terțelor puteri, mai ales a Suediei, Prusiei și Franței și stabileau dinainte aranjamentele care trebuiau să intervină în caz de victorie. În scrisoarea ei din 10 septembrie 1782 către Iosif al II-lea, împărăteasa Rusiei expunea scopurile sale de război. Ea revendica Oeakovul cu regiunea cuprinsă între Bug și Nistru și una sau două insule în Arhipelagul ionic pentru dezvoltarea comerțului

²³⁰ Tratschewsky, *Das russisch-österreichische Bündnis vom Jahre 1781* „Historische Zeitschrift”, vol. XXXV, 1875; Immich, *op. cit.*, p. 426—427; Ranke, *Die deutschen Mächte*, vol. I, p. 143—146.

²³¹ A. Arneth, *Joseph II. u. Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*, Viena, 1869, p. 72—92.

²³² Scrisoarea lui Frederic al II-lea către Hertzberg, 1 iulie 1782, în Zinkeisen, VI, p. 932.

²³³ Arneth, *op. cit.*, p. 135.

rus. Ea spera apoi că, în cazul când succesul militar i-ar fi permis să-i alunge pe turci din Europa, împăratul „nu-i va refuza concursul pentru restabilirea fostei monarhii grecești” în folosul marelui duce Constantin, cu condiția expresă de a nu reuni niciodată cele două coroane pe un singur cap²³⁴. În sfârșit, pentru a evita o vecinătate nemijlocită a celor două imperii, Ecaterina a II-a propunea crearea unui stat-tampon. „Acest stat cunoscut odinioară sub numele de Dacia ar putea fi format din provinciile Moldova, Țara Românească și Basarabia, sub un suveran de religia creștină dominantă în aceste țări pe a cărui persoană și fidelitate, cele două curți ar putea să se bizuie; avînd grijă de a stabili, în același timp, că noul stat va fi ereditar și va rămîne pe de-a întregul independent, fără să poată fi vreodată reunit nici la Rusia, nici la Austria și că cele două imperii ale noastre nu vor consimți niciodată ca el să cadă în dependența unei alte puteri”²³⁵.

Iosif al II-lea n-a făcut obiecții de principiu la crearea Daciei și a imperiului grec, dar a subordonat realizarea lor succeselor militare și atitudinii celorlalte puteri. Mai puțin himeric decît împărăteasa, el nu-și ascundea obstacolele pe care Prusia și Franța puteau să le opună realizării acestui proiect și' considera necesar să o cîștige pe aceasta din urmă, oferindu-i Egiptul. În ceea ce privește revendicările Austriei, împăratul reclama Hotinul cu ținutul lui, Oltenia pînă la Olt, cele două maluri ale Dunării de la Belgrad pînă la Nicopole, cu orașele Vidin, Orșova și Belgrad și tot teritoriul situat la est de o linie fixată de la Belgrad la golful Dvina, inclusiv Istria și Dalmația venețiană. Peninsula Moreea, insulele Ciprului și Candiei vor trebui să slujească ca despăgubire Veneției²³⁶. Vederile împăratului erau, în aparență cel puțin, „mai judicioase și mai pozitive”²³⁷ decît cele ale împărătesei. Teritoriile asupra cărora el își pusese ochii i-ar fi dat frontiere sigure și avantajoase și i-ar fi permis să fondeze puterea maritimă a Austriei. Istria și Dalmația i-ar fi adus o populație războinică și marinari excelenți, ar fi eliberat porturile sale de servitutea venețiană și ar fi deschis o comunicație liberă cu Mediterana de o parte și posesiunile italiene de alta²³⁸. Dar executarea acestui plan nu implica mai puțin decît cea a „proiectului grec” răsturnarea Imperiului otoman și neutralitatea celorlalte puteri. Leopold de Toscana, declarîndu-se de acord asupra marilor avantaje pe care le trăgea Austria din această împărțire de teritorii, era alarmat și critica

²³⁴ *Ibidem*, p. 156.

²³⁵ *Ibidem*, p. 153—154.

²³⁶ Harris, *op. cit.*, vol. I, p. 538. „Împăratul (presupunînd că este sincer în asigurările sale) are vederi mai înțelepte și mai practice”.

²³⁷ Arneth, *Joseph II. und Leopold von Toskana*, p. 144.

²³⁸ „Scrisoarea împărătesei Rusiei mi se pare cum nu se poate mai ușuratică pentru o problemă atît de importantă, în care e vorba nici mai mult, nici mai puțin decît de răsturnarea Imperiului otoman, de fondarea a două noi imperii și de schimbarea întregului sistem politic al Europei. Ușurătatea și, îndrăznesc să spun, disprețul cu care împărăteasa vorbește de toate celelalte puteri și ușurința cu care ea crede că vor putea fi opriri regele Prusiei și al Franței de a împiedeca executarea acestui proiect sînt neobișnuite pentru o suverană de talente superioare și cu experiența împărătesei” (Arneth, *op. cit.*, p. 143).

sever „ușurătatea“ împărătesei²³⁹. Și totuși, Ecaterina a II-a trebuia, fără să recurgă la violență, să tragă din efectul produs de proiectele sale fantastice un avantaj imediat, Crimeea, fără ca Iosif al II-lea să obțină o compensație corespunzătoare. Aceasta se datora faptului că „ușuratică“ împărăteasă a Rusiei a știut să abandoneze „proiectul grec“, de îndată ce execuția lui a amenințat să ridice prea multe dificultăți și să se atașeze unei sarcini mai modeste și mai realizabile. Rolul de înșelat era rezervat împăratului care, prin agitația sa, nu a făcut decât să ajute gratuit Rusia să rezolve diferendele ei cu Poarta și să arunce țara lui în încurcături de nedezlegat²⁴⁰.

Ecaterina a II-a a folosit imediat de alianța austriacă pentru a-și desăvârși cuceririle sale în sud. Era vorba de a rezolva problema, întotdeauna în suspensie, a tătarilor din Crimeea, înainte ca încheierea păcii franco-engleze să redea cabinetului de la Versailles libertatea de mișcare. Proiectul grec a fost deci amânat cu atât mai mult cu cât exigențele lui Iosif al II-lea îi diminuaseră, în ochii împărătesei, în chip deosebit atracția²⁴¹. La rîndul său, împăratul se bucura de abandonarea unui plan himeric, a cărui execuție ar fi ridicat cu siguranță mai multe dificultăți decât își imagina Ecaterina a II-a. El s-a arătat deci dispus, în schimbul unei compensații rezonabile, să susțină, prin demersuri diplomatice și prin demonstrații militare²⁴², proiectele aliatului său asupra Crimeii.

Pentru a începe ostilitățile, Rusiei nu-i lipseau motivele și ea s-a arătat întotdeauna abilă în a le face să apară la momentul potrivit. În toamna lui 1781, Șahin Ghirai provocase prin continuarea reformelor sale o nouă revoltă. La începutul lui 1782, fratele său, Behadir Ghirai, s-a răsculat împotriva lui și l-a obligat să se refugieze la Petrovsk. Ecaterina a II-a a făcut demersuri la Constantinopol, care se prefăcea a nu vedea în revolta din Crimeea decât o ceartă religioasă, a concentrat trupe la frontierele de la Cuban, Cherson și în fața liniei de la Perekop, și a restabilit cu forța pe hanul detronat. Dar cum Poarta refuza să recunoască pe „noul han“ ea și-a atras intervenția ambasadorului rus, care, însoțit de internunțiu, i-a remis o notă,

²³⁹ R. Lodge, *op. cit.*, p. 317.

²⁴⁰ „Situția generală a Europei nemaifiind la fel de favorabilă cum era acum un an, pentru executarea marilor proiecte pe care le propusesem atunci M.V.I. pentru binele monarhiilor noastre, prudența pare să le mărginească în prezent la un plan mai puțin amplu și, în consecință, mai puțin susceptibil de a stîrni gelozia și activitatea vecinilor noștri respectivi“ (Ecaterina a II-a către Iosif al II-lea din 7 aprilie 1783, Arneth, *op. cit.*, p. 197).

Ecaterina a II-a refuză categoric să recunoască pretențiile ridicate de împărat asupra posesiunilor venețiene, asupra Moreii și insulelor din Arhipelag (Scrisoarea lui Iosif al II-lea către Ecaterina a II-a, din 4 ianuarie 1782, Arneth, *op. cit.*, p. 187).

²⁴¹ „Doresc din tot sufletul ca M.V.I., în afară de posesiunea Crimeii, a insulei Taman și a întregului Kuban, să aprobe și avantajul de a le obține fără ca să urmeze un război. Voi face tot ce-mi stă în putință prin bunele mele oficii ca și prin dispozițiile mele prealabile privind frontierele pentru a-i convinge pe turci (Scrisoarea lui Iosif al II-lea către Ecaterina a II-a din 19 mai 1783, Arneth, *op. cit.*, p. 203).

²⁴² *Mémoire politique sur les affaires présentes entre la Porte et les deux Cours impériales de Vienne et de Pétersbourg* (Doc. No. CLVIII¹).

sub formă de ultimatum. Turcia trebuia: 1. „să nu mai pună obstacole trecerii libere a vaselor ruse din Marea Neagră în Marea Albă (Egee) și invers...: 2. să recunoască independența absolută a tătarilor și să nu se amestece în afacerile acestor popoare sub pretextul prerogativelor califale; 3. să elibereze popoarele Moldovei și Țării Românești de abuzurile pe care le sufereau și să nu schimbe pe domnii lor fără motive temeinice”²⁴³. La sfatul ambasadorului Franței, care i-a arătat imposibilitatea unei rezistențe împotriva celor două Curți aliate, Poarta s-a supus fără condiții²⁴⁴. Negocierile laborioase pentru încheierea unui tratat de comerț s-au încheiat la 10/21 iunie 1783 spre satisfacția Rusiei. Prin acest tratat, ea asigură comerțului ei avantaje egale celor pe care capitulațiile din 1740 le conferiseră Franței²⁴⁵. Acest tratat corespundea mai puțin necesităților, foarte restrânse, ale comerțului rus, cât nevoii diplomației imperiale de a-și afirma preponderența la Constantinopol²⁴⁶. În ceea ce privește Principatele dunărene, Poarta a trebuit să promulge un sened, care confirma privilegiile acestor țări și fixa tributul anual al Țării Românești la 309.500 piaștri, cel al Moldovei la 167.944 piaștri, iar „donativele”, respectiv, la 130.000 și 115.000 piaștri. Dacă domnia pe viață a fost refuzată, prestațiile în natură (grâu, vite și lemn de construcție) au fost abolite, iar negustorii turci obligați să plătească pe loc. Rămînea problema independenței tătarilor. Dacă Rusia se mulțumea pentru moment cu restabilirea lui Șahin și recunoașterea lui de către Poartă, aceasta se datora numai faptului că pregătirile de război nu erau încă terminate.

O pretinsă conspirație organizată de autoritățile turce împotriva lui Șahin Ghirai a servit drept pretext guvernului rus pentru a precipita dezno-dămîntul acestei afaceri care se târăgăna de zece ani. Manifestul care trebuia să justifice agresiunea proiectată a fost redactat de la 10 aprilie 1783²⁴⁷. Scurt timp după aceea, împărăteasa, primind „știrea neașteptată” că Șahin Ghirai abdicase, a dat ordin trupelor sale să ocupe Crimeea, insula Taman și Cubanul. Întregul țărm nordic al Mării Negre trecea sub dominația Rusiei. Ecaterina a II-a încheia astfel programul lui Petru cel Mare, dădea provinciilor sale meridionale frontiere naturale și sigure și punea Rusia în situația de a-și impune voința ei Turciei. Ea ar fi vrut să împingă mai departe succesele ei, dar atitudinea amenințătoare a Franței a obligat-o să-și limiteze aici ambițiile. În schimb, ea a cîștigat confirmarea anexiunilor ei. Franța, de acord cu Anglia și Austria, au convins Poarta să recunoască faptul împlinit. Actul de cesiune a fost semnat la 8 ianuarie 1784. Prin

²⁴³ *Ibidem*, decembrie 1783.

²⁴⁴ Martens și Cussy, *Traités*, vol. I, p. 278—301; cf. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, p. 396; Zinkeisen, VI, p. 378—380.

²⁴⁵ Iorga, V, p. 27—28.

²⁴⁶ Textul în Sturza, *op. cit.*, p. 189—192.

²⁴⁷ Scrisoarea Ecaterinei a II-a către Iosif al II-lea, din 16 mai 1783 (Arneth, *op. cit.*, p. 208).

intervenția lor, ele salvagardară pacea și-l împiedecară pe împărat să-și ia și el „partea lui“. Singurul beneficiu pe care el îl capătă din solidaritatea cu Rusia a fost noul tratat de comerț austro-turc din 24 februarie 1784²⁴⁸.

Această alianță austro-rusă, pe care toată lumea era de acord să o considere ca un succes al împăratului nu a profitat deci decât Rusiei. Fără succes în Orient, Iosif al II-lea și-a întors din nou privirile spre Bavaria. El a propus în 1784 electeurului Carol-Theodor, schimbul Bavariei și al Palatinatului de Sus, limitrofe Austriei și locuite de germani asimilați dinainte, cu Țările de Jos, îndepărtate, agitate și dificil de păstrat. Pentru a înlesni acest schimb, el a eliberat Țările de Jos de servituțile care le fuseseră impuse de tratatele din Westfalia și de cel al „Barierei“, adică închiderea Escautului și dreptul recunoscut olandezilor de a ține garnizoane în fortificațiile de la graniță. Obținând în 1782 evacuarea „Barierei“ el a cerut în 1784 deschiderea Escautului, cedarea Maëstrichtului și o rectificare a frontierei. Anglia, care căuta să lovească în traficul Amsterdamului, a sprijinit această cerere. Olanda, care nu-și lichidase diferendele cu Curtea din Londra, a târâgănat negocierile, dar, când o brigantină imperială a voit să forțeze trecerea, o fregată olandeză a oprit-o cu lovituri de tun. „Lovitura de tun trasă pe Escaut“ a provocat emoția cancelariilor europene²⁴⁹. Împăratul se declara gata să trimită 80.000 de oameni în Țările de Jos pentru a răzbuna acest afront. Franța, aliată cu Olanda, nu putea să asiste impasibilă la acest conflict care amenința să degenereze într-o conflagrație generală și să-i arunce pe olandezi în brațele Austriei sau Angliei. Ea și-a oferit deci medierea, pe care Iosif al II-lea s-a grăbit să o accepte în speranța de a-și asigura sprijinul cumnatului său pentru proiectul de schimb amintit. În fond el căutase cearta cu Olanda tocmai în acest scop²⁵⁰. Dar Franța nu credea că este în interesul ei proiectatul schimb și, pentru a nu-și indispuce aliatul, ea a invocat opoziția ducelui des Deux-Ponts și a lui Frederic al II-lea. Prin tratatul de la Fontainebleau (1785), Iosif al II-lea a trebuit să renunțe la pretențiile asupra Maëstrichtului și la deschiderea Escautului și, puțin după aceea, a abandonat proiectul de schimb²⁵¹.

Acest episod a avut repercusiuni considerabile asupra Germaniei. Amenințate de supremația pe care Austria, unită cu Bavaria, ar fi dobândit-o în imperiu, principii s-au apropiat de Prusia și au încheiat cu ea *Fürstenbund* (1785). Clienții cei mai fideli ai Habsburgilor, electeurul de Hanovra și arhiepiscopul de Mainz au intrat în ligă. Frederic al II-lea, care lucra de mult la acest proiect, provoca astfel rivalului său un eșec răsunător. *Fürstenbund* însemna de fapt ruina ambițiilor de hegemonie ale Austriei în Germania

²⁴⁸ Immich, *op. cit.*, p. 429—431.

²⁴⁹ Ségur, *Politique de tous les cabinets*, III, p. 208.

²⁵⁰ Iosif al II-lea către Ecaterina a II-a, Arneth, p. 241.

²⁵¹ Ranke, *Die deutschen Mächte*, I, p. 187—206; Beer, *Die orient. Politik Oesterreichs*, p. 79; Immich, *op. cit.*, p. 432—437.

și-l punea pe împărat în fața alternativei unei înțelegeri cu Prusia pentru a-și întoarce eforturile în direcția Imperiului otoman sau a unei renunțări la proiectele de cuceriri în Orient pentru a ține piept Prusiei. După moartea lui Frederic al II-lea, el a luat serios în considerație problema unei alianțe cu Prusia. El ajutase Rusia să se stabilească solid pe țărmurile Mării Negre, spre care tindea de un secol, în timp ce Austria nu putuse nici să dobândească în Bavaria o compensație echivalentă cuceririlor Rusiei, nici să frângă puterea rivalei sale, Prusia. Cu acel liberalism generos care îi inspirase măsurile de politică internă, Iosif al II-lea a ajuns „să ia în considerație lucid și fără prejudecăți toate avantajele reciproce ale unei prietenii și alianțe”²⁵² între Austria și Prusia. Unite, cele două state ar fi fost arbitrele nu numai ale Germaniei, dar ale Europei întregi, și ar fi putut să se consacre în întregime operei de consolidare și de reforme interne. Această uniune i se părea cu atât mai oportună cu cât noii suverani puteau mai ușor să uite trecutul și cu atât mai de dorit cu cât nici o altă alianță nu compensa pentru unul sau altul dintre ei „pierderea prieteniei lor”²⁵³. Dar încrederea pe care această uniune o implica, a fost imposibil de restabilit²⁵⁴ „pentru că este imposibil de a uita vreodată de bună credință atât prejudiciile cauzate, cât și cele suferite” și pentru că, chiar realizată, uniunea n-ar fi putut aplana diferențele care, mai ales în Germania, separau cele două state. Kaunitz n-a avut nici o dificultate în a demonstra acest fapt împăratului. Un tratat de alianță între Prusia și Austria „n-ar schimba nimic — a spus el — stării de conflict în care ele se găsesc de peste patruzeci de ani și n-ar procura nici un avantaj real uneia dintre ele”²⁵⁶. Nici una, nici alta n-ar consimți pe baza acestui tratat să-și reducă armamentele. Pierderea probabilă a alianțelor lor actuale le-ar obliga chiar să-și sporească bugetele de război. În orice caz, Austria ar avea de făcut un efort suplimentar pentru apărarea Italiei și Țărilor de Jos. Schimbarea suveranilor n-ar modifica nimic în situația celor două state, „interesele diametral opuse rămânând totdeauna aceleași și cele două puteri neputînd avea decît un singur interes comun, adică, dacă nu distrugerea, cel puțin slăbirea destul de considerabilă a uneia pentru ca ea să nu mai fie de temut pentru cealaltă, ceea ce exclude și va exclude pentru totdeauna orice comunitate de interese”²⁵⁶.

Acest examen al situației a determinat Curtea de la Viena să rămînă fidelă vechilor alianțe, în primul rînd alianței ruse. Abandonarea proiectului de uniune cu Prusia a avut drept consecință imediată călătoria împăratului la Cherson, oricît de jignitoare era invitația prin „post scriptum” a Ecaterinei a II-a²⁵⁷.

²⁵² *Réflexions* ale lui Iosif al II-lea, din 6 dec. 1786 în Ranke, *Die deutschen Mächte*, II, p. 299.

²⁵³ *Ibidem*, p. 301.

²⁵⁴ Marczali, *op. cit.*, III, p. 450—452.

²⁵⁵ Observațiile lui Kaunitz asupra Reflexiilor împăratului, 10 dec. 1786, *Ibidem*, p. 303—308.

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 307.

²⁵⁷ Iosif al II-lea către Kaunitz, Arneth, p. 242.

În scopul de a da puterilor amice și inamice o demonstrație strălucită a resurselor și a prosperității Rusiei, împărăteasa, însoțită de reprezentanții Franței, Angliei și Austriei, a întreprins în luna mai 1787 o călătorie în provincia Taurida. Aproape de Cherson, unde se intra pe sub un arc de triumf purtînd inscripția „Drumul Bizanțului“, împărătesei i se alătura Iosif al II-lea care călătorea incognito, sub numele său favorit de contele de Falkenstein. Călătoria, executată în bună parte pe Nipru, a trebuit să fie continuată pe uscat din cauza apariției la gurile fluviului a unei flote turcești. Mulțimea, notabilitățile și trupele, care la fiecare haltă veneau să salute pe împărăteasă, dădeau acestei călătorii o pompă triumfală, din care legenda n-a reținut decît artificiile lui Potemkin. Totuși nu chiar totul era fals în decorul montat de Potemkin, căci colonizarea Rusiei noi... începuse cu adevărat; o fortăreață adevărată a fost prezentată de el la Cherson, un port adevărat la Sevastopol, o flotă de război adevărată în radă²⁵⁸. Exaltată în fața spectacolului pe care îl oferea rada Sevastopolului, de unde flota ei putea ajunge la Constantinopol în răstimp de 36 la 48 ore, țarina a mărturisit împăratului că ea dorea să reînceapă războiul cu turcii, chiar cu risc de a-l face singură²⁵⁹.

Ideea de a celebra la Bahcisarai ziua onomastică a marelui duce Constantin arăta că ea continua să se gîndească la îndeplinirea proiectului grec. Dar Iosif al II-lea, care începea deja să se neliniștească din cauza tulburărilor din Țările de Jos, a subordonat proiectele sale orientale celui de a diminua puterea Prusiei. Șantierul naval din Crimeea și reorganizarea armatei ruse erau departe de a fi încheiate²⁶⁰. El a înțeles că problema atribuirii Constantinopolului condamna dinainte orice plan de împărțire a Imperiului otoman și, temîndu-se de a fi din nou înșelat de aliatul său, care în cea mai rea dintre eventualități ar fi cîștigat Oceaovul, și-a pus toată influența și forța sa de convingere în slujba păcii²⁶¹. Dar nici rușii, nici austriecii nu mai erau stăpînii mișcării pe care alianța o precipitase.

²⁵⁸ Lavisse—Rambaud, *Histoire générale*, VIII, p. 314; Lodge, *op. cit.*, p. 315 — „Am sosit ieri în faimosul port al Sevastopolului, care într-adevăr e cel mai frumos port pe care l-am văzut. În momentul de față sînt aici 16 vase de linie și fregate, înzestrate cu tot ce este necesar și gata să iasă în larg“. (Iosif al II-lea către Kaunitz, 3 iunie 1787, Beer, *Joseph II, Leopold II und Kaunitz*, p. 265).

²⁵⁹ „Este uimitor ce-a realizat el (Potemkin), într-un timp atît de scurt la Cherson și la Sevastopol, ca și în alte părți ale guvernămîntului său“. (Cobenzl către Kaunitz, *Fontes Rev. Austr.*, II/54, p. 173—174).

²⁶⁰ „Împărăteasa moare de dorința de a reîncepe războiul cu turcii; în această problemă ea nu vrea să asculte de rațiune, căci amorul propriu și norocul ei o orbesc pînă într-atît, încît ea crede că poate singură să facă tot ce vrea, fără ca eu să cooperez și astfel ea își închipuie că poate să facă să dispară toate dificultățile despre care eu am avertizat-o în privința regelui Prusiei și a celui al Franței“. (Iosif al II-lea către Kaunitz, 25 mai 1787, Beer, *Correspondance*, p. 261).

²⁶¹ Cf. rapoartele lui L. Cobenzl în *Fontes Rev. Austr.* II/54, p. 131, 149—155.

²⁶² Ségur, *Mémoires*, vol. III, p. 178—179; Ranke, *Die deutschen Mächte* vol. II, p. 10—11.

Neliniștiți de această demonstrație de forță, turcii nu s-au lăsat totuși intimidați; progresele continue ale Rusiei au deșteptat fanatismul lor adormit, în timp ce exigențele ei neconținute au dus la capăt răbdarea lor. De fapt, abia era aplanat un diferend, că un altul, mai iritant, îi lua locul. La începutul lui 1784, Poarta promulgase în favoarea Principatelor dunărene un hațișerif, care abolea toate contribuțiile în afara unui tribut, ce urma a fi achitat la doi ani, și dădea domnilor asigurarea de a nu fi mazi-liți decât în caz de rebeliune²⁶². În ciuda dispozițiilor acestui act, domnul Țării Românești a fost mazilit în aprilie 1786 și înlocuit prin dragomanul lui capudan-pașa, Nicolae Mavrogheni. Ambasadorul rus, Bulgakov, a făcut o chestiune de prestigiu din restabilirea lui Mihail Șuțu, protejat de curtea sa, și, cum protestul a rămas fără efect, a încercat să provoace opoziția boierilor față de noul domn²⁶³. Poarta și-a menținut hotărârea și, fie că l-a bănuț de înțelegere cu Rusia, fie că a vrut să-și afirme drepturile ei de suveranitate asupra acestei provincii, la sfârșitul aceluiași an l-a mazilit și pe domnul Moldovei, Alexandru Mavrocordat și l-a înlocuit cu Alexandru Ipsilanti. Domnul mazilit, în loc să se ducă la Constantinopol, ca Șuțu, a hotărât să fugă în Rusia²⁶⁴. Refuzul de extrădare al fugarului a fost una din nemulțumirile prin care Turcia a justificat declarația ei de război.

Pe lângă aceasta, Poarta era foarte neliniștită de unelțirile consulilor ruși în Principate. După o rezistență îndârjită ea a concedat guvernului rus dreptul de a stabili un viceconsulat la Iași. „Adevărați ațîțatori“, consulii ruși nu se ocupau decit cu țesutul intrigilor și cu stîrnirea tulburărilor²⁶⁵.

La aceste cauze de conflict s-au adăugat tulburările din Caucaz. După moartea lui Nadir Șah și destrămarea imperiului său, turcii au încercat să recucerescă Georgia, dar s-au lovit de rezistența Rusiei care luase sub protecția ei pe hanul acestei țări, Heraclius. De mult timp, rușii căutau să pună piciorul în Georgia pentru a-și consolida frontierele lor meridionale și pentru a se pune la adăpost de triburile războinice din Caucaz. La înțelegerea lor cu georgienii, turcii au răspuns printr-un acord cu leșghierii din Daghestan pe care îi lansară asupra Georgiei. Au fost făcuți numeroși robi, trimiși apoi la Constantinopol. Pașa de Akhiska fiind desemnat drept instigatorul incursiunii, împărăteasa a cerut destituirea și pedepsirea lui. Sub presiunea opiniei populare, Poarta l-a acoperit și i-a lăudat inițiativa. Aceste evenimente au dat un nou impuls exaltării religioase care nu încetase să crească între musulmani după anexarea Crimeii și ele explică succesul obținut de dervișul Imam-Man-sur. Prezentîndu-se ca inspirat de Dumnezeu, el a predicat în Caucaz războiul sfînt împotriva necredincioșilor și a strîns în scurt timp 80.000 de luptători fanatici²⁶⁶.

²⁶² Sturza, *Acte și documente*, vol. I, p. 195—201.

²⁶³ Iorga, *Acte și fragmente*, vol. II, p. 205—208; Hurmuzaki, *Supl.* I, 3, p. 36—39, vol. X, p. 25; Depeșa lui Ludolf, 17 febr. 1787.

²⁶⁴ Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 215—217.

²⁶⁵ Zinkeisen, VI, p. 514. Hurmuzaki, *Sup.* I³, p. 107. *Supl.* I², p. 2—5, 8—9.

²⁶⁶ Ranke, *Die deutschen Mächte*, vol. II, p. 4—5.

În această stare de spirit, călătoria întreprinsă de Ecaterina a II-a în sudul imperiului ei și invitația adresată Porții de a trimite o ambasadă la Cherson pentru a o saluta pe împărăteasă au apărut la Constantinopol ca provocări directe. Poarta a răspuns continuînd mai energic pregătirile ei de război. Hassan-pașa a fost rechemat din Egipt, unde fusese trimis pentru a-l supune pe Ali bey, sultanul a deschis caseta sa personală și ulemalele au pus la dispoziție vistieriei o parte din veniturile moscheilor. Flota a fost concentrată în vederea unei acțiuni în Marea Neagră și treizeci și unu de vase au fost puse în construcție. Cetățile de la Dunărea de Jos și Nistru, puse în stare de apărare de ingineri francezi, au primit întăriri considerabile²⁶⁷. Apelul la războiul sfînt a făcut să alerge spre capitală voluntari din toate colțurile imperiului. Beii din Algeria și din Maroc ei înșiși s-au pus la dispoziția Porții. În toate părțile imperiului s-a produs o deșteptare a spiritului fanatic și războinic al vechilor musulmani. Ura împotriva necredincioșilor devenise atît de amenințătoare încît Bulgakov a trebuit să-i sfătuiască pe negustorii ruși să se pună în siguranță. Cea mai mare parte a lor și-au lichidat în pierdere afacerile și s-au înapoiat în Rusia. La Sinope s-a produs o încăierare între populație și mateloții unui vas rus, iar consiliul de la Smirna și din Crimeea n-au scăpat decît cu greu de mînia populară. Pretențiile necontenite și iritante ale rușilor au dus la capăt răbdarea turcilor și au făcut imposibilă orice soluție pacifică, în momentul în care reprezentanții Austriei și Franței se flatau să salveze pacea.

La întoarcerea lui de la Sevastopol, Bulgakov a prezentat Porții ultimele condiții ale Rusiei. Ele fuseseră fixate la Cherson de comun acord cu reprezentanții împăratului, care le vedeau acceptabile pentru Poartă și promiteau să le susțină. Rusia cerea: un firman care interzicea pașei de Akhiska de a tulbura în vreun fel pe Heraclius; garanții împotriva incursiunilor în teritoriul rus ale tătarilor din Cuban și a atacurilor corsarilor africani împotriva vaselor ruse, confirmarea privilegiilor Moldovei și Țării Românești; retragerea în interiorul țării a cazacilor zaporojeni de la Oceanul²⁶⁸. Atitudinea rezervată a împăratului și foamea care amenința Rusia n-au întîrziat să-și arate efectul: zelul războinic al împărătesei s-a răcit de îndată ce ea a ajuns în vechile provincii ale imperiului ei.

Divanul nu mai voia să audă de o înțelegere. Partidul războiului se impuse. După pierderea Crimeii, posesiunea Georgiei apărea ca bulevardul Islamului împotriva împietărilor continue ale puterii ruse. Marele vizir Iusuf pașa vedea în șantierul naval din Crimeea și în dezvoltarea flotei ruse o primjdie care trebuia să fie îndepărtată, înainte de a deveni prea amenințătoare. Poarta răspunse deci la condițiile Rusiei printr-un ultimatum ai cărui termeni nu lăsau îndoială asupra dorinței turcilor de a restrînge libertatea de navigație și de a recupera Crimeea. La 15 august, Bulgakov a fost chemat la divan și somat să ia în scris angajamentul Curții sale de a renunța la toate preten-

²⁶⁷ Ségur, *Mémoires*, III, p. 129—130.

²⁶⁸ Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787, în *Fontes Rer. Austr.* II/54, p. 156—158, Iorga V, p. 38.

țiile asupra Georgiei, de a revoca pe consulii de la București, Iași și Alexandria și de a lăsa să fie inspectate toate vasele ruse care treceau prin Dardanele. Ambasadorul ceru un răgaz pentru a informa Curtea rusă, dar momentul trecuse pentru expediențele diplomatice și el a fost condus la Edicule (Șapte-Turnuri). Războiul era declarat oficial²⁶⁹.

Într-un manifest adresat la 25 august puterilor prietene, Poarta a justificat această măsură prin reclamațiile neconținute ale Rusiei și prin violările tratatului de la Kuciuk-Kainargi și a convențiilor complementare, ca ocuparea Georgiei, interdicția impusă locuitorilor Ocekovului de a-și extrage sarea din Crimeea, refuzul de a-l extrăda pe domnul Moldovei, intrigile consulilor stabiliți în Principatele dunărene și în insulele Arhipelagului și tratamentul aplicat negustorilor și vaselor de comerț turcești²⁷⁰. Trimisul Prusiei, care împinsese energic spre război, a remarcat că nu exista nici un cuvânt neadevărat în manifestul Porții: „Justiția însăși era cea care expunea abuzurile opresorilor ei”²⁷¹.

Deși nu recomandase războiul, iar răscoala din Țările de Jos făcuse situația lui foarte delicată, împăratul a recunoscut *casus foederis* de îndată ce a aflat de declarația de război²⁷². El era ferm convins de neputința Imperiului otoman de a opune rezistență eficientă presiunii Rusiei, a cărei putere o supraestima. Neputînd să împiedice dezmembrarea Imperiului otoman, Iosif al II-lea considera prudent să rezerve viitorul și să nu priveze țara lui de beneficiile unei eventuale împărțiri.

După eșecul proiectului de schimb, Iosif al II-lea a încercat să introducă în Țările de Jos aceleași reforme pe care mama lui le impusese în domeniile ereditare. El voia ca, prin extinderea ulterioară a acestui sistem în Ungaria și în Transilvania, să dea mai multă uniformitate și coeziune diverselor sale state. Tendințele ultramontane ale clerului belgian, autonomia provinciilor și privilegiile stărilor îi apăreau ca incompatibile cu exigențele unei puteri moderne. Pentru a insufla clerului, mai supus autorității Sfântului Scaun, decît puterii temporale, obligația elementară a ascultării față de stat, Iosif al II-lea și-a asumat sarcina de a-l forma prin grija statului. El a fundat la Louvain un seminar și a transferat la Bruxelles, sub ochii regenților, univer-

²⁶⁹ Ranke, *op. cit.*, II, p. 15—18; Iorga, V, p. 51—53; Zinkeisen, VI, p. 625—626.

²⁷⁰ Traduzione del manifesto dato dalla Porta per la dichiarazione della guerra fra ella e la Corte di Russia, 25 august 1787 (Cf. Hurmuzaki, Supl. I², p. 46).

²⁷¹ Depeșa lui Diez din 10 sept. 1787, în Zinkeisen, VI, p. 630, nota 1.

²⁷² Scrisoarea lui Iosif al II-lea către Ecaterina a II-a din 30 august: „Sînt gata să-i dovedesc prin toate mijloacele posibile că mi-am însușit în întregime cauza ei”. Arneth, p. 299. Răspunsul Ecaterinei a II-a din 11 septembrie: „Am fost mai puțin mirată..., decît mișcată de graba vie și sinceră cu care M.V.I. a venit în întâmpinarea oricărei cereri pe care angajamentele noastre respective îmi permiteau să i-o prezint” (Arneth, p. 300).

sitatea de la Louvain, „perla Brabantului“ și bastionul ultramontanismului. Rezistența încercată de arhiepiscopul de Malines și de nunțiu a fost zdrobită fără milă.

Reforma administrativă, judiciară și fiscală a fost înfăptuită în același timp cu cea a clerului. Prin ordonanțele din 1 ianuarie 1787, Iosif al II-lea a stabilit o jurisdicție uniformă cu două curți de apel și, deoarece justițiabilii au boicotat noile tribunale, el a abolit vechile jurisdicții clericale, urbane și senioriale. Fără a fost apoi împărțită în nouă cercuri administrative, care nu corespundeau exact limitelor vechilor provincii și care au fost supuse autorității intendenților numiți de Viena. În sfârșit, pentru a face față cheltuielilor noii administrații, subsidiile reînnoite periodic au fost transformate în impozite obișnuite și percepute fără asentimentul prealabil al stărilor. Iosif al II-lea abolea astfel printr-o trăsătură de condei instituțiile, obiceiurile și privilegiile cărora flamanzii și valonii le erau prea atașați pentru ca un conflict să nu izbucnească în chip fatal²⁷³.

Luind conducerea mișcării de opoziție, stările din Brabant au declarat ordonanțele contrare chartei lor, la *joyeuse entrée*, și au remis regenților un protest. O agitație a precipitat evenimentele și i-a determinat pe regenți, care nu aprobaseră politica autoritară a împăratului, să suspende executarea ordonanțelor (30 mai). „Decis să forțeze lucrurile orice ar fi“ și să sacrifice „ultimul om și ultimul său ban“ pentru a-și îndeplini voința²⁷⁴, împăratul, care se găsea atunci în Crimeea, a dat ordin să se trimită un corp de armată în Țările de Jos și a grăbit reîntoarcerea lui la Viena.

El era cu atât mai hotărât să acționeze cu cât voia să dea un exemplu pentru Ungaria și Transilvania, destinate să fie supuse aceleiași regim. De aceea regenții fură dezavuați și rechemați, iar conducerea încredințată generalului Murray. La refuzul stărilor de a plăti subsidiile, împăratul a amenințat cu închiderea casierilor publice, obligându-i astfel pe militari să se întrețină pe seama locuitorilor²⁷⁵. El i-a chemat la Viena pe delegații stărilor generale și le-a ordonat să asculte fără murmur ordinele sale. Declarația de război l-a obligat însă să revină asupra măsurilor și să recheme trupele. Un calm aparent a fost restabilit și în primăvara anului 1787 regenții reveniră în funcție. Dar, cum cauzele nemulțumirilor continuau să existe, revolta fățișă n-a fost decît amînată. Politica de centralizare a lui Iosif al II-lea era iremediabil compromisă de războiul din Orient.

Eșecul lui Iosif al II-lea în Țările de Jos a fost agravat de succesul obținut în același moment de Frederic-Wilhelm al II-lea în Olanda. Burghezia comercială și industrială, pătrunsă de ideile filozofilor francezi, era în conflict deschis, din timpul războiului, cu familia de Orania, reprezentanta ten-

²⁷³ Lodge, *op. cit.*, p. 318; Ranke, *Die deutschen Mächte*, II, p. 19 și urm.

²⁷⁴ Iosif al II-lea c. Kaunitz, Beer, p. 269 — H. Pirenne, *Histoire de la Belgique*, ed. a 2-a, Bruxelles, 1926, vol. V, p. 419 și urm.

²⁷⁵ Același către același, 25 mai 1787, Beer, p. 263.

dințelor conservatoare și a alianței cu Anglia. Rivalitatea dintre cele două partide, republican și oranist, s-a dublat în chip fatal cu o luptă anglo-franceză pentru influență. Sprijinit cu abilitate de Vergennes, partidul republican a reușit să desprindă Olanda în 1779 de alianța cu Anglia și să determine semnarea în 1785 a unui tratat de alianță cu Franța. Întăriți prin această alianță, republicanii au încercat să restrângă puterea stathouder-ului. În 1786, ei l-au privat de atribuțiile de comandant al trupelor și de căpitan general. În anul următor, ei au desemnat o comisie de cinci membri pentru a asuma conducerea treburilor țării. Despuiat de orice autoritate reală, Wilhelm al V-lea s-a retras la castelul din Loo și a făcut apel la Frederic-Wilhelm al II-lea, cumnatul său, care, după o somație adresată olandezilor de a-l reintegra pe stathouder în toate demnitățile sale, a invadat Olanda. Franța, absorbită de dificultățile ei financiare, a asistat impasibilă la marșul triumfal al armatei prusiene, la înfrângerea republicanilor și la restabilirea stathouderatului. Aceste evenimente constituiau un succes atât pentru Anglia cât și pentru Prusia. Succesul a fost pecetluit prin încheierea unei triple alianțe între Prusia, Anglia și Olanda (Loo, 13 iunie 1788), cu scopul proclamat de a salvagarda pacea și cu cel real de a se opune eventualelor extinderi teritoriale ale celor două curți imperiale²⁷⁶. Astfel, în momentul în care Rusia și Austria se angajau în războiul din Orient, desfășurările căpătau în Occident o turnură care trebuia să exercite cea mai mare influență asupra soartei campaniei.

Începutul campaniei a fost ezitant și confuz, pentru că beligeranții erau tot atât de nepregătiți ca și în 1786. Turcii, e drept, stabiliseră magazii pe Dunăre și strânseseră acolo provizii și muniții pentru un război îndelungat; flota era în stare bună și banii nu lipseau, dar, în ciuda marelui număr de trupe mobilizate, ei nu au putut să concentreze în Principatele dunărene mai mult de 30.000 de oameni. La fel de indisciplinate ca și în trecut, contingentele asiatice veneau și plecau după placul lor. Anatolia, care furniza cele mai bune trupe, pierduse prin contactul cu apusenii fanatismul lor religios. Ienicerii din Kars și Erzerum au refuzat să meargă împotriva rușilor, iar spahiii feudatari s-au abținut în mare număr. Milițiile nu s-au mai ridicat în masă decât în 1788, când războiul sfânt a fost proclamat. Dacă declarația de război n-a fost urmată de o catastrofă e pentru că rușii și austriecii n-au știut să profite de ocazie²⁷⁷.

Armata rusă a fost surprinsă în plin proces de reorganizare. Potemkin introdusese mari schimbări în întreținerea trupelor, dar, lipsit de talent și de cunoștințe militare, el n-a putut găsi remedii lipsei de uniformitate în manevre. Neinspectați de generali, coloneii au stabilit fiecare tactica sa pro-

²⁷⁶ Ranke, *op. cit.*, II, p. 77 și urm.; Lodge, *op. cit.*, p. 320—324.

²⁷⁷ Iorga, V, p. 55 și urm.; Zinkeisen, VI, p. 635—636; Hurmuzaki, Supl. I², p. 49.

prie²⁷⁸. Construcția flotei și a șantierelor navale erau departe de a fi terminate; serviciul sanitar și cel de intendență erau defectuoase. Armata ducea lipsă de muniții, generalii erau geloși unul pe altul pînă a face imposibilă o acțiune concordantă. Rumianțev, gelos pe Potemkin, nu voia să întreprindă nimic decît dacă întreaga acțiune îi era încredințată²⁷⁹. Mai mult, în 1787, foametea a bîntuit în provinciile cele mai fertile ale Rusiei²⁸⁰.

Armata austriacă, mai bine pregătită, ducea lipsa unui adevărat comandant suprem și a unui plan de campanie precis și unitar. Tulburările din Țările de Jos și din Ungaria imobilizaseră o parte a trupelor în timp ce divergențele de păreri dintre împărat și cancelar paralizau forța ofensivă a celorlalte²⁸¹. Iosif al II-lea avea ochii fixați asupra Adriaticii și voia să atace Belgradul; Kaunitz, mai atent în a-i supraveghea pe ruși, privea spre Marea Neagră și sfătuia să se acorde atenție Principatelor române. Pentru a concilia cele două puncte de vedere și pentru a pune bogatele provincii de la frontieră la adăpost de incursiunile inamice, forțele austriece au fost eșalonate de-a lungul graniței, de la Hotin la Adriatică.

Campania a început printr-o tentativă a flotei turce împotriva Kinburnului. Ea a fost respinsă de Suvorov (oct. 1787). Turcii proiectaseră un atac general de-a lungul întregii frontiere meridionale a Rusiei, de la Ocaikov pînă la Astrahan, cu participarea armatei de uscat și a flotei, a tătarilor din Bugeac, a cerchezilor, a leghienilor și a abhazilor din Caucaz. Dar efortul lor s-a epuizat în atacuri parțiale și izolate pe care rușii le-au respins cu ușurință. Eșecul emirului Imam-Mansur a închis turcilor accesul Cubanului; înfrîngerea flotei lor în fața Kinburnului le-a închis drumul Crimeii. Asigurați prin înlăturarea primejdiei de a fi atacați din spate, rușii au putut să îndrepte efortul împotriva Ocaikovului, principalul obiectiv al războiului.

Intervenția împăratului a dat campaniei din 1788 o amploare și o importanță de la care erau de așteptat rezultate decisive. Mobilizată de la 4 septembrie 1787, armata austriacă cu un efectiv de 300.000 de oameni, a fost îndreptată, fără declarație prealabilă de război, spre frontiera otomană. Dar în loc de a concentra trupele pentru a da o lovitură decisivă, împăratul le-a împărțit în șase corpuri și le-a dispus astfel pentru a acoperi frontiera, lungă de două sute de leghe²⁸². El spera că rușii vor înainta rapid, ca în războiul precedent, pînă la Dunăre și atunci trupele austriece nu vor avea decît să între în posesia teritoriilor pe care Curtea de la Viena

²⁷⁸ Cobenzl către Iosif al II-lea, 25 aprilie 1787 în *Fontes Rev. Austr.*, II/54, p. 131; Cf. p. 168.

²⁷⁹ Hurmuzaki, Supl. I³, p. 84.

²⁸⁰ *Fontes Rev. Austr.*, II/54, p. 188.

²⁸¹ Beer, *Orientalische Politik Österreichs*, p. 91—92.

²⁸² Armata principală, comandată de împărat, asistat de Lascy, s-a concentrat în apropiere de Peterwardein; a doua, sub Carol de Lichtenstein, la Dubovița; a treia, sub contele Mitrovsky, în Slovenia pe Sava; a patra, sub Wartensleben, în Banat; a cincea, sub Fabri în Transilvania, a șasea sub prințul de Coburg în Galiția (Marczali, *op. cit.*, III, p. 461).

și le adjudecase. După planul statului major austriac, pe care prințul de Ligne fusese însărcinat să-l facă adoptat și de ruși, armata rusă comandată de prințul Potemkin trebuia, după luarea Oceaovului, să se stabilească pe Dunăre, în timp ce a doua armată rusă, pusă sub comanda lui Rumiantsev, trebuia să blocheze Benderul și să înlesnească prin aceasta operațiile austriece împotriva Belgradului, Orșovei și Vidinului. Dar asediul Oceaovului s-a prelungit pînă în luna decembrie și austriecii fură în curînd singuri să ducă tot greul războiului.

După ce au încercat în zadar să ocupe Belgradul prin surprindere, împăratul a declarat război Porții (9 februarie 1788) și a preluat personal comanda armatei.

Ocuparea Sabăczului (24 aprilie 1788) îi deschidea drumul Belgradului care, lipsit de trupe, ar fi fost ușor de luat, dar statul său major l-a sfătuit să nu întreprindă acțiunea sub motiv că pregătirile nu erau încă încheiate. Două luni mai târziu, după ce toate dispozițiile fuseseră luate, statul-major n-a mai îndrăznit să încerce trecerea Savei din cauza apropierii marelui vizir²⁸³. Decimată în plus de privațiuni și epidemii, armata austriacă a fost obligată la defensivă.

Împăratul nu avea de partea lui nici armata, nici poporul. El se angajase într-o aventură, călăuzit exclusiv de o idee politică. Supușii săi germani nu înțelegeau nimic din proiectele sale de hegemonie în Adriatica și, fără a mai vorbi de români și de slavii din monarhie ale căror simpatii se îndreptau într-altă parte, ungurii nu înțelegeau să contribuie la consolidarea unei puteri care amenința drepturile și privilegiile lor naționale. Armata austriacă nu era decît un organism inert pe care nici un ideal religios sau național nu o înflăcăra. Animat personal de cele mai nobile sentimente, Iosif al II-lea n-a putut comunica, nici măcar anturajului său, dragostea și zelul său pentru măreția monarhiei. În afara de aceasta, el nu era un general de valoare²⁸⁴. Lașcy, colaboratorul său cel mai stimat, excela în manevre și disertații savante, dar n-a câștigat niciodată o bătălie. Singurul general care ar fi putut să-și conducă soldații, Laudon, a fost ținut deoparte și împiedicat să dea măsura talentelor sale.

Încurajat de inacțiunea inamicului, marele vizir Iusuf Pașa a luat ofensivă. În fruntea unei armate adunate în împrejurimile Sofiei, el a trecut Dunărea la Orșova și, străpungînd linia austriacă la Schupanek, a invadat

²⁸³ Iosif al II-lea aruncă întreaga responsabilitate pentru aceste greșeli asupra generalilor săi: „A fost necesar un efort al rațiunii pentru ca dorința și voința mea să se plece și pentru a uita dispozițiile mele pentru cele ale altora; dar ce poate voința unuia împotriva celei a tuturor? Și ce fel de ajutor poți să aștepți de la oameni pe care îi faci să acționeze împotriva convingerilor lor? Ei se retrag și te lasă în încurcătură și nu-și fac decît strict obligațiile lor, iar singur nu poți să faci și să prevezi totul”. (Lui Kaunitz, 27 mai 1788, Beer, *Correspondance*, p. 291).

²⁸⁴ „Trebuie să spun cu durere că n-am găsit nici voință, nici energie în generalii noștri. Toți sînt desperați că trebuie să meargă la război; ei ar vrea să stea tihniți acasă, și nimeni nu merge decît dacă-l împingi și dacă ești acolo”. (Iosif al II-lea către Leopold de Toscana, 13 mai 1788. Arneht, *Joseph II. u. Leopold*, 13 mai 1788).

Banatul. Trupele imperiale, luate pe la spate, au fugit în dezordine, lăsând inamicului cea mai frumoasă parte a acestei provincii a cărei colonizare și punere în valoare costase cincizeci de ani de eforturi și sume enorme²⁸⁵. Împăratul alergă la Semlin cu 20.000 de oameni pentru a-i aduna pe fugari și a opri pe inamic, dar fu bătut la Slatina (14 sept.) și obligat să se retragă la Lugoj. Armata austriacă fu cuprinsă de o panică atât de mare încât a fost de ajuns o falsă alarmă pentru a risipi în noaptea de 20 spre 21 septembrie toată tabăra imperială. Au fost abandonate convoaiele, tunurile, pînă și trăsurile împăratului. Panica a cuprins populația, astfel că toți locuitorii de la Caransebeș la Timișoara au fugit. Arzînd în drumul lor locuințele și recoltele, luînd vitele, omorînd sau robînd pe locuitori, turcii au străbătut nestingheriți regiunea, pînă la apropierea iernii, cînd s-au retras peste Dunăre²⁸⁶. Împăratul, după ce a strîns la Semlin resturile armatei sale, s-a înapoiat la Viena, atins de moarte de febră și disperare (5 dec.). Se terminase cu prestigiul armatei austriece la a cărei reorganizare el consacrase cei mai frumoși ani ai vieții sale. Nici ocuparea Hotinului (19 sept. 1788) și înaintarea prințului de Coburg în Moldova, nici succesul marelui Laudon pe Sava n-au mai putut ridica moralul și creditul armatei austriece. Campania din 1788, începută sub cele mai favorabile auspicii, s-a terminat printr-un dezastru ireparabil pentru Austria.

Mai puțin ambițioși din calcul și din necesitate, rușii și-au mărginit eforturile la asediul Ocaekovului. Această cetate, una dintre cele mai puternice ale Imperiului otoman, prezintă pentru ruși un interes deosebit, pentru că ea controla gurile Bugului și Niprului și drumurile care legau Crimeea cu fortărețele de la Dunărea de Jos; pe lângă acestea, cucerirea ei înțregea achizițiile precedente făcute în detrimentul tătarilor. Neîndrăznind să ia cu asalt această cetate, apărată de o garnizoană puternică, comandată de bravul Ali pașa de Ismail, Potemkin s-a hotărît să o încercuiască și să o cucerească prin foame. Asediul, mai mult politic decît militar, s-a prelungit pînă la 17 decembrie cînd, la capătul resurselor, garnizoana a capitulat.

Încercarea Porții de a salva cetatea printr-o diversiune navală a oferit rușilor ocazia de a cîștiga o a doua victorie, comparabilă cu cea de la Ceșmé. Voind să-i ajute pe asediați, kapudan pașa a intrat în limanul Niprului cu circa 60 de corăbii, dintre care 17 vase de linie și 14 fregate. Flota rusă, compusă din trei vase de linie și dintr-un număr de mici nave comandate de corsarul englez Paul Jones și de prințul de Nassau-Siegen, se găsea între Kinburn și Ocaekov, protejînd pe asediatori și blocînd portul. Deși flota rusă era în inferioritate și bateriile de la Kinburn, blocate de navele ruse, nu puteau să tragă, kapudan pașa nu a îndrăznit să anga-

²⁸⁵ Ranke, *Die deutschen Mächte*, vol. II, p. 50; Marczali, *op. cit.*, vol. III, p. 470 și urm.

²⁸⁶ Iosif al II-lea către Kaunitz, în Arnerth, p. 307—320; Zinkeisen VI, p. 650—651.

jeze bălăia: el nu avea încredere în zelul și abilitatea ofițerilor care comandau sub ordinele sale²⁸⁷. După câteva ciocniri, în cursul cărora pierdu mai multe vase, el a voit să iasă în larg, dar bateriile lui Suworov i-au barat trecerea prin strâmtoarea Kinburn, în timp ce flota rusă îl urmărea. Prinsă între două focuri, flota turcă a fost distrusă aproape în întregime.

Campania din 1788 se încheia deci prin două succese cu atât mai strălucite²⁸⁸ pentru ruși, cu cât ei au trebuit să facă față unui atac prin surprindere din partea Suediei. Gustav al III-lea, amintindu-și că era aliatul Turciei, a adresat la 1/12 iulie sub forma unui ultimatum „nota cea mai amenințătoare, cea mai lipsită de măsură și propuneri atât de imperioase și de nepotrivite, încât ele păreau lipsite de rațiune”²⁸⁹. El cerea curții Rusiei să-și pedepsească ministrul de la Stockholm, să cedeze Suediei Finlanda și Carelia și să încheie pace cu Turcia pe baza tratatului de la Kuciuk-Kainargi²⁹⁰. Deși Petersburgul era descoperit, împărăteasa a ridicat mânușa ce-i fusese aruncată. Gustav al III-lea n-a știut să profite de ocazie. În loc să meargă direct asupra capitalei ruse, el a pierdut șase săptămâni cu asediul unei cetăți fără importanță la frontiera cu Finlanda, dar, după ce o cucerise, un complot al ofițerilor și intervenția Danemarcei l-au silit să se întoarcă în Suedia. Bătălia navală care avu loc la 17 iulie la Hogland rămase indecisă: fiecare beligerant își atribui victoria. Gustav al III-lea n-a fost salvat decât prin liga anglo-prusiană care impuse Danemarcei o declarație de neutralitate. Consolidându-și autoritatea prin lovitura de stat de la 20 februarie 1789, Gustav al III-lea reluu războiul împotriva Rusiei. Flota sa suferi la 14 august 1789 o mare înfrângere la Svensk-Sund, iar la 17 martie 1790 o alta la Viborg. Revanșa pe care el și-o luă în iunie prin victoria de la Svensk-Sund nu schimbă cu nimic situația. Suedia era epuizată, iar regele din ce în ce mai preocupat de evenimentele din Franța. Pacea de la Verelă puse capăt diversiunii suedeze (14 august 1790)²⁹¹.

²⁸⁷ Eton, *Tableau*, I, p. 121; Paul Jones, *Mémoires*, 2 vol., Londra, 1843, vol. II, p. 15.

²⁸⁸ Zinkeisen, VI, p. 654—656.

²⁸⁹ Ségur, *Mémoires*, III, p. 417.

²⁹⁰ *Declarația M. S. Regelui Suediei*, 1788, din 21 iulie, justifică astfel nota din 1 iulie și declarația de război: „Ministrul împărătesei (contele Razumovski) încerca prin uneltiri ascunse, prin declarații și prin acțiunile sale să trezească acel spirit de dezunire și anarhie pe care regele a avut fericirea să-l înăbușe la începutul domniei sale și pe care împărăteasa îl ațitase și-l tocmise cu atâta grijă. Și în timp ce contele Razumovski încerca astfel să turbure liniștea internă a statului și să schimbe caracterul sacru al unui ministru al păcii într-unul de tulburător al păcii publice, el îndrăznea să atribuie regelui în relațiile sale cele mai ostile planuri față de Rusia”. În al doilea rând: „Suedia care, unită printr-un vechi și permanent tratat cu Poarta otomană, încheiat încă din 1739, e obligată prin acest tratat să nu-și abandoneze un arț de vechi aliat”. În sfârșit: „Majestatea Sa e gata de pace, cu condiția ca împărăteasa să-i ofere una onorabilă, iar regelui să-i fie admis și asigurat să ofere Porții otomane o pace sigură și stabilă” (p. 5—10). Cf. *Observations et éclaircissements historiques sur la déclaration de S.M. le roi de Suède en date de Helsingfors, du 21 juillet 1788*, f.d. și l. — Bilbassoff, *op. cit.*, p. 441—442, 448—449.

²⁹¹ Lavisse—Rimbaud, *Histoire générale*, VIII, p. 320—325.

Această diversiune a influențat sensibil războiul ruso-turc, mai ales în 1788. Țarina a trebuit să ia o parte din trupele ei din sud pentru a le trimite în Finlanda și să renunțe la proiectul unei noi expediții navale din Baltica în Mediterana.

Cu mult mai neliniștitoare pentru cele două curți imperiale a fost atitudinea Prusiei. Încă din august 1788, Iosif al II-lea fusese anunțat prin două scrisori, interceptate, ale cabinetului din Berlin către Diez, ministrul Prusiei la Constantinopol, de ceea ce avea să se numească „planul Herzberg”²⁹². Acest plan consta în garantarea, împreună cu Franța și Anglia, a menținerii Imperiului otoman în Peninsula Balcanică, la sud de Dunăre și de Unna, Poarta fiind obligată să cedeze împăratului Moldova și Țara Românească, împărătesei Ocakovul și Basarabia.²⁹³ În schimbul acestor achiziții, Rusia avea să abandoneze Suediei o parte din Finlanda, în timp ce Austria ar fi restituit Poloniei, Galiția. La rîndul lor, Suedia și Polonia trebuiau să cedeze Prusiei, prima Pomerania, a doua orașele Danzig și Thorn. Hertzberg spera să dobîndească adeviziunea Porții la acest plan, demonstrîndu-i imposibilitatea de a rezista mult timp eforturilor conjugate a două puteri ca Austria și Rusia și avantajul de a cîștiga securitatea și liniștea altor posesiuni ale ei prin sacrificarea voluntară a cîtorva triburi de tătari și a două provincii capabile cel mult să îmbogățească cîteva familii grecești și cîteva demnitari ai seraiului²⁹⁴. Invadarea Banatului a luat Prusiei orice speranță de a face planul ei acceptat de către Poartă. Hertzberg a propus atunci un aranjament care urmărea să dea Prusiei posibilitatea de a decide asupra momentului și condițiilor păcii. Dar Turcia nu consimțea o meditație obligatorie decît dacă Prusia semna un tratat de alianță defensivă și ofensivă și ataca imediat Austria și Rusia. În ciuda stăruințelor lui Diez, care fără o intervenție nu credea în realizarea planului Hertzberg, cabinetul de la Berlin a respins propunerea Porții. Foarte mîndru de succesul lui în Olanda, Frederic—Wilhelm al II-lea se simțea arbitru politiciei europene și sigur de a profita fără nici un foc de războiul turc, indiferent de sfîrșitul lui²⁹⁵. El visa să lărgească liga de la Loo prin intrarea Suediei, Poloniei și Turciei și pînă la Belgia răscolată și Ungaria independentă. Împăratul se simțea pierdut în eventualitatea unui război dublu cu Turcia și Prusia și se declara gata să renunțe la alianța cu Rusia decît să-și asume un astfel de risc²⁹⁶. Încă din luna august 1788, el sondă curtea Rusiei asupra posibilității unei păci comune cu Turcia. Asigurările Rusiei care se angaja, în ca-

²⁹² Iosif al II-lea către Kaunitz, 26 aug. 1788, în Arneth, p. 306.

²⁹³ Herzberg către Diez, 24 nov. 1787, în Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 226. Cf. *Ibidem*, p. 227—228.

²⁹⁴ Frederic — Wilhelm al II-lea către Diez, 3 aprilie 1788, *Ibid.*, p. 234—235, 237; R. Krael, *Graf Hertzberg als Minister Friedrich Wilhelms II*, Berlin, 1899, p. 36.

²⁹⁵ Zinkeisen, VI, p. 712—721.

²⁹⁶ Scrisorile lui Iosif al II-lea către Kaunitz, din 26 aug. și 17 nov 1788, în Arneth, p. 306, 316, 326.

zul unui atac al Prusiei, să-și susțină aliatul cu toate forțele ei ca și zelul războinic al noului sultan Selim al III-lea au determinat Austria să continue războiul²⁹⁷.

Campania din 1789 avea să permită de altminteri aliaților să releve limpede problemele lor. Prințul de Coburg a încheiat cucerirea Moldovei. Marele vizir Cara—Mustafa care încercase să treacă Dunărea la Măcin, a fost respins la Măxineni, de un corp de armată rus și urmărit pînă la Galați, care a fost ars. Cu toate acestea, prințul de Coburg, amenințat de o armată turcă venind de la Brăila, a făcut apel la Suvorov care a sosit în grabă la Bîrlad, cu 6.000 de oameni și a risipit armata turcă la Focșani (1 august), apoi a zdrobit la Mărtinești pe Rîmnicean armata noului mare vizir Kuciuk-Hasan, cu un efectiv la 100.000 oameni. Aceste două victorii au zguduit încrederea turcilor și au fost urmate de o serie de alte succese strălucite. Mareșalul Laudon forța Belgradul să capituleze (8 octombrie), cucerii apoi Semendria și Passarowitz (6 noiembrie). Apoi pe Nistru, Potemkin a luat Akkermanul (sfîrșitul lui septembrie) și Benderul (14 noiembrie) apoi mersese să-și stabilească cartierul de iarnă la Iași. Întreaga Moldovă și Țara Românească în afară de Giurgiu, erau în mîinile aliaților²⁹⁸.

Dar recrudescența tulburărilor în Țările de Jos și agitația crescîndă din Ungaria, deșteptarea Poloniei și atitudinea din ce în ce mai neliniștitoare a Prusiei și Angliei au anulat practic efectele acestor victorii. În Țările de Jos pacificarea din 1788 nefiind fondată pe o reconciliere sinceră a suveranului și a supușilor săi, elementele de opoziție trebuiau să ridice capul la prima ocazie. Cum starea a treia din Brabant refuzase în 1789 votarea subsidiilor, Iosif al II-lea a încercat să-i pună în minoritate pe epozanți conferind dreptul de reprezentare mai multor orașe care nu-l aveau. Statele generale, încurajate de exemplul adunării de la Versailles, refuzară să recunoască o măsură asupra căroră nu fuseseră consultate. Împăratul s-a decis să dizolve statele recalcitrante și a inaugurat o politică de represiune nemiloasă. Revocarea amnistiei a aruncat în afara frontierei numeroși suspecți care au găsit la Berlin și la Haga o ospitalitate grăbită să se manifeste. Ei organizară aici revoluția. În octombrie, două mii de emigranți au trecut frontiera Brabantului. Hainaut, Naumurois și Limbourg s-au răsuculat, trupele imperiale s-au retras în debandadă în Luxemburg. Statele generale reunite în ianuarie 1790 au proclamat crearea Statelor Belgiene Unite și au redactat o constituție federală. Prusia s-a arătat gata să recunoască noua republică și să pună la dispoziția ei ofițeri pentru a-i organiza trupele. Țările de Jos, cu excepția Luxemburgului, păreau pierdute definitiv pentru Austria.²⁹⁹

Activitatea reformatoare și centralizatoare a lui Iosif al II-lea era pe

²⁹⁷ Cobenzl către Iosif al II-lea, 24 mai 1788, *Fontes Rer. Austr.*, II/54, p. 263.

²⁹⁸ Hurmuzaki, Supl. I³, p. 91—93; Iorga, V, p. 79—81.

²⁹⁹ H. Pirenne, *Histoire de la Belgique*, vol. V, p. 469—471, 479.

punctul să declanșeze în Ungaria o revoluție și mai primejdioasă decât în Țările de Jos. Opoziția de interese și conflictul de rase au asigurat nobilimii amenințate în privilegiile ei și clerului supus fără voia lui controlului de stat o bază formidabilă de rezistență. Mai degrabă decât să fie germanizat sub un guvern absolut, fie și luminat, poporul ungar era gata să facă cauză comună cu seniorii săi feudali. Apropierea frontului și alianța nemulțumităților cu Prusia făcea insurecția ungară și mai de temut³⁰⁰.

În Polonia s-a format un mare partid care a voit să profite de criza orientală pentru a reforma constituția și a înlătura protectoratul rus. Prusia s-a grăbit să ofere sprijinul și alianța ei pentru a menține siguranța și independența Poloniei. La 29 martie 1790 un tratat de alianță și de garanție a fost semnat între Polonia și Prusia. Fără a fi desemnată explicit, Rusia nu era mai puțin direct amenințată prin acest tratat îndreptat împotriva oricărei puteri care pretindea „să-și atribuie dreptul de a se amesteca în afacerile interne ale Poloniei și a dependențelor sale”³⁰¹. În același timp Prusia a ratificat tratatul pe care îl încheiase cu Poarta la 31 ianuarie. Ambiția revelată prin aceste tratate depășea cu deosebire intențiile planului Hertzberg. Ea urmărea nu mai puțin decât să formeze din Polonia, eliberată de controlul vecinilor ei și din Turcia, mărginită la linia Dunării, bariere împotriva avansului rus spre vest și sud și să creeze în același timp Prusiei o situație preponderentă în Occident. Astfel peste tot, în Suedia, în Polonia, în Turcia, în Țările de Jos și în Ungaria, Prusia a suscitât dificultăți sau a sporit greutatea celor două Curți aliate. Situația Austriei, mai ales, era disperată, când Leopold al II-lea a preluat succesiunea fratelui său. Prusia mobilizase în Silezia și obligase Curtea din Viena să-și rechemе trupele de pe frontul turc pentru a acoperi Boemia și Moravia. Ga-liția era pe punctul de a se răscula și de a cere alipirea ei la Polonia. Pe lângă aceasta, intervenția Prusiei ar fi antrenat pe cea a Angliei și Olandei, iar criza orientală s-ar fi dezvoltat într-o imensă conflagrație europeană cu consecințe impredictibile și care ar fi împiedicat în orice caz o intervenție a Franței.

Divergența de vederi între Anglia și Prusia a îndepărtat aceste complicații. Pitt fusese de acord cu Prusia atât timp cât fusese vorba de a localiza conflictul oriental și de a opri progresul Rusiei, dar el nu împărțea de loc animozitatea aliatului său împotriva Austriei. Planul Hertzberg era în ochii săi prea hazardat și prea contrar intereselor Angliei pentru ca el să consimtă să-l sprijine. Stabilirea Prusiei la gurile Vistulei alarma pe bună dreptate spiritul de prevedere al lui Pitt, ca și crearea Republicii belgiene care n-ar fi putut să nu cadă sub influența Franței. Programul lui politic, care se rezuma la principiul *statu-quo*-ului, trebuia să-l apropie în chip fatal de Austria³⁰².

³⁰⁰ Marczali, *op. cit.*, III, p. 523.

³⁰¹ R. Howard Lord, *The second partition of Poland*, Cambridge, 1915, p. 126. Tratatul este în Martens, *Recueil de traités*, vol. IV, p. 471 și urm.

³⁰² R. Lodge, *op. cit.*, p. 331—332.

Cu promptitudinea și cu justețea privirii unui diplomat italian — fusese timp de 25 de ani guvernator al Toscanei — Leopold al II-lea a înțeles folosul pe care îl putea trage din această divergență de vederi. El a evitat războiul cu Prusia, dislocînd alianța de la Loo și a făcut pace, cu turcii, manifestînd o moderație care i-a asigurat sprijinul Angliei. Sigur de sprijinul puterilor maritime el adresă, la 25 martie 1790, o scrisoare regelui Prusiei, în cuprinsul căreia exprima sentimentele sale pacifice și intenția de a trata pacea pe baza *statu-quo*-ului³⁰³. Frederic-Wilhelm al II-lea răspunse la această deschidere prin comunicarea planului Hertzberg, adaptat împrejurărilor³⁰⁴ și pentru a da mai multă greutate acestei propuneri, s-a dus în tabăra de la Reichenbach, la frontiera cu Boemia și a ratificat tratatul de alianță cu Poarta. Deși „proiectul de conciliere“ al lui Hertzberg era incompatibil cu principiul *statu-quo*-ului, Austria a preferat să negocieze. Plenipotențiarilor ei au sosit la 27 iunie 1790 la Reichenbach, urmați la scurt timp de cei ai puterilor maritime. Satisfăcuți de defecțiunea austriacă, ei s-au declarat în chip hotărît împotriva oricărui schimb de teritorii și pentru menținerea strictă a *statu-quo*-ului. Polonia și Turcia s-au opus de asemenea la orice cedare de teritoriu. Amenințat să rămînă izolat, regele Prusiei a abandonat planul Hertzberg și și-a dat „adeziunea deplină și strictă“ la principiul *statu-quo*-ului. Declarațiile schimbate între cele două Curți și ratificate la 27 iulie au constituit convenția de la Reichenbach. Austria se angaja să încheie imediat un armistițiu cu Poarta și să înceapă, cu medierea Triplei Alianțe, negocieri pentru încheierea păcii definitive pe baza *statu-quo ante bellum*, cu excepția unei rectificări de frontieră. Convenția de la Reichenbach fixa de asemenea condițiile restabilirii dominației austriece în Belgia. Leopold al II-lea își atinsese scopul³⁰⁵. Convenția îi permitea să regleze toate dificultățile pe care politica ambițioasă și intempestivă a lui Iosif al II-lea le crease și salva Austria de cea mai primejdioasă catastrofă care o amenințase de la întronarea Mariei Tereza. În sfîrșit, atenuînd divergențele între Prusia și Austria, ea înlesnea dislocarea alianței austro-ruse și a triplei alianțe și formarea unei coaliții împotriva Franței revoluționare. Convenția de la Reichenbach marchează schimbarea completă a sistemului politic european și în acest fapt rezidă importanța ei excepțională.

Armistițiul austro-turc a fost semnat la Giurgiu la 19 septembrie 1790, iar Congresul de pace s-a reunit la Șiștov în decembrie. Dar dificultăți neprevăzute au întîrziat pînă în august încheierea păcii. Turcii voiau să negocieze pe baza armistițiului de la Giurgiu și nu pe aceea a convenției de la Reichenbach, încheiată fără ei. Austriecii au făcut să se tîrîgăneze tra-

³⁰³ Zinkeisen, VI, p. 771; R. Howard Lord, *op. cit.*, p. 128—131.

³⁰⁴ Poarta ar fi recăpătat teritoriul pînă la Nistrul, Austria redobîndea teritoriile căpătate prin pacea de la Passarowitz și ceda în schimb Galiția Poloniei care, la rîndul ei, ceda orașele Danzig și Thorn, Prusiei.

³⁰⁵ A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, vol. II, p. 73, „Leopold al II-lea a primit din tabăra prusacă, sub forma unui ultimatum, propriile sale condiții de pace. Ii convenea ca ele să-i fie dictate“.

tativele pentru a da satisfacție rușilor și pentru a smulge turcilor câteva fișii de teren. Pe baza distincției neprevăzute dintre *statu-quo de jure* și *statu-quo de facto*, ei au cerut Orșova Veche și districtul Unna, ca unele ce le aparținuseră de drept înainte de război. În fața intransigenței turcilor și a puterilor mediatore, delegații austriece au rupt negocierile și s-au retras la București (9 iunie). Dar atitudinea hotărâtă a Prusiei și amenințarea Revoluției franceze i-au făcut să revină asupra deciziei lor. Pacea a fost încheiată la 4 august pe baza *statu-quo*-ului, dar o convenție secretă asigură austrieților Orșova Veche și teritoriul Unna³⁰⁶. Aceste condiții erau cele mai bune pe care Austria putea să le sere atunci și ele onorează simțul politic al suveranului ei.

Leopold al II-lea a fost la fel de fericit în opera sa de pacificare internă. Abandonând politica de unificare și de centralizare a predecesorului său, el i-a calmat pe supușii săi și le-a dezarmat opoziția. El a respectat diversitatea religiilor și a raselor, particularismele regionale și privilegiile statelor. El i-a flatat pe supușii săi unguri, încoronându-se la Presburg și a mers în întâmpinarea dorințelor lor, promulgând o lege care făcea obligatorie, într-un răstimp de șase luni, încoronarea viitorilor regi. Satisfăcută, dieta renunță la doleanțele sale și votă subsidiile cerute.

În Belgia, opoziția încetă de îndată ce Leopold al II-lea putu să dispună liber de trupele sale. Abandonați de Olanda și de Prusia, care se apropiaseră de Curtea de la Viena, insurgenții au fost incapabili să reziste totalității forțelor austriece. Când s-a simțit stăpîn pe situație, Leopold al II-lea a oferit Țărilor de Jos să le restabilească libertățile dacă se supuneau înainte de 21 noiembrie. Răsculații încercînd să negocieze, trupele imperiale au intrat la 3 decembrie la Bruxelles. Întreaga țară s-a supus³⁰⁷. Convenția de la Haga n-a făcut decît să ratifice faptul împlinit (10 decembrie 1790). Austria, pe marginea prăpastiei la moartea lui Iosif al II-lea, și-a revenit, grație geniului politic al lui Leopold al II-lea și s-a dovedit capabilă să joace mai bine de un secol un rol de prim ordin. Dar problema vitală a Austriei, aceea a unificării interne, pe care Iosif al II-lea avusese curajul să o atace frontal, nu a fost rezolvată; ea nu a fost decît lăsată la o parte. Istoricul era îndreptățit să spună că în ziua în care se va crede rezolvată problema orientală, „Europa va vedea punîndu-se inevitabil problema Austriei”³⁰⁸.

Rusia a refuzat cu dispreț invitația Angliei și Prusiei de a încheia pace pe baza *statu-quo*-ului și a continuat singură războiul timp de un an și

³⁰⁶ Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux*, vol. II, p. 13—16.

³⁰⁷ Lodge, *op. cit.*, p. 335—336.

³⁰⁸ Sorel, *La question d'Orient*, p. 280.

jumătate. La sfârșitul lui 1790 ea a provocat turcilor câteva înfrângeri răsunătoare. Chilia, Tulcea și Isaccea au fost cucerite prin forță, în câteva zile, în ciuda eroismului garnizoanelor lor. La 22 decembrie, Suvorov a luat cu asalt Ismailul și a trecut întreaga garnizoană de peste 20.000 de oameni prin vârful sabiei³⁰⁹. Același succes în Asia Mică și pe Marea Neagră. În anul următor, Galițin și Kutuzov au făcut mai multe incursiuni dincolo de Dunăre, pînă la Babadag, în timp ce Repnin cîștigă o strălucită victorie asupra lui Ali pașa, seraschier de Rumelia³¹⁰. În Asia, după ce i-au izgonit pe turci din Cuban, rușii au luat Anapa (3 iulie). Pe Marea Neagră, flota de la Oceaok a zdrobit flota turcă și i-a urmărit rămășițele pînă la intrarea în Bosfor³¹¹. Dar, în ciuda acestor succese, nu mai putea fi vorba de planurile grandioase ale lui Potemkin. Evenimentele din Polonia și din Franța și atitudinea Triplicei deveneau din ce în ce mai neliniștitoare. În luna martie 1791, Pitt ceruse parlamentului credite pentru o expediție în Baltica. Opinia publică se arătase, e drept, ostilă, dar Rusia înțelese că nu era totuși prudent să împingă lucrurile mai departe³¹². Pe de altă parte, Turcia simțindu-se, după atîtea înfrângeri oboșită de război, a ascultat sugestiile lui de Ludolf și de Bouligny, miniștrii Neapolului și Spaniei, și l-a autorizat pe marele vizir să semneze cu prințul Repnin preliminariile de la Galați (11 august 1791), care, la 9 ianuarie 1792, au fost confirmate la Iași³¹³.

Pacea de la Iași confirma tratatele precedente și stabilea pe Nistru frontiera dintre cele două imperii. Poarta recăpăta Moldova și Țara Românească cu toate cetățile lor, dar se angaja să respecte privilegiile acestor provincii și să lase locuitorilor lor libertatea de a emigra cu familiile lor, în decurs de patruzece luni, libertate de care moldovenii s-au folosit pe larg pentru a merge să populeze cîmpiile Ucrainei. Ea promitea în plus să se abțină de la orice act de ostilitate împotriva hanului Georgiei și să reprime incursiunile tătarilor din Cuban în teritoriul rus și să garanteze comerțul rus împotriva atacurilor date de corsarii africani³¹⁴.

Aceste rezultate erau desigur mediocre, dacă le comparăm cu scopurile urmărite și cu sacrificiile făcute. Rusia a trebuit să renunțe nu numai la Imperiul grec, dar și la statul-tampon, format din Țara Românească și Moldova, destinat marelui duce Constantin sau lui Potemkin³¹⁵.

În ciuda alianței austriece, situația generală era mai puțin favorabilă în 1791 decît cu douăzeci de ani mai înainte, proiectelor de dezmembrare a Turciei. (Anglia, care, în timpul primului război ruso-turc, făcuse servicii

³⁰⁹ Depeșa lui Ludolf, 18 ian. 1791; Zinkeisen, VI, p. 801—803.

³¹⁰ Vezi documentele: *Relazione della battaglia seguita a Matcin il 10 Luglio 1791* (Anexa), p. 268—270; Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 101.

³¹¹ Eton, *Tableau*, I, p. 122.

³¹² Lodge, *op. cit.*, *loc. cit.*

³¹³ Zinkeisen, VI, p. 836—846.

³¹⁴ Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de la Porte ottomane*, II, p. 16—21.

³¹⁵ R. Howard Lord, *The second partition of Poland*, p. 185—188.

atît de mari Rusiei, începea să înțeleagă că menținerea Imperiului otoman convenea mai bine intereselor sale. Tripla Alianță, favorizată dacă nu creată de politica austriacă în Țările de Jos, a sporit considerabil dificultățile Rusiei în Turcia, în Polonia și în Suedia, a determinat defecțiunea Austriei și a sfîrșit prin a-i impune pacea. Astfel alianța austriacă, departe de a ducе la dezmembrarea Imperiului otoman, a provocat dificultăți internaționale care, și prin situația creată de Revoluția franceză, au salvat Turcia. Dar oricîtă dezamăgire ar fi provocat ambițiilor ruse, pacea de la Iași a adus o sporire considerabilă a puterii și prestigiului Rusiei. În timp ce Austria nu a putut recupera pierderile provocate de pacea de la Belgrad, Rusia a completat, prin anexarea Ocakovului, unitatea ei teritorială și a stabilit în chip incontestabil superioritatea ei față de Austria.

Capitolul IV

CHESTIUNEA ORIENTALĂ ÎN TIMPUL REVOLUȚIEI ȘI AL IMPERIULUI (1792—1815)

În timpul Revoluției franceze, chestiunea orientală a cunoscut o evoluție capitală. Fără îndoială, combinațiile diplomatice ale marilor puteri rămân încă factorii determinanți ai problemei, dar deșteptarea națiunilor creștine supuse Porții se anunță de pe acum ca o forță care se impune și care va sfârși prin a triumfa asupra intrigilor cancelarilor. Insurecția sîrbă este prima manifestare a acestei forțe care, la început, nu părea destinată decît să furnizeze marilor puteri un nou mijloc de acțiune și un nou motiv de intervenție. Atracției pe care în secolul precedent o exercitase Rusia asupra coreligionarilor ei din Imperiul otoman i se substituie efervescența națională întreținută de Franța. Ea va sfârși prin a ridica o barieră între Imperiul otoman și Rusia. Această mișcare nu-și va produce ultimele consecințe decît în cursul secolului al XIX-lea, dar originea ei urcă în timpul Revoluției franceze și ea explică favoarea crescîndă pe care o va dobîndi Franța pe lîngă națiunile creștine ale Peninsulei Balcanice.

În afara de aceasta, protagoniștii dramei orientale nu mai sînt aceiași și nici nu mai joacă același rol. Prusia, care, în timpul ultimelor două războaie din Orient, intervenise în chip decisiv în negocierile diplomatice, nu mai este decît „prima dintre puterile de al doilea ordin.” Observînd că întinderea și resursele acestei țări nu erau proporționale cu ambițiile ei, diplomații străini nu o mai confundă cu monarhul genial care îi asigurase bunăstarea și gloria. Cu Frederic al II-lea, spunea Talleyrand, „domnia marilor fapte a luat sfîrșit pentru țara pe care el o așezase în rîndul marilor puteri”³¹⁶. Austria, prea absorbită de lupta ei împotriva Revoluției franceze care amenința hegemonia ei în Germania și Italia, nu mai putea să viseze la o politică orientală independentă. Ea va căuta cel mult să păstreze șansa pentru viitor și să împiedice ca eventuala prăbușire a Imperiului otoman să nu aducă vecinilor săi o sporire de teritoriu și de putere. Principiul esențial al politicii ei va fi de a nu interveni în afacerile orientale decît în cazul cînd mărirea altor puteri ar fi obligat-o să reclame compensații și restabilirea echilibrului.

Prăbușirea Prusiei și estomparea Austriei lăsaus loc pentru acțiunile altor puteri, Rusia, Franța și Anglia care, rînd pe rînd, vor ocupa primul

³¹⁶ Talleyrand către Napoleon, 17 august 1805 în Sturza, *Acte și documente*, vol. I², p. 437.

plan al scenei. Dar cum se va schimba rolul lor! Sprijinul cel mai ferm al Imperiului otoman, campionul integrității sale nu va mai fi Franța, ci Anglia. În scopul de a controla cu deplină securitate drumurile spre India, Anglia se va strădui să îndepărteze din Mediterana orientală orice putere care, direct sau indirect, ar fi încercat să substituie suveranitatea sau influența ei celei slabe și gata la compromisuri a sultanului. Orice putere care va aspira la hegemonie în aceste părți se va lovi de acum înainte de rezistența Angliei. Napoleon își va ruina acolo soarta, iar Rusia visul de dominație în Orient. Antagonismul anglo-rus, manifestat deja în cursul ultimului război ruso-turc, nu va înceta să se accentueze în secolul al XIX-lea și va sfârși prin a opri definitiv expansiunea Rusiei în direcția Constantinopolului.

În fața obstacolelor de care s-a lovit ambiția sa, Rusia lui Pavel I va renunța pentru moment la politica de agresiune și-i va substitui politica de influență. Expediția din Egipt, aruncând Turcia în brațele Rusiei, va înlesni acest reviriment și va permite acesteia din urmă să stabilească un adevărat protectorat asupra Turciei. Pentru câțiva ani cel puțin, Rusia va obține prin persuasiune, ceea ce n-a putuse smulge Turciei prin arme. Ea va face să treacă vasele sale de război prin strimtori, va extinde influența ei asupra insulelor din Arhipelag, va ocupa Corfu și se va instala în Mediterana Centrală. Dar această șansă va fi de scurtă durată. Victoriile lui Napoleon asupra puterilor germane și asupra Rusiei vor încuraja Poarta să-și retragă concesii și-l vor obliga pe Alexandru I să reia față de Turcia politica de cucerire și de împărțire.

Politica orientală a Franței nu va suferi, în timpul Revoluției franceze, o evoluție mai puțin notabilă. În înclăștare cu vechea Europă, oamenii Revoluției vor relua în folosul lor politica orientală a monarhiei și se vor strădui, pentru a ataca Austria și Prusia de la spate, de a pune în mișcare Suedia, Polonia și Turcia, acești auxiliari tradiționali ai Franței. Dar cum Revoluția, pentru a antrena aceste țări, adăugase la vechile argumente ale diplomației regale un element nou, apelul la dreptul popoarelor de a dispune de ele însele și de a se guverna ele însele, atitudinea Franței față de chestiunea orientală a cunoscut progresiv o schimbare profundă. Propaganda revoluționară a găsit o primire atât de favorabilă printre supușii creștini ai Porții³¹⁷, încât diplomația franceză se va vedea obligată de a abandona dogma integrității Imperiului otoman și de a admite în principiu consecința ineluctabilă a noii sale doctrine: dezmembrarea acestui imperiu. Credința universal răspândită că Turcia nu ar mai supraviețui crizei revoluționare va favoriza această evoluție și va obliga Franța să adapteze la această eventualitate politica ei orientală. Ideea de a dobândi Egiptul „această superbă colonie“ este în logica acestei evoluții. Devenit împărat, Napoleon va vedea mai ales în chestiunea orientală „un mijloc de diversi-

³¹⁷ Hurmuzaki, Supl. I², p. 93: „La București, aproape toți negustorii din Ianina și din Albania țin cu sanchiuloții“.

une și de tranzacție³¹⁸, mijlocul de a destrăma coaliția adversarilor săi și de a dobândi marea alianță care să-i permită să impună pacea Angliei.

Acestea ar fi, abstracție făcând de nenumăratele ocolșuri și reveniri impuse de necesitatea momentului, liniile mari ale evoluției problemei orientale de la pacea de la Iași la Congresul de la Viena. Lupta gigantică declanșată de Napoleon care a pus sub semnul întrebării existența însăși a celor mai vechi și mai solide state europene, domină fără îndoială chestiunea orientală, care fusese de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, marea problemă a Europei, dar ea îi va da o amploare și o importanță necunoscute pînă atunci. O strînsă conexiune s-a stabilit de la început între Revoluție și problemele orientale. Războiul din Orient a împiedicat puterile străine să intervină în favoarea lui Ludovic al XVI-lea și să prevină complicațiile europene ale Revoluției. El a deturnat atenția Ecaterinei a II-a de la Polonia și a permis patrioților poloni să remedieze, prin reforma din 3 mai 1791, cele mai grave deficiențe ale constituției țării lor. Pe de altă parte, Revoluția franceză și deșteptarea Poloniei, neliniștind Austria și Rusia, au contribuit la degajarea frontului oriental și au salvat Imperiul otoman.

Exigențele unui război necrușător împotriva unei coaliții din care făceau parte Rusia, Austria, și Prusia, doctrina revoluționară bine primită de popoarele oprimate și, în sfîrșit, tradiția politicii naționale, constînd în a vedea în prietenia cu Suedia, Polonia și Turcia un gaj de securitate pentru Franța — totul trebuia să contribuie a împinge oamenii Revoluției să caute o diversiune în Orient și a pune în mișcare pe auxiliarii tradiționali ai Franței. Ideea necesității și a eficacității unei alianțe cu puterile secundare din răsărit era atît de ancorată în spiritul conducătorilor revoluționari, care suferiseră influența ideilor lui Favier, încît, de la Dumouriez la Talleyrand, toți cei care s-au succedat la ministerul afacerilor străine au recurs la ele. Lebrun a fost partizanul cel mai convins al acestei politici. Ca și Dumouriez, el s-a preocupat mult, pe de o parte, de a limita adversitățile și de a cîștiga țării sale prietenia neutrilor și, pe de alta, de a se servi de Turcia și de Suedia drept sprijin în combinațiile diplomației franceze. După eșecul încercării girondinilor de a cîștiga prietenia Prusiei, el a făcut din alianța cu aceste două puteri pivotul politicii sale. El era convins că un atac turc împotriva Rusiei ar obliga-o pe aceasta să evacueze Polonia și ar permite polonezilor să se întoarcă împotriva rușilor, astfel că turcii ajutîndu-i la început pe polonezi, „polonezii la rîndul lor păreau să-i ajute pe turci”³¹⁹. Un comitet polonez urma să stabilească la Paris, de acord cu guvernul francez, mijloacele de a provoca și organiza insurecția. Suedia urma

³¹⁸ A. Vandal, *Napoléon et Alexandre I*, vol. I, Paris, 1906, p. 3.

³¹⁹ Scrisoarea lui Lebrun către Descorches, 4 martie 1793, în Marcère, *Une ambassade à Constantinople. La politique orientale de la Révolution française*, 2 vol., Paris, 1927, I, p. 79—81.

să invadeze Finlanda, să atace Rusia în Baltica și, dacă era posibil, Prusia în Pomerania. Din partea ei, Franța promitea să atace Prusia în statele ei din Westfalia și de a păstra cuceririle sale în scopul de a obliga Curtea din Berlin să restituie posesiunile poloneze. Lebrun a avut chiar ideea de a-i răscula pe tătarii din Cuban și pe cazacii de pe Don și de a ridica în Rusia un nou Pugaciov³²⁰.

Victoriile strălucite care au urmat bătăliei de la Valmy au modificat radical directivele politicii franceze. Războiului de apărare, conducătorii revoluționari i-au substituit cruciada revoluționară și războiul de cucerire. Eșecul negocierilor angajate cu Prusia și Austria, necesitatea de a folosi trupele recrutate pentru apărarea națională și teama de generalii a căror reîntoarcere ar fi creat dificultăți guvernului, împingeau Convenția să continue războiul. Amețită de succes, Franța s-a lăsat antrenată într-o politică de cuceriri. Ea a ocupat Belgia, Rinul mijlociu, Savoia și comitatul de Nisa. Dar aceste cuceriri costau scump, și Franța a constatat repede că ea nu era atât de bogată pentru „a elibera gratuit națiunile“. Necesitatea de a întreține armata a decis comandamentul militar să se erijeze în putere revoluționară și să o exercite în folosul Franței. Pentru a hrăni armata, el a impus contribuții, a substituit vechilor autorități noi administrații și a decretat abolirea drepturilor feudale. Or, după justa remarcă a lui de Lassource, „a da legi înseamnă a cuceri“³²¹. }

Pe de altă parte, acei dintre locuitorii țărilor cucerite care se compromiseseră cu autoritățile de ocupație și care se temeau de reîntoarcerea „despoților“ deposezați, împingeau cu energie la anexiune: apelul la revoltă implica datoria de protecție. Convenția a simțit aceasta și, la 19 noiembrie 1792, a decretat „că ea va acorda fraternitate și ajutor tuturor popoarelor care voiau să-și redobândească libertatea“³²². Acest decret făcea din Convenție, după expresia lui Danton, „un mare comitet de insurecție generală a popoarelor împotriva tuturor regilor din univers“³²³. De la propaganda revoluționară concepută ca mijloc de apărare, Revoluția trebuia să treacă necesar la politica de anexiune care și-a găsit expresia și justificarea în teoria frontierelor naturale. Efectiv, în iarna 1792—1793, Convenția a făcut să se voteze de către simulacre de adunări populare, reunirea cu Franța a Savoiei, Belgiei, malului stîng al Rinului și a comitatului de Nisa. Mai mult, ea voia să elibereze Polonia, unde succesele armatelor ei provocaseră mari manifestații de simpatie pentru Franța. Valmy și Jemmapes oferiră polonezilor exemplul fascinant al unei națiuni libere care se apăra cu succes împotriva

³²⁰ *Ibidem*.

³²¹ Mathiez, *La Révolution française*, 3 vol. (Coll. A. Collin), Paris, 1927, vol. II, p. 156.

³²² E. Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, 3 vol. Paris, 1920, vol. II, p. 83.

³²³ A. Mathiez, *op. cit.*, II, p. 155.

unei ligi a despoților. „Principiile iacobine și cele de la 3 mai cunosc un teribil progres“, scria Felix Potocki Ecaterinei a II-a³²⁴.

Execuția acestor proiecte depinde în primul rînd de succesul armelor, dar în primăvara anului 1793, Republica franceză a suferit o serie de grele eșecuri: înfrîngerea de la Neerwinden (18 martie), oprirea bruscă a expediției în Olanda, evacuarea precipitată a Belgiei, trădarea lui Dumouriez (4 aprilie), insurecția din Vendeea și agitația federalistă. Franța era amenințată să fie aruncată în prăpastia anarhiei și să fie din nou invadată. În fața acestui dublu pericol, primul Comitet al salvării publice a abandonat „diplomația tunului“ și visurile revoluției universale și și-a concentrat toate eforturile pentru a apăra independența și integritatea teritorială a țării. Pentru a-i diviza pe inamici și a câștiga pacea, el a trebuit să se adapteze uzajelor și metodelor adversarilor săi și să arunce peste bord doctrinele revoluționare. Dacă o diversiune din partea Turciei rămînea de dorit, abandonarea Poloniei poftelor vecinilor ei, cu șansele de disensiuni și de conflicte pe care le comporta, apărea ca o condiție a salvării³²⁵. De asemenea, încurajările pe care ea continua să le risipească cu dărnicie polonezilor și presiunea exercitată asupra Turciei pentru a o face să intervină în favoarea Poloniei n-au fost decît expediente. Scopul lor era doar de a neliniști puterile care participaseră la împărțirea Poloniei și să le abată atenția de la evenimentele din Franța. În momentul în care Rusia și Prusia anunțau a doua împărțire, guvernul francez abandona Polonia³²⁶. Justificarea sa a fost că acționînd astfel, Franța ar fi fost pierdută fără a salva Polonia.

Problema orientală a suferit toate repercusiunile acestor evenimente. Influența evenimentelor din Polonia și din Franța asupra ultimului război și asupra rezultatului negocierilor de pace nu scăpau Porții. După semnarea păcii, ea a început să urmărească mai atent eforturile patrioților poloni și să ia în considerație mijloacele de a-i sprijini; ea a încercat o simpatie fățișă pentru acest guvern revoluționar care vorbea de strîngerea relațiilor dintre Franța și Turcia și care combătea victorios Austria. Astfel, membrii coloniei franceze au putut să formeze liber cluburi iacobine, să-și pună banneta roșie și să cînte „Ça ira“ pe străzile Constantinopolului³²⁷.

Intrigile puterilor străine și disensiunile din sînul coloniei franceze aveau să schimbe în curînd aceste dispoziții. Defecțiunea contelui de Choiseul—Gouffier, ambasadorul în funcție, a precipitat criza.

Pînă la fuga de la Varennes, loialismul său fusese deasupra oricărui reproș. El adresase președintelui Adunării naționale o scrisoare care a obținut onorurile publicării și a unei mențiuni speciale. Membrii ambasadei au depus jurămînt de credință noi constituții. Dar după divorțul dintre

³²⁴ R. Howard Lord, *op. cit.*, p. 385.

³²⁵ A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, III, p. 380 și urm.; A. Aulard, *La diplomatie du premier Comité du Salut public* în ale sale *Études et Leçon sur la Révolution française* 3e série, Paris, 1893—1913.

³²⁶ R—H. Lord, *op. cit.*, p. 451.

³²⁷ Hurmuzaki, *Supl. I*^o, p. 127—128.

regalitate și Revoluție, între francezii care rezidau în Constantinopol s-a produs o sciziune. Repudiind constituția „cadaverizată” pe care revoluționarii fuseseră cei dintâi să o violeze, contele de Choiseul, urmat de majoritatea agenților săi diplomați și consulari, a trecut în lagărul contrarevoluției, în timp ce o parte a negustorilor au trecut de partea Revoluției. Interpreții înșiși l-au urmat pe ambasador. Lazariștii, chemați de contele de St. Priest, la conducerea așezămintelor fondate de iezuiți, au trecut sub protecția Austriei. Aceste defecțiuni au dezorganizat complet serviciile ambasadei. Pentru a remedia această situație, adunarea națiunii, după ce, în ședința din 8 septembrie 1792, a acuzat de trădare pe contele de Choiseul, a numit deputați pentru a o reprezenta pe lângă Poartă și a pus în fruntea lor ca șef provizoriu pe Antoine Fonton, fost prim dragoman. Bătrîn și infirm, Fonton nu era în măsură să lupte cu dificultățile situației. Partidul ostil Franței s-a impus în Divan, și Sémonville, desemnat în iunie 1792 pentru a-l înlocui pe contele de Choiseul, nu a fost primit de Poartă. Succesorul său, Marie-Louis-Henri de Descorches, fost marchiz de Sainte-Croix, după ce fusese reținut două luni și jumătate la Travnik, reședința pașei de Bosnia, n-a fost primit la Constantinopol, decît cu condiția de a nu-și dezvălui calitatea și de a nu se instala în palatul ambasadei (iunie 1793)³²⁸.

Instrucțiunile lui Descorches, reproducere exactă a celor care fuseseră destinate lui Sémonville, constituiau o încercare curioasă de a adapta la situația creată de revoluție vechiul sistem politic al Franței. Descorches trebuia, pe de o parte, să explice Porții adevăratul caracter al Revoluției franceze, să restabilească încrederea între cele două țări și să dejoace intrigile membrilor coaliției antifranceze, iar, pe de altă parte, și acesta era scopul principal al misiunii sale, trebuia să-i facă pe turci să declare război și să-l înceapă imediat în scopul de a obliga Austria să retragă trupe de pe frontul renan, iar Rusia să evacueze Polonia. Încununarea eforturilor sale trebuia să fie încheierea unui tratat de alianță care ar fi redat Franței situația privilegiată în Orient și ar fi permis Turciei să repare consecințele ultimelor ei înfrîngerii³²⁹.

Expus intrigilor misiunilor străine și denunțurilor agenților însărcinați să-l supravegheze, lipsit de bani, pur și simplu tolerat de Poartă, Descorches n-a putut mult timp nici măcar vorbi cu miniștrii otomani. Dar după succesele campaniei din 1794, el a fost admis treptat la conferințe, la început oficioase și secrete, mai târziu oficiale și publice, și a reușit să reinnoade relațiile cu Turcia și să dejoace intrigile dușmanilor Republicii. Dar el n-a izbutit să realizeze obiectivul principal al misiunii sale, încheierea unui tratat de alianță. La toate sondajele sale, Poarta răspundea invariabil că a contracta o alianță însemna a provoca un război pentru care Turcia nu era încă pregătită. Dar dacă eforturile lui Descorches n-au dus la rezultate

³²⁸ Marcère, *op. cit.*, I, p. 30—38; Cf. L. Pingaud, *Choiseul—Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Paris, 1887.

³²⁹ Marcère, *op. cit.*, I, p. 64—65; G. Grosjean, *La mission de Sémonville à Constantinople*, în „La Révolution française”, (1887), p. 888—921.

decisive, ele au înlăturat cel puțin obstacolele și au deschis calea succeselor săi³³⁰.

Totuși cauza principală a rechemării lui Descorches nu s-a datorat eșecului misiunii sale, ci schimbării de orientare a politicii franceze. Descorches fusese omul Comitetului Salvării publice și al lui Robespierre. Mijloacele sale de acțiune fuseseră acelea ale iacobinilor fanatici și doctrinari. Constantinopolul a păstrat mult timp amintirea acestui ministru extravagant care, îmbrăcat cu o blană și purtând o bonetă, ținea cuvântări publicului din cafenele³³¹. După 9 thermidor, alianța otomană își pierduse interesul. Victoriile din 1794 și apropierea de Prusia o făcuseră inutilă. Guvernul francez dorea să restabilească armonia între membrii coloniei franceze și pentru aceasta trebuia un om nou.

La 14 aprilie, Verninac și-a făcut intrarea în Constantinopol, „precedat, spunea el, de faima victoriilor republicane”; la 26, el a fost primit de sultan în audiență publică. Pacea de la Basel a oferit Porții ocazia de a recunoaște Republica franceză și de a permite lui Verninac să așeze stema Republicii la ușa palatului ambasadei³³². Dacă Verninac ar fi reluat negocierile predecesorului său pentru încheierea unui tratat de alianță, el n-ar fi întâmpinat dificultăți. Dar instrucțiunile sale îi interziceau să angajeze guvernul francez prin vreun act scris. El trebuia să se mărginească să combată timiditatea Porții și să ocrotească interesele comerțului francez. Proiectul său pentru o cuadruplă alianță (Franța, Prusia, Polonia, Turcia) s-a lovit de rezistența ministrului Rusiei³³³. Mai mult, el a indispus Poarta prin bruschețea și prin intrigile sale neîndemânatică. Rechemat, el n-a lăsat în urma lui decât o „dîră de defăimare și de dispreț”³³⁴.

Directoratul l-a numit drept succesor pe ministrul de război, Aubert-Dubayet (octombrie 1796-decembrie 1797) și i-a dat să-l însoțească o numeroasă misiune militară. Această alegere marca dorința guvernului francez de a inaugura, în vederea apropiatei ofensive împotriva Austriei, o politică mai activă în Turcia. Neputînd să trimită ajutoare directe turcilor, Franța, a început să-i învețe să se servească de propriile lor mijloace adică să-i ajute să-și refacă flota, să înființeze ateliere și turnătorii, să-și perfecționeze armamentul și să creeze o artilerie ușoară. Mai mulți ofițeri și ingineri francezi veniseră deja, după pacea de la Iași, pentru a intra în serviciul Porții. Generalul Auber-Dubayet trebuia să organizeze aceste eforturi, conducînd personal acțiunea de reorganizare a armatei otomane. Ca unul care se distinsese la asediul Mainzului și una fermitatea cu prudența, el a exercitat o mare influență asupra Porții. Sub impulsul său, guvernul otoman a creat un

³³⁰ Talleyrand către Descorches, 15 fructidor an VII (1799), Marcère, *op. cit.*, II, p. 309.

³³¹ Iorga, V, p. 112.

³³² Marcère, *op. cit.*, II, p. 247—249.

³³³ Iorga, V, p. 112.

³³⁴ Scrisoarea lui Stamaty către Descorches, 3 nivoise an IV în Marcère, *op. cit.*, vol. II, p. 286; Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 161.

escadron de cavalerie instruit după modelul francez, un corp de tunari și un batalion de infanterie înarmat cu puști franceze. Turnătorile și pulberăriile statului au fost dublate și în ele se lucra ziua și noaptea. Noi construcții s-au început cu ardoare în șantierul de la Smirna, Constantinopol și Galați³³⁵. Sub conducerea unor abili profesori francezi și italieni, au fost fondate școli publice pentru formarea inginerilor, ofițerilor și marinarilor. Constantin Ipsilanti a tradus în turcește *Tratat despre atacarea și apărarea cetăților* de Vauban³³⁶. În sfârșit, recunoscând primejdiile izolării, Poarta a decis să acrediteze ambasadori permanenți pe lângă principalele curți din Europa. Din nefericire, în această activitate se manifesta multă grabă și dezordine, iar observatorii atenți și competenți, precum Knobelsdorf se temeau, pe bună dreptate, că tot acest efort nu va fi nici eficace, nici durabil. Zadarnic a fortificat Mounier canalul și a înzestrat cu trei sute de guri de foc fortificațiile strâmtoarelor: în 1807, escadra engleză va găsi capitala descoperită. Selim al III-lea n-a fost în stare, mai mult decât predecesorii lui, să schimbe moravurile și prejudecățile poporului său. Incercările sale de reformă nu au avut mai multe rezultate decât cele ale predecesorilor. Forțele de opoziție și de disoluție, departe de a scădea, au crescut, și sultanul reformator a plătit cu capul greșala de a nu le fi cunoscut însemnătatea³³⁷.

Anarhia care bântuia în provinciile de frontieră s-a agravat și a ajuns până în împrejurimile înseși ale Constantinopolului. Provinciile nu mai ascultau de capitală³³⁸. Ruinate și depopulate, Principatele dunărene „erau de mult timp mai mult rusești decât turcești”³³⁹. Angajându-se prin hațișeriful din 1802 să fixeze la șapte ani domnia și să nu-i mazilească pe domni, înainte de expirarea acestui termen, decât pentru crima de înaltă trădare și după înțelegerea cu Rusia, Poarta renunța practic la suveranitatea ei asupra acestor provincii³⁴⁰. În Europa, ca și în Asia, independența pașalelor nu încetase să progreseze. Cumulând atribuțiile judiciare, financiare și militare ale provinciilor lor, ele au făcut ca aceste forțe să slujească la propria lor consolidare și la războiul împotriva vecinilor. Tributul lor nu mai erau încasate, astfel că veniturile vistieriei fuseseră reduse la capitația plătită de raiale, la venitul vămilor și la taxele de succesiune ale funcționarilor statului³⁴¹. În Asia, Kadi pașa de Caramania nu mai era legat de sultan decât printr-o relație

³³⁵ Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 91—100, 202; Depeșa lui Ludolf, 10 dec. 1795.

³³⁶ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 356.

³³⁷ „Sultanul Selim, om luminat și convins de necesitatea modificării organizării statului, a întreprins, cu prea multă ușurătate, schimbări care, rănind religia și obiceiurile, au nemulțumit națiunea, și mai ales ulemalele și pe ieniceri” (Raportul lui Sébastiani către împăratul Napoleon, 12 iulie 1808. în Sturza, I², p. 894).

³³⁸ „Sultanul și muftiul nu-și exercită slaba lor autoritate decât în Constantinopol și într-o mică parte din Bithinia. Provinciile sînt nemulțumite, curtea disprețuită, guvernul se află într-o adevărată agonie” (*Ibidem*, p. 896).

³³⁹ Metternich, *Mémoires*, II, p. 367; Sturza, I², p. 944; depeșa lui Ludolf din 23 septembrie 1802.

³⁴⁰ Doc. nr. CCXLIV (Anexa).

³⁴¹ Raportul lui Sébastiani, în Sturza, I², p. 894.

de prietenie. Djezzar pașa a rămas pînă la moarte (1804) stăpînul necontestat al Siriei și Palestinei. Mehmet Ali era pe punctul de a-și statornici puterea în Egipt și se arăta deja ca un rival de temut pentru sultanii din Constantinopol. În sfîrșit, agitația wahabită amenința să rupă unica legătură veritabilă care unea încă diversele părți ale imperiului: unitatea religioasă. În Europa, deșteptarea națiunilor creștine prezenta, de la început, un aspect neliniștitor deoarece și această mișcare se grea pe tendințele pașalelor de a deveni independente. Bulgaria sub Osman Pasvan-Oglu, Epirul și Albania sub Ali pașa de Ianina nu mai depindeau decît nominal de Poartă³⁴². Stăpîn al cetății de la Vidin, Pasvan a rezistat timp de opt luni armatei regulate, comandată de capitan-pașa în persoană, l-a obligat să ridice asediul și a mers pînă la Adrianopol pentru a impune condițiile sale sultanului (1798). Începînd cu acest moment, el s-a comportat ca un suveran independent. A recrutat trupe, a bătut monedă cu efigia sa, a perceput impozite și a trimis ambasadori la Paris. Pașa de Ianina din 1788, Ali domnea prin teroare asupra întregii Grecii de nord. Exterminarea sulioților (1803) și tragica aventură a celor șaptesprezece tinere din Ianina, inecate într-un lac din ordinul lui pentru că cedaseră fiilor săi, au înconjurat numele său de o aureolă sinistră, care a creat multe legende. Muntenegru, unde autoritatea sultanului nu s-a exercitat niciodată în realitate, a obținut în 1799 un firman, prin care se recunoștea că „niciodată muntenegrenii n-au fost supușii Sublimei Porți³⁴³. În contact cu venețienii, austriecii și rușii și sub influența ideilor de independență răspîndite de Revoluția franceză, grecii, sîrbii și românii s-au arătat tot mai mult nemulțumiți de dominația otomană. Autoritatea exercitată de venețieni asupra Moreii și insulelor, dominația austriacă în Oltenia și Serbia, protectoratul rus în Principatele dunărene au arătat acestor provincii o administrație cicălitoare și avidă incontestabil, dar superioară celei a turcilor și au pregătit spiritele pentru independența națională. Republica celor șapte insule a fost o concesie făcută de ruși și turci sentimentului național și ideilor Revoluției franceze. Conducătorii insurecției sîrbe erau, în majoritate, foști ofițeri în armata austriacă. Grecii din insule, îmbogății în timpul Revoluției franceze, merg tot mai mulți în străinătate, unde cunosc țări mai bine administrate decît a lor; reîntorși acasă, se fac propagandiștii cei mai activi ai ideii de independență și reformă. Peste tot, literatura născîndă se pune în slujba ideii naționale și încearcă să dea aceeași conștiință celor care vorbesc aceeași limbă. Prin Constantin Stamati, prin Coray, prin Rhigas, autorul *Marseillaise*-ei grecilor, aceștia au rămas în contact permanent cu Parisul Revoluției și al ideilor novatoare³⁴⁴. Napoleon a cultivat cu grijă aceste dispoziții, cu gîndul de a profita de pe urma lor. Agenții săi au împînzit Orientul: Mériage la Vidin, Parant, Joubert, Rein-

³⁴² Iorga, V, p. 100—123; Zinkeisen, VII, p. 289—318; Marcère, *op. cit.*, II, passim.

³⁴³ Driault, *La politique orientale de Napoleon*, p. 51; Miller, *The Ottoman Empire and its successors*, p. 23.

³⁴⁴ Iorga, *Histoire des États balcaniques*, p. 114.

hardt, St. Luce, Gaudin, St. Cyr, în Principatele dunărene³⁴⁵. Această efervescență națională a întărit în Occident ideea că bazinul oriental al Mediteranei va ieși în curînd de sub dominația otomană, și pentru a o lua înainte Bonaparte a întreprins expediția în Egipt.

Războiul din Italia n-a fost în intenția Directoratului decît un mijloc de a obține, prin victorii decisive asupra Austriei, Belgia și malul stîng al Rinului. Stăpîinii puterii simțeau limpede că, pentru a se impune francezilor, Republica trebuia să completeze opera regilor prin cucerirea frontierelor naturale și prin consolidarea influenței franceze în Germania. Realizarea acestui program era rațiunea de a fi a Directoratului. În fața Europei, această politică era justificată dinainte prin măririle teritoriale ale Rusiei, Austriei și Prusiei, care „luaseră în sistemul Europei un echivalent anticipat a ceea ce Franța ar fi obținut”³⁴⁶.

Tratatul de la Basel lăsa Franței speranța frontierei pe Rin; campania din Italia trebuia să smulgă asentimentul Austriei. Dar Italia cucerită deschise armatelor victorioase perspective mai îndepărtate. Cucerirea Veneției „aducea cu sine posesiunea așezărilor ei din Levant” și reluarea politicii sale orientale³⁴⁷. Stabilirea hegemoniei franceze în Mediterana orientală apărea atunci ca o posibilitate imediată și aproape ca o datorie. Iată de ce la pacea de la Campo-Formio (17 oct. 1797), Franța își rezervă, pe lîngă Belgrad și Lombardia, cetățile din Albania, situate la sud de golful Ludrino (Butrinto, Larta, Vonitza) și Insulele ionice (Corfu, Zante, Cefalonia, Santa-Maura, Lerigo și alte insule care depindeau de acestea), deja ocupate³⁴⁸. Aceste posesiuni confereau Franței o poziție dominantă, atît din punct de vedere comercial cît și militar, în Mediterana centrală. Generalul Bonaparte, autorul acestui aranjament, îi înțelegea întreaga importanță³⁴⁹. Stabilită în flancul Imperiului otoman, Franța putea interveni în orice moment în chip eficace în reglementarea chestiunii orientale. Părerea universal admisă că Imperiul nu va supraviețui furtunii revoluționare justifica îndeajuns această precauție pentru ca guvernul să o dezaprobe. Franța avea în Orient interese de prim ordin: întreaga prosperitate a sudului depindea de soarta rezervată Imperiului otoman. Astfel, cucerirea Italiei, care nu trebuia să fie decît un mijloc de schimb, devenea prin dezvoltarea fatală a evenimentelor, o etapă pentru noi acțiuni. Expediția din Egipt le aparținea nemijlocit.

Poarta s-a resemnat cu atît mai ușor la ocuparea de către Franța a Insulelor ionice cu cît un pericol mai iminent părea să o amenințe dinspre Austria. Tratatul de la Campo-Formio ceda de fapt acesteia, ca despăgubire pentru Belgia abandonată Franței *contado*-ul Veneției, Dalmația și Istria. Aceasta însemna a deschide ambițiilor austriece drumul Adriaticii,

³⁴⁵ Hurmuzaki, *Supl. I*², passim.

³⁴⁶ E. Bourgeois, *op. cit.*, p. 169.

³⁴⁷ E. Bourgeois, *op. cit.*, II, p. 165.

³⁴⁸ P. Pisani, *L'expédition russo-turque aux îles Ioniennes, en 1798—1799*, în „Revue d'histoire diplomatique”, 1888, p. 191; Cf. E. Rodocanachi, *Bonaparte et les îles Ioniennes (1797—1816)*, Paris, 1899.

³⁴⁹ Zinkeisen, VII, p. 16—17, 25.

către care ea tinsese din secolul al XVI-lea și de a-i da posibilitatea de a relua cuceririle sale în Peninsula Balcanică. Poarta văzu în împărțirea posesiunilor venețiene între Franța și Austria indiciul unor planuri mai vaste în detrimentul Imperiului otoman. Ea se alarmă și făcu mari pregătiri militare. Cu toate acestea, generalul Aubert-Dubayet izbuti să asigure Poarta asupra intențiilor Franței și a îndrepta împotriva Austriei toate resentimentele turcilor. El obținu chiar 50.000 de piaștri pentru solda și aprovizionarea trupelor de ocupație³⁵⁰.

Expediția în Egipt compromise brusc aceste rezultate și aruncă Turcia în brațele Angliei și ale Rusiei.

Dacă ambiția lui Bonaparte și dorința Directoratului de a îndepărta un general prea popular au cîntărit, incontestabil, în decizia de a întreprinde această acțiune temerară și nefericită, ea a fost pregătită și înlesnită de relațiile tradiționale ale Franței cu Orientul și de necesitățile comerțului francez. Cucerirea bazinului oriental al Mediteranei, „acest vis care de la cruciade tulbură imaginația franceză”³⁵¹ și menținerea hegemoniei comerciale în Levant preocupau cu atît mai mult guvernul, cu cît industria franceză nu mai putea să-și desfacă produsele. Barrère a exprimat sentimentul majorității Convenției cînd a proclamat la 3 ianuarie 1794 că „Mediterrana nu este pentru Franța decît un mare canal de navigație a cărui poliție poate și trebuie să-i aparțină”³⁵². Necesitatea de a deschide industriei noi drumuri și de a asigura debușee energiilor trezite de Revoluție explică ușurința cu care Franța a acceptat expediția din Egipt. Chipul în care ea a fost organizată și confidențele lui Talleyrand arată că era vorba de o adevărată întreprindere colonială.

Anexarea de către Franța a acestei provincii, care nu mai depindea decît nominal de Poartă, deveni dealtminteri de mult timp familiară spiritelor. Leibnitz o propusese deja lui Ludovic al XIV-lea și, cînd în 1782 Rusia și Austria întocmiseră faimosul lor plan de împărțire a Imperiului otoman, Egiptul fusese destinat Franței. Cînd a izbucnit Revoluția, Choiseul-Gouffier negocia încă cedarea acestei provincii. În sfîrșit, rivalitatea anglo-franceză adaugă acestor motive un considerent de ordin strategic. Poziția comercială de prim ordin pe drumul spre Indii, putînd să servească de antrepozit pentru mărfurile provenind din aceste bogate regiuni, Egiptul nu oferea numai o compensație avantajoasă pentru pierderile pe care Franța le suferise de un secol în India și în America, dar ea permitea să se dea o lovitură grea puterii mercantile a Angliei. „Nu sînt departe timpurile, scria Napoleon Directoratului la 16 august 1797, cînd noi vom înțelege că pentru a distruge cu adevărat Anglia, trebuie să punem mîna pe Egipt”³⁵³.

³⁵⁰ Pisani, *art. cit.*, p. 198.

³⁵¹ A. Sorel, *Bonaparte et Hoche en 1797*, p. 93.

³⁵² „Moniteur” din 4 ian. 1794 (Marcère, II, p. 87—88).

³⁵³ *Ibidem*, p. 355.

La 12 aprilie 1798, Bonaparte primi misiunea de a ocupa Egiptul și de a extinde dominația franceză pînă la Marea Roșie. La 9 mai, el a părăsit Toulonul, în fruntea unei armate de 40.000 de oameni, și, după ce a luat Malta, la 1 iulie, a debarcat la Alexandria. Bătălia de la piramide i-a deschis drumul spre Cairo. Cei doi stăpîni ai Egiptului, Murad-bei și Ibrahim bei au fugit, primul în Egiptul de Sus, celălalt în Siria. Egiptul era la picioarele lui Bonaparte. Dar la 1 august, amiralul Nelson surprinse flota franceză în rada Abukir-ului, distruse o mare parte și tăie comunicațiile lui Napoleon cu Franța. Vrînd, nevrînd, Napoleon începu să-și organizeze cucerirea. Or, nimic nu putea neliniști mai mult Anglia. Pentru a-l împiedica pe Bonaparte să alipească Egiptul la Franța, la 29 decembrie 1798, ea s-a aliat cu Rusia, iar la 3 ianuarie 1799 cu Turcia. Austria nu a întîrziat să li se alăture: marea coaliție din 1799 era formată.

Eșecul încercării de a-i depăși pe adversari și de a ajunge la Constantinopol prin Siria sau în India, prin Persia, l-a făcut pe Bonaparte să abandoneze lui Kléber comandamentul armatei și să părăsească Egiptul pentru a apăra în Italia cuceririle sale (20 august 1799). El ajunsese prea tîrziu: Italia era pierdută și Franța readusă la frontierele de pe Rin și Alpi. Încă o dată Franța trebuia să recunoască că-i este imposibil să ducă concomitent un război colonial și maritim și o politică de cuceriri pe continent³⁵⁴.

Consecința imediată a expediției din Egipt a fost „alianța monstruoasă” a Porții cu Rusia. Zadarnic a încercat guvernul francez să explice la Constantinopol că expediția din Egipt nu era un act de ostilitate față de Poartă, pentru că ea încerca numai să deçoaje intrigile anglo-ruse și să-i aducă la ascultare pe supușii rebeli al sultanului³⁵⁵. Zadarnic menajară francezii vasele turcești care se găseau în rada Alexandriei, Poarta nu s-a lăsat înșelată de această ficțiune diplomatică și, la vestea victoriei navale a lui Nelson, în-sărcinatul cu afaceri Ruffin și principalii consilieri ai Ambasadei Franței au fost închiși la Șapte-Turnuri. Guvernatorii provinciilor primiră ordinul de a reține pe negustorii francezi și de a pune averea lor sub sechestru. Apoi, uitînd umilînțele și temerile sale, Poarta a chemat Rusia în ajutor. La 5 septembrie, o flotă rusă, sub ordinele amiralului Ușakov, a aruncat ancora la Buyukdéré, în aclamațiile mulțimii. În cursul mai multor conferințe, ținute de ofițerii turci și ruși, în prezența ambasadurilor Rusiei și Angliei, s-a decis ca escadrele combinate ale celor două țări să-i izgonească pe francezi din Adriatică și să ocupe Insulele Ionice, în timp ce Anglia avea să supravegheze coastele Egiptului și ale Siriei. La 14 septembrie, Poarta a lansat un manifest de război împotriva Franței și a declarat prizonieri pe toți francezii care se găseau în Turcia³⁵⁶. La apropierea flotei ruso-turce, Cerigo, Zante, Santa Maura și Cefalonia, au capitulat, fără să opună rezistență. Dar Corfu a

³⁵⁴ I. Holland Rose, *The political reactions of Bonaparte's Eastern Expedition*, în „English historical review”, ian. 1929.

³⁵⁵ Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 193.

³⁵⁶ Pisani, *art. cit.*, p. 208.

trebuie să fie asediat și, cu toate că mica sa garnizoană nu avea, în momentul încercuirii, hrană decît pentru opt zile, a rezistat pînă la 2 martie 1799.

Cooperarea armată dintre Rusia și Turcia a fost pecetluită la 23 decembrie 1798, prin încheierea unui tratat de alianță, la care Anglia a aderat la 5 ianuarie 1799. Pentru prima dată, prin acest tratat, Marea Neagră a fost recunoscută ca închisă. Rusia se obliga să furnizeze Porții 12 vase de război; Poarta acorda flotei ruse dreptul de liberă trecere din Marea Neagră în Mediterana și invers. Insulele Ionice au fost declarate republică sub numele de Cele-șapte-insule-unite și puse sub protectoratul Rusiei și Turciei. Durata acestui tratat a fost fixată la opt ani³⁵⁷. Turcia părea pe punctul de a deveni „o provincie rusească”³⁵⁸.

Alianța ruso-turcă a fost încununarea noii politici inaugurate de Rusia după pacea de la Iași. Mai întîi din necesitate, în timpul ultimilor ani ai domniei Ecaterinei a II-a, apoi din principiu, la începutul domniei lui Alexandru I, Rusia a renunțat la politica de invazie din anii precedenți, pentru a-i substitui politica de influență. Preocupată de evenimentele din Polonia, ea avea nevoie de liniște din partea Turciei. Indată după semnarea preliminarilor de la Galați, ea a trebuit să-și recheme trupele din Principatele dunărene și să-și subordoneze politica ei orientală necesităților militare care o rețineau în Polonia. Aplicarea tratatului de la Iași a dat naștere la explicații, uneori vii, mai ales în legătură cu tariful vamal, demarcația liniei de frontieră și despăgubirile convenite negustorilor ruși lezați în timpul războiului, dar Rusia s-a ferit să forțeze nota pînă la a provoca o ruptură cu Poarta.

Sub influența lui Kociubei, ministrul său la Constantinopol, Pavel I a ridicat la rang de principiu ceea ce nu fusese pentru mama sa decît un expedient. Adoptînd ideea lui Montesquieu despre avantajul unui vecin slab, Rusia a renunțat la intenția de a-și extinde frontierele în detrimentul Imperiului otoman, considerînd că turcii erau vecinii cei mai comози din pricina slăbiciunii lor³⁵⁹. Pe baza raportului contelui Kociubei, Alexandru I a adoptat de asemenea în 1802 acest principiu. Evenimentele nu au întîrziat să arate că închiderea strîmtorilor nu se acorda cu interesele Rusiei. Ușurința cu care sultanul se lăsa dominat de influențele străine răpea orice garanție principiului închiderii strîmtorilor și, în caz de conflict, expunea posesiunile ruse din Marea Neagră, ca în 1854, atacurilor flotei inamice. Totuși acest

³⁵⁷ S. Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, p. XIX și 4.

³⁵⁸ Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 197.

³⁵⁹ „De cînd Rusia a abandonat intenția de a-și extinde frontierele în detrimentul posesiunilor otomane, Imperiul turc, slăbit de succesele precedente ale armatelor noastre și de tulburările interne, a devenit vecinul care convine cel mai bine Rusiei. Convins de incapacitatea sa de a întreprinde ceva împotriva noastră, nu numai că el nu va manifesta nici un act de ostilitate față de noi, dar, dimpotrivă, el așteaptă de la noi salvarea. Influența noastră asupra relațiilor sale cu alte puteri europene trebuie să fie în chip necesar în conformitate cu poziția reciprocă a celor două state” (Memoriul contelui A. Voronțov către Alexandru I din 24 nov. 1803 în „Sbornic”, LXXVII, p. 410, trad. franc. Sturza, I², p. 417).

principiu nu a încetat să acționeze asupra guvernului rus, chiar în 1806, când el a revenit la politica de agresiune. Dificultățile cu care Rusia s-a găsit confruntată în tot cursul secolului al XIX-lea „provin, în primul rînd, din falsitatea acestui principiu”³⁶⁰.

Devenit Prim consul, Bonaparte a încercat să salveze Egiptul printr-o vastă diversiune. După ce a încercat fără succes să se înțeleagă cu Anglia și Austria pe seama Rusiei, el s-a apropiat brusc de Pavel I și i-a propus un plan de schimbare generală a hărții Orientului. O armată franceză, sub comanda lui Masséna, urma să coboare pe Dunăre, să traverseze Marea Neagră și Marea Caspică, și, trecînd prin Persia și Herat, să se unească pe malurile Indusului cu armata rusă, venită, sub comanda amiralului Knorring, de la Orenburg, prin Turkestan, Khiva, Buhara. Această întreprindere gigantică, destinată să pună capăt dominației engleze în India și să dea țarului un imperiu asiatic, trebuia să fie însoțită de o a doua expediție în Egipt. Escadrelle de la Brest și Rochefort erau deja în drum spre Mediterana, amiralul Knorring trecuse deja Volga, când asasinarea lui Pavel I (24 martie 1801) a ruinat toate aceste planuri³⁶¹. Egiptul era definitiv pierdut. După asasinarea lui Kléber (14 iunie 1800), succesorul său, Menou, n-a mai fost în măsură să lupte cu dificultățile. Înfrînt la Canope (21 martie 1800), Menou a capitulat la 2 septembrie și a adus în Franța resturile armatei de ocupație. Pacea de la Amiens (27 martie 1802) a consacrat această stare de lucruri. Franța renunța la Egipt, restituia Insulele Ionice și se angajă să evacueze porturile Regatului celor Două Sicilii, în timp ce Anglia promitea să restituie Malta ordinului iohaniților. Pacea semnată cu Turcia la 26 iunie 1802 confirma stipulațiile păcii de la Amiens privitoare la Orient și garanta integritatea Imperiului otoman. La rîndul ei, Turcia reînnoia vechile capitulații ale Franței și restituia francezilor bunurile lor confiscate³⁶². Această pace marchează în raporturile Franței cu Turcia o schimbare pe care instrucțiunile date generalului Brune, ambasadorul la Constantinopol, permit să fie mai bine precizate. Franța renunța de acum înainte la speranța de a întrebuița Turcia ca auxiliar împotriva Austriei. Imperiul otoman „nu o mai interesează decît sub raport comercial”³⁶³. Franța putea să se pronunțe, cu aceeași ușurință pentru o politică de împărțire sau de conservare a Imperiului otoman.

Pacea de la Amiens a durat abia un an. Pretextînd încălcările lui Bonaparte în Italia (anexarea Piemontului și a insulei Elba) și în Elveția, englezii refuzară să evacueze insula Malta, pe care ei o considerau indispensabilă pentru apărarea intereselor lor în Mediterana. La rîndul său, primul consul a înmulțit provocările. În septembrie 1802, el l-a însărcinat pe colonelul Sébastiani să inspecteze coasta Mediteranei orientale, de la Tripoli la Sfîntul-Ioan de Acra și „să noteze starea porturilor, resursele arsenalelor, să

³⁶⁰ Goriainow, *op. cit.*, p. XXII.

³⁶¹ Driault, *La question d'Orient*, p. 78.

³⁶² Zinkeisen, VII, p. 132—139.

³⁶³ Instrucțiuni către generalul Brune, 18 oct. 1802, Sturza, I², p. 402—403.

viziteze și să-i câștige pe șecii din Cairo... să studieze fortificațiile de la Caffa, de la Sfântul-Ioan de Acra și Ierusalim³⁶⁴.

El a furnizat arme mainoșilor și sulioșilor și a încercat să-l câștige de partea sa pe prințul-episcop de Muntenegru. El a strâns forțe considerabile la Otranto și a activat pregătirile flotei în timp ce făcea ambasadurilor Austriei și Rusiei referiri semnificative la destrămarea Imperiului otoman³⁶⁵. Cabinetul de la Petersburg s-a alarmat. El prevedea că dacă pacea cu Anglia avea să fie ruptă, conflictul n-ar fi putut să se angajeze decât în zona orientală „cu atât mai mult cu cât în situația actuală a marinei franceze, Anglia nu putea fi atacată decât în chip indirect³⁶⁶. Punctul de adunare fixat forțelor franceze îl făcea să creadă că primul consul își va îndrepta atacul spre Rumelia a cărei anarhie i-ar fi permis să dea lovitură decisivă. „Dacă francezii pătrund în această provincie, scria contele Voronțov împăratului, căderea Imperiului otoman este inevitabilă³⁶⁷.

Realizarea acestor proiecte ar fi însemnat ruina politicii de influență inaugurată de Rusia, în 1798. Stabilirea dominației sau a influenței franceze asupra provinciilor europene ale Turciei — guvernul rus credea că Napoleon intenționează să creeze „o republică democratică în Balcani“ — n-ar fi făcut numai Rusia să piardă toate avantajele poziției ei, dar i-ar fi expus provinciile din sud „răului doctrinelor corupte“ ale Revoluției³⁶⁸. Rusia s-a înarmat și în noiembrie 1804 a semnat un tratat de alianță defensivă cu Austria. Anglia o rupsesse cu Franța din 1803; în luna august 1805, coaliția a treia era formată. Napoleon deschise campania și o duse cu o repeziune fulgerătoare. La 30 octombrie, armata austriacă a fost încercuită la Ulm și silită să capituleze. Talleyrand ar fi voit să întemeieze pe această victorie o politică de înțelegere cu Austria, care să permită Franței să cucerească pacea continentală. Într-un memoriu celebru, el a propus împăratului să ofere Austriei ca despăgubire pentru pierderile din Italia și Germania, Principatele dunărene și Bulgaria și să o lege în fapt de Franța, deschizând ambițiilor ei o nouă perspectivă în Orient. După calculele lui Talleyrand, Austria, ajunsă la Dunăre, n-ar fi putut să nu intre în conflict cu Rusia, căreia i-ar fi barat drumul spre Constantinopol. Împinsă în Asia, Rusia s-ar fi ciocnit cu Anglia în Indii. Prin această dublă deplasare, Talleyrand spera să pună în opoziție interesele adversarilor Franței și, făcând astfel imposibilă o nouă coaliție, să asigure Franței securitatea cuceririlor sale și pacea cea mai durabilă pe care rațiunea umană o putea concepe³⁶⁹.

³⁶⁴ Driault, *La politique orientale de Napoleon*, p. 25; raportul lui Sébastiani publicat în „Moniteur“ din 30 ian. 1803 conchidea că „6000 de francezi ar fi de ajuns să recucerească Egiptul“.

³⁶⁵ Depeșa lui Markov, ambasadorul Rusiei la Paris, către contele Kociubey, 9/21 aug. 1802 în Sturza, I², p. 402; Cf. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 368.

³⁶⁶ Depeșa lui Markov către contele A. Voronțov, 5/17 martie 1807, în Sturza, I², p. 407.

³⁶⁷ Memoriul contelui A. Voronțov prezentat țarului Alexandru I, 12/24. nov. 1803, în Sturza, I², p. 417.

³⁶⁸ *Ibidem*, p. 417.

³⁶⁹ P. Bertrand, *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon*, p. XXII; A. Vandal, *Napoleon et Alexandre I*, vol. I, p. 8—9.

Chiar dacă Napoleon ar fi urmat sugestiile ministrului său, este puțin probabil ca Austria să fi acceptat acest aranjament. Pentru ca ea să renunțe, fără gânduri ascunse, la visurile ei de hegemonie, ar fi trebuit ca ea să se vadă expulzată, fără speranță de întoarcere, din Italia și Germania. Abia înfringerile de la Solferino și Sadova o vor obliga să se resemneze la „vocația ei orientală”. Pe lângă aceasta, Napoleon nu ținea defel să arunce Austria spre Orient. Prin pacea de la Presburg (26 decembrie 1805) el s-a străduit dimpotrivă să-i închidă calea: el i-a luat tot ceea ce pacea de la Campo Formio îi lăsase: Veneția, Dalmația și Istria, în afară de Trieste.

Victoriile de la Austerlitz și de la Jena, ca și cele de la Arcole și Rivoli, l-au pus din nou pe Napoleon în contact cu Orientul. Prin folosul pe care îl putea trage din situația sa pentru a disloca coaliția adversarilor săi și prin speranțele pe care succesele sale le trezeau între popoarele căzute victime invaziilor Rusiei, „el punea în discuție Vistula și Dunărea, opera lui Petru cel Mare și a Ecaterinei a II-a”³⁷⁰. În vederea conflictului decisiv care se anunța pentru primăvară, el a dezvoltat toate mijloacele de război și de tratative. Ridicînd împotriva Rusiei popoarele supuse sau neliniștite de ea, el s-a străduit să constituie, de la Baltica la Marea Neagră, o linie de atac continuă. El a făcut avansuri Austriei și, trezindu-i bănuielile în privința ambițiilor ruse, i-a oferit un acord general asupra problemei orientale. Primit ca eliberator de polonezi, el le-a încurajat speranțele, le-a reînsuflețit patriotismul și a favorizat reorganizarea lor militară. În sfîrșit, pentru a întinde pînă la Dunăre și dincolo de ea aripa dreaptă a Marii Armate, a încercat să lege relații cu sîrbii răsculați și cu pașalele de Vidin și Silistra, s-a gîndit să transporte armata sa din Dalmația pe Dunăre, și să ridice popoarele din Caucaz, și chiar să încheie o alianță cu Persia.

Napoleon a dublat, mai ales, eforturile pentru a-l cîștiga pe sultan. În iulie 1806, el îl trimisese deja la Constantinopol pe generalul Sébastiani, unul din cei mai fideli interpreți ai gîndirii sale, cu ordinul de a face Poarta să semneze cu Franța un tratat de alianță ofensivă împotriva rușilor. În schimbul unei diversiuni la Dunăre, el se angajă să garanteze independența și integritatea Imperiului otoman și să ajute Poarta să-i respingă pe ruși în Marea Neagră. Selim al III-lea era în dispozițiile cele mai favorabile: Prin cîteva măsuri oportune, el își manifestase deja intenția de a se emancipa de sub influența rusă. El redusese privilegiile titularilor de brevete acordate de ambasadă și declarase închiderea strîmtorilor. La sosirea lui Sébastiani și încurajat de el, sultanul a vrut să-și marcheze independența printr-un gest mai semnificativ: i-a mazilit pe cei doi domni ai Țării Românești și Moldovei, Ipsilanti și Moruzi, fără să-l fi informat, în prealabil, pe țar. Ambasadorul rus, Italinski, a protestat, printr-o notă energică, împotriva acestei violări a hațișerifului din 1802 și a cerut, sub amenințarea plecării din

³⁷⁰ A. Vandal, *op. cit.*, p. 2—3.

Constantinopol, revocarea firmanului de mizilire³⁷¹. Ministrul Angliei, Sir Arbuthnot, asociindu-se demersului colegului său rus, Poarta a cedat și a restabilit pe cei doi domni maziliți (15 octombrie 1806).

Cu toate acestea, guvernul rus, fără să mai aștepte efectul produs de demersurile ambasadorului său, a ordonat trupelor sale să treacă Nistrul și a justificat această măsură prin necesitatea de a exercita presiuni asupra Porții și de a o smulge influenței franceze. Victoriile de la Jena și Austerlitz dăduseră din nou curaj turcilor și restabiliseră creditul lui Sébastiani. Selim al III-lea i-a trimis lui Napoleon o scrisoare autografă pentru a-l felicita pentru victoriile sale și pentru a-l asigura de dispozițiile sale amicale, în timp ce reis-effendi a reluat conferințele cu ambasadorul Franței pentru a încheia un tratat de alianță.

Luînd drept pretext aceste negocieri, trupele ruse au înaintat pînă la București creînd astfel primejdia de a face joncțiunea cu răsculații sîrbi. Sub sancțiunea unei ocupații nelimitate a Principatelor române, Rusia a reclamat dreptul de trecere prin Bosfor pentru vasele ei de război și reînnoirea tratatului de alianță din 23 decembrie 1798. Ca răspuns la aceste cereri, Poarta a remis pașapoartele lui Italinski și, la 5 ianuarie 1807, a declarat război Rusiei³⁷².

Ambasadorul Angliei, după ce încercase zadarnic să evite ruptura dintre Poartă și Rusia, și-a părăsit postul și a plecat la escadra amiralului Duckworth, care naviga în fața Dardanelelor. La 19 februarie, flota engleză a forțat Dardanelele și a apărut în fața Constantinopolului la două bătași de tun. Amiralul englez a somat Poarta să-l expulzeze pe Sébastiani și să declare război Franței, să reînnoiască tratatul de alianță cu Rusia și Anglia, să cedeze Rusiei Principatele și să-i remită drept gaj flota turcă și castelele din Strîmtori³⁷³. Constantinopolul era la discreția flotei engleze. Energia lui Sébastiani și indecizia lui Duckworth l-au salvat. În timp ce acesta din urmă se lasă angajat în negocieri fără rezultat, în care turcii erau întotdeauna maeștri, Sébastiani a insuflat curaj otomanilor și a pus orașul în stare de apărare. Cînd lucrările au fost terminate, turcii au rupt negocierile. Amenințată să fie izolată în Marea Marmara, flota engleză a trebuit să se retragă din nou prin Dardanele, sub focul încrucișat al bateriilor otomane (2 martie 1807)³⁷⁴.

Pentru a compensa efectul acestui eșec, englezii au încercat să ocupe Egiptul. La 17 martie, o escadră de 17 vase de linie, pline de trupe, a apărut în fața Alexandriei și a ocupat orașul. Dar un detașament de 5000 de oameni care a încercat să pună mîna pe Rosetta a fost masacrat, iar un al

³⁷¹ Driault, *La politique orientale de Napoléon*, p. 62—67.

³⁷² Depeșele lui Ludolf din 20 iunie, 28 august, 10, 11 și 20 oct. 1806 (Anexa).

³⁷³ Ed. Driault, *op. cit.*, p. 69—71; Depeșele lui Ludolf din 22 ian. 1807.

³⁷⁴ W. Wilson, *The command of the sea*, în *Cambridge Modern History*, vol. IX, p. 235. Depeșele lui Ludolf din 7 febr. și 10 martie 1807.

doilea respins. La 15 septembrie, armata engleză a trebuit să evacueze complet Egiptul.

Urmarea imediată a acestor eșecuri a fost de a consolida înțelegerea dintre Franța și Turcia. Un ambasador turc a plecat să-l întâlnească pe Napoleon în Polonia pentru a trata o pace perpetuă și o alianță ofensivă cu Franța. Forțe considerabile au fost concentrate și îndreptate spre Dunăre. Sébastiani a întocmit un plan de campanie, întemeiat pe cooperarea trupelor otomane cu armata franceză din Dalmația. Dar acest plan nu a fost realizat și trupele turcești, ajunse la Dunăre, s-au împrăștiat pentru a jefui. Pașalele de Ianina și Rusciuk, ca și supușii creștini ai Porții, temându-se ca cooperarea dintre armatele franceze și otomane să nu consolideze în dauna lor autoritatea sultanului, au sabotat-o. Diversiunea pe care conta Napoleon nu s-a produs, iar depunerea lui Selim al III-lea, i-a dat lui Napoleon pretextul de care, după bătălia de la Friedland, avea nevoie pentru a se dezlega de angajamentele luate față de Poartă. La 7 iulie 1807, el s-a înțeles cu țarul la Tilsit. Totuși, această schimbare de front n-a fost nici bruscă, nici completă. Napoleon nu sacrifică Turcia decât în măsura în care îi era necesar pentru înțelegerea cu Rusia: el își rezerva libertatea de a-l reține pe unul prin celălalt și, mai ales, mijlocul de a închide rușilor drumul spre Constantinopol³⁷⁵.

La întrevvedere de la Tilsit, cei doi împărați au reglementat mai întâi soarta Prusiei. Prin tratatul semnat la 9 iulie și ratificat la 12 iulie, Frederic-Wilhelm al III-lea pierdea tot ceea ce stăpânea în Westfalia și în Polonia și nu-și recăpăta celelalte state, decât treptat și după plata unor contribuții de război, al căror quantum nu era fixat și care putea depăși resursele țării³⁷⁶.

Dar obiectul principal al întrevederii a fost de a determina raporturile celor două puteri cu Turcia și Anglia. Tratatetele de pace prevedeau o dublă mediere față de Turcia și de Anglia. Franța se angaja să ofere Turciei medierea pentru restabilirea păcii între Turcia și Rusia. Dacă Poarta accepta această ofertă, un armistițiu urma să fie încheiat pe baza evacuării Principatelor dunărene, și negocieri pentru pace angajate într-un oraș care avea să fie fixat. Dacă, dimpotrivă, Poarta respingea oferta de mediere a Franței, aceasta va face cauză comună cu Rusia, „pentru a scoate toate provinciile Imperiului otoman din Europa cu excepția orașului Constantinopole și provinciei Rumelia, de sub jugul și vexațiunile turcilor“ (art. 8 al tratatului de alianță).

La rîndul său, Alexandru I se obliga să ofere medierea sa Angliei și să folosească toate mijloacele pentru a o face să trateze cu Franța pe baza unei egale și perfecte independențe a tuturor puterilor pe mare și a restituirii

³⁷⁵ Driault, *La politique orientale de Napoléon*, p. 203.

³⁷⁶ Vandal, *Napoléon et Alexandre I*, I, p. 100.

tuturor cuceririlor făcute după 1805 pe seama Franței și a aliaților ei. În acest caz, Napoleon promitea să-i restituie Hanovra. Dacă, înainte de 1 decembrie, Anglia nu accepta aceste condiții, Rusia îi va declara război și va închide porturile ei comerțului englez.

Articolele publice au fost completate cu articole secrete și separate care acordau lui Napoleon gurile Cattaro-ului și cele Șapte-Insule, și, printr-un tratat de alianță secret, care stipula asistență mutuală „în orice război pe care Rusia sau Franța ar fi obligate să-l întreprindă sau să-l susțină împotriva oricărei puteri europene” (art. 1). Despărțindu-se, cei doi împărați erau sinceri convinși că au încheiat o mare alianță și că au reglementat toate problemele care pînă atunci le separaseră țările. Napoleon credea că are în sfîrșit mijlocul de a supune Anglia, în timp ce Alexandru I întrevedea posibilitatea de a încununa opera Ecaterinei a II-a prin anexarea Moldovei și Țării Românești, poate chiar prin dobîndirea Constantinopolului³⁷⁷.

Conformîndu-se angajamentelor luate la Tilsit, Alexandru I a oferit imediat medierea sa Curților de la Paris și Londra. Anglia ceru să-i fie comunicate articolele secrete ale tratatului de la Tilsit, ceea ce echivala cu un refuz, și, luîndu-i înainte lui Napoleon care voia să închidă Sundul, ea obligă, prin bombardarea Copenhagei, guvernul danez să-i livreze flota, singura care conta în Baltica. Acest act de violență permise lui Napoleon să-i incite pe neutri împotriva Angliei și să grăbească ruptura acesteia cu Rusia. Declarația lui Canning că guvernul britanic nu va recunoaște nicio dată un aranjament care ar sacrifica Poarta, a contribuit la strîngerea relațiilor dintre Franța și Rusia. Cea din urmă a înțeles că, neputînd de acum înainte să-și realizeze cuceririle în Orient fără să lupte împotriva Angliei, era mai bine să facă imediat războiul și să împarte Imperiul otoman cu Franța singură „împotriva Angliei și fără Austria”³⁷⁸.

Prima consecință a acestei hotărîri a fost numirea în fruntea ministerului afacerilor străine a contelui Nikolai Rumianțev. Fiu al biruitorului de la Larga și de la Cahul, el era campionul cel mai înflăcărat al politicii de expansiune în Orient. Convingerea sa era că Rusia, în loc să-și sleiască forțele în lupta împotriva lui Napoleon, trebuie, folosind contextul de răsturnare generală, să încerce întregirea operei Ecaterinei a II-a. Sub influența lui, opiniile împăratului în privința Orientului s-au precizat și au devenit îndrăznețe. El nu se mai mulțumea cu Principatele dunărene: visa să cucerească Constantinopolul și, pentru a-și asigura sprijinul lui Napoleon, a venit în întîmpinarea dorinței sale: la 7 noiembrie a declarat război Angliei.

Paralel cu demersurile Rusiei pe lângă guvernul de la Londra, Franța a intervenit pe lângă Poartă pentru restabilirea păcii între Rusia și Turcia. Cu toate temerile pe care i le inspira alianța franco-rusă, Poarta a acceptat tratatul de la Tilsit și medierea Franței. În consecință, adjutantul-comandant Guillemintot a fost trimis în Țara Românească și la 24 august un armistițiu a fost încheiat între ruși și turci. El stipula evacuarea celor două

³⁷⁷ Textele celor trei acorduri în Vandal, *op. cit.*, I, p. 499—507.

³⁷⁸ *Ibidem*, p. 161.

Principate și restituirea materialului de război și a vaselor luate de la turci³⁷⁹. Durata armistițiului a fost prelungită pînă în mai. Nevoind să rămînă legat pînă la acea dată, nici să restituie trofee, țarul a refuzat să ratifice armistițiul și a dat ordin armatelor sale, care începuseră să se retragă pe Nistru, să reocupe vechile lor poziții³⁸⁰. Dar motivele invocate de țar nu erau decît pure pretexte. Alexandru I se credea autorizat prin angajamentele verbale ale lui Napoleon să nu evacueze Principatele. La 18 noiembrie el formula direct această cerere aliatului său³⁸¹.

Pentru a da un sens național alianței franceze, Alexandru I lăsase să se acrediteze părerea că ea va aduce Rusiei o sporire teritorială considerabilă în Orient. Anexarea Principatelor române apărea drept gajul viitoarelor achiziții. Tocmai de aceea țarul a fost foarte surprins să afle că Napoleon lega evacuarea Prusiei de aceea a Moldovei și Țării Românești și că el cerea Silezia dacă Rusia voia să păstreze cele două principate. De fapt Napoleon nu putea renunța la Egipt și în 1807 momentul nu era propice reinnoirii expediției din Egipt. Stabilită în Malta și în Sicilia, prezentă la intrarea în Adriatică, Anglia era stăpîna Mediteranei. Napoleon era deci constrîns să amîne orice discuție asupra afacerilor Turciei pînă la pacea cu Anglia. Dar pentru a înlesni situația țarului și a partidului francofil, Napoleon considera prudent să le acorde unele satisfacții cu condiția totuși de a-și asigura compensații echivalente. Albania și Moreea, pe care Rusia i le oferea, nu puteau fi privite ca o compensație pentru achiziția Moldovei și Țării Românești. Primele urmau abia să fie cucerite, ultimele erau deja în stăpînirea Rusiei. Franța trebuia „să se bată pentru a cuceri și să se mai bată pentru a păstra” provincii sterile, fără comerț, departe de centrul Imperiului francez și locuite de o populație ostilă, în timp ce Rusia dobîndea țări bogate și limitrofe. Iată de ce Napoleon și-a cerut compensația sa în Prusia a cărei poziție față de Franța era aceeași ca a Turciei față de Rusia³⁸².

Împăratul Alexandru s-a arătat cu atît mai surprins de acest aranjament cu cît un astfel de acord s-a fusesse discutat la Tilsit, iar el — țarul — se credea angajat prin propria-i onoare să asigure eliberarea Prusiei. Prezentînd aceste propuneri ale lui Napoleon sub forma unei decizii definitiv luate, contele Tolstoi, ambasadorul Rusiei la Paris, a sporit neliniștea suveranului său. Cucerirea Sileziei i-a apărut ca preludiul reconstituirii Poloniei și indicele sigur al planului atribuit lui Napoleon de a arunca Rusia spre Persia și India și de a face din ea o putere asiatică³⁸³.

În fața opoziției ridicate de problema Prusiei, Caulaincourt, ambasado-

³⁷⁹ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 425, 429—430; Instrucțiunile lui Alexandru I către contele Tolstoi, ambasador la Paris, 26 sept. 1807 „Sbornic”, vol. LXXXIX, p. 97 și urm.

³⁸⁰ Rapoartele lui Savary din 23 sept.; instrucțiunile lui Alexandru I către contele Tolstoi din 26 sept. 1807, *ibidem*.

³⁸¹ Raportul lui Savary din 18 nov. 1807 în Sturza, I², p. 669.

³⁸² Depeșa lui Tolstoi către Rumianțev din 26 oct.—7 nov. și raportul lui Caulaincourt către Napoleon din 23 dec. 1807 în Sturza, I², p. 639—644 și 692—697.

³⁸³ Depeșa lui Caulaincourt către Napoleon, 17 febr. 1808, Sturza, I², p. 759—764.

rul Franței la Petersburg, a propus țarului să abandoneze cele două principate și să-l forțeze astfel pe Napoleon să renunțe la Silezia. În schimbul sacrificiilor pe care i le impunea ruptura cu Anglia, țarul dăduse națiunii mari speranțe, pe care era periculos să le înșele. Astfel, „cele două probleme, care timp de un secol împiedicaseră orice apropiere durabilă între Franța și Rusia, aceea a Orientului și cea a Poloniei, reapăreau astăzi, puse concomitent, iar Napoleon, încercînd să o rezolve pe prima prin cea de a doua, nu făcuse decît să o complice”³⁸⁴.

De la sfîrșitul lui 1807, Napoleon a înțeles limpede că nu putea mulțumi Rusia decît împărțind cu ea Turcia. Dar prezența flotei engleze în Mediterana îl opri de la acest pas; el recomandă ambasadorului său la Petersburg să evite orice angajament în privința împărțirii Imperiului otoman „pentru că în împrejurările actuale ea nu se putea face în avantajul meu”³⁸⁵. În afară de aceasta, pentru a se apăra împotriva acțiunilor probabile ale Angliei ca și pentru a limita ambițiile excesive ale Rusiei, el s-a gîndit să asocieze Austria la împărțirea Imperiului otoman. La 22 ianuarie 1808, el a făcut propuneri precise privind această problemă contelui de Meternich³⁸⁶.

Prevăzînd că momentul critic al alianței va fi în primăvară, cînd efectul întreruperii relațiilor comerciale cu Anglia va fi simțit cu cea mai mare vigoare, el a încercat să atenueze criza, ordonînd cumpărarea de mari cantități de lemn din Rusia și punînd în lucru în șantierele ruse trei vase de mare tonaj. Apoi, pentru a-l ocupa pe Alexandru, pînă la rezolvarea problemelor din Spania și Prusia, el l-a încurajat să ia Finlanda de la suedezi și i-a propus o expediție în India, care ar fi „ingenunchiat” Anglia „în fața continentului”. În sfîrșit, el și-a autorizat ministrul să discute cu Alexandru dezmembrarea Turciei. În timp ce aceste discuții aveau să dureze, Napoleon spera să supună Spania și să-i izgonească pe englezi din Mediterana. Din ianuarie 1808, el a pregătît o expediție în Sicilia, a aprovizionat Insulele Ionice și a întărit Corfu. „În același timp, spunea el, voi avea la Corfu, la Tarent și la Neapole, pregătiri pentru o expediție în Sicilia sau în Egipt”³⁸⁷. Aceste pregătiri dovedeau îndeajuns că de această dată Napoleon intenționa să discute serios condițiile împărțirii.

Caulaincourt și Rumianțev au fost însărcinați să pregătească bazele acordului. În martie 1808, ei au ținut mai multe conferințe al căror rezultat a fost consemnat într-o notă redactată în comun³⁸⁸. Două ipoteze erau luate în considerație. În cazul unei împărțiri restrînse, care excludea Constantinopolul și împrejurimile sale, Rusia ar fi primit Principatele române și Bulgaria; Franța ar fi avut Albania, o parte a Bosniei, Moreea și Candia;

³⁸⁴ A. Vandal, I, p. 218—219.

³⁸⁵ *Ibidem*, p. 232.

³⁸⁶ Sturza, I², p. 728—730 „Cînd vă veți stabili la Constantinopol, veți avea nevoie de Franța pentru a vă da ajutor împotriva Rusiei; Franța va avea nevoie de voi pentru a-i neutraliza”.

³⁸⁷ A. Vandal, I, p. 256.

³⁸⁸ S. Tatistcheff, *Alexandre Ier et Napoléon*, Paris, 1891, p. 349—350.

Austria ar fi luat Croația turcă și o parte a Bosniei. Serbia urma să devină independentă sub un prinț din casa de Austria sau din orice altă casă străină, cu obligația de a se căsători cu o mare ducesă rusă. Constantinopolul cu Dardanelele și cu un teritoriu ce urma să fie delimitat avea să devină un principat autonom. — În cazul unei împărțiri totale, Rusia avea să primească în plus o parte a Rumeliei cu Constantinopolul și o porțiune a marelui asiatic. Franța adăuga la posesiunile amintite mai sus Cipru, Rhodos, insulele Arhipelagului, Salonic, Smirna, schelele Levantului, Siria și Egiptul. Austria ar fi avut Serbia în deplină stăpânire, Macedonia pînă la mare, cu excepția Salonicului. Napoleon nu consimțea totuși la anexarea Constantinopolului și a Bosforului de către ruși, decît cu condiția de a păstra el Dardanelele pe care le socotea necesare securității posesiunilor adjudecate Franței³⁶⁹. În fața acestui obstacol, totul s-a prăbușit. În zadar Caulaincourt a arătat ministrului rus Trebizonda și coasta meridională a Mării Negre: Rusia voia să aibă amîndouă cheile strîmtorilor. „Răstoarne-se lumea, scria Caulaincourt, dacă Rusia obține Constantinopolul și Dardanelele, ea va putea fi făcută să ia totul în considerație fără neliniște”³⁹⁰.

Hotărîrea definitivă asupra problemei împărțirii a fost rezervată celor doi împărați care trebuiau să se întețească din nou la Erfurt. Revoluția care în iulie 1808 a costat viața sultanilor Selim al III-lea și Mustafa al IV-lea părea să justifice graba și calculele lui Alexandru I: „în septembrie, Erfurt, în octombrie acțiunea”. Înaintea acestei date, Napoleon credea că-i va putea izgoni pe englezi din Peninsula Iberică și va deveni stăpînul absolut al Mediteranei. El făcuse deja pregătiri imense pe mare și pe uscat; se simțea în măsură să înlătore toate dificultățile și să-și impună punctul de vedere.

Cu toate acestea evenimentele din Spania au răsturnat brusc toate proiectele și l-au obligat să-și îndrepte eforturile spre sud. Prin repercusiunile în Germania și prin știrbirea prestigiului împăratului, capitularea de la Baylen a fost cu adevărat o „catastrofă”. La aflarea acestor evenimente, Austria, care după pacea de la Presburg începuse să-și reorganizeze forțele militare, să-și întărească armata activă și să creeze o armată regională, a accelerat înarmarea și a decretat mobilizarea forțelor sale. Prusia, pe care Napoleon a trebuit să o evacueze pentru a supune Spania, era gata să se răscoale. Atît timp cît Austria amenința flancul său iar englezii erau instalați în Spania, nu putea fi vorba de „marea afacere”. Ceea ce conta cel mai mult în ochii lui Napoleon era de a îngrați Austria prin amenințarea unei intervenții ruse și de a avea mîinile libere la vest pentru a termina cu Spania. El a crezut că va izbuti în această privință, prevalîndu-se de evacuarea Prusiei și oferind cedarea Principatelor. Scopul negocierilor de la Erfurt era astfel cu deosebire limitat. Impasul de care se va lovi întredederea de la

³⁶⁹ Rusia avînd capătul Dardanelor, va fi la porțile Toulonului, Neapolului și ale Corfului (Napoleon către Caulaincourt, 31 mai 1808, Sturza, I², p. 879—880).

³⁹⁰ Caulaincourt către Napoleon, în A. Vandal, *op. cit.*, p. 307 și Sturza I², p. 832.

Erfurt nu avea să fie împărțirea Orientului, ci dezarmarea Austriei. Pentru a zdrobi Austria — iată de ce a alergat Napoleon la Erfurt în septembrie 1808.

Pentru aceleași motive care modificaseră intențiile lui Napoleon, țarul n-a stăruit asupra reglementării problemei orientale. Situația creată Franței de evenimentele din Spania nu mai justificau partea pe care el o rîvnea și Rusia prefera să-și rezerve viitorul. „Dobîndirea Moldovei și Țării Românești, scria Rumianțev suveranului său, singuri și fără cooperare, ne este cu mult mai avantajoasă³⁹¹. Mai mult pentru a-și asigura sprijinul fără rezerve al Rusiei împotriva Austriei, Napoleon s-a declarat gata să abandoneze cetățile pe care le stăpînea încă pe Oder, să evacueze marele ducat al Varșoviei și să promită să nu-l mai ocupe sub nici un pretext. Dar cum el n-a izbutit să obțină de la Alexandru decît un angajament defensiv și secret împotriva Austriei, a revenit și a păstrat cetățile de pe Oder, care-i îngăduiseră să amenințe flancul Austriei³⁹².

Pe scurt, în ciuda unor eforturi extraordinare pentru a-l cîștiga și a și-l atașa pe Alexandru, Napoleon n-a obținut decît vagi promisiuni de sprijin împotriva Austriei, în caz de atac neprovocat³⁹³, și prelungirea alianței împotriva Angliei. Dimpotrivă, Rusia s-a asigurat de evacuarea Prusiei și a marelui ducat al Varșoviei, de anexarea Finlandei și a Principatelor dunărene, adică, de securitatea frontierelor occidentale și nordice, și de două provincii, deopotrivă de importante pentru bogăția și poziția lor, a căror dobîndire îi permitea să marcheze „o etapă importantă, poate decisivă, în drumul spre Constantinopol“. Erfurt a fost un Tilsit pe de-a-ndoașelea: promisiunile vagi au fost pentru Napoleon, achizițiile reale pentru Alexandru.

Consecința imediată a întrevederii de la Erfurt a fost apropierea Angliei de Poartă. Pacea, zisă de la Dardanele, semnată la 5 ianuarie 1809, stabilea relații amicale între Marea Britanie și Turcia și acorda comerțului englez cele mai largi privilegii, mai ales reducerea la 3% a taxelor vamale. Dar ceea ce conferea acestor tratate o importanță deosebită sînt dispozițiile articolului XI: „Deoarece a fost interzis din toate timpurile vaselor de război să intre în canalul Constantinopolului, adică în strîmtoarea Dardanelor și în aceea a Mării Negre, și deoarece vechea regulă a Imperiului otoman trebuie să fie respectată de acum înainte în timp de pace față de orice putere, Curtea britanică promite să se conforme și ea acestui principiu“. Întrucît incursiunea amiralului Duckworth demonstrase că nu se poate conta pe bateriile cetăților pentru a interzice vaselor de război străine accesul în Marea Marmara, Poarta a căutat să obțină, printr-un act internațional, garanția dreptului ei exclusiv de suveranitate asupra strîmtorilor.

³⁹¹ A. Vandal, *op. cit.*, I, p. 427.

³⁹² *Ibidem*, p. 439—440.

³⁹³ „Alexandru nu mai poate fi atras împotriva Dvs.“ (Talleyrand către Metternich, 4 dec. 1808, în Beer, *Zehn Jahre österreichischer Politik*, p. 527).

· · Invocînd, pentru prima dată într-un act internațional, „vechea regulă a imperiului“, adică dreptul de a deschide sau de a închide, după voia ei, strîmtorile unui pavilion de război străin, Poarta mărturisea implicit neputința ei de a asigura respectarea lor prin propriile ei mijloace și se expunea la ingerințe străine într-o problemă administrativă internă. Marea Britanie nu era obligată să respecte principiul închiderii decît în măsura în care era respectat de către celelalte puteri și ea putea să se opună prin forță la acordarea de către Poartă a dreptului de liberă trecere vaselor de război a unei alte puteri. Dar deoarece celelalte puteri au considerat că este în interesul lor să nu încalce această regulă, angajamentul contractual între Marea Britanie și Turcia se transforma într-o „obligație internațională indivizibilă și solidară“³⁹⁴. Restrîngînd drepturile sultanului, tratatul de la Dardanele îi închidea pe ruși în Marea Neagră și ruina privilegiile pe care și le asiguraseră prin tratatul din 23 decembrie 1798. Drumul spre Indii prin Mediterana, era astfel pus la adăpost de un atac prin surprindere venit din partea Rusiei.

Evoluția politicii lui Napoleon a condus la același rezultat.

La începutul lui 1809, după ce a reprimat pentru moment insurecția spaniolă și a restabilit pe fratele său pe tronul de la Madrid, Napoleon a considerat venit momentul pentru o acțiune decisivă în Orient. Întrucît o nouă revoluție avusese loc la Constantinopol la sfîrșitul lui 1808 (căderea și moartea marelui-vizir Bairaktar), Napoleon a putut să se teamă că rușii i-o vor lua înainte. Lăsîndu-i mareșalului Soult misiunea de a termina pacificarea Spaniei, el s-a întors la Paris și a dat dispoziții pentru o acțiune în Orient. Dar „înarmările ridicole ale Austriei au paralizat toate mijloacele lui“³⁹⁵. Pentru a o aduce la realitate, el și-a concentrat forțele pe Dunărea superioară și, după ce a bătut la Ratisbona și la Wagram armata arhiducelui Carol, a impus Austriei tratatul de la Viena (14. oct. 1809). Austria pierdea toate provinciile ei maritime de la Adriatica (Fiume, Trieste și hinterlandul lor), din care Napoleon a constituit, pe lângă Dalmația, Provinciile ilirice. Scutit acum de teama de a fi primejduit de flota engleză sau luat pe la spate de Austria, el se credea în stare de a pune în sfîrșit în practică proiectele sale privind Orientul.

Principalul avantaj pe care Napoleon voia să-l aibă prin tratatul de la Viena era restabilirea prieteniei lui cu țarul. Dar, în 1810, la fel ca în 1807 sau 1808, cei doi împărați n-au putut să se înțeleagă asupra planului de împărțire. Și de această dată, opoziția între ambițiile lor au salvat Imperiul otoman. Pierzînd speranța să mai obțină Constantinopolul, grație

³⁹⁴ S. Goriainow, *op. cit.*, p. 19—22.

³⁹⁵ Cuvintele lui Napoleon citate de E. Bourgeois, *op. cit.*, II, p. 414.

alianței cu Franța, țarul și-a limitat ambițiile la ceea ce își asigurase deja prin acordul de la Erfurt. Această moderație calculată prezenta pentru Rusia dublul avantaj de a-și asigura prietenia Austriei și de a contracara planurile lui Napoleon în privința Orientului.

Cu toate acestea, țarul preocupat înainte de toate de a smulge Porții cedarea Principatelor dunărene, a căror posesiune îi fusese garantată prin convenția de la Erfurt, a reluat, după un simulacru de conferință ținut la Iași, ostilitățile împotriva Turciei. Armata comandată de contele Prozorovski, apoi de prințul Bagration, a trecut Dunărea și a cucerit Isaccea, Tulcea, Babadag, Măcin, Hîrșova și Constanța. La 18 august 1809, ea a ocupat Ismailul, iar la 2 noiembrie Brăila. În luna iunie 1810, rușii au luat Silistra; în septembrie cea mai mare parte a cetăților de la Dunăre, Nicopole, Șiștov, Rusciuk, Giurgiu și Turnu au căzut în mâinile lor. Dar după ce au pătruns pînă în Balcani, rușii au trebuit să părăsească malul stîng al Dunării. Amenințat de un război cu Franța, care era gata să izbucnească din aprilie 1811, țarul a fost obligat să ia trupe de pe frontul dunărean și să-și concentreze forțele pe Niemen. Turcii au profitat de situație și în septembrie au trecut pe malul stîng al fluviului, dar n-au putut să se mențină³⁹⁶. Ei au acceptat deci să trimită plenipotențieri la București pentru a trata pacea: ea a fost încheiată la 28 mai 1812.

Semnată aproape în momentul în care Napoleon trecea frontiera rusă, pacea de la București îl elibera pe țar de primejdia unei diversiuni turcești la Dunăre. Dacă Rusia nu a putut să obțină Principatele dunărene, ea a păstrat totuși Basarabia care, cu cetățile de la Hotin, Bender, Akkerman, Chilia și Ismail, îi conferea o poziție importantă la Dunărea de Jos (art. IV). Tratatul stipula un armistițiu total în favoarea sîrbilor și le prescria să restituie cetățile lor Porții care avea „să introducă artilerie, hrană și muniție ca și garnizoane după bunul ei plac”³⁹⁷. Era mai puțin decît ceea ce Poarta le oferise de mai multe ori mai înainte.

„Pentru români, cedarea Basarabiei a fost o grea lovitură“, scrie istoricul englez W. Miller. [. . .]³⁹⁸.

Evenimentele nu au întîrziat să demonstreze că Poarta a comis o greșală grăbind pacea cu Rusia. Dar o punere în discuție a condițiilor de pace

³⁹⁶ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 446—484. *Mémoires du général Langeron* în *Hurmuzaki, Supl.* I³, p. 156. și urm. Depeșele lui Ludolf din lunile martie 1809—aug. 1812 (Anexa).

³⁹⁷ Textul în Sturza, I², p. 296—302.

³⁹⁸ W. Miller, *op. cit.*, p. 42—43; „Țara Românească este într-o stare de mizerie greu de descris. Șederea armatei ruse care apasă din plin asupra ei și rapacitatea lui Ipsilanti au adus-o în mizeria cea mai neagră, nemulțumirea boierilor și a poporului este mare, dar această nemulțumire nu poate avea nici o urmare. Decăzuți și obișnuiți să tremure în fața unui prinț care n-are alte trupe decît două sute de arnăuți, ei nu concep posibilitatea de a rezista autorității.” (Raportul lui Sébastiani, Sturza I², p. 907; Cf. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 367—373, 382, 387, 446—447).

era imposibilă. Anglia, din nou influentă la Constantinopol, veghea ca Rusia să nu fie distrasă, printr-o diversiviere turcă, de la lupta decisivă împotriva lui Napoleon.

Campania din Rusia a pus capăt politicii orientale a lui Napoleon. Ce-a rămas din vastele sale proiecte? Judecând după actele Congresului de la Viena, nimic sau aproape nimic. Problema Orientului a fost abia atinsă acolo. Reprezentanții marilor puteri s-au temut pînă într-atît să vadă apărînd între ei noi motive de disensiune, încît ei au evitat acest subiect primejdios. De aceea Poarta care a încercat să recupereze Basarabia grație sprijinului lui Metternich, n-a găsit un ecou mai favorabil decît delegația sîrbă care a solicitat intervenția marilor puteri în favoarea „națiunii sîrbe”. Austria și Rusia n-au avut mai mult succes cînd au încercat să obțină adoptarea de către congres a unei rezoluții conforme cu interesele lor orientale. Metternich ar fi vrut să insereze în protocolul de la Viena un articol care să garanteze integritatea teritorială a diverselor state europene inclusiv Turcia, ceea ce nu convenea Angliei și Rusiei. Dimpotrivă Rusia a încercat să-și facă recunoscute, printr-un act internațional și sub forma unui mandat, dreptul exclusiv de a proteja pe supușii creștini ai Porții și de a interveni împotriva deciziilor otomane care le aduceau prejudicii, ceea ce nu convenea Austriei și Angliei. Aceste chestiuni arzătoare au fost îndepărtate cu prudență.

Congresul de la Viena n-a lăsat Franței nimic din achizițiile ei în Orient. Provinciile illirice au fost atribuite Austriei. Insulele Ionice ocupate deja de englezi — Zante, Cefalonia, Ithaca și Cerigo din octombrie 1809, Santa-Maura din aprilie 1810, Corfu, această „cheie a Adriaticii” de la 24 iunie 1814 — au fost declarate republică și plasate sub protectoratul Marii Britanii.

Astfel pentru Franța n-a rezultat nici un profit material și direct din vastele acțiuni orientale ale lui Napoleon. Politica de împărțire s-a dovedit inaplicabilă Imperiului otoman din cauza imposibilității de a găsi părți echivalente. Împingînd pînă la ultimele limite consecințele acestui principiu, Napoleon a demonstrat prin eșecul său că soluția problemei orientale nu era de a căuta dezmembrarea Imperiului otoman în profitul celor mai puternici. Și această demonstrație va contribui să îndrepte problema orientală spre adevărata ei soluție: emanciparea creștinilor pe care Turcia se dovedise incapabilă să-i asimileze.

Concluzie

Problema orientală a fost „marea afacere“ a politicii europene în secolul al XVIII-lea. Ea a dominat nu numai preocupările diplomaților, dar ea a afectat profund raporturile dintre marile puteri și dintre acestea și Imperiul otoman. Intrarea Rusiei și a Prusiei în concertul european a deplasat spre est centrul de greutate al sistemului politic european. Progresele puterii ruse pe ruinele auxiliarelor tradiționali ai Franței au pus în discuție echilibrul european și au determinat intervenția altor puteri, fie pentru a opri cuceririle sale, fie pentru a reclama compensații.

Chestiunea orientală se prezintă ca o problemă de moștenire din ziua în care victoriile prințului Eugeniu au revelat Europei decadența Imperiului otoman. Dar criza nu a luat o formă ascuțită decât în ziua când Rusia, după ce a eliminat pe suedezi și polonezi, a aruncat toată forța ei asupra Turciei. Puternică prin poziția geografică, prin sprijinul poporului ei, pentru care războiul împotriva turcilor se confunda cu cruciada religioasă, și prin complicitatea supușilor ortodocși ai Porții, Rusia s-ar fi substituit neîndoielnic dominației otomane în Peninsula Balcanică, dacă Turcia n-ar fi găsit întotdeauna, grație rivalității dintre puterile europene, alianțe susceptibile de a o salva și de a-i prelungi existența. Franța, Prusia și Anglia s-au declarat succesiv garantele integrității Imperiului otoman. După moartea Ecaterinei a II-a, Rusia și-a însușit ea însăși principiul integrității Imperiului otoman.

În imposibilitate de a rezolva singură și în folosul ei exclusiv problema orientală, Rusia a încercat să-și asigure complicitatea rivalelor ei, inaugurând astfel politica împărțirilor. Mai întâi împreună cu Austria, apoi cu Franța, ea a visat să-i izgonească pe turci din Europa și să încoroneze eforturile politicii ei perseverente prin dobândirea Constantinopolului. „Dar politica de împărțire care-i servise atât de mult timp interesele, s-a dovedit inaplicabilă Imperiului otoman, prin dificultatea de a găsi părți echivalente pentru toate ambițiile“³⁹⁹. Rusia singură a obținut unele avantaje, grație superiorității politicii ei față de Imperiul otoman și continuității politicii ei.

Sarcina ei a fost considerabil înlesnită de contradicțiile și incoerențele politicii austriece și de rivalitatea dintre Curțile de la Viena și de la Berlin.

³⁹⁹ E. Bourgeois, *op. cit.*, II, p. 438.

După pierderea Sileziei, Austria a considerat restabilirea hegemoniei sale în Germania, prin redobândirea teritoriilor pierdute și prin slăbirea Prusiei, drept scopul esențial al politicii ei. Ea a adoptat drept lozincă conservarea Imperiului otoman și și-a propus să nu intervină în afacerile orientale decât în cazul în care extinderea teritorială a altor puteri ar fi obligat-o să ceară compensații și să restabilească echilibrul. Slăbiciunea politicii austriece în Orient s-a manifestat de asemenea prin ezităările ei în ceea ce privește teritoriile pe care urma să le revendice. Preferințele ei s-au îndreptat când spre Principatele dunărene, când spre Serbia și Bosnia. Pe lângă aceasta, compoziția eteroclită a imperiului lor și deosebirile de religie i-au împiedicat pe Habsburgi de a se prezenta drept apărătorii supușilor ortodocși din Turcia și de a dispune astfel de un mijloc constant de intervenție în afacerile interne ale Imperiului otoman. În sfârșit, Austria n-a căpătat „vocația orientală” decât când, ca urmare a progresului principiului naționalităților, existența ei însăși a început să fie amenințată.

Incapabilă de o politică de cuceriri în Orient, Austria a jucat totuși un rol important acolo ca rivală a Rusiei. Opoziția ei față de ambițiile Ecaterinei a II-a în 1770, ca și cea a Angliei și a Prusiei în 1791 au salvat Principatele dunărene de anexarea la Rusia și Imperiul otoman de o dezmembrare sigură.

Sprijinul cel mai ferm a venit pentru Imperiul otoman din partea Franței. Pentru a păstra preponderența ei politică și comercială în Orient, Franța a devenit campionul integrității Imperiului otoman și a rămas fidelă acestor politici pînă la Revoluție. Bonaparte a rupt această tradiție și, prin expediția în Egipt, a inaugurat o politică de cucerire și de împărțire care a determinat intervenția Angliei și a dat rivalității anglo-franceze caracterul unei lupte pentru supremație în Orient. Imperiul otoman a ieșit aproape neatins din lupta gigantică a cărei miză a fost.

Începînd de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, acest rol de păzitor al integrității Turciei va fi îndeplinit mai ales de Anglia. Trăgînd concluziile din înfrîngerea suferită în America, Anglia va veghea mai atent asupra imperiului ei colonial și la securitatea drumurilor care îl legau de metropolă. Constituirea Imperiului Indiilor i-a revelat însemnătatea excepțională a Dardanelelor și a Constantinopolului. Ca și proiectele lui Napoleon privind Orientul, ambițiile Rusiei se vor ciocni de obstacolele ridicate de Anglia pe drumul spre Constantinopol. Rivalitatea anglo-rusă va domina secolul al XIX-lea.

Această luptă a marilor puteri pentru hegemonie în Orient va fi de folos, mai ales națiunilor balcanice a căror emancipare o va favoriza. Propaganda religioasă inaugurată de Rusia, agitația revoluționară și națională întreținută de Franța, apelul la dreptul popoarelor de a se guverna singure și contactul cu armatele ruse, austriece și franceze au încurajat tendințele

naționale și au stimulat nevoia de independență a națiunilor creștine din Imperiul otoman. Istoria formării acestor națiuni și constituirea noilor state pe ruinele Imperiului otoman sînt inseparabile de istoria războaielor ruso-turce și de difuzarea ideilor Revoluției franceze în Balcani. Dar evenimentele care constituie această istorie marchează începutul unei noi perioade în problema orientală.

BIBLIOGRAFIE

IZVOARE

- ABESCI (HABESCI), E. *État actuel de l'Empire, ottoman*, trad. de l'anglais par M. Fontenelle, 2. vol., Paris, 1792.
- ADAIR, R., *The negociations for the peace of Dardanelles*, 1808, London, 1845. —
- ALBÉRI, E., *Relazioni degli ambasciatori veneti etc.*, 3e série. Florence, 1838—1859.
- * * * *An authentic Narrative on the Russian expedition against the Turks by sea and land...* Compiled from several authentic journals, by an officier on board the Russian fleet, London, 1772.
- ARNETH, ALFRED et FLAMMERMONT, JULES, *Correspondance secrète du comte Mercy-Argenteau avec l'Empereur Joseph II et le Prince Kaunitz*, 2 vol., Paris, 1881, 1891.
- ARNETH, ALFRED, *Joseph II. und Katharina von Rusland, Ihr Briefwechsel*, Wien, 1869.
- *Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel*, Wien, 1873.
- *Marie-Antoinette, Joseph II. und Leopold II. Ihr Briefwechsel*, Leipzig, 1866.
- *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*, 3 vol. Wien, 1867—1868.
- *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Österreich im achtzehnten Jahrhundert*, Wien, 1863 (Fontes Rerum Austr. XXII).
- B(AUER). F. G. de. *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt—Leipzig, 1778.
- BEER, ADOLF, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz. Ihr Briefwechsel*, Wien, 1873.
- *Denkschriften des Fürsten Kaunitz*, Wien, 1872.
- BEER et FIEDLER, *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*, în „Fontes Rerum Austriacarum“, II, IV, (1901).
- *Leopold II. Franz II. und Katharina II. Ihre Correspondenz*, Wien, 1874.
- BOPPE, A., *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon*, Belgrade, 1888.
- BOUTARIC, E., *Correspondance secrète inédite de Louis XV sur la politique étrangère*, 2 vol., Paris, 1866.
- BOUTOURLIN (Colonel), *Précis des événements militaires de la première guerre des Russes contre les Turcs sous le règne de l'Impératrice Catherine II*, St. Pétersbourg, 1822.
- BREVERN de la GARDIE (Comtesse), *Un ambassadeur de Suède à la Cour de Catherine II, feld-maréchal comte de Stedingk, (1790—1796)*, 2 vol., Stockholm, 1919.
- BRUNNER, SÉBASTIEN, ED., *Correspondances intimes de l'empereur Joseph II avec le comte de Cobenzl et le prince de Kaunitz*, Mayence, 1871.

- BUSINELLO, PIERRE, *Rapport sur le gouvernement, les moeurs et les usages des Ottomans*, Leipzig, 1788.
- CARRA, J. L., *Histoire de la Moldavie et Valachie*, Iassy, 1777. Neufchâtel, 1781.
- CASTÈRA, J., *Vie de Catherine II, Impératrice de Russie*, 2 vol., Paris, 1797.
- CHARRIÈRE, E., *Négociations diplomatiques de la France dans le Levant*, 4 vol., Paris, 1844—1860.
- * * * *Considerations sur la guerre présente entre les Russes et le Turcs* (oct.-déc. 1769), Turin, 1773.
- CRAVEN, LADY ELISABETH, *A journey through the Crimea to Constantinople, in a serie of letters... to the margrave of Brandenburg etc.*, London, 1789. Trad. fr. London—Paris, 1790.
- DALLAWAY, *Constantinople ancienne et moderne*, Paris, an VII.
- DOHM, CHRISTIAN WILHELM von, *Denkwürdigkeiten meiner Zeit*, 5 vol., Langs und Hannover, 1814—1819.
- ETON, W., *Survey of the Turkish Empire, in which are considered... the cause of the decline of Turkey, with a developpement of the political system of the late Empress of Russia*, London, 1799. Trad. fr. *Tableau historique, politique et moral de l'Empire ottoman*, 2e éd., 2 vol., Paris, 1801.
- FARGUES, L., *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France en Pologne*, 2 vol., Paris, 1888.
- FERRAND, F. C., *Les trois démembrements de la Pologne, pour faire suite aux révolutions de Pologne de Rulhière*, 2 vol., Paris, 1820.
- FRÉDÉRIC II. *Oeuvres historiques*, vol. 3—4, Berlin, 1846—1857.
- * * * *Geschichte des gegenwärtigen Krieges zwischen den vereinigten Heeren Österreichs und Russlands gegen die Ottomanische Pforte etc.*, F. 35, Frankfurt am Main, 1788—1790.
- GALL, J., *Letters from the Levant*, London, 1813.
- GEFFROY, A., *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France en Suède*, Paris, 1885.
- [GOERZ], *Mémoires et actes authentiques relatifs aux négociations qui ont précédé le partage de la Pologne*, 1810.
- GÖRTZ, J., *Historische und politische Denkwürdigkeiten*, Stuttgart und Tübingen, 1827—1828.
- GUGOMOS MAJOR von., *Reise v. Bukarest, d. Hauptstadt in d. Wallachei, über Giurgewo, Rustschuk, durch Oberbulgarien etc...* im Jahre 1789, Landshut, 1812.
- HAMILTON, W., *Remarks on several parts of Turkey*, London, 1809.
- HAUWAY, *An historical account of the British trade over the Caspian sea*, London, 1762.
- HERTZBERG, EWALD FRIEDRICH, GRAF von *Recueil des déductions, déclarations, traités et autres actes et écrits publics qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prusse par le ministre d'État Comte de Hertzberg depuis l'année 1756 jusqu'à l'année 1790*, 3 vol., Berlin, 1790—1795.
- HOLLAND, H., *Travels into the Jonian Isles etc. (1812—1813)*, London, 1815.

- HURMUZAKI, E. de. *Documente privitoare la istoria Românilor*, București, 1876—1909 (vol. VII, X, XVI, Suppl. I¹—3).
- IORGA, N., *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*, 2 vol., București, 1896.
— *Documente privitoare la familia Callimachi*, 2 vol., București, 1902—1903.
- JUCHEREAU de SAINT-DENYS, A., *Révolutions de Constantinople*, 2 vol., Paris, 1814.
- KEITH, SIR ROBERT MURRAY, *Memoirs and Correspondence*, Ed. by Mrs. Gillespie Smyth, London, 1849, 2 vol.
- [KÉRALIO], M., *Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie, et particulièrement de la campagne de 1769*, St. Pétersbourg, 1773.
- LECHEVALIER, J. M., *Voyage en Moldavie et Valachie etc.*, Paris, 1822.
- MALMESBURY, JAMES HARRIS, first Earl of, *Diaries and correspondence*, London, 1845, 4 vol.
- MARTENS, F., *Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les Puissances étrangères*, 15 vol., St. Pétersbourg, 1874—1909.
- MARTENS ET CUSSY, *Recueil des Traités des Puissances et États de l'Europe depuis 1761 jusqu'à présent*, 8 vol. Göttingen, 1817—1835.
- MASSON, C. F. P., *Mémoires secrets sur la Russie et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II, et sur celui de Paul Ier*, Paris, 1800.
- MIRABEAU, Comte de, *Histoire secrète de la Cour de Berlin ou correspondance d'un voyageur français depuis le 5 juillet 1786 jusqu'au 19 janvier 1787*, 2 vol. (Alençons), 1787.
- MORIER, I., *A journey through Persia etc. to Constantinople in 1808—1809*, London, 1812.
- NORADOUNGHIAN, G. E., *Recueil d'actes internationaux de la Porte ottomane*, 2 vol., Paris, 1897—1900.
- OHSSON, I. M. d', *Tableau général de l'Empire ottoman*, 8 vols. Paris, 1788—1824.
- OLIVIER, A. G., *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse*, 3 vol., Paris, An. IX (1801).
- PALLAS, S. P., *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794*, 2 vol., Leipzig, 1799.
- PEYSSONNEL, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 vol., Paris, 1787.
- PORTER, *Observations on the religion, land, government and manners of the Turks*, Lyon, 1768. Trad. fr. Neufchâtel, 1770.
- POSTEL, G., *De la république des Turcs*, 3 vol., Poitiers, 1560.
- POUQUEVILLE, F., *Voyage en Morée etc.* Paris, 1805.
- RAMBAUD, A., *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France en Russie*, Paris, 1890.
- REIMERS, H. von., *Reise der kaiserlich-russischen ausserordentlichen Gesandtschaft an die ottomanische Pforte im Jahre 1793*, T. 3, Petersburg, 1803.
- RAICEVICH, IGN.-STEF., *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Neapole, 1788.
- RESMI ACHMED Efendi, *Wesentliche Betrachtungen oder Geschichte des Kriegs zwischen den Osmanen und Russen in den Jahren 1768 bis 1774*. Trad. fr. von Diez, Halle, 1813.

- RULHIÈRE CL. de., *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République*, Paris, 1807, 4 vol.
- * * * *Sbornik Imp. Rus. Ist. Obscestva.* (Culegerea Societății Imperiale Ruse de Istorie.)
- SCHLITTER, HANS, *Kaunitz, Philippe Cobenzl und Spielmann. Ihr Briefwechsel (1779—1792)*, Wien, 1899.
- SALABERRY, Comte Ch. de., *Essais sur la Valachie et la Moldavie*, Paris, 1821.
- SÈGUR, LOUIS PHILIPPE Comte de., *Mémoires*, vol. I—III din *Oeuvres*, Paris, 1824—27.
- *Politique de tous les cabinets de l'Europe pendant les règnes de Louis XV et de Louis XVI*, 3 vol., Paris, an. IX (1801).
- STURZA, D. A. și COLESCU-VARTIC, C., *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I¹⁻², București, 1900.
- STRUVE, CHRISTIAN von., *Reise eines jungen Russen von Wien über Jassy in die Crimm und ausführliches Tagebuch der im Jahre 1793 von St. Petersburg nach Constantinopel geschichten Russisch-Kaiserlichen Gesandtschaft*, Gotha, 1801.
- TANNENBERG G., FREIHERR von, *Leben Katharina's II., Kaiserin und Selbstherrscherin aller Reussen*, Leipzig, 1797.
- *Vite e fasti di Catarina II. imperatrice e autocratrice di tutte le Russie etc.*, 6 vol., Lugano, 1797—1799.
- THORNTON, PH., *The present State of Turkey*, 2 vol., London 1809.
- TOOKE, W., *View of the Russian Empire during the reign of Catharina the second and to the close of the present century*, 3 vol., London, 1798. Trad. fr., 2 vol., Paris, 1801.
- TOTT, Barin Fr. de, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, 4 vols., Amsterdam, 1784.
- VASSIF-Efendi., *Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes (1769—1774)*, A. Caussin de Perceval, Paris, 1822.
- VOLNEY, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783—1785*, 2 vols., Paris, 1787.
- *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, Londres, 1788.
- VIVENOT, ALFRED von., *Vertrauliche Briefe des Frhn. von Thugut*, 2 vol., Wien, 1871.
- WILKINSON, W., *An account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820.

LUCRĂRI GENERALE

- ANDREESCU, C., *La France et la politique orientale de Catherine II.* (Mélanges de l'École roumaine en France, 1927).
- ARNETH, ALFRED, *Bibliographie des Fürsten Kaunitz*, Wien, 1899 (Archiv für öst. Geschichte).
- *Geschichte Maria Theresias*, vol. VII—X, Wien, 1876.
- AULARD, A., *La diplomatie du premier Comité de salut public* (Revue de la Révolution française, 1890, tom. XVIII et XIX).
- *Études et leçons sur la Révolution française*, 7 vol., Paris, 1893—1913.
- *Histoire politique de la Révolution française*, Paris, 1924.
- AURELIAN, P. S., *Esquisses sur l'état économique de la Roumanie au XVIIIe siècle*, (en roumain), Bucarest, 1882.

- BARRAL-MONTFERRAT, *Une tentative d'alliance franco-russe au XVIIIe siècle (1774—1787)*, in „Revue mensuelle du monde latin“, Paris, 1892.
- BEER, ADOLF, *Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II.* Wien, 1898. (Extras din „Archiv für öst. Geschichte.“).
- *Die Zusammenkünfte Joseph II. und Friedrich II. zu Neisse und Neustadt*, Wien, 1871.
- *Die erste Theilung Polens*, Wien, 1873.
- *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*. Prag—Leipzig, 1883.
- *Zehn Jahre österreichischer Politik (1801—1810)*, Wien, 1877.
- *Zur Geschichte des bay. Erbfolgekrieges* (Hist. Zeitschrift, vol. 35, 1876).
- BERTRAND, P. N., de, *Talleyrand, L'Autriche et la question d'Orient en 1805*, in „Revue historique“, janvier 1889.
- BILBASSOF, B., *Katharina II. im Urtheile der Weltliteratur*. Berlin, 1897.
- BONNEVILLE de MARSANGY, *Le chevalier de Vergennes*, 2 vol., Paris, 1894.
- BOPPE, AUG., *La mission de l'adjudant-commandant Mériège à Widdin (1807—1809)* (Annales de l'École libre des Sciences politiques, 15 avril, 1886).
- BOULAY de la MEURTHE, *Le Directoire et l'expédition d'Égypte*, Paris, 1885.
- BOURGOIS, E., *Manuel historique de politique étrangère*, vol. II, Paris, 1920.
- BROGLIE, le duc de, *Le secret du roi*, 2 vol., Paris, 1878.
- BROSCH, M., *The height of the Ottoman power* (Cambridge Modern History, vol. III).
- BRÜCKNER, A., *Katharina II.*, Berlin, 1883 (Coll. Oncken).
- CAHUN, L., *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols*, Paris, 1896.
- COQUELLE, P., *La mission de Sébastiani à Constantinople en 1801* (Revue d'histoire diplomatique, juillet 1903).
- CREUX, H. J., *Pitt et Frédéric-Guillaume II. L'Angleterre et la Prusse devant la question d'Orient en 1790*, Paris, 1886.
- CUNIBERT, B. S., *Essai historique sur les Révolutions et l'Indépendance de la Serbie, 1804—1850*, Leipzig, 1855.
- DAȘCOVICI, N., *La question du Bosphore et des Dardanelles*, Genève, 1915.
- DE LARIVIÈRE, *Catherine II et la Révolution française*, Paris, 1895.
- DRAPPEYRON, L., *Le grand dessein méditerranéen et l'expédition d'Égypte* („Revue de Géographie“, mars. 1888).
- *Un projet de conquête de l'Empire ottoman au seizième et au dix-septième siècle* („Revue des Deux-Mondes“, 1876).
- DRIAULT, ED. *La politique orientale de Napoléon*, Paris, 1904.
- *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres*. 8e éd., Paris, 1921.
- DUNCKER, C., *Aus der Zeit Friedrichs des Grossen*, Leipzig, 1876.
- ENGEL, JOH. CHR., *Geschichte der Walachei*, Halle, 1804.
- GHICA, D. J., *La France et les Principautés Danubiennes de 1789 à 1816* (in „Annales de l'École libre des Sciences politiques“, 1896).
- GIGAREV, *La politique russe dans la question d'Orient*, 2 vol., Moscou, 1896. Analysé par M. Reader dans „Bibliothèque universelle et Revue Suisse“, Lausanne, 1897, VIII (octobre—décembre), p. 5—38 et p. 286—318; 495—521.
- GORIAINOW, S., *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910.

- GROSJEAN, G., *La mission de Sémonville*, Paris, 1887.
- HAMMER, Jos., *Histoire de l'Empire ottoman*. Trad. Hellert, vol. XIII—XVII, Paris, 1837.
- *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 vol., Wien, 1815.
- HANISCH, E., *Geschichte Polens*, Bonn—Leipzig, 1923.
- HAREA, V., *Mesianismul rus în secolele XV—XVI*, in „Minerva”, Iași, 1927.
- HERMANN, E., *Geschichte des russischen Staats*, vol. VII, Hamburg, 1853.
- IMMICH, M., *Geschichte des europ. Staatensystems von 1559—1660*. München—Berlin, 1905.
- IORGA, N., *Histoire des États balkaniques*, Paris, 1925.
- *Histoire des relations russo-roumaines*, Jassy, 1917.
- *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Bucarest, 1922.
- *Geschichte des osmanischen Reiches*, vol. IV și V, Gotha, 1911—1913.
- *Geschichte des rumänischen Volkes*, vol. II, Gotha, 1905.
- *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, 4 vol., Paris, 1926—1928.
- KASSIMOFF (KASSIM), *La Russie et les Détroits*. Thèse de droit, Paris, 1926.
- KLACZKO, J., *Les évolutions du problème oriental* („Revue des Deux-Mondes”, 1878).
- KLIUTSCHEWSKIJ, W., *Geschichte Russlands*, 4 vol., Leipzig—Berlin, 1925.
- KOMAROWSKY, Comte de., *La question d'Orient*. („Revue générale de Droit International public”, Paris, 1896).
- KRANEL, R., *Graf Hertzberg als Minister Friedrich Wilhelm II.*, Berlin, 1899.
- LA JONQUIÈRE; Vte A. dc., *Histoire de l'Empire ottoman*, 2 vol., Paris, 1914.
- LARIVIÈRE, Ch., *Catherine II et la Révolution française, d'après de nouveaux documents*, Paris, 1895.
- LAVISSE-RAMBAUD, *Histoire générale*, vol. VI—IX, Paris, 1895.
- LHÉRITIER, M., *Régions historiques: Europe centrale, Orient méditerranéen et question d'Orient* („Revue de synthèse historique”, T. XIX, 1928).
- LODGE, R., *The European Powers and the Eastern Question*. (Cambridge Modern History, vol. VIII).
- LORD, H. R., *The second partition of Poland*, Cambridge, 1915.
- LOZÉ, *La question des Détroits*, Paris, 1908.
- LYBYER, A. H., *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913.
- MARCÈRE, E. dc., *Une ambassade à Constantinople. La politique orientale de la Révolution française*, 2 vol., Paris, 1927.
- MARCZALI, H., *Magyarország története II. József korában*, vol. III, Budapest, 1888.
- MARIOTT, I. A. R., *A History of the Eastern question from the advent of the Ottomans to the outbreak of the European war. A Study in European diplomacy*, London, 1917.
- *The Eastern Question: An Historical Study*, Ed. 3, Oxford, 1924.
- MARTENS, FR., dc., *Etude historique sur la politique russe dans la question d'Orient* („Revue de droit international et de législation comparée”, Paris, 1877).
- MASSON, F., *Les diplomates de la Révolution*, Paris, 1882.
- *Le département des affaires étrangères pendant la Révolution*, Paris, 1877.

- MASSON, P., *Le commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.
- MIGNET, M., *Notices et Mémoires historiques*, vol. I—II, Paris, 1843.
- MILLER, W., *The Ottoman Empire and its successors, 1801—1927*, Cambridge, 1927.
- MINEA, I., *Reforma lui Constantin vodă Maurocordat*, extras din „Cercetări Istorice”, Iași, 1928.
- MISCHEF, *La Mer Noire et les Détroits de Constantinople*, Paris, 1899.
- NISTOR, I., *Der nationale Kampf in der Bukowina*, Bukarest, 1919.
- OȚETEĂ, A., *L'établissement de la Légation Napolitaine à Constantinople (1740)*, in „Bulletin de la Section historique”, de l'Académie Roumaine, vol. XV, 1929.
- PAUL, E., *Projekt einer Occupation Indiens im Jahre 1800* („Deutsche Revue”, 1888).
- PINGAUD, L., *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*. Paris, 1887.
- PIRENNE, H., *Histoire de la Belgique*, vol. V, Bruxelles, 1926.
- PISANI, P., *L'expédition russo-turque aux îles Ioniennes* („Revue d'histoire diplomatique”, Paris, 1888).
- PLATONOV, S., *Histoire de la Russie*, Paris, 1929.
- POLEK, JOH., *Joseph II. Reisen nach Galizien und der Bukowina*. Czernowitz, 1895.
- RAMBAUD, A., *Histoire de Russie*, Paris, 1918.
- RANKE, LEOPOLD von., *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg*, ad. a 2-a, 5 vol., Leipzig, 1880.
- *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, 2 vol., Leipzig, 1871—2.
- *Die Osmanen u. die spanische Monarchie 16. u. 17. Jahrhundert*, Berlin, 1857.
- RITTER, P., *Die Konvention von Reichenbach (27. Julie 1790)*, Berlin, 1898.
- RODOCANACHI, E., *Bonaparte et les Iles Ioniennes (1791—1816)*, Paris, 1899.
- ROUX, F. CH., *L'Angleterre et l'expédition française en Egypte*, Paris, 1927.
- *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris, 1907.
- SAINT-PRIEST, A., de, *Études diplomatiques et littéraires*, 2 vol. Paris (f.d.).
- SAX CARL RITTER, von., *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts u. die Phasen der orientalischen Frage bis auf die Gegenwart*, Wien, 1908.
- SCHLECHTA—WSSEHRD, O. von., *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Wien, 1882.
- SOREL, A., *La question d'Orient au XVIIIe siècle*, Paris, 1902.
- *L'Europe et la Révolution française*, 8 vol., Paris, 1885—1904.
- *Bonaparte et Hoche en 1797*, Paris, 1896.
- STAHLIN, K., *Geschichte Russlands*, Stuttgart—Berlin, vol. I, 1923.
- SYBEL, H. v., *Histoire de l'Europe pendant la Révolution française*, trad. fr., Paris, 1869.
- *Katharina II. von Russland*, München, 1863.
- *Österreich u. Deutschland im Revolutionskrieg (1789—1795)*, Düsseldorf, 1868.
- TATISTSCHEF, S., *Alexandre Ier et Napoléon*, Paris, 1892.
- *Paul Ier et Bonaparte* („Nouvelle Revue”, 1887).
- TEMPERLEY, H., *Frederic the Great and Kaiser Joseph. An Episode of War and Diplomacy in the Eighteenth Century*, London, 1915.
- TRATSCHEWSKY, A., *Das russisch—österreichische Bündnis vom Jahre 1781*. (Hist. Zeitschrift, vol. 35, 1875).

- ÜBERSBERGER, HANS, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jb.* vol. I. Wien, 1906.
- ÜBERSBERGER, HANS, *Russlands Orientpolitik*, Stuttgart, 1913.
- UNZER, ADOLF, *Der Friede von Teschen*, Kiel, 1903.
- VANDAL, A., *Une ambassade française en Orient au XVIIIe siècle: la mission du marquis de Villeneuve (1728—1741)*, Paris, 1887.
- *Napoleon et Alexandre Ier*, 3 vol., Paris, 1906.
- VIVENOT, AL., *Thugut und sein politisches System*, („Archiv für österr. Geschichte“, XIII. (1780), p. 363—489).
- WERENKA, *Bukowinas Entstehen und Aufblühen in Maria Theresias Zeit*. („Arch. für österr. Geschichte“, 1892, p. 70—71, 106).
- WOLF, A., *Österreich unter Maria Theresia. Josef II. u. Leopold II.* Berlin, 1883.
- WOLFSGRUBER, C., *Franz I., Kaiser von Österreich*, 2. vol., Wien u. Leipzig, 1883.
- WÜRM, CHR., *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage*, Leipzig, 1858.
- XENOPOL, A. D., *Istoria românilor din Dacia traiană*, 6 vol. Iași, 1888—1893.
- ZINKEISEN, JOH., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, vol. V—VII, Gotha, 1863.

ISTORIA ROMÂNIEI

ROMANITATEA ORIENTALĂ

Poporul român reprezintă ceea ce a rămas pînă în zilele noastre din romanitatea orientală care, în perioada de maximă întindere a Imperiului roman, cuprindea cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice, Panonia, Retia, Noricum și Vindelicia. Formarea romanității orientale a început la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. cu campania pentru exterminarea piraților iliri, care infestau Marea Adriatică, și a continuat cu lupta împotriva regatului macedonean. Prin două bătălii decisive — Kynoskephales (197 î.e.n.) și Pydna (168 î.e.n.) — Roma a pus capăt hegemoniei macedonene în Peninsula Balcanică și apoi înseși existenței statului macedonean.

Stăpîna pe spațiul balcanic, Roma a luat asupra sa efortul macedonean de unificare și a pus în slujba acestei politici superioritatea forțelor sale militare și geniul său de organizare politică. În răstimp de două secole, ea a transformat în provincii romane întreg teritoriul situat în sudul cursului mijlociu și superior al Dunării, iar la începutul secolului al doilea al e.n. un ultim elan a dus legiunile și stăpînirea romană la nordul Dunării, în forțăreața Munților Carpați, unde se ridicase, amenințătoare pentru Roma, puterea statului dac.

„Romania“

Prezența Romei în sud-estul Europei avea să depășească stadiul unei cuceriri militare și al unei dominații politice trecătoare. O masivă infiltrație de populație italică, alungată de constituirea latifundiilor cultivate cu sclavi și de importul de cereale din provinciile cucerite, a colonizat Iliria, Moesia, Panonia și Dacia, înainte de cucerirea militară, căreia deseori i-a deschis calea, a modificat structura etnică și civilizația unei întinse zone în această parte a Europei. Proces de lungă durată, a cărui acțiune decisivă a fost acoperită de răsunetul marilor evenimente politice și militare — spre care se îndrepta cu precădere în antichitate solitudinea scrierilor istorice — pulsațiile demografice ale Italiei au îndrumat spre nordul Peninsulei Balcanice o masă considerabilă de populație agricolă și pastorală, dislocată din locurile ei de origine de rapidă dezvoltare a latifundiului. Transferul acestei mase de populație romană, înzestrată cu excepțională putere de asimilare, a

dat naștere în sud-estul Europei unei realități mult mai durabile decât însăși stăpînirea Romei: *romanitatea orientală*, atestată în termeni proprii de o inscripție greacă, descoperită la Sirmium: „Cristoase, Dumnezeuul nostru, vino în ajutorul orașului, alungă pe avari, ocrotește *Romania* și cu ea pe acela care a scris aceasta“.

Nu intră în intenția noastră să insistăm asupra vicisitudinilor — de altminteri încă atît de puțin cunoscute — ale acestei mari reînnoiri de populație și civilizație, ale cărei origini sînt atestate încă la începutul secolului al II-lea î.e.n. și pe care erudiția contemporană se străduiește să le aducă la lumină, destrămînd astfel „miracolul“, de atîtea ori invocat în lipsa unei viziuni științifice, pentru a explica fenomenul romanității orientale.

Cînd Titus Livius, referindu-se la evenimente petrecute în jurul anului 180 î.e.n., amintea existența în Dalmația a unor *cives romani* și a unor *socii latini nominis* primejduiți de ostilitatea elementelor locale, el surprindea faza inițială a penetrației coloniștilor romani în lumea balcanică, curent demografic care avea să se mențină constant timp de aproape trei secole. Din coloniile stabilite pe versantul răsăritean al Adriaticei — „*cives romani fortissimi fidelissimique*“ —, Roma și-a constituit puncte de reazem solide pentru politica de cucerire a peninsulei.

Procesul de penetrație a elementului roman a cuprins treptat toate provinciile din nordul Peninsulei Balcanice; negustorii romani, organizați în comunități — „*conventus civium Romanorum*“ — sînt semnați pe valea Savei și a Dunării înainte de luarea în stăpînire a regiunii de către imperiu și prezența lor în Dacia, cu mai mult de un secol înainte de cucerirea provinciei, e amplu documentată de tezaurele monetare descoperite la nordul Dunării. Dar, decisivă pentru romanizarea provinciilor situate pe cursul mijlociu și inferior al Dunării a fost în primul rînd așezarea populației italice în mediul rural și luarea în stăpînire a pămîntului, cel mai sigur factor de continuitate în societățile agrare. Toponimia latină în Iliria divulgă prezența țărănilor italici — care au găsit în provincie terenuri agricole de compensație pentru cele părăsite în Italia — și a păstorilor, cărora Peninsula Balcanică le-a oferit condiții tot atît de favorabile pentru păstoritul transhumant ca și cele din zona Apeninilor. La nord-estul peninsulei, în Sciția Minor — actuala Dobroge — unde acțiunea civilizatoare a Romei fusese pregătită de cea multiseculară a orașelor grecești, inscripțiile revelă o întreagă civilizație rustică romană, transplantată în satele întemeiate în număr mare de veteranii eliberați de serviciul militar și de alți coloniști italici sau romanizați.

Raportul etnic modificat de acest masiv și îndelungat aflux de populație romană și superioritatea unei civilizații care reușise pentru prima oară să dea unitate lumii mediteraneene explică proporțiile și ritmul procesului de asimilare a autohtonilor. În fapt, cucerirea și organizarea de stat romană a desăvîrșit, în majoritatea cazurilor, o realitate anterioară. Numai astfel se poate explica constatarea istoricului Velleius Paterculus, care, la mai puțin de două decenii după cucerirea Panoniei de către August, afirma că toți lo-

cuitoarii provinciei cunoșteau limba latină și își însușiseră în același timp cultura și arta militară romană. Chiar dacă e riscată această generalizare foarte riguroasă, e evident că un proces atât de adânc nu putea fi rezultatul unei dominații politice atât de recente. Pentru a fi fost posibil, el a avut nevoie de o îndelungată pregătire; în Panonia, ca și mai târziu în Dacia, acțiunea legiunilor și a administrației romane a fost precedată de penetrația pașnică a elementului roman și de atracția exercitată de civilizația Romei.

Romanizarea Daciei

Mai bine de trei secole de revărsare continuă în nordul Peninsulei Balcanice a elementului italic și provincial romanizat, ca urmare a unui impuls demografic spontan sau a inițiativei statului roman, au transformat romanitatea, în această regiune a Europei, într-un fenomen autohton de excepțională vitalitate, capabil să reziste tuturor vicisitudinilor istorice atunci când, sub presiunea asaltului neconținut reluat al stepei și al masei popoarelor migratoare puse în mișcare de convulsunile lumii asiatice, Imperiul a fost silit să renunțe la dominația sa politică la Dunărea de Jos. Mai mult decât din inscripții, din rămășițele arheologice și din textele narative, profunzimea și proporțiile romanizării se înțeleg din cercetarea celui mai însemnat izvor istoric, istoria însăși: zece secole de stăpânire a imperiului stepelor, permanent reînnoit în altă variantă, și cea mai teribilă frământare de popoare pe care a cunoscut-o vreo regiune a Europei nu au putut distruge fundația răsăriteană a Romei. Deși separată definitiv, din punct de vedere teritorial, de regiunile de unde își trăsesse obârșia, deși fragmentată în mai multe unități și restrânsă ca întindere în urma migrației și așezării popoarelor turanice și slave în centrul și sud-estul Europei, romanitatea orientală și-a păstrat viabilitatea. La capătul unei îndelungate perioade de refugiu în anonimatul istoric, în care nu și-a pierdut însă individualitatea, atât de puternic marcată de ceea ce Nicolae Iorga a numit *sigiliul Romei*, ea a reușit chiar să se impună ca forță politică de sine stătătoare și să-și creeze un stat propriu. Dacă acest fapt, în care unii erudiți ai vremurilor apropiate nouă au vrut să vadă un miracol istoric, a fost posibil, explicația se află în moștenirea lăsată de Roma celui mai tânăr vlăstar al ei.

Când legiunile și administrația au fost retrase din nordul Dunării sub Aurelian, când așezarea, mai întâi cea trecătoare a germanilor, apoi cea definitivă a slavilor în Moesia și Iliria și a popoarelor de stepă în Panonia, a pus capăt și în aceste provincii autorității exercitate de imperiu, locuitorii romani și romanizați rămași fără protecția politică a Romei au continuat în cadrul local formele de viață și organizare socială tradiționale, perpetuând și noțiunile cu care erau obișnuiți să le desemneze; în ciuda unui însemnat adaos de termeni împrumutați de la migratori, de la slavi în pri-

mul rînd, limba pe care o foloseau și-a păstrat esența latină în lexic, morfologie și sintaxă. Termenii care exprimă realitățile fundamentale ale existenței — ale vieții economice, sociale și spirituale — sînt, cu excepții neînsemnate, de origine latină; celula socială fundamentală — familia — și raporturile de înrudire și-au păstrat denumirile latine ca și viața rurală, în aspectele ei economice și în realitățile sociale pe care le cuprindea. „Țăranii“ (terra), erau grupați în „sate“ (fossatum) — rămase unicul tip de așezare umană după aproape totala dispariție a vieții urbane —, conduse de sfatul „bătrînilor“, foștii veterani romani, care s-au menținut în tot evul mediu ca instituție a vieții sătești. „Dreptatea“ era împărțită de județ, care a perpetuat amintirea *judex*-ului roman. Cînd micro-organismele sociale care erau satele s-au grupat în unități mai mari, de obicei așezate de-a lungul văilor, acestea au luat numele de țară (terra) și primul stat durabil pe care a reușit să-l creeze crîmpeiul nordic al romanității orientale a purtat numele de *Țara Românească* — *Terra romana* — condusă de un *domn* (dominus), care, fără pretenții imperiale, prelungea amintirea stăpînului de odinioară, împăratul roman.

Roma păgînă a lăsat Romaniei orientale noțiunile fundamentale ale vieții economice și ale organizării sociale; Roma metamorfozată — Roma creștină — i-a dat la rîndul ei pe cele ale vieții spirituale medievale. „Creștini“ (*crestiani*) încă din vremea cînd Roma nu îi părăsise încă, membrii acestei comunități îmbrăcau în veșmînt latin noțiunile esențiale ale noii credințe. Ierarhia cerească în frunte cu *Dumnezeu* (*Dominus Deus*), asistat de *îngeri* (*angeli*), veghea asupra credincioșilor împotriva negatorului creației, *dracul* (*draco*), nu diabolul grecesc, care se străduia să-i tragă în păcat (*peccatum*). În *biserică* (*basilica*), în forma romanizată, în fața altarului, *preotul* înălța *rugăciuni* (*rogationem*) către cer în numele *crucii* (*crucem*) și săvîrșea taina fundamentală a *cumînecăturii* (*communicatio*) și aceea a *botezului* (*baptismum*). Credincioșii se *închinau* (*înclinare*), păzeau *sărbătorile* (*servatoria*), atît cele care închideau ciclul mîntuirii — *Crăciunul*, *Paștele*, *Rusaliele* (*Rosalia*) și *Floriile* (*Floralia*, *florilia*), acestea din urmă reminiscente ale cultelor păgîne travestite în haină creștină — cît și ziua de odihnă a *duminicii* (*dies dominica*):

Limba română s-a format și s-a dezvoltat direct din latina populară, fără să fi suferit influența latinei liturgice și literare ca în Occident. Ea a păstrat astfel forme arhaice pe care celelalte limbi romanice nu le cunosc.

Odată cu cadrele fundamentale ale vieții sociale și spirituale și mai presus decît aceasta, Roma a lăsat ramurii răsăritene dezvoltate din trunchiul romanității italice conștiința apartenenței la o comunitate de civilizație superioară. Afirmarea răspicată a descendenței din Roma, a apartenenței la marea unitate romanică, trăsătură esențială a conștiinței colective a tuturor ramurilor romanității orientale, a îndeplinit funcția de idee politică fundamentală, de substitut chiar pentru noțiunea de stat, în tot îndelungatul interval istoric în care succesiunea dominațiilor străine le-a interzis să-și creeze organizații statale proprii și le-a menținut într-un stadiu larvar de organi-

zare politică. Cea mai directă și categorică manifestare a acestei conștiințe a fost însuși *etnikon*-ul pe care și l-au dat, sau mai degrabă l-au păstrat, membrii romanității orientale; *români* cei din nordul Dunării, *aromâni*, *armâni*, cei din sudul fluviului, ambele denumiri fiind forme ușor alterate ale numelui de *roman*. Intrînd în contact cu ei, migratorii germani și slavi le-au recunoscut calitatea pe care ei singuri și-o revendicau, botezîndu-i *vlahi*, *valahi*, care nu înseamnă altceva decît *romanic* (v. Welches, walloni).

Transmisă oral din generație în generație, amintirea colonizării și a originii romane și-a croit drum în cele din urmă și în literatura scrisă; prima oară ea a fost surprinsă în veacul al XII-lea de cronicarul bizantin Kinnamos care, referindu-se la vlahii sud-dunăreni, îi caracteriza astfel: „cei despre care se spune că sînt din timpuri străvechi coloni ai locuitorilor din Italia“. Tradiția, atît de sumar înregistrată de cronicarul bizantin, reapare într-o variantă mai largă două secole mai tîrziu în relatarea unui ierarh catolic din Orient, arhiepiscopul Ioan de Sultanyeh: „Ei se trag din romani, căci cîndva, cînd un împărat roman a cucerit acele teritorii, anume Macedonia, un grup de romani, văzînd că țara e bună, luîndu-și soțiile au rămas acolo... Ei înșiși afirmă cu mîndrie că sînt romani“ („Ipsi ideo jactant se esse Romanos...“). Relatarea ierarhului catolic dezvăluie în același timp caracterul popular al tradiției și forța afectivă care i-a asigurat o extraordinară vitalitate.

Conștiința originii romane

Trăind atîtea secole în forme rudimentare de organizare socială, membrii diverselor fracțiuni ale romanității orientale nu puteau produce documente scrise pentru a-și justifica afirmația, iar vremea erudiției, care avea să așeze pe cercetarea izvoarelor antice temeinicia acestei pretenții, nu sosisese încă pentru ei. În locul acestora însă, ei aveau un document cu valoare probatorie mai puternică decît toate argumentele erudiției: limba pe care o vorbeau. Originea și funcția acesteia nu le-a fost întunecată nici în perioada în care ei au adoptat slava ca limbă sacră, în biserică, și ca limbă de cancelarie. Referindu-se la românii nord-dunăreni, mai precis la cei din Țara Românească, legatul papal Nicolae de Modrussa semna în veacul al XV-lea: „Românii invocă drept argument principal al originii lor faptul că, deși folosesc cu toții limba moezilor care este ilirică (adică slavă), vorbesc totuși de la origini (ab incunabulis) în limba proprie, latina, pe care au păstrat-o intactă; și cînd se întîlnesc cu străini, cu care încearcă să intre în vorbă, ei îi întrebă dacă știu să vorbească romana“. În aceeași vreme, un umanist italian, stabilit în Ungaria, a avut prilejul să înțeleagă, desigur din contacte frecvente cu românii, cît de adînc era înrădăcinată în ei convingerea că limba latină pe care o vorbeau era nu numai semnul distinctiv în raport cu popoarele înconjurătoare de altă origine, dar și cel mai sigur reazem al

ființei lor colective: „Înconjurați de barbari — scrie Antonio Bonfini în *Rerum Hungaricarum Decades* — ei cultivă totuși limba romană și se îndârjesc cu atâta strășnicie să nu o piardă, încât par a se lupta mai mult pentru păstrarea limbii decât chiar pentru existența lor”.

În variante ușor deosebite, tradiția originii romane se regăsește în evul mediu pe întreaga suprafață a teritoriului locuit de români. Cîteva decenii după ce legatul papal Nicolae de Modrussa o surprinsese la românii din Țara Românească, un alt prelat catolic o semnala la cei din Moldova și o înfățișa astfel conciliului de la Lateran (1512); „Căci spun că sînt ostașii romanilor de odinioară, trimiși pentru apărarea Panoniei împotriva sciților”. Și, o jumătate de secol mai tîrziu, un italian dintre aceia pe care Italia i-a revărsat în mare număr în Europa în epoca Renașterii, condotier în slujba principelui Transilvaniei, surprindea același fenomen de conștiință la reprezentanții poporului român din această provincie: „Mărturisesc că se trag din colonia romană adusă aici prima dată de Tiberiu împotriva regelui Decebal, apoi garnizoană lăsată acolo pentru paza țării; așa se face că folosesc și azi o limbă asemănătoare cu vechea limbă romană”.

Împreună cu limba, conștiința descendenței romane a fost semnul de recunoaștere al tuturor membrilor romanității orientale, separați sub diferite dominații politice străine. Plămădită din amintirea și nostalgia pentru Roma și întreținută de cea mai puternică realitate afectivă, conștiința originii romane a devenit formula sufletească a rezistenței împotriva tuturor calamităților istorice și a conservării propriei individualități împotriva eforturilor perseverente de asimilare din partea dominațiilor străine, trecătoare sau stabile. Dînd expresie literară acestei realități istorice fundamentale pentru romanitatea orientală, cel mai de seamă istoric român, N. Iorga a spus: „... am rămas români pentru că nu ne puteam despărți de amintirea Romei”.

Dar, fără un stat propriu, nici o colectivitate umană nu își poate păstra la nesfîrșit individualitatea. Evenimentul hotărîtor în această privință și pentru romanitatea orientală a fost întemeierea statelor românești în secolul al XIV-lea. Au trebuit peste o mie de ani de la retragerea Romei din Dacia pentru ca într-un moment prielnic, cînd dominația stepei în ultima ei ipostază — cea mongolă — era în reflux și regalitatea ungară, a cărei expansiune spre sud cuprinsese și spațiul carpato-dunărean, intrată într-o criză prelungită, această emersiune în istoria europeană a elementului românesc ca factor politic de sine stătător să se producă. *Tantae molis erat romanam condere gentem.*

Formarea statelor feudale române

Constituirea unui cadru politic propriu sub forma a două state — Țara Românească și Moldova — a deschis perspectiva împlinirii tuturor virtuților pe care le cuprindea în sine existența romanității orientale. În pri-

mul rînd, ea a eliminat primejdia, inevitabilă altminteri, a dispariției elementului romanic în masa popoarelor dominante, soartă de la care nu s-au putut sustrage celelalte ramuri — sud-dunărene — ale romanității orientale, tocmai pentru că nu au fost în măsură să-și creeze un stat propriu. În al doilea rînd, pentru că de acum înainte, energia și forța creatoare a românilor nu a mai fost pusă în slujba unor puteri și interese care le erau străine, ci au fost consacrate afirmării propriei lor personalități. În sfîrșit — last but not least — crearea statelor românești a constituit un impuls decisiv pentru dezvoltarea culturii naționale, pentru apariția literaturii scrise și în cele din urmă a făcut posibilă emanciparea ei.

Triumful limbii române în secolul al XVI-lea în literatura religioasă și în cea laică nu a însemnat numai apariția unei noi literaturi românești, dar și o etapă decisivă în formarea conștiinței naționale. Circulația cărții românești tipărite pe toată suprafața locuită de românii din nordul Dunării a redus și mai mult deosebirea dialectice, dealtminteri de însemnătate redusă în limba română. Cu istoriografia în limba română, care și-a făcut apariția în veacul al XVII-lea, conștiința romanității și aceea a continuității se întregesc cu aceea a comunității tuturor ramurilor poporului român. Ajunși în contact cu învățămîntul umanist în Polonia, boierii cronicari moldoveni din veacul al XVII-lea — Grigore Ureche și Miron Costin — au căutat în primul rînd să rezolve, cu mijloacele erudiției contemporane, problema originii poporului cărui îi aparțineau și a cărui istorie își asumaseră sarcina să o scrie. În opera lor și a continuatorilor lor în istoriografia românească — Dimitrie Cantemir în Moldova și Constantin Cantacuzino în Țara Românească — afirmarea originii romane și a continuității se desprinde treptat din nebuloasa amintirii colective și a legendei, pentru a intra în domeniul adevărurilor istorice dovedite, potrivit regulilor disciplinei. Intemeiat pe cercetarea unei vaste documentații istorice, Constantin Cantacuzino putea relua, cu toată certitudinea pe care i-o confereau izvoarele cele mai demne de crezare, afirmația surprinsă de străini la români în veacurile anterioare: „noi, rumânii, sîntem adevărați romani și aleși romani în credință și în bărbăție“. Afirmat atît de categoric în timpul războaielor dintre puterile creștine și Imperiul otoman, în timpul cărora avea să se producă una dintre cele mai de seamă mișcări de eliberare anti-otomană din istoria țărilor române, acest adevăr depășea limitele unei simple constatări erudite; el era în aceeași măsură un îndemn la acțiune. Și acțiunea a urmat; unul din cei mai pasionați cercetători ai originii poporului român și cel care a dat cea mai largă temelie științifică ideii de romanitate și de continuitate, principele savant Dimitrie Cantemir, a ridicat drapelul insurecției împotriva dominației otomane. Cum însă acțiunea lui anticipase mult asupra evoluției raportului de forțe în Europa răsăriteană, dominația otomană s-a menținut și s-a înăsprit chiar, fără a reuși să suprimă însă autonomia țărilor române.

În Transilvania

În timpul în care, lovit de asprimea regimului de represiune instaurat de turci, spiritul care animase lupta pentru independență părea înăbușit, conștiința romanității avea să se exprime încă o dată într-o formă superioară, în lupta românilor din Transilvania pentru cîștigarea drepturilor naționale. Deși românii alcătuiau aici majoritatea covârșitoare a populației, o constituție medievală întemeiată pe principiul națiunilor privilegiate îi exclusese cu totul, veacuri de-a rîndul, de la orice drept politic, închizîndu-i în condiția de „tolerați”. De îndată ce s-au instalat ca stăpîni în provincie, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, austrieicii au căutat să cîștige la catolicism populația românească pentru a o transforma în instrument al absolutismului. Pentru noii stăpîni, catolicizarea masei românești însemna în același timp ruperea ei din marea comunitate românească pentru care legăturile bisericești neîntrerupte în ciuda apartenenței la dominații străine diferite fusese unul din mijloacele cele mai sigure de menținere a unității de neam. Eforturile politicii austriece au dat roade și o parte a populației românești, din Transilvania a acceptat Unirea cu biserica romană. S-a întîmplat însă atunci un lucru care nu intra în prevederile inițiatorilor austriecci ai Unirii: contactul cu Roma a dat cel mai puternic impuls afirmării conștiinței originii romane și a continuității devenită acum mijloc direct al luptei pentru cîștigarea drepturilor politice atît de dîrz refuzate poporului român de stăpînii provinciei. În numele originii și al vechimii lor pe pămîntul pe care cei dintîi l-au locuit, românii au revendicat acum participarea cu drepturi egale la viața publică a Transilvaniei. În lupta deschisă de episcopul unit Ioan Inochentie Micu Clain și reluată la sfîrșitul secolului de reprezentanții Școlii Ardelene — Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu — conștiința romanității, sprijinită pe cea mai solidă fundamentare istorică și filologică, a devenit argumentul în jurul căruia românii din Transilvania și-au grupat întreg programul de revendicări naționale.

1821, 1848, 1859... Tot atîtea puncte luminoase în istoria modernă a romanității orientale.

Unirea Principatelor și consolidarea statului național, sub numele de România, au constituit o nouă etapă în afirmarea romanității orientale și un impuls decisiv în procesul de desăvîrșire a unității naționale.

(„Contemporanul”, 27 dec. 1968 (nr. 52/1159), p. 13).

INFLUENȚA MOLDOVEI ȘI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ASUPRA POLITICII PORȚII

Prin poziția lor geografică și prin relațiile lor cu Turcia și cu Rusia, Moldova și Țara Românească au dobândit în secolul al XVIII-lea o importanță politică, care le-a permis să exercite o influență considerabilă asupra deciziilor Porții și a atras asupra lor atenția puterilor maritime.

Amenințate în interesele lor comerciale și maritime de înaintarea Rusiei spre Constantinopol, Franța și Anglia încep să vadă în țările române ultimele bastioane ale Imperiului otoman spre nord și est. Faptul că victoriile Rusiei asupra turcilor au creat condițiile obiective de eliberare ale acestor țări de sub dominația otomană și au favorizat mișcarea de independență națională a popoarelor creștine din Imperiul otoman n-a cântărit nimic în calculele acestor puteri „liberale”. Franța și Anglia au făcut din menținerea integrității Imperiului otoman principiul de bază al politicii lor orientale.

După prăbușirea Suediei lui Carol al XII-lea și după dezmembrarea Poloniei, auxiliarele tradiționale ale politicii franceze în Orient, Moldova și Țara Românească, trebuiau să formeze scut la granița de nord a Imperiului otoman și să îndepărteze Austria și Rusia de la gurile Dunării.

Războaiele Revoluției și Imperiului napoleonic au făcut din țările române posturi de observație de mare importanță. Rechemarea ambasadorilor francezi de la Viena, Varșovia și Petersburg a impus Directoratului obligația de a-și procura pe altă cale informațiile de care avea nevoie cu privire la situația din Orient.

Încă înainte de înființarea consulatelor ruse în 1782 și a celor austriece în 1783, agenții francezi în Orient propuseseră guvernului lor să creeze la Iași un consulat care să înlesnească corespondența politică între Varșovia, Crimeea și Constantinopol, și să procure ambasadorilor francezi informații politice. În 1793, Verninac¹ reia această propunere. „Sosește un curier din Țara Românească... prin care Poarta e informată înainte de toți despre evenimentele din Europa”². Datorită domnului Moldovei, Poarta a aflat vestea morții Ecaterinei a II-a cu cinci zile înainte de ambasadorul Rusiei³.

Acestor motive se datorește înființarea consulatelor franceze de la București și Iași. La 8 februarie 1796, Directoratul a numit consul general al

¹ Trimis de Comitetul Salvării publice ca ambasador la Constantinopol.

² Hurmuzaki, *Supl.* I/2, p. 95.

³ Idem, XVI, p. 666.

Republicii franceze pe Constantin Stamaty, fost vice-consul al Franței la Hamburg. Decretul de numire relevă caracterul adevărat al misiunii sale. El avea să se considere „un adevărat agent politic, iar titlul său de consul general nu trebuia să servească decît pentru a acoperi adevărata lui destinație”, care era de a procura guvernului francez informații despre efectivele și mișcările forțelor ruse și despre starea fortificațiilor și să organizeze propaganda revoluționară în provinciile limitrofe ale Austriei și Rusiei.

Dar cum Stamaty era supus otoman, Poarta a refuzat să-i dea agrementul său. Generalul Aubert-Dubayet, noul ambasador al Franței la Constantinopol, a delegat, pînă la rezolvarea diferendului, pe generalul St. Cyr, primul secretar al ambasadei și camaradul său de arme, să îndeplinească funcția de „însărcinat cu afaceri” pe lângă domnul Munteniei. Sosirea generalului St. Cyr la București (octombrie 1796), cu o echipă de ingineri însărcinați să repare cetățile turcești, a inspirat consulului Austriei cea mai vie îngrijorare: „Exaltații care vin și trec pe aici caută să răscoale și în Țara Românească poporul asupra guvernărilor săi”.

În decembrie 1796, Directoratul a numit pe Charles Flury consul general la București, iar pe Louis Parrant vice-consul la Iași. Hatișeriful din martie 1798 recunoaște consulului general al Franței preeminența asupra celorlalți consuli, creindu-i la București aceeași situație de care se bucura ambasadorul francez la Constantinopol.

În noiembrie 1806, Napoleon a numit pe Reinhardt „comisar general al relațiilor comerciale” la Iași. Numirea lui Reinhardt, care era ministru plenipotențiar și îndeplinise importante misiuni diplomatice în Germania, și cererea guvernului francez de a i se recunoaște titlul de rezident, care nu se acorda de obicei decît agenților pe lângă un stat independent, a produs o enormă senzație în Imperiul otoman. La București, i se atribuia misiunea de a uni Moldova și Țara Românească sub ocîrmuirea lui Alexandru Moruzi⁴. Poarta a refuzat, și Napoleon a cedat cu atît mai ușor cu cît el nu urmărea nici unirea țărilor române, nici independența Moldovei. Scopul misiunii lui Reinhardt era să sprijine acțiunea generalului Sébastiani, trimis la Constantinopol să încheie un tratat de alianță cu Poarta⁵. Ideea guvernului francez de a exercita o presiune asupra Porții prin mijlocirea țărilor române se întemeia pe influența pe care domniile acestor țări o aveau în adevăr asupra politicii otomane.

Poarta numea rar reprezentanți oficiali pe lângă curțile străine. Pentru a se informa asupra politicii europene, ea recurgea la serviciile domnilor Moldovei și Țării Românești, care întrețineau agenți în principalele centre politice europene. Mihălache Suțu s-a servit de secretarul ambasadei prusiene la Viena, de Caesar, care căpătase pentru aceasta autorizația guvernului său și care a continuat corespondența și cu Constantin Ipsilanti, după ce s-a întors la Berlin. Constantin Ipsilanti mai avea un corespondent la Viena,

⁴ Idem, XII, p. 687—725.

⁵ A. Oțetea, *Înstăurirea consulatelor franceze în țările românești*, în „Revista Istorică”, 1932, nr. 101/2.

pe Picquot, Alexandru Moruzi primea informații de la contele Finckenstein, care, înainte de a ajunge ministru al Prusiei, fusese secretar al ambasadei de la Viena. Dar cel mai de seamă dintre informatorii domnilor țărilor române, prin talentele, cunoștințele și poziția sa politică, a fost cavalerul de Gentz, „pana lui Metternich” și îndrumătorul politic al domnilor Ioan Caragea, Alecu Suțu și Grigore Ghica⁶. Prin corespondența sa, Gentz făcea o dublă afacere: el primea de la domniii Moldovei și ai Țării Românești onorarii princiare și în același timp influența politica Porții în sensul intereselor Austriei. Este de la sine înțeles că el lucra cu știrea și aprobarea cabinetului de la Viena.

Domniii se informau asupra tuturor evenimentelor politice și, în afară de corespondența mandatarilor lor, își procurau gazetele mai importante, rezumau toate informațiile și pe baza lor își întocmeau rapoartele pe care le trimiteau de patru sau cinci ori pe săptămână la Constantinopol. Acesta era principalul serviciu pe care-l aduceau Porții, și acela care-i costa mai scump. Cum scaunul țărilor române ajunsese un mijloc de răsplătă a dragomanilor Porții, domniii aduceau în general o mare experiență diplomatică și o cunoaștere temeinică a politicii Imperiului otoman. Ei știau ce probleme interesează Poarta și nu cruțau nimic pentru a se informa exact și repede.

Prin aceste servicii domniii țărilor române au ajuns să exercite o influență puternică asupra deliberărilor Divanului otoman. Un agent francez îi numește „factotum ai diplomației turcești”. „Acești domnitori sînt ochii guvernului otoman, scrie ambasadorul Franței și formează opinia guvernului otoman. Influența acestor Principate e atît de mare, încît toată politica Imperiului otoman și aceea a puterilor străine sfîrșesc totdeauna prin a se înfîlîi aici”⁷. Creditul lor la Poartă și durata domniei depindeau în mare parte de serviciul lor de informații. Caragea a excelat și aici, asigurîndu-și corespondența cavalerului de Gentz, unul din secretarii cancelariei prințului Metternich.

Cum corespondența lui Gentz nu putea influența politica Imperiului otoman decît în sens austriac și antirus, diplomația rusă, care știa de existența ei, n-a cruțat nimic să și-o procure și să-i contracareze efectele. Actele consulatelor ruse de la București și Iași confirmă importanța deosebită pe care diplomația rusă a atribuit-o acestei corespondențe.

Caragea a comunicat consulului general al Rusiei, Alexandru Pini, unele piese ale corespondenței sale cu Gentz, care erau apoi expediate ambasadorului rus de la Constantinopol. Dar o întimplare a relevat că o piesă foarte importantă a fost ascunsă.

Al. Pini și-a procurat în 1819, prin C. Samurçaș, textul unui lung memoriu trimis de Gentz lui Caragea și intitulat: *Essai historique et politi-*

⁶ N. Iorga, *Prefața la vol. X, Hurmuzaki*, p. XLVIII—XLIX.

⁷ Hurmuzaki, *Supl.* 1/2, p. 256, 449 și 759.

*que sur les rapports entre la Porte ottomane et les principales puissances de l'Europe, rédigé au commencement de l'année 1815 et continué en 1816*⁸.

Ambasadorul Rusiei la Constantinopol, baronul de Stroganov, luînd cunoștință de acest memoriu, a fost izbit de „ciudata asemănare (*la singulière similitude*) dintre sfaturile oferite Porții de autorul memoriului și de întorsătura pe care ea (Poarta) a dat-o negocierii prin ultimul său răspuns la scrisoarea de cabinet a M.S.I. și la nota generală care o însoțea”⁹.

Negocierea de care este vorba se referă la aplicarea unor articole din tratatul de la București, care a creat între Rusia și Turcia o situație extrem de încordată. Tocmai pentru caracterul delicat și grav al acestor negocieri a fost trimis în 1817 la Constantinopol unul din cei mai buni diplomați ai Rusiei și care se bucura de încrederea deplină a țarului Alexandru I. Or, politica pe care Gentz o recomanda Porții era de natură să creeze enorme dificultăți ambasadorului rus.

Printr-o serie de considerații generale asupra relațiilor dintre Rusia și Turcia, Gentz căuta mai întâi, în memoriul său, să demonstreze că „nici o putere nu unește, unor intenții atât de sistematic ostile, atâtea mijloace reale de a dăuna Porții ca Rusia...”¹⁰.

„Dar dacă Rusia a fost todeauna un vecin primejdios pentru Poartă, ea trebuie să fie cu atât mai mult azi, cu cât marele război care s-a terminat¹⁰ a făcut din ea cea mai temută dintre puterile continentale”.

În consecință, el recomandă Porții:

1. Să evite războiul cât va putea, ferindu-se de tot ce ar putea stârni îngrijorare și neîncredere și afectînd calmul și securitatea cele mai desăvîrșite. „Dar să nu cedeze niciodată asupra articolelor esențiale”.

2. Să se folosească de răzgul pe care i-l asigură această tactică spre a-și consolida și mări forțele militare și navale și spre a strînge bani, pentru a putea face față unei necesități irezistibile.

3. Să cultive între timp prietenia puterilor al căror interes politic se acordă sau coincide cu al său.

4. Atunci cînd războiul ar deveni inevitabil, ea îl va începe cu hotărîrea de a nu ieși din el, oricît ar costa, în condiții umilitoare sau apăsătoare.

Nimic nu putea încuraja mai mult intransigența Porții decît insinuarea, confirmată de altfel de acțiunea ambasadorilor Angliei și Austriei la Constantinopol, că această politică ar fi fost susceptibilă să-i asigure sprijinul acestor două puteri.

Gentz trece apoi la negocierile în curs, ceea ce-l face pe Stroganov să formuleze îndoieli cu privire la data memoriului, care ar fi fost redactat nu „la începutul anului 1815 și continuat în 1816”, ci mai tîrziu, către 1819 în partea finală mai ales. Așa se explică și senzația pe care a produs-o.

⁸ Arh. M.A.E., Moscova, dos. 282/1819, fol. 432—487: *Studiu istoric și politic asupra raporturilor dintre Poarta otomană și principalele puteri ale Europei, redactat la începutul anului 1815 și continuat în 1816.*

⁹ Ibidem, dos. 2328/1819, f. 102.

¹⁰ Este vorba de războiul împotriva lui Napoleon, care se încheiase cu tratatele de la Viena, în 1815.

Negocierile dintre Rusia și Turcia aveau ca obiect aplicarea art. VI și XI și a unui articol separat și secret din tratatul de la București. După art. VI, „frontierele din partea Asiei sînt restabilite complet, cum au fost înainte de război“. După art. XI „evacuarea teritoriilor trebuie să aibă loc în termen de trei luni de la data schimbului de ratificări“.

Un articol secret adaugă la aceste stipulații: „coasta maritimă situată la două ore de țarmul drept al Fasului și la patru ore de Ankara și unde nu există nici fortăreață, nici metereze (*palanque*), va fi destinată întrebuințării curții imperiale a Rusiei, pentru a asigura și înlesni transportul munițiilor de război și al altor lucrări necesare și că ea va păstra posesiunea depozitului fortificat pe care l-a construit pe acest teritoriu înainte de război, dar că proprietatea acestui litoral va aparține Sublimei Porți și că nu se vor construi, nici dintr-o parte nici din alta, noi fortificații“.

Poarta a refuzat să ratifice acest articol, iar Rusia a rămas în posesiunea tuturor locurilor pe care le ocupase.

Gentz recomandă Porții să urmeze, în cursul negocierilor, următoarele principii:

1. „Cu privire la articolul secret, care asigură Rusiei o linie de comunicație între Marea Neagră și Marea Caspică, și asupra căruia Rusia nu va ceda, nu face ca Poarta să provoace război“.

2. „Cu privire la clauza care prevede restituirea locurilor ocupate de Rusia, Gentz recomandă Porții să suspende negocierile și să-și pregătească șansa unor negocieri reluate sub auspicii mai bune. Pînă atunci, ea și-ar păstra plenitudinea drepturilor sale“.

3. „Ar fi totuși posibil ca Rusia să considere suspendarea negocierilor ca o declarație de ostilitate de fapt (*par le fait*). În acest caz, nu rămîne decît să accepte războiul, făcînd apel la principalele cabinete ale Europei împotriva Rusiei“.

4. „În tot cursul negocierilor, dispozițiile acestor cabinete, și anume ale celor de la Viena și de la Londra, trebuie să cîntărească greu în hotărârile Porții“¹¹.

Cînd astfel de sfaturi vin de la un exponent oficial al politicii austriece, cînd ele sînt susceptibile de a modifica cursul unor negocieri, cînd ele afectează interese care pot provoca un război între Rusia și Turcia, cînd ele sînt procurate Porții de domnia Țării Românești, înțelegem că ambasadorii Franței la Constantinopol n-au exagerat deloc cînd au făcut din domnia Țării Românești „ochii guvernului otoman“, care determină toată politica Imperiului otoman. Dintre toate serviciile pe care domnia le puteau aduce Porții nici unul nu era mai prețuit, nici unul căruia ei să-i acorde o atenție mai mare. Pînă enumeră cheltuielile domnilor pentru corespondența politică printre cele mai grele, pe lîngă acelea „absorbite de lacomii lor protectori“ de la Poartă¹².

¹¹ Arh. M.A.E., Moscova, dos. 282/1819, p. 432—487.

¹² Ibidem, fond III. dos. 326, g. 3, f. 306—307.

De aceea diplomația rusă a făcut totul pentru a-și procura corespondența domnilor cu sfetnicii lor din străinătate și cu Poarta. Caragea le comunica ambasadorului rus fie direct, fie prin consulul de la București. Memoriul relevat de C. Samurcaș dovedea că existau piese pe care Caragea nu găsea oportunitate să le comunice, sau pasaje pe care socotea prudent să le suprima.

Pentru a evita acest risc, s-a constituit la consulatul de la București un cabinet pentru „perlustrarea” corespondenței destinate Constantinopolului, care de obicei era încredințată poștei ruse. Dar nu numai domnul Țării Românești, ci și consulii celorlalte puteri se serveau de poșta rusă pentru corespondența lor cu Constantinopolul și cu Moldova¹³. Alexe Spiridov, conducătorul cabinetului, era consilier de curte, ceea ce denotă importanța atribuită serviciilor sale. Și în adevăr, el a permis consulatului de la București și ambasadei de la Constantinopol să controleze corespondența domnilor cu Poarta.

Domnii nu trimiteau corespondența lui Gentz și a celorlalți informatori ai lor la Poartă, ci se serveau de ea pentru a-și întocmi rapoartele lor. Pentru diplomația rusă era deci important să cunoască nu numai „corespondența de la Viena”, cum i se spunea în termeni convenționali, ci și interpretarea pe care domnii i-o dădeau în rapoartele lor. Alecu Suțu, care continuă după fuga lui Caragea corespondența cu Gentz, promisiune lui Pini „că în rapoartele sale către Poartă, nu va face nici o mențiune despre obiectele conținute în corespondența secretă și relative la Rusia, decât sub un unghi care n-ar aduce nici un prejudiciu intereselor acestei puteri”.

O scrisoare adresată la 5 februarie 1820 de Alecu Suțu agentului său la Constantinopol și interceptată de Spiridov, a dovedit lui Pini „perfidia lui Al. Suțu”¹⁴.

Tot prin Spiridov, Pini a aflat că o piesă relativă la negocierea de la Constantinopol nu i-a fost comunicată. El s-a plîns imediat lui C. Samurcaș și a informat pe Stroganov, „dat fiind angajamentul luat [de domn] de a comunica toate piesele corespondenței de la Viena, atît curții imperiale, cît și excelenței voastre”¹⁵.

Piesa prezenta în adevăr o importanță deosebită pentru continuarea corespondenței și releva îngrijorarea lui Gentz cu privire la păstrarea secretului ei. Autorul va fi avut motive serioase de îngrijorare. Agentul Austriei la București, Fleischhackl, s-a plîns nu odată că corespondența lui purta urme de „perlustrare” și Stroganov a confirmat, în raportul său din 5 aprilie 1819, starea proastă a unor pachete ieșite din mîna lui Spiridov, „mai ales a unui pachet adresat internunțului”¹⁶. Pini însuși a putut să reproducă în rapoartele sale diverse informații ale colegului său către Metternich, pe care i le-a comunicat Spiridov.

¹³ Ibidem, Cancelaria, 1818, dos. 2321.

¹⁴ Ibidem, dos 834/1820, f. 56—59.

¹⁵ Ibidem, dos. 285/1820, f. 595.

¹⁶ Ibidem, dos. 282/1819, f. 225.

În consecință, Gentz cerea cel mai mare secret. „Dacă printr-un accident nenorocit, un rus, oricare ar fi el, ar fi instruit, eu nu zic de conținutul, ci numai de existența unui memoriu ca acela pe care-l ofer aici alteței voastre, nu numai că raporturile mele personale ar fi compromise și afectate în modul cel mai fatal, dar aș compromise indirect și curtea mea, căreia i s-ar atribui fără îndoială o parte esențială în această lucrare și, ceea ce e și mai mult, n-aș mai fi în stare să continui această corespondență cu alteța voastră“¹⁷.

Lucrul de care Gentz se temea cel mai mult era ca nu cumva curtea de la Viena să fie compromisă. Gentz nu era un simplu mercenar care-și vindea talentele cui oferea mai mult. El apăra „ordinea socială“ salvată de victoria puterilor aliate asupra revoluției și de politica de „imobilitate“ a lui Metternich. El nu era sistematic ostil Rusiei, fiindcă considera Rusia țaristă și Austria ca stavilele cele mai puternice împotriva mișcărilor revoluționare care amenințau toată Europa.

Într-un raport din 28 iulie 1820, care n-a fost anexat la corespondența sa din 30 august, Gentz scrisese, bazându-se pe revoluția de la Neapole: „În scurt timp se vor produce lucruri mari în Europa. Noi am ajuns, în sfârșit, la o epocă care nu ne lasă altă alternativă decât aceea de a ne înțelege asupra unor mari măsuri comune, de a lăsa Europa pradă torentului unei devastări generale. Împăratul Austriei e hotărât să nu recunoască nici revoluția care s-a produs la Neapole, nici pretinsa constituție care trebuie să fie produsul ei“.

Motivul care-i determină politica este primejdia de care toate guvernele ar fi amenințate, „dacă ar admite principiul că o mână de ofițeri și de soldați, împinși înainte de o societate de conspiratori, pot înlătura și răsturna nepedepsiți toate autoritățile publice și dispune după bunul lor plac de tron și de stat“¹⁸.

Într-un alt raport, din 8 august 1820, către Alecu Suțu, Gentz avertizează Poarta asupra carbonarismului care, după ce a inundat Italia, amenință să revoluționeze toată Europa, „cu excepția Rusiei“.

„Este deci imposibil de a-ți ascunde că nu mai există decât două puteri, destul de sănătoase, destul de libere și de tari, pentru a se opune subvertirii finale a Europei, adică *Austria și Rusia*. Linia de conduită pe care o vor urma aceste două puteri, unite sau fiecare în parte, va decide de soarta viitoare a ordinii sociale“.

„Dar, în aceste conjuncturi grave, ar fi de cel mai mare interes să aflăm impresia pe care evenimentele din Italia au produs-o asupra împăratului Alexandru. După felul energic în care acest suveran s-a pronunțat asupra revoluției din Spania, sîntem îndreptățiți să credem că el a fost și mai puternic izbit de cea de la Neapole. În adevăr, chiar și tronul unui împărat al Rusiei, oricît de vastă și de solidă i-ar fi baza, n-ar mai fi la adăpostul

¹⁷ Ibidem, dos. 285/1820, f. 596.

¹⁸ Ibidem, dos. 287/1820, f. 61.

tuturor primejdiilor, dacă soldații ar putea să-și pună în gând să dea legi și constituții¹⁹.

Austria conta deci pe Rusia pentru a combate mișcarea revoluționară din Europa și, pentru a impresiona pe țarul Alexandru I, agita spectrul carbonarismului și al societăților secrete care se puteau servi de „o mână de soldați și de ofițeri” pentru „a înlătura și răsturna nepedepsiți toate autoritățile publice, a dispune după bunul lor plac de tron și de stat” și a da „legi și constituții”.

Dar dacă Austria conta pe țarul Alexandru I pentru a înăbuși mișcarea revoluționară, împotriva politicii orientale a Rusiei, Austria se întemeia pe concursul Angliei „liberale”. Principiul de bază al acestei politici era păstrarea integrității Imperiului otoman, de la care ea nu admitea vreo derogare decât în favoarea sa. Turcia era sfătuită să evite orice incident care ar putea provoca un conflict cu Rusia. Tactica Austriei în chestiunea orientală era de a lua Rusiei orice motiv de intervenție în Imperiul otoman, și interesul ei coincidea cu cel al Angliei. Astfel, în sfaturile oferite Porții de Gentz prin domniii țarilor române — Mihai Suțu a stabilit și el o corespondență cu Gentz și primul memoriu primit de el a fost remis lui Pini la 29 martie 1820 — găsim prefigurate liniile mari ale politicii pe care marile puteri o vor urma în 1821 față de mișcarea antiotomană și antifeudală din țările române.

Actele diplomatice de la Arhivele din Moscova ne-au arătat, prin exemple decisive, influența pe care domniii țarilor române au exercitat-o asupra politicii guvernului otoman și interesul deosebit pe care diplomația rusă l-a manifestat față de corespondența lui Gentz și față de rapoartele elaborate de domni, pe baza acestei corespondențe. Pentru a și le procura, ei au trebuit să facă domnilor unele concesii și să închidă ochii asupra unor abuzuri. Astfel, ei n-au putut împinge pînă la capăt politica de îngrădire a monopolului turcesc și de combatere a impozitelor și prelevărilor ilegale.

Importanța corespondenței domnilor cu Poarta explică și marile sacrificii impuse țării pentru întreținerea unei poște care nu servea economiei țării, dar era cea mai rapidă din lume, ușura mersul administrației și permitea domnilor să împiedice, prin controlul corespondenței în interior, reclamațiile către Poartă și să-și procure în timpul cel mai scurt informațiile care interesau guvernul otoman.

(Extras din „Revista arhivelor”, III (1960), 1, p. 49—56.)

¹⁹ Ibidem, f. 55—59.

UN CARTEL FANARIOT PENTRU EXPLOATAREA ȚĂRILOR ROMÂNE

La începutul anului 1819, Poarta a promulgat un „Regulament privind eligibilitatea la Principatele Moldovei și Țării Românești și la posturile de dragoman al Porții și al Amiralității“. Originalul acestui regulament imperial a fost depus la biroul Divanului imperial și întărit cu un hatiserif. Regulamentul reducea la patru numărul familiilor fanariote care puteau ocupa scaunul domniei în țările române. Deși T. Codrescu a publicat în *Uricariul* său o traducere din grecește (vol. I, ed. II, p. 126—131), iar N. Iorga a dat în *Acte și fragmente* (vol. II, p. 545—549) o ediție în franceză, identică cu aceea pe care noi am găsit-o în Arhivele Ministerului de Externe de la Moscova, istoricii noștri, afară de N. Iorga care-i consacra o pagină în *Istoria Românilor* (vol. VIII, p. 236), nu-i acordă nici o atenție. A. D. Xenopol și C. C. Giurescu nici nu-l pomenesc.

De altfel, importanța acestui act, anulat prin însăși restabilirea domniilor pămîntene, nu putea fi bănuită decît în urma revelației sarcinilor pe care le impunea țărilor române. Or, din datele cunoscute pînă acum, acele sarcini nu puteau fi stabilite. Abia din actele consulatului rus de la București, care ne-au păstrat tabloul amănunțit al veniturilor și cheltuielilor Moldovei și Țării Românești, am putut stabili aceste sarcini și determina adevărata semnificație a Regulamentului.

I

Cuprinsul Regulamentului

Poarta recunoaște că domniile Țării Românești și Moldovei au fost la început aleși dintre pămînteni, „prin voința deplină și întregă“ a țării. Înlocuirea domniilor pămînteni cu fanarioți trimiși de la Constantinopol se justifică „printr-o stare de lucruri neplăcută“, care s-ar fi produs între ei și care ar fi consistat în „procedee blamabile“. Sistemul fanariot a funcționat „pînă acum cîtva timp“ spre satisfacția Porții. Conduita fanarioților trimiși să guverneze țările române a fost „înțeleaptă și regulată“. Dar dat fiind — se precizează în regulament — că în vremea din urmă s-au întezit în jurul scaunelor domniei intrigile și unelțirile contrare voinței guvernului otoman, și prin astfel de cabale au ajuns la domnie și dragomanat oameni

nedestoinici și chiar intruși, Poarta a simțit necesitatea de a schimba sistemul și de a întocmi un regulament care să curme intrigile și vrajba dintre pretendenți.

Examinând de aproape conduita tuturor persoanelor care au domnit sau puteau aspira la domnia țarilor române, Poarta s-a putut convinge de meritul, de capacitatea și de incapacitatea fiecăruia. În lumina ultimelor evenimente (fuga lui Caragea), cercetarea a scos în evidență caracterul și purtarea unor intriganți și a dovedit că posturi atât de importante ca scaunele celor două țări române nu mai pot fi încredințate primilor veniți.

În consecință, Poarta a hotărât ca aceste înalte posturi să nu mai fie conferite în viitor decât unor persoane integre, încercate și nesuspecte de intrigi și aparținând următoarelor patru familii: familia lui Scarlat Callimachi, a lui Alecu Suțu, a lui Mihail Suțu și a defunctului (Dimitrie) Moruzi, compusă din trei frați. Acestor patru familii vor fi rezervate și cele două dragomanate: al Divanului imperial și al Amiralității.

Ordinea de succesiune e stabilită astfel: „Cînd domnii actuali vor ajunge să fie depuși cei doi domni rămași în urmă (*les deux voivodes restés en arrière*) îi vor înlocui, alternîndu-se și permutîndu-se, adică principatul Țării Românești va fi conferit domnului destituit din Moldova, iar principatul Moldovei domnului destituit din Țara Românească“. S-ar părea că după expirarea mandatului său, domnul Moldovei trece în scaunul Țării Românești, și vice-versa. O notă identică și în textul ministrului Prusiei la Constantinopol, von Schladen și în acela al baronului Stroganov, ne avertizează că pentru diplomații de la Constantinopol, „cei doi domni rămași în urmă“, care aveau deci să ia succesiunea, erau „predecesorii mediați sau imediați“ ai celor depuși. Că acesta e sensul frazei o dovedește faptul că Scarlat Callimachi, care și-a terminat septenatul normal și spre satisfacția Porții, n-a fost trecut în Țara Românească decât după moartea lui Alecu Suțu, adică după a doua vacanță.

Regulamentul prevede că, dacă un domn ales în acest mod s-ar face vinovat de necredință, ar fugi în străinătate sau ar comite vreun alt act asemănător, familia lui va fi ștearsă și membrii ei vor fi excluși pentru totdeauna din orice serviciu. Dacă vreuna din cele patru familii s-ar stinge, Poarta va însărcina pe cel mai capabil și mai devotat dintre membrii familiilor fanariote pentru a forma o nouă familie care să ia locul celei stinse.

Postul de dragoman al Divanului imperial, care prin tradiție ducea la scaunul domnesc, va fi de asemenea rezervat celor patru familii, ca și acela de dragoman al Amiralității. Dar titularul acestui din urmă post nu va putea ajunge la domnia țarilor române decât trecînd prin dragomanatul Divanului imperial. Regulamentul admite ca un domn în funcțiune să se poată desista în favoarea fiului său, dragoman al Divanului imperial.

Aceste dispoziții înlăturau de la domnie pe cei doi candidați, care prin diferite mijloace se pusese în situația de a lua succesiunea lui Caragea și Scarlat Callimachi, anume pe Alexandru Hangerli și pe Iacovache Arghiro-pol. Dar, din considerație pentru serviciile lor din trecut și pentru a nu

rămîne în lipsă de mijloace de subzistență, Regulamentul le asigură o pensie, lui Hangerli de 60.000 de piaștri pe an, iar lui Arghiropol de 40.000 de piaștri. Aceste sume aveau să fie plătite lunar din veniturile particulare ale domnilor celor două țări române și anume două treimi de domnul Țării Românești, iar o treime de domnul Moldovei. Plata era garantată prin „titluri valabile“, adică prin polițe, pe care cei doi domni aveau să le remită imediat.

Acest aranjament impunea Principatelor o sarcină anuală de 100.000 piaștri. Pe lângă aceasta, cele patru familii privilegiate trebuiau să ia asupra lor „întreținerea suficientă a celorlalte familii fanariote care aveau nevoie de ajutor“. Ele trebuiau să-și împartă între ele „clasa tuturor boierilor (fanarioti) și să-și atașeze fiecare un anumit număr din aceste familii“. Acestea vor trebui, la rîndul lor, să respecte riguros sistemul familiei la care vor fi atașați și „să se abțină de la orice demers contrar voinței suverane“.

Un buiurildiu adresat patriarhului invita, sub cele mai aspre sancțiuni, pe „boierii“ Fanarului să se conformeze Regulamentului și să considere pozițiile lui ca reguli de conduită pentru viitor.

Acest Regulament, pe care răscoala din 1821 avea să-l abroge, n-a fost aplicat decît timp de doi ani, din 5/14 ianuarie 1819¹ și pînă la moartea lui Alecu Suțu, la 19 ianuarie 1821.

Într-o notă adresată ambasadorului Rusiei, care relevase agravarea condiției locuitorilor din Principate, în urma sarcinii care li se impunea de a pensiona familiile nobile din Fanar, Poarta justifică Regulamentul prin „avantajele considerabile“ care ar rezulta pentru Principate din restrîngerea numărului pretendenților la domnie.

Poarta găsește că pensiunile atribuite unor indivizi din Fanar, „care au drept la aceasta“ (!) pentru a asigura liniștea domnilor, nu constituie o împovărare a celor două principate, întrucît ele vor fi achitate din veniturile particulare ale domnilor, care sînt destul de largi, pentru ca domni să nu fie siliți a năpăstui și asupra locuitorii. Iar dacă o vor face, vor fi aspru pedepsiți.

II

Analiza Regulamentului

Cercurile diplomatice de la Constantinopol au fost surprinse mai ales de excluderea lui Alexandru Hangerli și Iacovache Arghiropol, care pregătiseră terenul pentru a lua succesiunea lui Caragea și Scarlat Callimachi, al căror septenat se împlinea la mijlocul anului 1819.

¹ Data de 5/14 ianuarie, care e în ambele exemplare ale versiunii franceze. N. Iorga o declară falsă și propune: „18/28 ianuarie“. Dar, dacă 5/14 corespunde stilului iulian, data gregoriană ar fi 17/26 ianuarie.

Alexandru Hangerli era încă din 1807 candidat la domnie, iar Iacovache Arghiropol fusese dragoman al Porții (1812—1817). Atribuindu-le o pensie considerabilă, Regulamentul le recunoștea prioritatea și o declara în termeni expliciti: „prin diferite mijloace, ei se pusese mai înainte în ranguri“. Prin efectul Regulamentului, „ei erau excluși, din rîndul celor patru familii, gradele lor anulate și amîndoi puși în retragere de guvern“.

Stroganov regretă mai ales excluderea lui Hangerli care adusese mari servicii misiunii ruse și avea să fi răsplătit împărătește de Alexandru I sub forma achiziției colecției sale de medalii.

Dacă familia lui Dimitrie Moruzi, negociatorul păcii de la București, și „aceia care, dintre toți grecii, spune Stroganov, e cel mai demn de protecția Majestații Sale și cel mai devotat Rusiei“, a fost cuprinsă între cele patru familii privilegiate, meritul a fost pe nedrept, cum vom vedea, atribuit lui Stroganov. Familia lui Alecu Suțu, numit recent domn al Țării Românești, își datora elevațiunea sa fidelității încercate față de Poartă, iar aceea a lui Mihail Suțu, actual dragoman al Porții, se explica prin protecția lui Halet-Efendi, favoritul sultanului.

Scarlat Callimachi, domnul Moldovei, a fost extrem de măgulit de a fi fost nu numai ales, dar de a fi fost pus în fruntea celor patru familii privilegiate. În fața lui se deschideau „perspectivele cele mai strălucite“². În adevăr, la expirarea septenatului său, a primit un hatîșerif elogios, iar la întoarcerea sa la Constantinopol a fost îmbrăcat din ordinul sultanului cu o blană de zibelină, iar, după ridicarea lui Mihail Suțu în scaunul Moldovei, fratele său Iancu a fost numit dragoman al Porții, iar el a fost însărcinat cu conducerea spinoaselor negocieri ale Porții cu Rusia; apoi, după moartea lui Al. Suțu, a fost numit, conform Regulamentului, domn al Țării Românești. Izbucnirea războaielor din 1821 a curmat brusc această ascensiune și a transformat existența familiei într-o zguduitoare tragedie.

Bănuiți de a fi afiliați la Eterie, și în adevăr erau, ei au fost printre primele victime ale răzbunării turcești. Tatăl lor, Alexandru, a fost aruncat în închisoare, Iancu exilat la Bali, în Asia Mică, apoi decapitat, iar Scarlat, aflînd această știre, a fost lovit de apoplexie (sau, după zvonul public, otrăvit).

Consulul Austriei la București, Fleischhackl von Hakenau, a cunoscut de la 1 februarie 1819 Regulamentul și l-a rezumat exact, dar i-a adăugat un pasaj care nu se află în original: „Acela care, în afară de cele patru familii, ar îndrăzni să ridice pretenții la unul din cele două Principate, să fie pedepsit cu moartea și capul lui să fie expus înaintea *Babi humaiun*-ului“ (Înaltei porți)³.

În ceea ce privește semnificația actului, Fleischhackl o consideră ca o dovadă a slăbiciunii Imperiului otoman. „În starea de slăbiciune actuală a Imperiului otoman, e în adevăr curios că o dispoziție asemănătoare, cu repercusiuni profunde în viitor, a putut fi dată publicității, de vreme ce cu

² Hurmuzaki, vol. XX, p. 455.

³ Ibidem, p. 454.

greu se poate prevedea dacă aceste Principate vor mai rămîne șapte ani sub stăpînire turcească sau nu⁴.

Joseph Raab, consulul Austriei la Iași, consideră noul sistem favorabil și pentru domni și pentru Principate, „căci, pe deoparte intrigile grecilor vor cădea de la sine, domniul nu vor mai fi nevoiți să-și cumpere scaunul la Constantinopol și să se cufunde în datorii și să stoarcă țara, iar pe de alta, țara va cîștiga prin faptul că domniul vor putea să creeze lucruri bune, să introducă ameliorări și să culeagă ei înșiși roadele acestor ameliorări sau să le lase moștenire copiilor lor⁵. Perspicacitatea lui Raab a fost ilustrată de intrigile lui Hangerli și Arghiropol care s-au pornit imediat după plecarea lui Alecu Suțu de la Constantinopol.

Consulul Franței, Pagé, crede că Regulamentul „n-a fost făcut decît la cererea Rusiei, pentru a ameliora soarta nenorociților locuitori ai acestor provincii⁶. Pagé se înșela de două ori: ambasadorul Rusiei n-a știut nimic, și Regulamentul nu era în favoarea „nenorociților locuitori“ ai țărilor române.

Baronul Stroganov a semnalat abia la 1/13 februarie cabinetului rus existența acestui Regulament, două săptămîni mai tîrziu decît Fleischhackl. El n-a fost numai complet străin de elaborarea acestui act, dar Reis-Efendi a refuzat să comunice textul, chiar și confidențial, primului interpret al ambasadei ruse. Stroganov și-a procurat textul, pe care-l anexează în copie, „de la una din familiile interesate“.

Comentariile cu care Stroganov însoțește actul sînt deosebit de interesante și dovedesc, nu numai experiența, ci și clarviziunea sa. Mai întîi, el nu-l crede durabil: „nici interesul popoarelor, nici justiția nu l-au dictat“. Persoanele excluse din numărul candidaților, și mai ales Hangerli, nu sînt lipsite de talent, de perseverență și chiar de protecție⁷. După o retragere simulată și puțin îndelungată din centrul intrigilor, ei se vor întoarce cu o nouă înfocare (*ardeur*). Moartea sultanului, căderea favoritului (Halef-Efendi) le vor oferi șanse sigure, iar exemplul trecutului le va servi totdeauna și de exemplu și de imbold. Un lucru n-a prevăzut Stroganov: moartea lui Alecu Suțu și rezultatul mișcării eteriste în țările române. Al doilea domn numit în virtutea Regulamentului, Scarlat Callimachi, nici n-a mai ajuns să se urce în scaun. Cu el și cu Mihai Suțu s-a încheiat seria domniilor fanariote.

„De altfel, continuă Stroganov, acest Regulament îmi pare tot atît de rău combinat sub raportul utilității publice, cît și sub acela al intereselor particulare ale Porții. Avantajul pe care-l oferă nenorociților de moldoveni și munteni, limitînd la patru case numărul asupritorilor lor, e larg compensat prin întreținerea indivizilor excluși, a candidaților și a boierilor (notabi-

⁴ Ibidem, p. 454.

⁵ Ibidem, p. 455.

⁶ Ibidem, vol. XVI, p. 1029.

⁷ Hangerli avea în adevăr, prin serviciile aduse ambasadei, cele mai solide titluri la protecția Rusiei.

lilor) care le sînt atașați“. Deși Regulamentul precizează că sumele necesare întreținerii candidaților excluși și clientelei lor vor trebui plătite din veniturile particulare ale celor doi domni în funcțiune, în proporție de două treimi de domnul Țării Românești și de o treime de acela al Moldovei, el a prevăzut că domni „nu vor lipsi să se despăgubească imediat asupra locuitorilor de sacrificiile pe care guvernul lor lacom și nesocotit li le impune — afară numai dacă nu vor fi autorizați de tăcerea noastră. Făcînd presiuni asupra Porții, în această privință, noi ne vom rezerva mijloacele de a preveni și de a urmări redresarea unei înfinități de abuzuri, noi o vom sili tacit să convină că domni au venituri destul de considerabile pentru a lua asupra lor această sarcină fără a sucomba sub o povară atît de copleșitoare“.

După completarea vacanței din Țara Românească prin numirea lui Alecu Suțu în iulie 1819, avea să se deschidă succesiunea lui Scarlat Callimachi. Stroganov știe că scaunul Moldovei era deja asigurat lui Mihai Suțu, „gine-rele lui Caragea, chiar și numele căruia îi face pe turci să se cutremure“. Se exprimă de asemenea regretul că fiul fostului dragoman Dimitrie Moruzi, Constantin, „considerat ca un trădător“ de către turci, nu e printre candidați.

Într-o scrisoare către Capodistria, din 16/28 februarie 1820, în care vorbește cu înțelegere și simpatie despre aspirațiile la libertate și independență ale grecilor, Stroganov face următoarea apreciere judicioasă asupra grecilor din Fanar: „Ei sînt aproape străini de restul compatrioților lor. Cele două Principate sînt obiectul lăcomiei lor, singura aureolă la care aspiră și spre care năzuiesc. Această castă privilegiată, care se reduce de altfel la vreo 50 indivizi (evident capi de familie), a avut pretenția ridicolă de a crede că misiunea Rusiei⁸ putea servi de instrument și de sprijin uneltirilor lor“.

După promulgarea Regulamentului, reprezentanții celor patru familii s-au întrunit pentru a forma un *plan de conduită*. Ei și-au împărțit familiile notabile din Fanar și au format patru facțiuni distincte. Singura legătură care-i unea era împărțirea prăzii. „Un guvern luminat — observă cu dreptate Stroganov — n-ar fi îngăduit un astfel de aranjament, cu atît mai puțin l-ar fi ordonat. El ar fi simțit că propriul său interes se opunea la aceasta, *chiar și sub raportul fidelității grecilor*⁹, *deja atît de suspectată*. Ambiția lor lacomă e singura legătură care-i ține sub jugul turcilor; dorința de a fi preferați pentru scaunele de domni și teama de a nu fi, îi făceau să-și înteească și mai mult protestările de fidelitate și de devotament. Acum alegerile fiind fixate de mai înainte, ei ar putea fi liniștiți, mai independenți. Dea dumnezeu, pentru fericirea acelor nenorociți, să prețuiască caracterul noii lor situații și, abandonînd unui mic număr dintre ei cariera funestă a Principatelor, să se dedice altor ocupații utile. Regenerarea Greciei ar fi atunci mai curînd realizată“.

⁸ Înțelege: ambasada rusă de la Constantinopol.

⁹ Prin aceștia, documentul înțelege pe dregătorii fanarioși ai Imperiului otoman.

Considerațiile pesimiste ale lui Stroganov aveau să fie confirmate fără întârziere de fapte. Regulamentul n-a pus capăt intrigilor și uneltirilor fanarioților; el n-avea decît să agraveze sarcinile, și așa insuportabile, ale Principatelor în folosul Porții și al fanarioților.

III

Efectul Regulamentului

Se pune acum întrebarea: dacă Rusia a fost străină de crearea Regulamentului și dacă el era contrar intereselor Porții, cine e adevăratul lui autor? Cine avea interes să-l smulgă Porții? Evident, fanarioții însșiși. Concurența pentru domnie ajunsese atît de aprigă încît prețul pe care candidații au trebuit să-l plătească dregătorilor turci influenți a atins sume enorme; văduva lui Alecu Suțu ar fi oferit Porții, spre a obține scaunul Țării Românești pentru fiul său Nicolae, treisprezece milioane de lei¹⁰, de două ori bugetul țării pe un an. Cel mai fericit dintre candidați, acela care dobîndea scaunul domniei, venea deci atît de împovărat de datorii încît îi trebuiau ani pentru a se achita și pentru a-și constitui o rezervă, și nici unul n-avea certitudinea de a ajunge la capătul septenatului. De la hatîșeriful din 1802 care a instituit domnia de șapte ani, Scarlat Callimachi a fost singurul care s-a aflat în această fericită situație. Dar, dacă candidatul ales avea cel puțin șansa de a se achita și de a face avere, pentru ceilalți concurenți era ruina.

De aici nevoia unei înțelegeri care să curme sau să îngreiească concurența, pentru a asigura membrilor maximum de avantaj cu minimum de risc. Înțelegerea întărită prin Regulamentul din ianuarie 1819 are toate caracterele unui cartel, ai cărui membri se unesc pentru exploatarea unui izvor de venit și repartizarea beneficiilor.

Ceea ce a permis interesatilor să convingă Poarta a promulga un act atît de contrar intereselor ei adevărate a fost consternarea și indignarea provocată de fuga lui Caragea. Regulamentul o mărturisește deschis vorbind de intrigile și de lipsa de lealitate „constatate de anume evenimente supărătoare survenite în ultimul timp”¹¹.

¹⁰ Raportul ambasadorului englez, Strangford (*Rapoarte consulare engleze*, vol. I, p. 427—428) și Raportul lui Kreuchely către von Miltitz (Hurmuzaki, vol. X, p. 103).

¹¹ Nicolae Suțu, fiul lui Alecu, ultimul domn fanariot al Țării Românești, pretinde că tatăl său ar fi fost autorul Regulamentului: „C'est alors (avant de quitter Constantinople) qu'il fit décréter par la Porte le fameux Canon-namé ou règlement qui n'était pas destiné à obtenir la consécration du temps"... („Atunci (înainte de a pleca de la Constantinopol) pentru a se urca în scaunul Țării Românești, el a făcut ca Poarta să decreteze faimosul Canon-name sau Regulament, care nu era destinat să obțină consacrarea timpului”). În *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo, grand logothète de Moldavie (1798—1871)*, publiés par Panaïoti Rizos.

Bugetul țării române pe 1820 reoglindește fidel efectele nefaste ale acestui cartel asupra populațiilor noastre. Așa cum a prevăzut Stroganov, pensiile care, după Regulament, trebuiau plătite din veniturile particulare ale domnilor, adică din veniturile cămării, au fost trecute în sarcina vistieriei și au fost acoperite din impozite. În bugetul Țării Românești, ele figurează sub denumirea: „Salarii (*traitements*) vechi și noi ale diverselor persoane de la Constantinopol”, 500.000 piaștri. Această indicație, pe care am găsit-o în *Tabloul veniturilor și cheltuielilor publice ale Țării Românești*, anexat la raportul consulatului rus din 10 august 1820¹², ne-a părut cu atât mai surprinzătoare cu cât ea figura alături de aceasta: „cheltuieli pentru agenții de la Constantinopol”, alte 500.000 piaștri. Pînă n-am dat de Regulamentul din 1819 și de discuțiile din jurul lui, nu ne-am putut explica rostul acestor sume.

Suma de 500.000 piaștri din bugetul anului 1820 nu era în 1819, primul an al domniei lui Alecu Suțu, decît de 200.000 piaștri. Creșterea de la un an la altul era deci de 150%. Perspectivele pe care aplicarea Regulamentului le deschidea țărilor române erau deci cît se poate de întunecate.

Cheltuielile Moldovei pentru agenții din Constantinopol și pentru „cheltuielile făcute cu prilejul numirii miniștrilor și funcționarilor Înaltei Porți, inclusiv chiria și alte cheltuieli ale casei numite „*capuconac*”: 394.426 piaștri; „Salariile agenților Principatului la Constantinopol și ale funcționarilor agenției”: 288.000 piaștri; „cheltuielile pentru pensiile acordate diferitelor familii nobile puțin avute de la Constantinopol, inclusiv cîteva alte pensii plătite de asemenea la Constantinopol: 129.000 piaștri”. Moldova plătea deci și ea, sub diferite forme, grecilor din Fanar: 811.426 piaștri. Ele erau înscrise în bugetul particular al domnului. În fond, erau plătite tot de țară.

Alecu Suțu, după evaluările lui Kreuchely, ar fi strîns în doi ani 28.657.000 piaștri, prin vînzări de slujbe și de licențe de export, de caltane și de alte favoruri, în afară de veniturile cămării și de taxele judiciare. El a venit în țară cu o datorie de 4—5 milioane și cu o suită de 820 persoane, între care nouă copii și vreo 80 de rude, care toți trebuiau căpătuți.

Exploatarea țării de turci prin regimul fanariot părea a fi atins sub domnia lui vodă Caragea limita extremă. Domnia lui Alecu Suțu a dovedit că mecanismul creat de Regulamentul din 1819, care asocia la lăcomia domnului și a boierilor pămînteni, *marile familii din Fanar*, a permis să se treacă și această limită. *Regimul fanariot a ajuns un sistem de guvernare care storcea pînă la sînge o țărănime fără nici o apărare și secătua înseși izvoarele de producție ale țării.*

ANEXE

Baronul de Stroganov, Ambasadorul Rusiei la Constantinopol, către subsecretarul de Stat, Conte de Nesselrode

Buyukdéré, ce 1/13 février 1819

No. 17

117

¹² Arhivele Ministerului de Externe, Moscova nr. 286/1820, f. 212—213.

Monsieur le Comte,

Un Règlement particulier vient d'être publié sur la manière dont les vacances des Principautés seront désormais remplies et les individus qui seuls pourront y prétendre. Le Reïs-Effendi, persistant dans le système de son Gouvernement, a encore refusé de communiquer cette Ordonnance à Franchini, même confidentiellement. Mais, comme elle est entre les mains de tous les intéressés il ne m'a pas été trop difficile de m'en procurer une traduction fidèle. J'ai l'honneur de la transmettre ci-joint à Votre excellence¹³.

Il est impossible de calculer d'avance l'influence que ce nouvel état de choses pourrait avoir à la longue sur le bien-être des deux Provinces. Il ne saurait d'ailleurs être considéré, comme stable; ce n'est ni l'intérêt des peuples, ni la justice qui l'ont dicté, et les passions parviendront sans doute sous bien peu de temps à renverser leur propre ouvrage. Les personnes exclues du nombre des candidats, et surtout Hangerli, ne manquent point de talents, de persévérance, et même de protection¹⁴. Après une retraite simulée et peu durable du centre des intrigues, ils y reviendront avec une nouvelle ardeur. La mort du Sultan, la chute du favori¹⁵ leur offriront des chances certaines, et l'exemple du passé leur servira toujours et d'aiguillon et d'excuse.

D'ailleurs ce Règlement me paraît aussi mal combiné sous le rapport de l'utilité politique que sous celui des intérêts particuliers de la Porte. L'avantage qu'il offre aux malheureux Moldaves et Valaques, en bornant à quatre maisons le nombre de leurs oppresseurs, est bien compensé par l'entretien des individus exclus, des candidats et des boyards¹⁶ qui leur sont attachés. Le Sultan fixe lui-même la pension d'Arghiropoulo¹⁷ à 60.000 piastres, celle de Hangerli à 40.000 et les assigne arbitrairement sur les deux Voïvodes, à proportion de leur revenu. Il charge aussi les quatre familles d'aviser aux moyens d'existence des boyards de chaque parti. C'est sur les Principautés que ce nouveau poids va peser, et je me crois obligé de demander là-dessus des explications à la Porte. Le reste du Règlement, quoique froissant indirectement la prérogative protectrice de la Russie ne saurait être relevé dans notre système actuel. Mais nous pouvons, nous devons faire la distinction officielle entre la caisse du Hospodar et celle des Provinces. Il est évident que le premiers ne manqueront pas aussitôt de se dédommager sur leurs peuples des sacrifices que leur Gouvernement avide et inconsidéré leur impose, à moins qu'ils n'y soient pas autorisés par notre silence. En pressant la Porte sur ce point, nous nous réserverons les moyens de prévenir et de

¹³ Ea e identică cu aceea publicată de N. Iorga în *Acte și fragmente*, vol. II, p. 545—549. De aceea n-o mai reproducem aici.

¹⁴ E vorba de protecția Rusiei, pe care Hangerli o avea în adevăr.

¹⁵ Halet-Efendi.

¹⁶ E vorba de notabilii greci din Fanar, și nu de boierii români.

¹⁷ Iacovache Arghiropol, resident turc la Berlin din 1804, dragoman al Porții (1812—1817), candidat la domnie în 1818, după fuga lui Caragea. Mort în 1850 (N. Iorga, în Hurmuzaki, vol. X, p. 258, n. 2).

poursuivre le redressement d'une infinité d'abus, nous la forcerons tacitement de convenir que les Hospodars ont des revenus assez considérables pour être surchargés, sans y succomber, d'un fardeau aussi pesant. Tel sera l'esprit de l'Instruction ostensible que je vais donner à Franchini¹⁸ pour servir de texte à mes explications, et qui accompagnera la Note protestative, dont ma dépêche sub no. 10 a montré la nécessité.

En conséquence du Règlement, les représentants des quatre familles choisies se sont rassemblés dernièrement pour former un *plan de conduite*. Ils ont partagé entre eux et selon leur bon plaisir tous les boyards du Fanar; ils ont formé quatre factions bien distinctes. Un Gouvernement éclairé n'eût pas souffert sans doute un pareil arrangement, loin de l'ordonner. Il eut senti que son propre avantage s'y oppose, même sous le rapport de la fidélité des Grecs, qui est déjà si suspectée. Leur avide ambition est le seul lien qui les attache au joug des Ottomans; le désir d'être préféré pour les places d'Hospodars et la crainte de ne pas l'être, les faisaient redoubler de protestations et d'ardeur. Maintenant, les choix étant fixés d'avance, ils pourraient être plus tranquilles, plus indépendants. Plût au Ciel, pour le bonheur de ces infortunés, qu'ils prissent le caractère de leur nouvelle situation, qu'en abandonnant à un petit nombre d'entre eux la carrière funeste des Principautés, ils se livrassent à d'autres occupations utiles! La régénération de la Grèce serait alors bien plutôt effectuée.

La famille du feu Dragoman Démétrius Mourousi, celui qui s'est montré le plus sincèrement attaché à la Russie, n'est point au nombre des candidats élus. Cette exclusion et son motif évident doivent nous donner des regrets. Son fils est considéré comme le fils d'un traître; et le Drogman actuel, Soutzo, le beau-fils de Caradja dont le nom seul fait frémir les Turcs, est choisi pour régner, par la seule volonté du favori.

J'ai l'honneur d'être avec une haute considération etc.

Baron de Stroganoff

(Extras din „Studii. Revistă de istorie“, XII (1959), nr. 3, p. 111—121.)

¹⁸ Primul interpret al ambasadei ruse.

VALOAREA DOCUMENTARĂ A MEMORIILOR LUI I. P. LIPRANDI

Sub titlul „O lucrare inedită despre mișcarea revoluționară de la 1821 din țările române“, Al. Vianu și S. Iancoviți au publicat, în numărul 1 al acestei reviste, un articol asupra manuscriselor locotenent-colonelului I. P. Liprandi, „șeful serviciului de informații și contrainformații al diviziei a XVI-a de infanterie cu sediul la Chișinău“. Institutul de istorie al Academiei R.P.R. a obținut prin bunăvoința direcției Arhivei istorice centrale din Leningrad fotocopiile manuscriselor privitoare la răscoala din 1821, și colectivul însărcinat cu strângerea materialului referitor la această răscoală, colectiv din care face parte și Al. Vianu și S. Iancoviți, a pregătit lucrarea lui Liprandi pentru tipar.

În prezentarea pe care au făcut-o prin articolul lor, autorii și-au însușit o seamă din aprecierile și concluziile lui Liprandi și pe baza lor au pus din nou în discuție unele din problemele fundamentale, în primul rând geneza și desfășurarea mișcării din 1821, caracterul antiotoman și antifeudal al răscoalei, poziția diferitelor clase și raporturile lor cu Tudor și în sfârșit, atitudinea acestuia față de eteriști și negocierile sale cu turcii. Astfel, ei au adoptat părerea lui Liprandi că Tudor n-a aflat „despre Eterie decît la 25 februarie 1821“, că boierii care l-au însărcinat pe Tudor să provoace răscoala în Oltenia, „deși erau inițiați sau în curent cu treburile Eteriei“, „au acționat independent de Eterie, urmărind ca prin această mișcare separată să scape de concurența fanariotă; Tudor Vladimirescu n-a fost eterist și de la prima zi a răscoalei și pînă la sfîrșitul său tragic, s-a menținut pe poziția de a lupta pentru înlăturarea fanariotilor, îngrădirea abuzurilor și arbitrariului“ (p. 71). Aceste teze ale lui Al. Vianu și S. Iancoviți prezintă însă o dificultate: e legămîntul lui Tudor cu Eteria, pe care noi l-am descoperit în Arhivele Statului din Budapesta și l-am datat din prima jumătate a lunii ianuarie 1821. Al. Vianu și S. Iancoviți rezolvă dificultatea afirmînd că legămîntul „nu este un legămînt față de Eterie, ci un acord militar încheiat între niște căpitani de oști, într-un moment cînd criza de încredere dintre ei a ajuns la culme, adică la 18 mai 1821. Data stabilită de noi nu ar fi decît rezultatul „unei analize nu îndestul de critice“ (p. 88), și autorii conchid că lucrarea lui I. P. Liprandi deschide „o nouă perspectivă mișcării revoluționare românești din 1821 și legăturilor ei cu acțiunea Eteriei“, care „permite o explicație organică a întregii mișcări“ și „astfel contradicțiile de astă dată sînt înlăturate“.

Nu e vorba deci de o simplă prezentare obiectivă a tezelor lui Liprandi. Exponenții săi și le însușesc și, pe baza lor, susțin că pot da o nouă explicație, de astă dată adevărată și „organică” a întregii mișcări. Fiind vorba de o răsturnare de poziții atât de radicală, problema trebuie discutată serios și valoarea documentară a memoriilor lui Liprandi stabilită în mod critic, pentru a feri cercetătorii mai puțin experți de a se angaja într-o discuție fără ieșire.

Memoriile lui Liprandi sînt foarte importante, dar ele, ca toate memoriile, nu pot fi utilizate fără a fi sever analizate și confruntate cu sursele contemporane evenimentelor relatate. După înseși constatările lui Al. Vianu și S. Iancovici, ele au fost redactate în anii 1828—1830 și au fost completate cu note dintre care cele mai multe datează din anii 1842—1847, iar ultimele chiar din 1864—1868.

Sursele informației sale sînt de valoare foarte inegală. Unele știri se întemeiază pe observații personale, datînd chiar de la începutul răscoalei; cele mai multe provin de la persoane care au participat sau au fost martore la evenimentele relatate. Mărturiile lor au fost însă culese cu mulți ani după săvîrșirea evenimentelor. Astfel și Liprandi, și informatorii săi, dintre care unii, ca frații Macedonschi, erau chiar agenții lui, au transformat în mod natural și inevitabil amintirile lor pentru a le potrivi cu rezultatele, care nu puteau fi prevăzute în momentul cînd s-au produs evenimentele — fără să vorbim de tendința lui Liprandi de a arunca un vâl asupra rolului politicii țariste în mișcarea eteristă. Astfel, Liprandi nu atribuie dezavuării țarului, amintită doar în treacăt, influența pe care a avut-o asupra mersului evenimentelor și asupra atitudinii lui Tudor. Această încercare, pentru lămurirea căreia Liprandi aduce o seamă de dovezi noi și veridice, explică conflictul lui Tudor cu eteriștii și îndeosebi cu cel mai consecvent și mai ferm partizan al lor, cu Iordache Olimpiotul.

Trecînd sub tăcere efectele dezavuării țarului, Liprandi a fost redus să explice evenimentele prin ambiții și intrigi personale și prin neîncrederea dintre șefii mișcării eteriste: ostilitatea veche, încă din 1818, între Tudor și Iordache, rivalitate între Tudor și Sava, suspiciune între Ipsilanti, pe de o parte, și Tudor și Sava, pe de alta etc.

Iată un exemplu caracteristic și pentru valoarea informației lui Liprandi și pentru modul în care e utilizat de comentatorii săi. Al. Vianu și S. Iancovici ne informează, pe baza mărturiei lui Liprandi, că la 24 februarie 1821, detașamentul lui Iordache, trimis de la București să reprime mișcarea lui Tudor, a atacat trupele lui Dimitrie Macedonschi. Apoi reproduc acest pasaj din Liprandi:

„A doua zi seara 25 februarie, Iordache a primit de la Bimbașa Sava o scrisoare din București, prin care i se făcea cunoscută sosirea la Iași a prințului Ipsilanti.

Iordache a început în aceeași noapte tratative cu Tudor, care abia atunci sosise la Țîntăreni de la Motru... Aici, pentru prima oară, Iordache a făcut cunoscută lui Tudor răscoala eteriștilor și intenția lor, căutînd prin

toate mijloacele să-l convingă să colaboreze cu ei, fără să-i dea cîtuși de puțin să înțeleagă că el, Iordache, era deja implicat în această taină. El a întâmpinat din partea lui Tudor o împotrîvire netă cu privire la o atare unire a forțelor lui cu eteriștii care urmăreau un scop total opus. Atunci șiretul Iordache și-a luat angajamentul să acționeze de comun acord cu Tudor. I-a jurat credință și, în urma hotărîrii luate la o consfătuire comună, a plecat îndată la București pentru a reține acolo pe boieri pînă la sosirea lui Tudor și pentru a comunica lui Ipsilanti ca acesta să nu ocupe Țara Românească. Iordache a împrumutat de la Tudor și de la Macedonschi bani pe poliță pentru a înrola oameni și a căutat totodată, prin toate mijloacele, să îndemne pe Tudor la jaf; în adevăr, numai din acest moment, Vladimirescu, și-a permis unele violențe în favoarea sa" (Caietul, B.f 27—28).

Din acest pasaj, Al. Vianu și S. Iancovici trag mai întîi concluzia că abia la 25 februarie „a aflat Tudor despre Eterie“. Or, Liprandi susține cu totul altceva, anume că Iordache, informat prin Sava de sosirea lui Alexandru Ipsilanti la Iași, a căutat să-l convingă pe Tudor să-și unească forțele cu acelea ale lui Ipsilanti. Sub forma aceasta, informația e verosimilă. Ea cadrează perfect cu toată acțiunea lui Iordache în mișcarea eteristă și cu tendințele de independență pe care, în urma creșterii „Adunării“ sale, a început să le manifeste Tudor. Dar scena n-a putut avea loc la 25 februarie. Curierul extraordinar, trimis la Constantinopol de Al. Ipsilanti, îndată după sosirea sa la Iași, pentru a-și informa rudele să fugă înainte ca turcii să afle de acțiunea sa, n-a sosit la București decît la 25 februarie. Chiar presupunînd că curierul lui Ipsilanti a sosit la București dimineța, e puțin probabil ca Pini să fi făcut imediat cunoscută știrea și ca Sava să fi putut trimite știrea încă în aceeași zi lui Iordache.

În depeșa sa către baronul de Stroganov, din 25 februarie, care însoțește pachetul lui Ipsilanti, Pini adaugă: „Dacă pînă mîine această știre se răspîndește la București, va fi cu siguranță o revoluție în toată forma și eu mă voi vedea poate silit să părăsesc orașul“.

Dar chiar admitînd că Pini l-a informat imediat pe Sava, curierul acestuia nu putea ajunge, în nici un caz, în seara aceleiași zile la Țințăreni, la aproape 300 km. de București. Data de 25 februarie, la care Tudor „ar fi aflat despre Eterie“, trebuie deci respinsă.

Liprandi adaugă apoi că Iordache s-a ferit cu acest prilej să-i dea lui Tudor „să înțeleagă că el (Iordache) era deja implicat în această taină“. Ce înseamnă aceasta? Că Tudor nu știa că Iordache era eterist? Dar Tudor a fost inițiat în Eterie de Iordache, și vom dovedi mai jos că legămîntul lui față de Eterie a avut într-adevăr loc în prima jumătate a lui ianuarie 1821. Mai mult, succesorul lui Pini, M. Minciaky, după o minuțioasă cercetare a arhivei consulatului, a afirmat în 1823 că „Tudor primea ordinele Eteriei prin Iordache“.

Dacă acestea erau raporturile dintre Tudor și Iordache, cel puțin pînă la dezavuarea țarului, ce temei se poate pune pe afirmația extraordinară a lui Liprandi că Iordache a jurat credință lui Tudor și a plecat la București

pentru a reține acolo pe boieri pînă la sosirea lui Tudor și pentru a comunica lui Ipsilanti să nu ocupe Țara Românească. De altfel, Liprandi adaugă el însuși mai târziu că Iordache a scris lui Ipsilanti, care era în drum spre București, să se grăbească a ocupa orașul înainte de sosirea lui Tudor „care și-a călcat făgăduiala și șovăie“.

În adevăr, Iordache s-a dus la Mizil într-o întâmpinare a lui Ipsilanti și s-a dovedit pînă la urmă cel mai fidel și mai devotat membru al Eteriei. Apoi, se poate admite ca el să fi căutat, la 25 februarie, „prin toate mijloacele să îndemne pe Tudor la jaf“, adică la destrămarea premeditată a oștirii sale, cînd se știe cu cîtă severitate a reprimat Tudor orice act de această natură, consecvent cu declarația de la Padeș, care interzicea partizanilor săi să se atingă, „măcar cu un grăunț de binele sau de casa vreunui neguțător, orașan sau țaran sau de al vreunui [alt] locuitor“. Jertfirea averii rău agonisite a tiranilor boieri, care nu se vor alătura mișcării, avea să se facă nu anarhic, prin inițiative particulare, ci organizat prin hotărîrea comandantului, dovadă atitudinea lui Tudor față de cazul de la Benești, cînd a pedepsit cu moartea pe arnăuții prădalnici. Numai așa a putut Tudor să mențină în armata sa o disciplină care forma un contrast izbitor cu anarhia din cetele eteriste.

O altă afirmație surprinzătoare a lui Liprandi e că Leventis, dragomanul consulatului rus din București, cel mai activ membru al Eteriei, a aflat ca și Al. Ipsilanti și Rizo Narulos, de la Iordache despre izbucnirea răscoalei în Oltenia. E admisibil ca Leventis, care a fost unul din principalii organizatori ai Eteriei din București, care a luat parte directă la toate pregătirile mișcării și era în corespondență directă cu Al. Ipsilanti, să fi ignorat plecarea lui Tudor din București, cînd arnăuții din garda domnească, cu care Tudor a plecat în Oltenia, au fost luați din detașamentul comandat de Iordache?

O altă idee ciudată a lui Liprandi e că boierii care aderaseră la Eterie — printre ei era și Grigore Brîncoveanu, pentru a cărui „minte chibzuită“ Liprandi avea o deosebită considerație — erau de mai înainte convinși de insuccesul mișcării și nu voiau decît „să profite de nenorocirile care trebuiau negreșit să lovească pe eteriști și care erau pregătite întrucîtva în chip viclean chiar de boierii care nutreau speranțe de a trage foloase pentru dînșii din aceasta“.

Avem în aceste considerații dovada neîndoielnică că Liprandi în memoriile sale adoptă opinia boierilor care, după eșecul mișcării, au pretins că acțiunea lui Tudor Vladimirescu n-a urmărit decît planul să înlocuiască stăpînirea fanarioșilor cu aceea a domnilor pămînteni și să pună capăt exploatarea economică și fiscală legate de regimul fanariot. Numirea domnilor pămînteni venea să dea o aparență de justificare acestei teze. Liprandi, ca și boierii și istoricii care au adoptat această teză, nu făcea decît să ia rezultatul drept cauza inițială a mișcării.

Or, mișcarea lui Tudor nu se putea mulțumi cu înlocuirea unor exploatare la fel de rapaci ca și domniile greci. Mișcarea lui Tudor voia desfiin-

țarea relațiilor feudale și răsturnarea stăpînirii otomane care le apăra și le agrava. Adevărul e că, atît timp cît au putut spera în intervenția Rusiei, și Tudor, și boierii eteriști au rămas credincioși Eteriei. Unii boieri, refugiați în Ardeal după dezavuarea țarului, s-au întors la București determinați de aceeași nădejde.

Primul dragoman al consulatului general rus din București, Kotov, care a rămas la București după plecarea lui Pini la Sibiu, confirmă această stare de spirit. Iată ce scrie el la 7 aprilie 1821 consulului Pini: „Poporul român nu pare încă convins că întreprinderea acestui general [Al. Ipsilanti] nu e autorizată de Rusia și că trupele ruse nu vor intra curînd în Țara Românească“. El își întemeiază convingerea pe următorul raționament: un ofițer care a dobîndit prin serviciile sale gradul de general și se bucură de o considerație deosebită în Rusia, care, în sfîrșit, în timpul lungii sale petreceri la Chișinău, se ocupa public de realizarea planului său, n-ar fi putut îndrăzni nici măcar să conceapă asemenea plan, dacă n-ar fi avut nădejdea întemeiată de a fi ajutat generos de Rusia. Aceste considerații și trecerea neînteruptă a unui număr considerabil de greci din Rusia, „au exaltat spiritul locuitorilor de diferite stări din Principate și le-a insuflat nădejdea de a-și vedea patria eliberată de sub jugul tiranului“.

O altă idee a lui Liprandi, susținută și de Naum Rîmniceanu și de Scarlat Dăscălescu, care a dat loc la concluzii greșite cu privire la legăturile lui Tudor cu Eteria, e aceea că eteriștii au ascuns lui Tudor scopul adevărat al mișcării lor.

Părerea aceasta își are originea în insinuările și în aerele de mister din care eteriștii au făcut un mijloc de propagandă. Încă înainte de alegerea lui Alexandru Ipsilanti ca epitrop general, Eteria avea o conducere colectivă, ai cărei membri nu erau cunoscuți decît de puțini inițiați. În afară de aceasta, se lăsa să se înțeleagă că ar fi existat și un „epitrop general“, pe care unii îl identificau cu Capodistria, alții chiar cu țarul Alexandru I. Cum toată acțiunea Eteriei se baza pe sprijinul Rusiei, tot ce putea întări credința în acest sprijin servea cauza Eteriei.

Al. Ipsilanti a făcut sistem din acest mijloc de propagandă. Într-o scrisoare din 24 octombrie 1820, adresată „generalissimilor“ săi din București, lui Iordache Olimpiotul și lui Bimbașa Sava, prin care le dă ordin ca, la 14 noiembrie, să pună în aplicare cele stabilite, adică să răstoarne cîrmuirea, să aresteze pe domn și să constituie un guvern provizoriu, format din boieri pămînteni, Al. Ipsilanti adaugă: „Aceste planuri sînt cunoscute numai de D-stră doi și de mine, deci păstrați secretul pînă la ultimul moment al executării. Sînteți inteligenți și prudenți și vă puteți ușor da seama că, dacă *poate cineva să știe și alte lucruri mai secrete, acela sînt eu și cînd ne vom întîlni... le veți afla*“.

Secretarul lui Ipsilanti, Gh. Lassanis, a împins sistemul pînă la cinism. Membrii Eteriei de la Iași aveau încă din ianuarie 1821 cunoștința de o proclamație care anunța că „ceasul se apropie“. Întrebat asupra sensului acestor cuvinte, Lassanis mărturisește lui Ipsilanti că a răspuns: „Pentru

acele părți care sînt organizate le-am spus adevărul, iar pentru părțile care nu sînt organizate am inventat și le-am spus unele lucruri. Ei au rămas mulțumiți, spunînd toți: «Acum da, sîntem hotărîți să ne sacrificăm». Să nu vă pară rău, altfel nu se prinde iepurele. Aici nu are trecere așa-zisul «nu știu», fiindcă ei ar lăsa totul baltă. Astfel, cînd am venit, i-am găsit pe toți amărîți. Este necesară zicala lui Aristide: *Oamenii doresc să fie înșelați!* Așadar, să-i înșelăm, dar totdeauna fără paguba lor“.

Fără îndoială, Tudor Vladimirescu n-a avut de unde să cunoască toate subtilitățile șefilor eteriști. Dar fondul chestiunii l-a cunoscut de la început. El știa, cum avea s-o declare el însuși pandurilor după cazul de la Benești: „Nu de la mine singur am ridicat armele, ci în înțelegere cu mai marii noștri... Pornirea aceasta este din porunca țarului Alexandru al Rusiei și privește nu numai mîntuirea noastră, ci a întregului neam creștinesc... Noi vom înlesni prințului Ipsilanti trecerea peste Dunăre ca să meargă spre mîntuirea patriei sale. Rușii ne vor ajuta ca să cuprindem cetățile turcești de pe marginea Dunării... și apoi ne vor lăsa a ne cîrmui singuri cu legile noastre“.

Evident, prin legile noastre, Tudor nu înțelegea păstrarea vechii stări de lucruri, ci instaurarea unei ordini noi, întemeiate pe noi relații de producție, mai înaintate, care să pună capăt orînduirii feudale.

Acesta era și fondul programului Eteriei și pe acest program s-au angajat în acțiune și Tudor cu boierii, atît timp cît au fost încredințați de intervenția Rusiei. A presupune cu Liprandi, că Tudor și boierii eteriști ar fi urmărit, înainte de dezavuarea țarului, nu scopul de a răsturna stăpînirea otomană și a cuceri independența țării, ci nenorocirea eteriștilor pentru a trage folos pentru dînșii, înseamnă a încurca din nou totul și a semăna numai confuzie.

Trebuie oare să tragem din toate aceste constatări concluzia că memoriile lui Liprandi sînt lipsite de valoare? Nicidecum. Informațiile lui cu privire la intrarea lui Al. Ipsilanti în Iași, la relațiile acestuia cu Mihai Suțu și cu boierii sînt de prima mîna și perfect credibile. Interesantă e afirmația că pasajul din proclamația în care Ipsilanti asigură locuitorii Moldovei împotriva unei incursiuni a turcilor, „căci o putere strașnică e gata să pedepsească îndrăzneala lor“, a fost adăugată la Iași, evident pentru a liniști opinia publică. Trebuie reținută și informația că Tudor a fost introdus la viitorii săi mandatarî — Grigore Brîncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu — de episcopul Ilarion. Afirmația că Tudor ar fi cerut lui C. Samurcaș, trimis de comitetul de ocîrmuire în Oltenia să potolească mișcarea insurecțională, capul lui Gh. Filipescu, al tuturor membrilor familiei Belu, al vornicului Const. Bălăceanu, al mitropolitului Dionisie Lupu și al altor boieri, se găsește și în rapoartele consulare ruse. Astfel se confirmă și tradiția orală care atribuie lui Tudor explozii ca acestea: „De-oi trăi, voi face douăsprezece perechi de opinci din pielea a doisprezece veliți din Divan“; sau: „Îi voi scurta de-o palmă pe cîți sînt boieri divaniți; îi voi umplea apoi cu paie și-i voi trimite plocon din partea țării la curțile împără-

tești, unde or să fie negrești puși la muzeu, căci acolo e locul lor, lângă hiarele sălbatece". Severitatea lui Liprandi față de eteriști, îndeosebi față de Al. Ipsilanti, Iordache Olimpiotul, frații Macedonschi și Hagi Prodan, se manifestă cu deosebită tărie cu prilejul ridicării și uciderii lui Tudor. Acuzățiile de trădare care i s-au adus „erau numai o născocire criminală a căpitănelului Iordache”. „Astfel, — adaugă Liprandi — printr-o trădare [a lui Iordache, Ipsilanti, Macedonschi și Hagi Prodan] și-a încheiat Tudor viața, fără nici o cercetare și fără nici o umbră de forme legale. Chiar dacă ar fi avut intenția să lupte împotriva eteriștilor, în asemenea caz nu trebuia oare să se procedeze cu el așa cum se procedează de obicei cu prizonierii?”

Informațiile amănunțite și precise cu privire la ridicarea și uciderea lui Tudor se întemeiază pe declarațiile arnăuților lui Caravia și pe acelea ale doctorului Charles Barot, care se afla atunci în tabăra lui Al. Ipsilanti, la Tîrgoviște. Ele sînt de reținut.

În sprijinul relațiunii lui Liprandi, vin precauțiunile prin care dușmanii lui Tudor au căutat să-și ascundă intențiile și să înșele masa pandurilor: toți au declarat că lui Tudor nu i se va întîmpla nimic și că îl duc în fața Divanului țării care s-ar fi aflat la Tîrgoviște. După ce au hotărît moartea comandantului lor, Dimitrie Macedonschi și Hagi Prodan au dat lui Iordache în scris asigurarea că lui Tudor nu i se va întîmpla nimic la Golești, iar Iordache s-a angajat tot în scris față de ei că-l va preda pe Tudor teafăr Divanului. Așa capătă consistență și zvonul răspîndit de Al. Ipsilanti, după uciderea lui Tudor, că acesta ar fi plecat în Rusia.

Pe lângă aceste știri demne de crezămînt, Liprandi ridică o seamă de probleme a căror cercetare duce la o mai bună cunoaștere a mișcării din 1821. Astfel, el confirmă inducțiunea noastră că atît arzul către Poartă, cît și proclamația de la Padiș au fost redactate la București, înainte de începutul răscoalei: că Grigore Brîncoveanu „știa de răscoala grecilor încă din 1820”, că marii boieri aderaseră la Eterie, că Grigore Brîncoveanu, Barbu Văcărescu, Scarlat Grădișteanu și Alecu Filipescu-Vulpe au tratat cu Dimitrie Macedonschi încă din iunie 1820, că în decembrie 1820 Grigore Brîncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu au propus lui Tudor să ridice pe panduri și adaugă preciziunea de mare importanță, că „Tudor a consimțit, dar numai cu condiția ca ei să-i dea un act scris, prin care să fie împuternicit să provoace răscoală”; că boierii i-au dat, pe lângă actul cerut, promisiunea să-i trimită ulterior un alt act, iscălit de toți boierii. Acest act iscălit de 77 boieri, i-a fost înmînat lui Tudor la Ciorogîrla, de către Dinicu Golescu. Interesante amănunte cu privire la misiunea lui Pavel Macedonschi, care lipse la București, în noaptea de 21—22 ianuarie, proclamația lui Tudor Vladimirescu, și mai ales asupra întrevederii lui Tudor cu Al. Ipsilanti și asupra negocierilor lui cu turcii.

Deosebit de bogate și de precise sînt informațiile cu privire la negocierile lui Tudor cu seraschierul din Silistra, informații pe care Liprandi le deținea direct de la Nuri aga, emisarul pașei din Silistra. Acestea concordă în general cu acelea ale lui Thomas Gordon.

Negocierile cu turcii, duse la început prin mijlocirea boierilor ocirmui-tori, deci oficial, au fost întrerupte la sfârșitul lui aprilie, în urma refuzului Porții de a trata mai înainte ca rebelii să fi depus armele.

Dar după ruperea negocierilor oficiale, Tudor a continuat tratativele pe cont propriu cu pașii serhaturilor, în primul rînd cu pașa din Silistra. După Liprandi, turcii au cerut ca preț al înțelegerii, capul lui Ipsilanti, și Ilarion ar fi insistat ca Tudor să accepte. Propunerea turcilor ar fi fost discutată chiar și cu Dimitrie Macedonschi, care ar fi socotit necesar, ca mai întîi să fie nimiciți „prin viclenie Iordache și Sava“ ceea ce e absurd, dat fiind rolul pe care l-a jucat Dimitrie Macedonschi în arestarea lui Tudor.

Negocierile au continuat pînă ce turcii au ajuns la Dudești. Faptul că Tudor a putut, în seara zilei de 15 mai, să-și ridice tabăra „chiar sub ochii turcilor“ ar dovedi că a ajuns la înțelegere cu ei. Semnificativ e și faptul că turcii, fără să fi întâmpinat vreo rezistență, au făcut nouă zile de la Călărași la București. După Liprandi, turcii ar fi promis să înceapă, imediat după nimicirea eteriștilor, tratative cu Tudor și cu Divanul țării, „pentru a introduce în Principate un nou așezămînt, mai ales în favoarea satenilor“. Iacovenco confirmă versiunea, arătînd că pașa din Giurgiu a asigurat pe Tudor că „Sultanul a dispus a dezrădăcina abuzurile din Țara Românească și a lua în seamă toate dreptele sale cereri“, în schimbul cooperării lui Tudor la izgonirea lui Ipsilanti din țară. Evident, acestea nu erau decît amăgiri.

Thomas Gordon afirmă că pașa din Silistra s-a servit în negocierile sale cu Tudor de C. Negri, caimacamul lui Scarlat Callimachi, despre care știm acum că era eterist, ca și Callimachi de altfel. Informați, probabil de Negri, eteriștii au trimis un detașament care a prins la Fălăstoaca doi curieri, unul turc și altul român, care purtau corespondența între Tudor și pașa din Silistra. Depeșele confiscate au fost trimise la Tîrgoviște lui Ipsilanti care a ordonat lui Iordache să urmărească mișcările lui Tudor.

Evenimentele acestea sînt povestite și de Liprandi, dar cu unele amănunte deosebite. Liprandi nu vorbește de prinderea corespondenței lui Tudor și de rolul lui C. Negri. De aceea el presupune că N. Ipsilanti, Iordache și Farmache, care i-au ieșit înainte la Golești, își făceau încă iluzii asupra intențiilor lui Tudor și au căutat să-l convingă să-și unească forțele cu ale lor. Tudor a rămas neclintit și n-a consimțit decît să încheie o înțelegere cu ei „prin care se angajau reciproc, ca, în cazul unui atac din partea turcilor împotriva unuia dintre ei, să se ajute unul pe altul“. Înțelegerea a fost apoi sărbătorită printr-un ospăț. Cu toate acestea, adaugă Liprandi, Tudor era hotărît să nu lupte împotriva turcilor, ci să se retragă în Oltenia și să aștepte acolo sfârșitul acțiunii.

Pe baza mărturiei lui Liprandi și „în lumina datelor din arhivele din Budapesta, care completează datele de mai sus“ (de unde au cunoscut ei datele din arhivele din Budapesta, care încă nu s-au tipărit?), Al. Vianu și S. Iancovici conchid că acordul de la Golești este „acela denumit de A. Oțe-

tea „Legământul lui Tudor Vladimirescu [cu Eteria]“ și datat de noi la începutul răscoalei.

Problema astfel pusă este de importanță covârșitoare, atât pentru aprecierea întregii acțiuni a lui Tudor Vladimirescu și a mișcării conduse de el, cât și pentru relațiile sale cu Eteria.

Dacă Tudor n-a pornit la luptă în înțelegere cu Eteria, se neagă caracterul antiotoman al mișcării și toată răscoala se reduce la o intrigă boierească. Se pierde, în același timp, din vedere acțiunea și forța intervenției maselor populare, care au văzut în Tudor un „chivernisitor pentru binele și folosul tuturor“, adică un conducător în lupta lor pentru „pământ și slobozenie“. Împotriva acestei interpretări, care este de acord cu toate documentele cele mai sigure și cu însăși desfășurarea evenimentelor, autorii caută să demonstreze că actul de la Golești este primul „legământ“ al lui Tudor cu Eteria, că Tudor n-a fost eterist și că acțiunea lui n-a pornit în cadrul Eteriei și n-a urmărit independența țării de sub stăpânirea otomană, ci, așa cum pretinde Liprandi, a fost o intrigă boierească pentru înlăturarea domniei fanariote. Teza noastră, căreia totuși autorii îi dau la începutul articolului lor, cea mai completă adevărată, se află deci complet răsturnată.

Noi am stabilit data „Legământului lui Tudor Vladimirescu față de Eterie“, în prima jumătate a lunii ianuarie 1821, pe baza mărturiei generalului Schustekh, comandantul suprem al trupelor austriece cu sediul la Sibiu. Legământul ni s-a păstrat, în traducere germană, ca anexă la raportul generalului Schustekh către contele Gh. Bánffy, guvernatorul Transilvaniei, din 16 iunie. Schustekh însoțește actul cu observația: „În același timp, anexez copia acordului, prin care Tudor s-a asociat, încă la începutul insurecției, cu eteriștii în vederea scopului final“. Titlul legământului cuprinde de altfel aceeași idee: „Traducerea acordului încheiat, în limba română, între persoanele subsemnate pentru promovarea (zur Beförderung) acțiunii revoluționare în Țara Românească“. *Beförderung* înseamnă favorizare, înlesnire, sprijinire a unei acțiuni planuite sau începute. Termenul este incompatibil cu ideea aplanării unui conflict, ca acela de la Golești.

Afirmația lui Schustekh se întemeie, fără îndoială, pe indicațiile corespondenților săi din Țara Românească. În calitatea sa de comandant al forțelor armate austriece din Transilvania, el a urmărit de aproape mișcarea insurecțională din Țara Românească și a luat, împreună cu autoritățile civile, măsurile necesare pentru a o împiedica să se răspândească și în Transilvania. El primea rapoarte regulate de la personalul Agenției austriece din București, de la consulul de la Iași, Iosif Raab, care se refugiase la Cernăuți, și de la starostii din provincie.

Legământul și o scrisoare datată din Pitești, 24 mai/5 iunie 1821 și semnată de Iordache, Farmache, Hagi Prodan și Dim. Macedonschi, traduse în limba germană și transcrise de aceeași mână, au ajuns la Sibiu în același timp și au fost amândouă anexate la raportul lui Schustekh din 5/16 iunie. Al. Vianu și S. Iancovici conchid de aici, că ambele acte au fost trimise la

24 mai de la Pitești și că legământul publicat de noi ar fi acordul de la Golești din 18 mai.

Nu este mai natural să presupunem că personalul agenției, în special Udritzki, care a fost amestecat în toate negocierile, și-a procurat copiile actelor după uciderea lui Tudor și că, după ce le-a tradus la agenție, le-a expediat lui Schustekh?

Dar iată o probă materială, suficientă să infirme toată teoria lui Al. Vianu și S. Iancovici: Legământul lui Tudor este semnat de Tudor, de Iordache și de Farmache și întărit de „arhimandritul Veniamin”, iar acordul de la Golești, după însăși mărturia lui Liprandi, a fost semnat, „pe de o parte de Tudor, D. Macedonschi și Hagi Prodan, iar pe de alta, de prințul N. Ipsilanti, de căpitanul Iordache Olimpiotul și de Ioan Farmache” (caietul W, fol. 106). Se mai poate susține identitatea celor două acte, semnate de persoane deosebite?

În afară de aceasta, Thomas Gordon, care a publicat în 1832 „O istorie a revoluției grecești”,¹ bazată pe informații directe (el era curier al ambasadei engleze de la Constantinopol în timpul mișcării eteriste) și pe acte originale, cum o dovedesc documentele publicate în apendicele vol. I, dă o descriere mai precisă și mai veridică despre evenimentele de la Golești. El spune că, după prinderea corespondenței lui Tudor cu pașa din Silistra, eteriștii urziseră o conspirație în armata lui Tudor. „Principalii lui ofițeri, Hagi Prodan, Macedonschi și mai mulți căpitani de panduri erau inițiați în complot, dar pînă atunci n-au putut să-i dea lovitura, deoarece Vladimirescu era deosebit de vigilent și pedepsise cu moartea, în mod sumar, pe unii din partizanii săi, a căror credință o suspecta”.

Cînd, în drum spre Pitești, Tudor a ajuns cu cetele sale la Golești, a aflat că podul peste Argeș este păzit de trupele lui Iordache, întărite de 400 de oameni sub comanda lui Nicolae Ipsilanti, venit de la Cîmpulung; Tudor i-a trimis lui Iordache cuvînt să-i lase trecerea liberă. Iordache i-a răspuns, cerîndu-i să se oprească în ziua aceea, 18/30 mai, fiindcă avea de gînd să-l viziteze a doua zi dimineața. „În adevăr, continuă Gordon, în ziua de 31 mai, el s-a prezentat, însoțit de 50 de arnăuți, dintre cei mai viteji, în tabăra lui Tudor, și, după complimentele obișnuite, a cerut să fie convocați toți căpitanii, căci avea să facă în prezența lor o comunicare importantă. De îndată ce s-au adunat, Iordache a arătat un acord (*agreement*), scris între el și Theodor, redactat în limba română, semnat la 27 decembrie și atestat de secretarul consulului general. Actul stipula că Vladimirescu va fi credincios Eteriei, că va provoca o răscoală în Oltenia, în care scop Iordache avea să-i furnizeze soldați, dar, pentru a adormi bănuielile turcilor, și pentru a preveni intervenția lor imediată, răscoala trebuie să apară îndreptată nu împotriva sultanului, ci împotriva domnilor fanarioți și a boierilor mari; și, în sfîrșit, el [Tudor] nu trebuia să ia nici o măsură fără participarea lui Iordache și să nu pedepsească pe nici unul din partizanii săi fără o cercetare regulată. După ce a citit hîrtia, articol cu articol, accen-

¹ Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 vol., Edinburgh—London, 1832.

tuind în chip deosebit ultimul paragraf, Iordache, adresându-se adunării, a spus: „După acestea, mai puteți răbda ca unii din voi să fie zilnic jertfiți tiraniei lui?”

La aceasta, Hagi Prodan, Macedonschi și mai mulți căpitani de panduri, intrați în complot, au răspuns „că nu vor mai asculta un conducător atât de sîngeros (*so sanguinary a leader*), că ei credeau să fie judecat de legea marțială și că doresc să servească sub Olimpiotul”.

Tudor a încercat să le trezească simpatia și era gata să tragă sabia, dar glasul lui a fost acoperit de strigătul: „Afară cu ticălosul!” — Iordache porunci să fie dezarmat și legat de arnăuții din escorta sa, îl duse la Pit-ești, de unde Nicolae Ipsilanti l-a condus sub pază strașnică la Tîrgoviște.

Iordache Olimpiotul s-a prevalat deci de un acord prealabil prin care Tudor jurase să respecte legea Eteriei și în caz de abateri acceptase să fie judecat de legea marțială (*The martial law*). În adevăr, art. 6 al Legămîntului spune: „Nimeni dintre noi să nu cuteze a se abate oricît de puțin de la punctele de mai sus sau a le călca, fiindcă acela se va expune să fie deferit tribunalelor politice, militare și eclesiastice, amintirea lui va fi ștearsă din lista membrilor națiunii, averea lui va fi confiscată și va fi afurisit să aibă soarta lui Iuda”.

Or, după însăși afirmația lui Al. Vianu și S. Iancovici întrevăderea de la Golești avea ca scop: „Semnatarii să se ajute unii pe alții, să nu mai existe nici o bănuială reciprocă, să se lupte împotriva dușmanului comun”.

Dacă Tudor nu era legat de nici o învoială anterioară, dacă n-a existat nici un acord între el și Eterie, care să-i fi impus obligația de a face front comun cu eteriștii împotriva dușmanului comun, turcii, ce sens avea bănuiala și cu ce drept îi cerea socoteală Iordache?

De altfel, Al. Vianu și S. Iancovici reproduc din Liprandi un pasaj dintr-o scrisoare din 7 martie, prin care Iordache îl îndeamnă pe Al. Ipsilanti „să se grăbească să ocupe Bucureștii înainte de sosirea lui Tudor, care și-a călcat făgăduiala și șovăie” (p. 84). De altfel, Liprandi relatează că și Macedonschi i-a reproșat lui Tudor la Golești „că și-a călcat jurămîntul și angajamentul scris, care exista între ei, potrivit căruia nu putea să facă nimic fără celălalt”. Deci și Liprandi știa că a existat între Tudor și Eterie un legămînt anterior. Dar iată o probă și mai concludentă. În scrisoarea sa din 23 februarie 1821, în care-l ruga pe Pini să trimită pachetul destinat lui Stroganov printr-un curier extraordinar, încît să ajungă la Constantinopol înainte de orice altă știre despre sosirea sa la Iași și să permită fruntașilor greci să se salveze de furia turcilor, Ipsilanti adaugă: „Eu trimit un curier M. Sale Împăratului, iar prințul Suțu și boierii de aici [de la Iași] îi trimit o cerere spre a-l ruga să facă ca trupele sale să intre în Moldova. D-ta ai face foarte bine să răspîndești această știre printre boieri. *Ai lucra astfel în interesul Rusiei fără a fi cituși de puțin compromiși* [Pe marginea acestor cuvinte: *Foarte secret!*] Nu lua nici o măsură împotriva lui Vladimirescu și spune totdeauna că nu știi nimic din ce fac eu.”

Pentru ca Ipsilanti să poarte astfel grija lui Tudor Vladimirescu, acesta trebuie să fi fost membru al Eteriei înainte de 28 februarie 1821. Și inițierea în Eterie se făcea pe baza unui angajament scris, întărit prin jurământ. Afirmarea lui Al. Vianu și S. Iancovici că Tudor a aflat abia la 25 februarie de Eterie, ca și data de 18 mai propusă de ei pentru semnarea legământului, cade deci.

Acordul de la Golești n-a avut nimic din caracterul solemn și precis al „Legământului”. A fost o simplă încercare de acomodare, de împăcare, între doi foști aliați, ale căror drumuri s-au despărțit, în mod iremediabil. Dealtfel, Liprandi însuși nu se îndoiește că, semnându-l de nevoie, „Tudor avea cu totul altă intenție”. El era hotărât să nu lupte cu turcii — dimpotrivă, singurul mijloc de a cruța țara de grozăviile unei ocupații turcești era de a se împăca cu turcii și de a-i face să creadă că, așa cum susținuse totdeauna, acțiunea lui n-a fost îndreptată decât împotriva domnilor fanarioți și a boierilor mari și n-a urmărit decât stărpirea abuzurilor.

1. Deosebirea radicală între acordul de la Golești și „Legământul lui Tudor față de Eterie” reiese și mai puternic din analiza conținutului lor. Mai întâi, tonul legământului nu este acela al unui act încheiat între două căpetenii de oști, care se aflau „pe picior de război”. Tudor a intrat în Eterie nu ca subordonat, ci ca aliat. El nu s-a comportat niciodată față de Al. Ipsilanti ca inferior în rang, ci ca un comandant independent care înțelege să coopereze cu grecii pentru răsturnarea stăpînirii turcești, dar care, în același timp, nu uita niciodată că „se află cu sabia lui în patria sa”.

În aceste condiții, legământul nu prevede nici o măsură menită să înlăture neîncrederea. Dimpotrivă, semnatarii — Tudor, Iordache și Farmache — se obligă că „în caz că unuia dintre noi i s-ar întâmpla (doamne ferește!) vreo nenorocire, să-i sară numaidecît în ajutor și să contribuie din toată inima să-l scape sau să-l ferească de neorocire”. Evident, nu aceasta era starea de spirit a lui Tudor și Iordache la Golești. Într-o scrisoare, datată din Pitești la 23 mai, imediat după uciderea lui Tudor, Iordache scria unui necunoscut: „Văd că-mi scrii cu privire la slugerul Theodor. Frate, un jurământ e o chestiune gravă, și mînia divină pedepsește totdeauna violarea lui... Frate, știți că noi l-am susținut și totdeauna l-am favorizat și ocrotit. Cum s-a putut ca un om care a primit atîtea servicii să fie atît de nerecunoscător față de binefăcătorul său?” (Th. Gordon, *op. cit.*, p. 139—140).

Și în această scrisoare se invocă un angajament, pecetluit prin jurământ, exact ca în legământul nostru. Putea fi încheiat acest angajament la Golești, călcat și sancționat în aceeași zi?

2. Legământul nu vorbește de o simplă împăcare, ci de un *Bund*, care în limba germană înseamnă ligă, alianță, „o formă de asociere întemeiată pe un sentiment de iubire, ură și însuflețire. În *Bund* domnesc prietenie și spirit de sacrificiu mutual”, exact cum spune și art. 2 al legământului: „Unindu-ne pentru realizarea fericită a planului nostru greu de îndeplinit ne-am hotărât să încordăm toate puterile noastre trupești și sufletești și să

facem tot ce stă în puterile noastre pentru atingerea scopului propus și pentru aceasta să nu jertfim numai averea, onoarea, armele și tot ce va fi necesar iscusinței (*zu den Kunstgriffen*) unor astfel de întreprinderi, ci și scumpa noastră viață pînă la ultima picătură de sînge“.

Conținutul acestui articol este întărit și precizat de art. 4: „Întrucît această alianță sacră a noastră (*dieser unsere heilige Bund*) tinde în esență să ridice strălucirea credinței și este obligatorie pe toată durata acțiunii noastre pînă la realizarea desăvîrșită a operei începute“, iar scopul acestei acțiuni era, după art. 1, „ca prin puterea armelor noastre să ne eliberăm de sub jugul apăsător al barbarilor“.

Pe aceste angajamente s-a întemeiat Iordache pentru a-i cere socoteală lui Tudor și pentru a-l ridica din mijlocul taberei lui.

3. Art. 4. al legămîntului mai vorbește de hotărîri care, pentru a fi valabile, trebuiau luate „în urma unei înțelegeri și deliberări comune a tuturor membrilor asociației întruniți în ședință“. Al. Vianu și S. Iancovici cred că „această prevedere nu era posibilă în ianuarie, fiindcă nu urmau să plece toți semnatarii în Oltenia“. Ea era posibilă la Golești, unde oștile erau „în poziție de război“ și unde Iordache s-a prezentat la consfătuire însoțit de „50 de arnăuți dintre cei mai viteji ai săi“. În al doilea rînd, nu este vorba în acest articol de prezența la consfătuire a celor trei semnatari ai „Legămîntului“, ci de deliberarea în comun „a tuturor membrilor asociației“ (*aller versammelten Bundesglieder*), deci a tuturor membrilor Eteriei de la București, cum s-a întîmplat efectiv înainte de pornirea acțiunii.

4. Legămîntul a fost încheiat în prezența și cu binecuvîntarea arhimandritului Veniamin, de care nu vorbește nici o mărturie a evenimentelor de la Golești, și a fost întărit de secretarul consulatului general al Rusiei la București, care în momentul întîmplărilor de la Golești se afla la Sibiu, refugiat cu Pini încă din luna martie. Apoi, cum am arătat, semnatarii înțelegerii de la Golești sînt cu totul alții decît aceia ai legămîntului.

5. În sfîrșit, legămîntul mai conține un art. 3, despre care Al. Vianu și S. Iancovici nu pomenesc nimic. El sună așa:

„Pentru a mări numărul nostru și pentru a cîștiga prin acțiuni destoinice, o mulțime de aderenți (*uns einen starken Anhang zu verschaffen*), fiecare dintre noi trebuie să fie volnic a urmări și a ordona, după împrejurări, ceea ce i se pare că ar contribui la binele general al acestui acord (*Bund*), întărit cu jurămînt, adică să fie autorizat să se prefacă a provoca tulburări, a stîrni temeri interne și externe și a se folosi de toate șiretlicurile care pot duce la atingerea scopului nostru comun... *er sey befugt sich zu verstellen Unruhen zu stiften in — und auswärtige Besorgnisse zu erregen und sich Überhaupt aller möglichen List zu bedienen, die er zur Erreichung dieser gemeinsamen Absicht dienlich findet*“.

În starea de război în care se aflau cele două tabere la Golești nici Tudor, nici Iordache și Farmache nu puteau avea, după Al. Vianu și S. Iancovici, o dorință mai fierbinte decît aceea de a întări ceata adversarului său

și de a-i recunoaște dreptul „de a urmări și a ordona ceea ce i se pare că ar contribui la binele general al acestui acord întărit prin jurământ!“.

Dar ceea ce este mai straniu, este partea a doua a acestui articol care autoriza pe semnatari „să se prefacă a provoca tulburări și a stârni temeri înlăuntru și în afară“. În momentul în care am publicat Legământul lui Tudor nu puteam bănuși sensul și importanța acestei stipulații. Abia actele cunoscute după aceea ne-au dat cheia care dezleagă înțelesul tainic al acestui pasaj și rostul adevărat al Eteriei.

Oricine a pătruns în amănuntele mișcării eteriste știe că țarul Alexandru I era la curent cu toate planurile Eteriei, a încurajat-o și a subvenționat-o. Capodistria, care era sufletul întregii mișcări, era ministrul și sfetnicul cel mai influent al țarului. Baronul de Stroganov, ambasador la Constantinopol, era inițiat în toate secretele, iar personalul consulatelor ruse din Imperiul otoman era compus în cea mai mare parte din greci, agenți înfocați ai Eteriei. Pentru a pregăti pornirea mișcării în toate provinciile Turciei, un membru al ambasadei de la Constantinopol, Dașkov, a întreprins în vara anului 1821, un turneu la toate consulatele din Orient, sub pretextul reorganizării consulatelor. În sfârșit, episcopul general al Eteriei, Alexandru Ipsilanti era general în armata rusă și aghiotant al țarului.

Și totuși, când a izbucnit răscoala, toți, în frunte cu țarul Alexandru I și cu Capodistria, au fost consternați, Stroganov a dezavuat mișcarea spontan, fără să aștepte instrucțiunile guvernului său, și țarul l-a felicitat pentru exactitatea cu care i-a interpretat sentimentele. Țarul a condamnat apoi în termenii cei mai categorici mișcarea lui Tudor și acțiunea lui Al. Ipsilanti.

Spontaneitatea și unanimitatea cu care factorii responsabili ai politicii țariste au reacționat în momentul critic, fără să se fi putut consulta, a deconcertat pe toți istoricii Eteriei. Explicația cu care contemporanii s-au mulțumit, și care a fost adoptată și de istoricii de mai târziu, a fost că eteriștii au dezlănțuit mișcarea la moment nepotrivit, când țarul și Capodistria se aflau la Laibach, sub influența lui Metternich. Este posibil ca o mare putere ca Rusia să fie redusă astfel la remorca Austriei?

Cheia misterului se află în declarațiile ignorate sau nesocotite ale unora dintre exponenții autorizați ai politicii țariste. Pini a vorbit în legătură cu mișcarea eteristă de o *situație ireparabilă*, iar Capodistria, într-o scrisoare din iulie 1821, către fostul mitropolit al Ungro-Vlahiei, Ignatie, confidentul său, care trăia retras la Pisa, a arătat limpede că Rusia nu putea interveni în favoarea eteriștilor decât dacă s-ar fi creat în Imperiul otoman o situație imperioasă și ireparabilă. Cu alte cuvinte, țarul Alexandru I nu putea interveni decât „dacă ar fi silit de o *necesitate imperioasă*, de o *necesitate irezistibilă*“². Atunci țarul Alexandru I ar fi intervenit nu în postura de sprijii-

² Arhiva centrală din Moscova, fond 111/83, fol. 103: „La Russie a improvové la révolution; et la révolution a éclaté de manière à ce que la Russie ne pouvait et ne devait ni se taire, ni la sanctionner. Peut-elle s'occuper de ses conséquences dans le but de les faire prospérer? Elle ne le peut assurément que lorsqu'elle y sera forcée par une *impérieuse nécessité*, par une *nécessité irrésistible*.“

Cette *nécessité sera impérieuse et irrésistible* lorsqu'il sera prouvé qu'il n'est plus

nitor al unei mișcări revoluționare, cât ca restaurator al ordinii, investit cu această misiune chiar de Sfânta Alianță, după cum Austria a fost investită de congresul de la Laibach cu misiunea de a înapăși mișcarea revoluționară din Italia. Legal investită de celelalte puteri sau solicitată chiar de Poartă, ca în 1833, Rusia ar fi putut să ridice atunci problema soartei popoarelor creștine din Imperiul otoman.

Or, Alexandru Ipsilanti n-a înțeles că țarul autocrat nu se putea pune în fruntea unei mișcări revoluționare și a făcut totul pentru a compromite Rusia și a paraliza acțiunea diplomației ei în favoarea victimelor furiei deslănțuite a turcilor. De aceea, pe cât de mult a apreciat diplomația rusă prudența și înțelepciunea lui Tudor Vladimirescu, pe atât de sever a condamnat „nebonia” lui Al. Ipsilanti. Iată ce scrie Stroganov lui Nesselrode, la 10/22 aprilie 1821:

„În proclamațiile sale, Vladimirescu vorbește de suveranitatea Sultanului și se declară exclusiv îndreptătorul năpăstuirilor pe care Țara Românească le-a suferit din partea administrației nedrepte a boierilor uniți cu domnii.

Ipsilanti, dimpotrivă, printr-o imprudență fatală care a compromis națiunea întreagă și a întins un văl de doliu asupra Constantinopolului, a dat semnalul unei război de religie și a jurat să moară sau să extermină tiranii care au asuprit Grecia de patru secole. Poarta, speriată în cel mai înalt grad de această întreprindere, a profitat de ea pentru a inflăcăra fanatismul turcilor”.

Obligații ca acelea cuprinse în art. 3 puteau avea vreun sens după aceste evenimente și după ce turcii au intrat în țările române?

Dar, mi s-ar putea răspunde că chiar admitînd că acțiunea lui Tudor a pornit din inițiativa și în cadrul Eteriei, el a urmărit scopuri deosebite de ale Eteriei. Această teză a fost susținută și de contemporani și de unii istorici. În parte, este și versiunea lui Al. Vianu și S. Iancovici. Nici această teză nu rezistă faptelor. Chiar și după dezavuarea țarului, atîta timp cît a putut spera că provocările turcilor și încălcarea teritoriului țării vor determina intervenția Rusiei, Tudor s-a abținut de la orice act de ostilitate față de eteriști. Iată ce scrie Pini ministrului de externe, Nesselrode, la 3 aprilie:

„Cei doi șefi ai insurgenților au împlîntat fiecare de partea sa drapelul diferit și păreau sau făceau să pară că sînt de opinie deosebită și mînați de interese contrare. Vladimirescu pretinde mai ales — după cîte se spun — să nu participe la nici unul din proiectele prințului Ipsilanti, căruia nu-i îngaduie decît o trecere

possible de ramener en Turquie, par les moyens du gouvernement turc, un état de choses compatible avec le maintien de la paix.

En plaçant ainsi la question ce ne sera plus pour favoriser l'insurrection qu'on combattra les Turcs. On les combattra pour faire terminer le désordre que la Porte provoque en suivant, contre les chrétiens, un système de destruction et de sang”. (Sublinierile sînt ale autorului).

— lui și armatei lui, — pe teritoriul român. El persistă să declare că nu urmărește alt scop decât să garanteze pe compatrioții săi împotriva năpăstuirilor săvârșite pînă acum de domni și de boieri, fără să pretindă a sustrage patria sa de sub stăpînirea otomană. Astfel pentru a da un aer de verosimilitate sentimentelor ce manifestă, Vladimirescu, aflînd că Ipsilanti se apropia de București, s-a retras cu ai săi la Cotroceni, mănăstire situată la o jumătate de leghe de această capitală.

Eu sînt cu atît mai mult înclinat să cred puțin probabilă o deosebire de opinie între șefii insurgenților, cu cît printre ei domnește o intimitate constantă. Pretinsa lor disensiune îmi pare prin urmare o șiretenie inventată pentru a face Poarta să creadă că vor sfîrși prin a se distruge unii pe alții și, întîrziînd prin aceasta un atac din partea turcilor, să cîștige timp și să-și organizeze, în acest interval, armata“.

În măsură să cunoască fondul lucrurilor, nu credem că Pini ar fi putut scrie ministrului său altceva decât ceea ce știa că e adevărul.

În concluzie, socotim că relațiile lui Liprandi sînt foarte importante, că ele conțin o serie de știri prețioase, care permit să pătrundem mai adînc în cunoașterea evenimentelor din 1821, dar ele trebuie utilizate cu discernămint și prudență, fiindcă unele sînt tendențioase, iar altele provin din surse incerte sau greșit informate.

Data fiind preocuparea sistematică de a arunca un vâl asupra legăturilor politicii țariste cu eteriștii și de a susține punctul de vedere al boierilor de după înfrîngerea mișcării, Liprandi nu putea admite nici caracterul antiotoman, nici caracterul antifeudal al mișcării lui Tudor Vladimirescu. De aceea, însemnările lui, afară de unele fraze generale asupra arbitrarului și stoarcerilor domnilor greci, uniți cu boierii, nu conțin nimic din care să se vadă ura țăranilor, care „alergau orbi“ în oastea lui Tudor, la luptă împotriva boierilor și uneltelor lor. Marea mișcare țărănească pentru pămînt și slobozenie, adică lupta împotriva stăpînirii turcești și exploatării feudale, care constituie resortul acțiunii lui Tudor, n-a trezit nici un ecou în povestirea lui Liprandi. Aceasta este principala lipsă a însemnărilor lui, și din acest punct de vedere trebuie apreciate știrile, în atîtea alte privințe interesante, pe care ni le-a lăsat.

Iar în ceea ce privește „Legămîntul lui Tudor Vladimirescu față de Eterie“ data pe care am fixat-o la începutul mișcării insurgenționale, rămîne ferm stabilită, așa cum am arătat noi. În ipoteza lui Al. Vianu și S. Iancovici, acțiunea lui Tudor Vladimirescu rămîne ininteligibilă, în contradicție cu cele mai sigure dovezi documentare și susceptibilă de a ne cufunda din nou în confuzie și mister.

(Extras din „Studii“. Revistă de istorie, nr. 3/1958, p. 77—92).

GENEZA REGULAMENTULUI ORGANIC

Regulamentul organic, în care revoluționarii din 1848 n-au văzut decît un instrument de împilare și de umilire, a fost un factor de progres, o adevărată Constituție, care a pus baza instituțiilor României moderne. Regulamentul a creat serviciile publice, a determinat componerea și competența lor, a început organizarea unui corp de funcționari permanenți, a fixat condițiile de numire, salarizare și pensionare, a instituit miliția națională, a simplificat și regularizat sistemul fiscal, a constituit o Adunare legislativă, a introdus domnia pe viață și a reglementat raporturile dintre proprietari și clăcași.

Într-un cuvînt, Regulamentul organic a dotat țările românești cu instituții susceptibile de a favoriza dezvoltarea capitalismului și, constituindu-le într-o formă aproape identică în ambele Principate, a pregătit formarea statului român modern, unificat și centralizat. Regulamentul le-a pus în situația de a profita de toate avantajele pe care li le oferea Tratatul de la Adrianopol, în primul rînd de libertatea comerțului. Dar, în același timp, a pus la dispoziția claselor stăpînitore, instrumentul de represiune indispensabil pentru a menține în stare de supunere masele țărănești, din ce în ce mai nemulțumite de înăsprirea exploatării la care erau supuse.

Inițiativa reformei aparține incontestabil Rusiei care, încă din 1826, a inserat în actul adițional al Convenției de la Akkerman un articol prevăzînd întocmirea unui „Regulament general”, care să amelioreze organizarea și situația Principatelor române. Pentru executarea acestei clauze s-au constituit în anul următor două comisuni, dar ele nu și-au îndeplinit misiunea, fiindcă nici Poarta, nici boierii nu înțelegeau să contribuie de bună voie la realizarea unei reforme, căreia aceștia îi atribuiau scopul de a le îngădi drepturile și privilegiile, iar Poarta pe acela de a mări prestigiul și influența Rusiei.

Chestiunea a fost reluată în timpul războiului din 1828—1829 și dusă la capăt în anii următori. Consilierul de stat D. B. Dașkov a fost însărcinat, în 1828, să întreprindă o anchetă în țară și, pe baza informațiilor culese, s-au întocmit în iarna următoare instrucțiunile care aveau să călăuzească comisia de redactare a proiectului de Regulament.

Comisia de reformă, compusă din patru boieri munteni și patru moldoveni, desemnați în părți egale de Președintele Plenipotențiar și de Înaltele Divane, funcționînd ca două subcomisuni, a lucrat sub președinția consulului general rus M. L. Minciaky, care se conforma „literal” instrucțiunilor

primite de la St. Petersburg. Pe măsură ce un capitol era redactat, el era supus președintelui plenipotențiar. Proiectul elaborat de comitet era amendat la St. Petersburg și numai după aceea supus aprobării unei Adunări extraordinare de revizie¹.

Agenții consulari ai Austriei, care au urmărit elaborarea și introducerea Regulamentului organic cu cea mai vie îngrijorare și ostilitate, nu vedeau în Reformă decât „opera rușilor”: *Une charte octroyée par la Russie!* — Comparînd Regulamentul cu Charta Constituțională a lui Ludovic XVIII, Fleischhackl voia să stigmatizeze Regulamentul atît prin conținutul revoluționar al Chartei constituționale, cît și prin faptul că a fost impus de Alexandru I.

Definiția aceasta, inspirată de clarviziunea urii, merită să fie reținută. Inovațiile întemeiate pe principiile revoluției franceze și inițiativa decisivă a Rusiei sînt efectiv cele două surse principale ale Regulamentului organic, ca și ale Chartei constituționale.

Citind instrucțiunile guvernului rus pentru elaborarea Regulamentului organic, St. Marc de Girardin a declarat: „Adesea aveam impresia că citesc unele din referatele mărețe și solemne pe care le făceau Adunării Constituante Dupont, Lally—Tollendal, Talleyrand, Barnave. Sînt aceleași idei, aceleași vederi”. Instrucțiunile urmăreau să introducă „instituțiile noastre civile, judiciare și administrative, tot ceea ce datorăm Adunării Constituante.”

Aceste idei se găsesc în toate memoriile pe care, tot la cererea Rusiei de altfel, le-au elaborat principalii boieri din 1821 înapoi. Ele erau răspîndite de tinerii care, după ce și-au făcut studiile la Paris, s-au întors în țară cu capul plin de idei liberale și voiau, după mărturia lui Fleischhackl, „să introducă în Țara Românească administrația, legile și obiceiurile franceze”. Unul din aceștia, Barbu Știrbey, era secretarul comitetului de reformă pentru Muntenia.

În sfîrșit, printr-o extraordinară coincidență, omul însărcinat de guvernul rus să prezideze la reorganizarea țărilor române, contele Paul Kisseleff, era, prin educația și prin poziția sa socială, el însuși produsul autentic și superior al acestei faze de trecere la regimul capitalist, cînd nobilimea proprietară de iobagi caută să evite revoluția printr-o reglementare a sistemului iobag. Ea urmărea, după expresia lui Kisseleff, „să ia unor moșieri răi posibilitatea de a abuza de drepturile lor”. Inițiativa rusă a ținut seama de diferite proiecte de reformă, elaborate de boieri după răscoala din 1821.

¹ Moldova era reprezentată în comitetul de reformă prin vornicul Mihail Sturdza și vistiernicul Constantin Pașcanu-Cantacuzino, numiți de Minciaky, și prin vistiernicul Alexandru Sturdza și Constantin Conachi, desemnați de Divan.

Țara Românească a fost reprezentată prin Al. Vilara și Iordache Filipescu, propuși de Minciaky, și de Emanoil Băleanu și Ștefan Băleanu desemnați de Divan. Secretari au fost: Aga Gh. Asachi pentru Moldova și Barbu Știrbey pentru Muntenia.

Comitetul și-a început lucrările la București, la 29 iulie 1829.

I

Memoriile boierilor

Sub efectul zaverei și al ocupației turcești care au ruinat țara și au distrus în popor „sfiala prin care-și cunoștea datoriile de supunere”, memoriile nu vedeau altă nădejde de îndreptare decât într-un nou război, prin care „ar scăpa de guvernul său anarhic și arbitrar, primind un alt sistem de guvernământ, ordonat, care i-ar da o organizare stabilă și legală”. Ele prevăd chiar, pentru a putea statornici o astfel de reformă, „o regulată ocupațiune militară, pe un timp determinat”.

Bazele unui astfel de sistem de guvernământ erau următoarele:

Desființarea raialelor dunărene, întinderea hotarului țării pînă la thalwegul Dunării, libertatea comerțului pe uscat și pe apă, pentru toate produsele țării; navigația liberă în toate apele Imperiului otoman și vase de comerț românești sub pavilionul țării; revizuirea tarifului vamal și încorporarea meseriașilor și negustorilor străini în breslele țării și supunerea lor la dăjdi, adică abolirea sistemului capitulațiilor.

Memoriul prevede o adevărată reformă constituțională care să asigure boierilor mari toată puterea politică, economică și socială. Domnul ar fi ales de cler și de boieri, pe viață, dintre boierii mari. Cele două Divane superioare, unul administrativ și altul judecătoresc, ar fi compuse exclusiv din membrii clerului înalt și din marii boieri. În această discriminare apare deja principiul separării administrației de justiție, care va fi aplicat de Regulamentul organic. Reforma va garanta boierilor privilegiile nobiliare și le va rezerva toate slujbele înalte. Ei vor avea astfel mijlocul de a-și întări stăpînirea asupra clăcașilor, a căror prestație se va ridica de la 12 la 14 zile de clacă pe an. Subsolul va putea fi exploatat de proprietari, cu singura rezervă de a da statului cuvenita zeciuială.

Slujbașii țării vor primi lefuri fixe și vor renunța la havaeturi. Mitropolia și episcopiile vor întreține din veniturile lor școli pentru limba națională. Chiar și mănăstirile închinat vor fi puse la o contribuție.

Luudele se desființează și se înlocuiesc cu o capitație fixă, la plata căreia vor fi supuși și străini. Pentru a reține banii în țară se vor înființa fabrici ale căror produse vor fi ferite de concurența străină prin taxe prohibitive.

Nu lipsesc din acest proiect de reforme nici miliția națională, nici carantinele de-a lungul Dunării.

Marii boieri nu se mulțumesc să îngrădească și să anuleze prin reformele preconizate efectele suzeranității turcești. Ei atacă însuși principiul și legitimitatea acestei suzeranități, pe motiv că înăbușe viața economică și pricinuesc scoaterea banilor din țară. Ei arată că prin domni străini și prin sateliții lor trimiși de la Constantinopol, prin dreptul de stăpînire exercitat

și de străini asupra mănăstirilor închinată, prin îngrădirea comerțului în favoarea domnului și capanului imperial, prin „vicioasa organizare a sistemului administrativ și prin lipsa meseriilor pentru obiectele de neapărată trebuință” s-a ajuns la „slăbirea de bani a țării”, la paralizarea comerțului particular, la deprecierea tuturor produselor țării și la perpetuarea regimului de „nedreptați și jafuri”, din pricina cărora națiunea, „în loc să se cultive pentru fericirea sa, cade în demoralizare... și poporul se ruinează în tot felul”.

Aceste considerații, formulate de cei mai mari boieri ai țării, dovedesc că stăpînirea otomană devenise incompatibilă cu gradul de dezvoltare a condițiilor de existență materială. Pentru satisfacerea nevoilor pe care dezvoltarea relațiilor noastre de schimb le trezise în pătura superioară a societății, boierii se străduiesc să-și valorizeze mai bine produsele agricole. Dar tendința lor se izbește de restricțiile impuse comerțului de regimul capitulațiilor și de obligațiile capanului.

Programul acesta, pe care l-ar fi putut semna orice partid liberal, a fost formulat de doi mari boieri, Grigore Brîncoveanu și Alexandru Villara. El dovedește că producția pentru piață a modificat situația agrară și a antrenat marea proprietate în relațiile de producție capitalistă, în singura formă accesibilă țărilor înapoiate economicește, în aceea a iobăgiei a doua, caracteristică țărilor situate la est de Elba. Așa au fost determinate și Principatele a realiza reformele, fără care nu mai puteau face față nici cheltuielilor statului, nici nevoilor lor sporite. Așa se explică rolul unei clase de mari proprietari feudali care luptă pentru introducerea unui regim, a cărui funcțiune era tocmai de a dezvolta raporturile capitaliste de producție și care la noi a dus la constituirea regimului burghezo-moșieresc.

Aceleași idei le regăsim într-un memoriu al lui Mihail Sturdza, din 28 februarie 1829. El prevede desființarea raialelor de pe Dunăre și instituirea pe cheltuiala ambelor Principate, a unui cordon sanitar pe Dunăre, care ar face din cele două Principate, o singură unitate economică; miliție națională, libertatea comerțului întreagă și deplină, desființarea capanului, domni pe viață, chiar ereditari, Adunarea obștească formată din persoane „avînd interese colective, indispensabile păstrării ordinii”, adică din boieri mari, impozit unic, listă civilă, salarizarea slujbașilor, abolirea havaieturilor și desființarea scutelnicilor. Aceste deziderate formulate de doi boieri mari, Alexandru și Mihail Sturdza, care au fost și membri ai comisiei de reformă, nu fac decît să rezume punctele esențiale ale instrucțiunilor de la Petersburg și principiile de bază ale Regulamentului organic.

Împotriva proiectului boierilor mari se ridică, și în Moldova și în Țara Românească, boierii mici. Rapoartele consulare austriece vorbesc necontenit, din 1821 pînă în 1826, de spiritul de dușmănie care domnește între cele două stări boierești. În timpul refugiului din 1821—1822, boierii mici completează împotriva boierilor mari și caută să cîștige și pe cei rămași în țară pentru a transforma regimul politic în sensul vederilor lor. Boierii de starea a doua și a treia au format un adevărat partid, care, la Iași, ținea

noaptea întruniri, unde se discutau proiecte de reformă și se făceau legăminte pentru realizarea lor. Scopul acestei agitații era să deschidă boierilor mici accesul la slujbele și onorurile care, pînă atunci, formaseră privilegiul boierilor mari. Ei cer ca și ei să fie consultați și să li se asigure și lor o parte în conducerea afacerilor obștești. Ei propun ca din toate județele țării să se trimită la scaunul stăpînirii cîte un deputat ales de obștea județului și investit de ea cu depline puteri. Acești deputați să fie chemați la toate „sfaturile pentru pricini obștești“, și fără aprobarea lor, nici o măsură a guvernului să nu fie valabilă. Ei cer acces liber la toate slujbele și la toate întreprinderile care nu ating interesele obștești.

Tendințe asemănătoare exprimă și „proiectul de organizare al ciocoilor și cîrvunarilor moldoveni“, atribuit lui Ioniță Tăutu. Proiectul prevede autonomia țării, toleranța religioasă, libertatea individuală, exproprierea pentru utilitate publică, „cu despăgubire potrivită“, slujbă în serviciul obștesc, „nu de clironomie sau de chiverniseală“, libertatea activității comerciale și industriale, înființarea de școli și de spitale, „o tipografie obștească“ și pravele „în limba patriei“. Acest program e vădit inspirat de „Declarația drepturilor omului și cetățeanului“. Dar ideile revoluției franceze nu sînt invocate nici împotriva clăcii, nici împotriva imunităților fiscale, nici împotriva privilegiilor nobiliare, ci numai pentru a justifica pretențiile „ciocoilor“ la egalitatea de drepturi cu boierii mari. Manifestația acestor idei, în mijlocul micii nobilimi, e interesantă ca indiciul unui început de diferențiere înăuntrul boierimii. Dar, practic, revendicările și agitația micii nobilimi n-au avut asupra Regulamentului organic alt efect decît să-i asigure o reprezentare în Adunarea obștească.

II

Instrucțiunile de la Petersburg

Importanța propunerilor boierilor apare și mai clar, dacă le comparăm cu instrucțiunile de la Petersburg.

Instrucțiunile guvernului rus prescriu ca alegerea domnului să fie făcută de o Adunare extraordinară, „calificată să exprime dorința națiunii“. În compunerea ei trebuiau să intre, pe lîngă membrii clerului înalt și boierii de primul rang, deputații județelor, orașelor și breslelor. Poate și alți notabili ai țării, ca „patricii ocoalelor etc.“. Comitetul de reformă avea să stabilească numai proporția între diferitele categorii de reprezentanți, fără ca numărul deputaților orașelor și breslelor să fie mai mic de 1/4 din numărul total al deputaților.

Textul definitiv n-a admis decît 27 deputați ai isnafurilor pe lîngă 163 deputați ai boierilor, deci abia 14%, în loc de 25%. E un incontestabil suc-

ces al boierilor asupra instrucțiilor. În intenția marilor boieri, Obșnuita obștească Adunare trebuia să fie compusă din boieri de prima clasă, care nu luau parte la sarcinile statului și nu-i cunoșteau adevăratele nevoi. Instrucțiunilor le reproșează că nu erau decît instrumente docile, și, adăugăm noi, interesate în mîinile domnului și ale Porții. „Cu această stare de lucruri... , tratatele și hătișerifele deveneau iluzorii și aceste două provincii se vedeau despoiate de privilegiile care le erau garantate de Curtea imperială“. Pentru a remedia aceste inconveniente, Instrucțiunile recomandă ca Adunarea să fie completată cu deputați ai județelor. Regulamentul organic constituie Adunarea din membrii clerului superior, 20 boieri de rangul întii și 19 deputați ai județelor (în Muntenia). Împreună cu episcopii, boierii mari aveau majoritatea asigurată și eludau și în acest punct spiritul instrucțiunilor imperiale.

În materie fiscală, guvernul rus propune o serie de măsuri radicale, menite să îngrădească abuzurile intolerabile care au împins la desnădejde masele țărănești și au secătuit „adevăratele surse ale proprietății“, paralizînd industria și comerțul.

Cămara particulară a domnului va fi suprimată și el va trebui să se mulțumească cu o listă civilă, fără să-și mai poată însuși vreo altă sursă de venit. Toate veniturile statului aveau să fie vărsate în casa vistieriei publice, și pe baza lor să se stabilească cheltuielile statului.

Pentru repartizarea echitabilă a sarcinilor publice, se recomandă efectuarea unui recensămînt al contribuabililor. El s-a făcut sub administrația lui Kisseleff și rezultatele lui au produs uimire generală. Populația Moldovei și Munteniei era pînă atunci evaluată la 1.500.000 locuitori. Recensămîntul din 1831 a dat 2.200.000 locuitori.

Guvernul rus admite scutirea personală a boierilor, dar nu și a proprietăților boierești. „Ar fi desigur de dorit să se obțină de la ei, în interesul concetașenilor lor, o renunțare de bună voie la drepturi atît de exagerate“. Dar cum autorii Instrucțiunilor nu-și fac iluzia că acest caz se va produce, ei recomandă să se arunce asupra boierilor măcar partea ce le revine din impozitele indirecte și să se pună capăt abuzului cu hrisoavele de căftănire. Toate scutirile vor fi revizuite și privilegiatăii abuzivi vor fi trecuți în rîndul contribuabililor.

Boierii au respins impozitul funciar, propus de Instrucțiile de la Petersburg, și crearea unui timbru care ar fi lovit mai ales pe cei bogați.

Comitetul de reformă s-a opus impozitului funciar pe motiv că ar fi atins „dreptul sfînt al proprietății, de care atîrnă agricultura și industria acestor țări și care este în același timp izvorul productiv al principalelor venituri ale statului. Proprietatea ar fi astfel de două ori lovită de impozit... căci a impune proprietarului obligațiuni față de sătean (sub forma de concesiune de pămînt) și a pune, în același timp, impozit asupra proprietății funciare, ar fi a arunca asupra proprietarului un impozit îndoit, fără a-i lăsa vreunul din foleasele de care se bucura aiurea“. Boierii respingeau

deci impozitul funciar, pe motiv că proprietatea era grevată de dreptul de folosință al sătenilor.

În aceeași ordine de idei, boierii justifică privilegiul care le conferă scutelnici, breslași și slugi, prin faptul că acesta ar fi fost o compensație pentru desrobirea țăranilor sub Constantin Mavrocordat. Instrucțiunile imperiale nu-l consideră decât ca un drept afectat marilor slujbe ale statului, ca gratificații și salarii. Prin urmare, abolirea lui, contra unei despăgubiri, n-ar fi constituit o violare a dreptului „sacru” de proprietate.

Instrucțiunile propun, ca despăgubire, mărirea salariului dregătorilor, pensiuni pentru boierii care obținuseră scutelnici prin servicii efectiv prestate, sau ridicarea numărului zilelor de clacă de la 12 la 20 sau la 24. Costache Conachi răspunde că în Moldova sătenii prestau deja 24 zile de clacă și că, prin urmare, sporul de zile ce li se oferea pentru desființarea scutelnicilor și poslușnicilor nu constituia o despăgubire. Kisseleff a curmat controversa suprimând printr-un act administrativ ceea ce boierii se complăceau a numi „cel mai frumos privilegiu” al lor.

În privința modului de a așeza și percepe impozitele, Instrucțiunile se ridică atât împotriva cislei, cât împotriva sistemului liudelor, și lasă în seama comitetului alegerea unui mod simplu și rațional, aplicabil simultan în ambele Principate. Comitetul a adoptat capitația pe cap de familie preconizată de memoriile boierilor.

Pentru a pune capăt abuzurilor și silniciilor la care se dedau colectorii dărilor și ispravnicii, guvernul rus recomandă ca rolurile contribuabililor să fie întocmite cu cea mai mare precizie și să li se acorde toată publicitatea.

Anticipînd asupra Tratatului de la Adrianopol, Instrucțiunile prevăd suprimarea tuturor restricțiilor din calea comerțului prin desființarea capanului și a vămilor interne. Boierii mari erau de acord cu aceste dispoziții de care erau cei dinții a profita. Erau de asemenea de acord cu restrîngerea dreptului domnului de a conferi titluri onorifice, cu instituirea liniei de carantine de-a lungul Dunării, cu crearea miliției, cu necesitatea de a se pune mai multă ordine și regularitate în administrarea justiției și cu impunerea proprietăților eclesiastice. Aceste măsuri nu atingeau direct interesele boierilor.

Instrucțiunile de la St. Petersburg se încheie cu o serie de măsuri menite să pregătească unirea între cele două Principate. Ele recomandă ca instituțiile cu care Regulamentul organic le va înzestra să fie cât mai uniforme. Curtea imperială crede că „această uniformitate poate apropia două popoare pe care identitatea de religie, de origine și de poziție ar trebui să le țină strîns unite în orice împrejurare”. Locuitorii celor două Principate se vor bucura reciproc, în fiecare țară, de aceleași drepturi civile ca și băștinășii, vor putea dobîndi proprietăți și ocupa slujbe, vor poseda un fel de *concețatenie*. Cele două Principate vor încheia un acord pentru întreținerea carantinelor și paza frontierelor și pentru extrădarea delicvenților, vor sta-

bili un tarif vamal comun cu celelalte țări, vor suprima orice barieră vamală între dîsele și vor fixa, de comun acord, cursul monedelor. Unitatea economică și administrativă avea să creeze astfel condiția prealabilă a unirii politice. Atît Regulamentul organic al Munteniei, cît și al Moldovei au inserat în articolele lor finale, în termeni aproape identici, aceste deziderate. Ele corespundeau gradului de dezvoltare a relațiilor de schimb de la noi.

Boierii, mai ales cei din Moldova, voiau să desăvîrșească ideea unirii, cu aceea a independenței. Ideea capitalizării tributului, care în 1854 avea să seducă și pe marele vizir Reșid pașa, e clar formulată încă din 1834 de boierii moldoveni.

„Noi am împinge sacrificiul (pecuniar pentru a răscumpăra independența față de Poartă) atît de departe cît ar trebui, mărturisesc ei lui Bois le Comte, pînă la cincizeci de milioane de piaștri de fiecare Principat, chiar mai mult“.

III

Regulamentul organic

În discursul ținut în fața Obșteștii Extraordinare Adunări de Revizie, Kisseleff a prezentat Regulamentul organic ca o restaurare a guvernului național de care s-au bucurat strămoșii noștri. A lega o reformă, oricît de radicală, de trecut, era un procedeu tipic al romantismului politic. Mult mai adevărată e această observație: „În mijlocul prefacerilor îmbunătățitoare ce înviează marea familie europeană, noroadale locuitoare ale acestor țări rămaseră înțelenite; chemate la civilizație, ele nu mai puteau să rămînă străine destinului lor“.

La începutul secolului al XIX-lea, țările românești își păstraseră structura politică și socială din veacurile trecute, cu toate viciile unei feudalități fără frîu și fără răspundere. Ea se caracteriza printr-o dezordine indescriptibilă în administrarea finanțelor, lipsa oricăror garanții în fața instanțelor judecătorești, incapacitatea și corupția organelor polițienești care, în loc să urmărească pe tâlhari, se asocia la tâlhăriile și jafurile lor, o administrație pusă pe procopseală și mereu reînnoită, interesată să perpetueze abuzurile și să se împotrivescă oricăror reforme.

La aceste vicii, care țineau de esența regimului, s-au adăugat calamitățile pricinuite de slăbiciunea și anarhia Imperiului otoman, cum au fost ocupațiile militare prelungite și repetate, incursiunile bandelor lui Pasvanoglu, care au distrus orașele și satele și au tîrît în robie o parte din locuitorii țării, epidemiile, foametea și emigrația în masă.

Tratatul de la Adrianopol, desființind raialele de pe malul stîng al Dunării și acordînd Principatelor libertatea comerțului, domnia pe viață, miliția națională și dreptul de a înființa o linie de carantină pe Dunăre a creat o situație nouă și a făcut și mai imperioasă necesitatea unor reforme care să pună în armonie instituțiile țării cu noua ei poziție.

Regulamentul organic fixează mai întîi condițiile și modalitatea alegerii domnului, care se face de către o Adunare obștească extraordinară compusă în Muntenia din 190, în Moldova din 132 membri, toți boieri, afară de — respectiv — 27 și 21 reprezentanți ai breslelor de meseriași și negustori.

Puterea legislativă aparținea unei obișnuite Adunări, compusă din 42 membri în Muntenia și 35 în Moldova. Convocată în fiecare an, ea exercita timp de cinci ani o funcțiune pur legislativă, și avea dreptul de a supune domnului prin anaforale cererile și dezideratele țării.

Inițiativa legilor aparținea domnului. Proiectele de lege supuse Adunării prin pitac domnesc puteau fi modificate sau respinse. Hotărârile Adunării, nu dobîndeau putere de lege decît sancționate de domn, care putea refuza sancționarea fără arătare de motive.

Ca șef al puterii executive, domnul sancționa și promulga legile, numea și revoca miniștrii, era șeful suprem al miliției și paznic al ordinii publice. El era ajutat de șase miniștri (Interne, Finanțe, Secretariatul de Stat, Justiție, Culte, Război), dintre care trei: ministrul de interne, ministrul de finanțe și secretarul de stat, constituiau *Sfatul Administrativ*, care rezolva afacerile curente relative la ordinea publică, finanțe și comerț.

În virtutea principiului separării puterilor, înscris în ambele Regulamente, justiția se separă de administrație și primește o organizare independentă. Regulamentul a creat în fiecare județ tribunale de primă instanță, apoi divanuri judecătorești de apel la București și Craiova, și unul la Iași pentru Moldova, în sfîrșit, ca supremă instanță, Inaltul Divan, care judeca apeluri împotriva divanurilor judecătorești și a tribunalelor de comerț. Pentru judecarea afacerilor de comerț s-au creat tribunale de comerț la Iași, București și Craiova.

Regulamentul organic conferă cauzei hotărîte de Inaltul Divan și întărite de domn autoritatea de lucru judecat. Prin aceasta se pune capăt nestatorniciei care rezulta din dreptul justițiabilului care pierduse sub un domn să redeschidă procesul la revenirea altui domn. Reforma era menită să consolideze proprietatea și să favorizeze dezvoltarea capitalismului.

Judecătorii erau numiți pe trei ani, dar cei ce s-au dovedit capabili puteau fi reconfirmați din trei în trei ani. Fără să proclame inamovibilitatea magistratilor, Regulamentul o prezintă ca un lucru deziderabil, care ar putea fi realizat după zece ani de la intrarea în vigoare a Regulamentului.

Capitolul III pentru reglementarea finanțelor desființează rsumaturile (impozite indirecte), corvezile de tot felul, furniturile și rechizițiile în natură, vămile interne, iraturile abuzive ale dregătorilor, scutelnicii și poslușnicii.

Impozitele indirecte sînt înlocuite cu o capitație unică, la care se adaugă taxa impusă mazășilor, patenta negustorilor și meseriașilor, parte din venitul net al mănăstirilor și din produsul ocnelor, vămilor și pescăriilor. Tot acest capitol prevede efectuarea unei catagrafii septenale a tuturor claselor de contribuabili, măsuri de contabilitate și, în sfîrșit, determină drepturile și îndatoririle sătenilor și proprietarilor.

Dezvoltarea capitalismului la noi era îngreuiată de instabilitatea legislativă, de regimul fiscal arbitrar și extrem de variabil, de incertitudinea în materie de proprietate imobiliară de sistemul capanului și de multiplele îngărđiri ale libertății comerțului. Tratatul de la Adrianopol garantează libertatea comerțului și deschide comerțului extern schelele și porturile Dunării. Regulamentul organic desființează vămile interne, prevede crearea unei Bănci Naționale, instituie o secție de notariat pe lîngă tribunale, organizează oficiul stării civile, stabilește hotărnicia tuturor moșiilor pentru a pune capăt ne-număratelor conflicte mereu redeschise și ia măsuri pentru înființarea unor arhive de stat și pentru păstrarea actelor de stare civilă. Pentru dezvoltarea industriei se preconizează un regim de protecție a industriei naționale și premii de încurajare. Proprietarii pot exploata minele de pe moșia lor, dînd statului 10% din produsul net; dacă proprietarul nu le poate exploata el, statul, i se substituie, asigurîndu-i 10% din venit.

Regulamentul organic se îngrijește și de starea sanitară și de dezvoltarea culturală. El instituie și la București și la Iași un comitet al sănătății pentru a supraveghea carantinele și starea sanitară a întregii populații, pentru a se îngriji de vaccinarea copiilor și a controla spitalele și farmaciile.

Regulamentul organic, menține Epitropia școlilor, care funcționa încă din secolul al XVIII-lea sub președinția mitropolitului, și dispune să se înființeze școli primare în capitala fiecărui județ. Un colegiu se va institui la București pentru a forma, în limba țării, cadrele noii administrații.

Prin organizarea unei miliții naționale, capitolul VII a pus baza formării unor forțe armate, indispensabile pentru serviciul carantinelor, menținerea ordinii interne, ca și pentru strîngerea dărilor și executarea ordinelor guvernului.

Pentru întreținerea aparatului administrativ, judiciar, militar, sanitar și cultural, creat de Regulament, era nevoie de venituri regulate și permanente.

Regulamentul organic înlocuiește toate dările existente atunci prin capitația sau birul personal de 30 lei de fiecare familie de plugari și muncitori. Măziliile plăteau o capitație de 45 lei anual. Negustorii și meseriașii, organizați în bresle, erau supuși la patentă.

Pe lîngă capitație, statul mai dispunea de venitul ocnelor care prezentau 32% din totalul bugetului, și de taxele vamale care produceau în Muntenia 11% din venitul bugetului.

Capitolul IX și ultim se referă la titlurile și drepturile nobiliare, la modul de a le dobîndi și la numirea în diferite slujbe, la principiile naturalizării și la regia mănăstirilor închinată.

Distrușind vechiul aparat administrativ, judiciar și fiscal al țărilor române, Regulamentul organic a lovit în interese multiple și în obiceiuri adânc înrădăcinate. Dispozițiile lui n-ar fi fost niciodată aplicate dacă ar fi depins de bunul plac al celor interesați. Am văzut ce dîrză rezistență au opus boierii împozitului teritorial și legii timbrului propuse de Instrucțiunile rusești.

De aceea Kisseleff a stăruit ca Regulamentul organic să fie pus în aplicare pe timpul administrației rusești. Unele dispoziții au fost aplicate chiar înainte de votarea Regulamentului, cum a fost aceea privitoare la desființarea scutnelnicilor. Multe expediente au fost introduse în Regulament, fiindcă experiența le-a dovedit prielnice. Pentru a combate epidemia de ciumă, administrația rusă crease *ocoalele sanitare*. Fiindcă au dat bune rezultate, ele au fost legitimate. Dar, mai ales, Administrația rusă a căutat să completeze lipsurile și să creeze organele fără de care noul regim nu putea fi pus în stare de funcționare. Astfel, în 1831, s-a efectuat un recensământ general, fără de care nu se putea repartiza capitația și întocmi bugetul.

În același scop, s-au pus și bazele urbanismului la noi. Administrația rusă a introdus două regulamente municipale, la Brăila și la Galați, și un al treilea pentru înfrumusețarea capitalei. A luat măsuri pentru pavarea, iluminarea și sistematizarea orașelor noastre. A instituit comisiile speciale pentru cercetări arheologice și mineralogice și pentru analiza apelor minerale. Ofițeri de geniu ruși au fost însărcinați cu ridicarea planurilor și cu întocmirea unei hărți complete a Țării Românești.

Pentru a combate abuzurile care consumau veniturile statului, președintele plenipotențiar a constituit comisii de revizuire, alcătuite din boieri și asistate de un procuror rus, care au străbătut țara și au restabilit în rîndul contribuabililor 3.877 evazionisti și 873 liude, necunoscuți vîstieriei. Ele au mai constatat 534.328 piaștri reversibili tezaurului și 1.360.277 piaștri percepuți ilegal, care au fost restituiți țărănilor. Oțcupul (ferma) ocnelor și vămilor, arendate pentru 1.600.000 piaștri, a fost scos din nou la licitație și adjudecat pentru suma de 5.400.000 piaștri.

Recrutarea, organizarea și instrucția miliției s-a făcut sub conducerea unor ofițeri ruși, după legi și regulamente traduse din rusește. Pentru a înfrînge rezistența unei populații care pierduse deprinderea serviciului militar a fost nevoie de mijloace de constrîngere pe care țara nu le avea. Fără concursul direct al autorităților rusești, miliția națională nu s-ar fi putut constitui într-un timp atît de scurt.

Dar măsurile Administrației rusești au avut urmări și mai însemnate. Pentru a combate haosul monetar și agiotagiul care făcea ravagii, Administrația rusă a scos monedele turcești din circulație și a dispus ca toate plățile către vîstierie să se facă în ducăți austrieci.

Evident, măsura era un simplu expedient impus de necesitățile momentului. Ea nu lovea mai puțin într-unul din privilegiile suzeranității turcești. De o semnificație și mai precisă sînt delimitarea granițelor Munteniei spre

Turcia și instituirea liniei de carantine de-a lungul Dunării. Încă în cursul lunii august 1830, comisia turcă de delimitare a sosit în țară și a început, împreună cu o comisie ruso-română, fixarea graniței pe linia talwegului Dunării. Operația a atribuit Țării Românești 88 de insule, dintre care unele locuite, cu o suprafață totală de peste 2.000 km.p. Înainte de evacuarea Principatelor, linia de carantine era organizată și carantine de piatră zidite la Brăila, Piua Pietrii, Zimnicea și Izvoarele.

Aceste măsuri n-au avut ca efect numai să pună stavilă răspîndirii bolilor molipsitoare și incursiunii cetelor prădalnice din dreapta Dunării. Ele au ridicat o barieră efectivă între țările române și Imperiul otoman, și au subliniat poziția de independență aproape completă pe care tratatul de la Adrianopol și Regulamentul organic le asigurau Principatelor unite de acum prin aceleași instituții și aceeași soartă.

IV

Raporturile dintre proprietari și țărani

Înainte de Regulamentul organic, raporturile dintre proprietari și clăcași erau reglementate de obiceiul pămîntului și urbariile domnilor fanarioți. În virtutea obiceiului, țăraniile aveau un drept de folosință nelimitat asupra terenurilor necultivate. Urbariul lui Grigore Ghica, din 1766, confirmă acest drept, statuînd că „locuitorii ce se vor afla ori pe a cui moșie cu șederea să aibă voie a-și face toată trebuința pe acea moșie și neoprindu-se de către stăpînii moșiilor“. În 1821, acest drept era încă necontestat. Un bun observator străin remarcă atunci că țăranul român „poate considera toată țara ca fiind la dispoziția sa. El poate să semene și să secere unde îi place, numai cu condiția de a lăsa stăpînului de moșie a zecea parte din recoltă“. Ei puteau crește atîtea vite cîte le permiteau furajele disponibile pentru iarnă. Ei aveau voie să pescuiescă în apele moșiei și să se folosească de păduri nu numai pentru trebuințele lor, ci și pentru vînzare.

La aceste înlesniri se adaugă condițiunile relativ benigne ale șerbiei. Claca e de douăsprezece zile pe an. Clăcașii beneficiau de raritatea mîinii de lucru și de ușurința de a evada în țările vecine. De aceea, în județele de margine, claca e redusă la jumătate. Terenurile necultivate și libere, siliștele pustii, erau atît de numeroase încît nici stăpînii de moșie nu le știau de rost. Pămîntul nu valora decît în măsura brațelor în stare să-l cultive. Astfel, cînd agricultura noastră devine producătoare de cereale pentru export, boierii caută să atragă pe țărani, oferindu-le, printre alte avantaje, reducerea zilelor de clacă. Concurența între boieri trebuie să fi luat forme destul de alar-

mană pentru a smulge lui Caragea hotărîrea ca „nici un stăpîn să nu poată acorda mai puțin de 12 zile de clacă”.

De la reforma lui Constantin Mavrocordat, raporturile dintre moșieri și săteni sînt reglementate prin ordonanțe administrative, care caută uneori să limiteze arbitrarul stăpînitorilor de moșie. Efectul lor nu trebuie să fi fost prea satisfăcător, deoarece pitacul lui Alexandru Ipsilanti, din 1780, recunoaște că locuitorii aplicau cînd praviile împărătești, cînd obiceiul pămîntului, sau mai exact, „cînd cu praviile strica obiceiurile, cînd cu obiceiurile se împotriva praviilor”.

Alexandru Ipsilanti acordă proprietarului, dar nu și săteanului, facultatea de a converti claca în bani. În afară de clacă, țaranul e obligat să dea zeciuială din produsele pămîntului luat de la proprietar și din peștele scos din bălțile Dunării. Heleșteele și iazurile moșiei sînt rezervate proprietarului.

Așezămîntul lui Ipsilanti a rămas în vigoare pînă la 1818, cînd Vodă Caragea îl modifică, adăugînd încă două zile de clacă la celelalte 12.

În Moldova exploatarea țaranilor e mai sistematică și mai aspră. În 1742 se interzice clăcașilor de a se muta de pe o moșie pe alta, iar în 1766, Grigore Ghica introduce *nartul* sau norma, care mărește ziua de lucru cu jumătate. Numărul zilelor de clacă se ridică deci la 18. În 1777 boierii obțin încă 2 zile de clacă, o *podvadă* și două *cărăușii*, încît în 1829 Constantin Conachi recunoaște că în Moldova claca era de 24 zile cu nart.

Hrisovul lui Alexandru Moruzi din 1805 înăsprește *nartul*, limitează întinderea de pămînt ce se dădea locuitorilor pentru fîneață și pășune și rezervă stăpînului un sfert din fîneață. Locuitorii nu mai pot scoate la islaz decît un număr limitat de vite. Boierii își însușesc o parte din fînăț și restrîng dreptul țaranilor la islaz.

Boierii își constituie astfel un „domeniu rezervat”, care înseamnă o gravă atingere a dreptului de folosință pe care sătenii îl aveau asupra locurilor libere și primul pas spre formarea proprietății absolute, în sens capitalist-burghez.

Restrîngerea dreptului la islaz a lovit țărănimea în principalul ei mijloc de cîștig. Din vînzarea vitelor își acopereau nevoile și își plăteau dăjdiile. „Țăranii își hrănesc vitele pe moșile noastre, spun boierii în hrisovul lui Al. Moruzi, și le vînd pe prețuri bune, printr-însele săvîrșind toate dobîndirile lor”.

Numai la Constantinopol se trimiteau anual între 250—300.000 de oi și 3.000 de cai, din Țara Românească, iar în Austria 61—70.000 de boi și 3.000 porci. Moldova exporta în Polonia și Austria 60.000 boi pe an. Un număr egal se tăia pe loc și se exporta sub formă de seu, pastramă și piei. La exportul legal trebuie să adăugăm contrabanda, care mai ales în Austria se practica pe o scară întinsă. După evaluările lui Pertusier, Țara Românească exporta produse de 9 milioane și jumătate și importa mărfuri de 5 milioane. Pentru Moldova cifrele erau, respectiv, de 6.500.000 și de 4.500.000 lei.

Concomitent cu restrângerea suprafețelor de fînețe și pășuni se obține întinderea terenurilor înșămîntate cu grâu. Sub imboldul cererii tot mai imperioase de cereale pentru export, boierii caută să restrîngă dreptul de folosință al țăranilor asupra pămîntului, să-și rezerve pentru folosul lor exclusiv a treia parte din terenurile cultivabile, să-și rotunjească moșia, s-o libereze de drepturile colective și să transforme dreptul de stăpînire în drept de proprietate quiritară.

În același timp boierii tind să-și asigure mîna de lucru necesară exploatarea domeniului rezervat și să-și creeze un drept de monopol din vînzarea băuturilor spirtoase și a coloniabilelor.

Dreptul la „domeniul rezervat” a fost lărgit prin hrisovul lui Ioniță Sandu Sturdza, care împarte terenul arabil și fînețele în trei părți, „întrînd în măsură și curăturile care se vor fi făcut din codri, și două părți loc de hrană și fîneț se vor da locuitorilor, iar a treia parte să rămîie neapărat veșnicului stăpîn”.

Acesta e primul document care aplică moșierilor termenul de „proprietari”. Pînă aici ei fuseseră numai „stăpîni de moșie”, ceea ce exprimă mai mult o legătură personală între ei și țărani, decît un raport juridic real între ei și moșie.

Toate aceste fenomene sunt semnele caracteristice ale descompunerii structurii feudale. Ele au provocat și la noi, ca și în Rusia, aceleași măsuri de stăvilire prin lege a abuzurilor moșierești, de determinare precisă a obligațiilor feudale, de crearea unei baze legale de apărare împotriva exceselor regimului, de simplificarea sarcinilor fiscale și de ameliorare a modului de percepere. Scopul acestor măsuri era nu de a răsturna ordinea existentă, ci de a întări bazele economice și sociale ale boierilor.

Regulamentul organic stabilește raporturile dintre proprietari și săteni printr-o serie de drepturi și îndatoriri reciproce. El recunoaște stăpînilor de moșie dreptul de proprietate deplin și absolut, dar numai asupra unei treimi din moșie. Celelalte două treimi aparțin sătenilor, cărora legea le asigură o posesiune perpetuă asupra acestei porțiuni. Proprietarii n-au dreptul să alunge în masă pe sătenii de pe o moșie. Îndepărtarea rămîne o pedeapsă individuală, subordonată autorizației statului și unui preaviz de 6 sau 12 luni. În sfîrșit, legea asigură săteanului alungat dreptul la o despăgubire pentru casa, curtea, grădina și pometul său.

Proprietarul se obligă să dea fiecărui sătean loc de casă și de grădină, pămînt de arat și fînaț, islaz pentru patru boi și o vacă cu lupte, adică ceva mai puțin de 7 pogoane în Muntenia și trei fâlci și jumătate în Moldova. Această cantitate era cu 1 1/2—3 1/2 mai mică decît pămîntul aflat în posesiunea sătenilor înainte de Regulament. Locuitorul care avea mai mult de cinci vite mari sau voia să cultive mai mult pămînt decît era obligat proprietarul să-i dea, era silit să se învoiască „cu bună tocmeală cu proprietarul”, dator în asemenea împrejurări să prefere întotdeauna pe locuitorii de pe moșia sa.

În schimbul acestor concesiuni, săteanul e obligat la o dublă prestație, în muncă și în produse naturale. În primul rînd, el e dator să lucreze, pe moșia proprietarului „după vechiul obicei, 12 zile pe an” și anume: cîte 4 primăvara, vara și toamna la data fixată de proprietar. Cele mai bune zile din an vor fi deci pentru proprietar. În timpul acesta porumbul lui putea fi năpădit de buruieni și grîul lui se putea scutura: și, în adevăr, aceasta avea să fie regula generală.

Proprietarii s-au mulțumit în aparență cu cele 12 zile tradiționale de dinainte de Regulament. Dar numai în aparență, fiindcă Regulamentul introduce și în Muntenia *nartul*, care înmulțește de fapt de trei sau patru ori numărul zilelor de lucru. Kisseleff, care avea moșii în Ucraina, a arătat că o zi de nart era egală cu o zi și jumătate normală.

În afară de aceasta, țăraniile aveau să facă transporturi pînă la 12 ore depărtare, să aducă cîte un car de lemne și să ajute la repararea acareturilor și la întreținerea iazurilor boierești. Nicolae Bălcescu nu putea fi departe de adevăr, cînd evalua numărul real al zilelor de muncă pe care proprietarii le storceau efectiv de la săteni la 56 în Muntenia și la 84 în Moldova. Zilele de clacă neîmplinite puteau fi convertite în bani la un tarif stabilit de Obșteasca Adunare.

Pe lîngă prestațiile în muncă, săteanul trebuia să mai dea pentru pămîntul primit a zecea parte din produse și să le care la curtea moșierului.

Pentru a despăgubi pe proprietari de pierderea scutelnicilor, breslașilor și slugilor, Regulamentul acordă fiecărui proprietar de moșie dreptul de a lua, în folosul gospodăriei sale, un om la zece familii în Moldova și patru oameni la 100 în Muntenia, și de a-i întrebuița sub numele de „slujbași volnici”, ca argați, vătășei, intendenți, paznici etc. Scutelnicii și poslușnicii, pentru desființarea cărora Regulamentul acordase proprietarilor o pensie viageră, reapăreau deci sub forma „slujbașilor volnici”.

Prin aceste dispoziții, stăpînii de moșie și-au eliberat o treime din moșie de orice servitute feudală, au transformat-o în proprietate quiritară și și-au asigurat mîna de lucru pentru exploatarea ei. Și, pentru ca sătenii să nu poată utiliza în folosul lor nici raritatea mîinii de lucru, nici concurența proprietarilor, libertatea lor de mișcare a fost atît de riguros îngădită, încît au fost transformați în adevărați șerbi, legați pămîntului.

Un deputat țaran în comisia proprietății în 1848 caracterizează astfel regimul impus țărănimii „prin înfricoșatul și sperietorul Regulament, care i-a înfricoșat ca un bici de foc”. „Mari au fost suferințele locuitorilor la care îi înjugase robia Regulamentului. El îngădise pe fiecare locuitor, în proprietatea fiecărui proprietar ca într-o cetate de zid cu porțile de fer, de nu mai avea pe unde ieși. Și chiar dacă fugeau în altă parte, nu erau scăpați nicăieri, măcar că ne lăsam munca, casele, pometurile și vilele, munca părinților noștri și a noastră, pentru a scăpa de nevoi... În chiar ceasul în care ne aflau, trimiteau ispravnicii, și veneau și arendașii cu gonaci, și ne luau legați, aducîndu-ne iarăși la urmă, întocmai ca pe niște robi, închizîndu-ne prin beciurile și coșarele dumnealor pe vreme de iarnă, fără foc, aruncînd

și apă pe noi ca să înghețăm... Și mulți au rămas betegi de nu se mai pot hrăni nici astăzi... Dumnealor spun că n-a fost robie, dar această suferință ce-a fi oare?”

*

! Simplul zvon al sarcinilor cuprinse în Regulament a provocat la țară o nemulțumire și o agitație atât de mare, încât guvernul nici n-a îndrăznit să publice Regulamentul. Kisseleff își dă seama că legiuirea țărănească nu se va putea impune fără tulburări. De aceea, încă din martie 1832, se preocupă de modificarea dispozițiilor, care „apasă asupra clasei celei mai muncitoare, mai numeroase a țării”.

Având în vedere „lipsa de orice dreptă cumpănă între îndatoririle și folosurile țăranilor”, Kisseleff recomandă guvernelor din Moldova și Muntenia să aplice cu moderație Regulamentul și să „favorizeze prin mijloace împăciuitoare orice învoire între părțile care n-ar vrea să se țină de Regulament”. În adevăr, pentru a opri emigrația peste Prut, proprietarii de la graniță au fost siliți să admită prelungirea pe șase ani a vechilor raporturi cu clăcașii. Kisseleff s-a străduit să obțină ușurări prin mărirea întinderii de pământ, prin îmblinzirea dispozițiilor relative la cărături, prin simplificarea formelor de strămutare și prin reconfirmarea actului de dezrobire al lui Constantin Mavrocordat, din care voia să deducă dreptul la strămutare al sătenilor. El n-a obținut decât reducerea la jumătate a distanțelor la care puteau fi trimiși clăcașii cu boi. Boierii nu numai că și-au menținut poziția, dar au întărit-o. Țăranul a rămas, după expresia unuia din ei, „capitalul boierului”.

Concluzie

Însemnătatea reformei administrative, judiciare și fiscale realizată de Regulamentul organic nu mai are nevoie să fie subliniată. Ea a introdus la noi organele esențiale ale statului capitalist modern. Nu tot așa de simplă e întrebarea dacă reglementarea raporturilor dintre proprietari și clăcași a însemnat un progres față de regimul iobăgist de mai înainte. Procesul de descompunere a acestui regim e evident la noi, ca și în tot estul Europei. El e atestat de semnele tipice ale dezagregării structurii feudale: reducerea considerabilă a posesiunilor țărănești, restrângerea dreptului de folosință a țăranilor asupra izlazului, pădurilor și apelor comunale, înăsprirea exploatării țărănești prin înmulțirea zilelor de clacă și a corvezilor, pătrunderea relațiilor capitaliste la țară și rezistența tot mai dârză a exploataților împotriva exploataților.

Încercarea de a stăvili întinderea abuzurilor, de a fixa prin lege obligațiile clăcașilor față de moșieri și de a crea instanțe judecătorești pentru

a tranșa conflictele de muncă nu putea duce la nici un rezultat, atîta vreme cît toată puterea era concentrată în miinile moșierilor.

Mai mult, Regulamentul organic a întărit bazele economice ale stăpînirii moșierești, sancționînd normele exagerate de muncă și liberînd a treia parte din moșie de toate servituțile feudale. Această porțiune devenea o marfă liberă pe care moșierii o puteau exploata. Astfel Regulamentul organic realizează obiectivul, în aparență paradoxal, de a consolida baza economică și socială a statului feudal și de a asigura în același timp evoluția rapidă spre capitalism.

Singurul aspect progresist al acestui proces a fost că legiferarea sarcinilor feudale a materializat, într-un anumit sens, grozăvia regimului și a oferit țăranilor și intelectualilor o bază precisă de atac împotriva sistemului feudal. Faptul acesta s-a relevat cu deosebită claritate în dezbaterile comisiei proprietății din 1848.

Reglementînd, așa cum a făcut-o, raporturile dintre țărani și proprietari, Regulamentul organic urmărea să asigure o adaptare treptată și lentă a intereselor clasei moșierești la procesul de dezvoltare a capitalismului. El n-a făcut decît să stîrnească convulsiunile care aveau să zguduie necontenit societatea românească și să clatine regimul însuși, pînă la definitivă rezolvare a problemei în zilele noastre prin desființarea moșierilor ca clasă.

(Extras din volumul *Studii și articole de istorie*, II, 1975, p. 387—402).

RISORGIMENTUL ȘI UNIREA PRINCIPATELOR

La 26 mai st.v. (6 iunie st.n.) 1861, data morții lui Cavour, Adunarea legislativă a Țării Românești a votat în unanimitate o moțiune, în care se spune:

„Adunarea națională a României unește a ei durere cu cea a Italiei pentru pierderea contelui Cavour, a cărui memorie va fi totdeauna vie printre noi, pentru solitudinea ce acest bărbat de stat a avut pentru cauza românească”.

Moldova, a cărei Adunare era dizolvată, s-a asociat acestei moțiuni prin declarația guvernului său, iar reprezentanții poporului român din Transilvania și-au exprimat prin presă azeziunea la omagiul suprem pe care Adunarea Țării Românești — expresie a întregii națiuni și prin urmare îndreptățită a se intitula „Adunarea națională a României” — îl aducea aceluia care a fost un elocvent și ferm apărător al Unirii Principatelor.

Adunarea națională a României a exprimat în cuvinte atât de potrivite durerea adâncă a poporului român pentru moartea prematură a contelui Cavour, fiindcă ea survenea într-un moment, când popoarele român și italian își vedeau încununate, parțial dar decisiv, eforturile lor spre unitate și independență.

Contemporanii au avut, și în Italia și în România, conștiința limpede a analogiei scopului și a comunității de interese care uneau popoarele noastre.

Expansiunea Austriei în Orient și năzuința ei de a transforma ocupația militară a Principatelor în anexiune definitivă nu amenințau numai viitorul poporului român, ci constituiau și o atingere directă a intereselor Italiei. Întinzându-și dominația asupra întregii regiuni situate la granița septentrională a Imperiului otoman, de la Brăila la Ancona, Austria ar fi dobândit o influență hotărâtoare la Constantinopol și și-ar fi consolidat supremația exercitată asupra Germaniei și Italiei. Ca toate puterile interesate să îndeparteze Austria de la gurile Dunării, ca Rusia, Franța și Prusia, regatul Sardiniei era favorabil unirii Principatelor.

În afară de aceasta, libertatea navigației pe Marea Neagră și pe Dunăre interesa în gradul cel mai înalt comerțul sard, care făcuse necontenite progrese în Principate după tratatul de la Adrianopol. În 1855, Sardinia înființă la Galați un consulat, care fu salutată de „Steaua Dunării” lui M. Kogălniceanu ca un mijloc de a strânge și de a întări legăturile de sânge între ramurile răzlețe ale tulpinei latine. Sardinia nu putea deci să fie indiferentă la

soarta acestor țări nici din punct de vedere economic, nici din punct de vedere politic.

Identitatea țelului de urmărit și a căilor de realizare, ca și perspectiva de a organiza din Principate, cu ajutorul emigrației maghiare, o diversivune în spatele Austriei, a conferit luptei pentru unitate și independență a popoarelor noastre o forță care și-a găsit expresia în comunitatea originii latine și în ideea de fraternitate.

Din această comunitate de interese și de sentimente frățești, Cavour a făcut un principiu de acțiune politică. După îndoita alegere a lui Cuza, Cavour declară lui V. Alecsandri:

„Unirea Principatelor și consultarea votului popular e începutul unei noi ere în sistemul politic al Europei. Aceste idei vor pregăti prin triumful lor unitatea tuturor italienilor într-un singur corp politic, fiindcă azi nimeni nu se va putea opune ca acel fapt uimitor — *quel fatto stupendo* — care s-a realizat la poalele Carpaților, să nu se realizeze și la poalele Alpilor“.

În afară de simpatia spontană a italienilor pentru năzuințele unui popor, care se declară de aceeași origine cu el, Cavour a văzut de la început în lupta poporului român pentru unitate afirmarea principiului autodeterminării popoarelor, al cărui triumf însemna condamnarea vechiului principiu al echilibrului pe care îl invoca politica statelor reacționare după 1815. Unirea Principatelor împotriva voinței Austriei și Turciei însemna efectiv „începutul unei noi ere“, era autodeterminării popoarelor, de care avea să se prevaleze și poporul italian.

Unirea Principatelor și formarea unității italiene s-au realizat în același timp, sub acțiunea acelorași cauze generale — triumful capitalismului asupra feudalismului — și prin înfrângerea pe plan extern a acelorași forțe, în primul rând prin înfrângerea Austriei.

După înăbușirea revoluției din 1848, emigrații români și italieni și-au pus toată nădejdea pentru realizarea revendicărilor lor naționale și sociale într-o nouă revoluție europeană, o revoluție populară, care avea să fie mai radicală și mai generală decât cea din 1848, și care era prezentată ca „un drept legitim al popoarelor chinuite“.

Această poziție a democraților revoluționari români a fost limpede formulată de N. Bălcescu, la 3/15 mai 1851, cu prilejul sărbătoririi aniversării revoluției din Transilvania.

„Astăzi este învederat pentru tot românul cu minte și cu inimă că libertatea naționalităților nu poate veni de la curțile împărătești și din mila împăraților și despoților, ci dintr-o unire strânsă între toți românii și dintr-o ridicare a tuturor împreună și în solidaritate cu toate popoarele împilate“ (*Mișcarea românilor din Ardeal la 1848*, în N. Bălcescu, *Opere*, 1953, vol. II, p. 335).

Ca și Giuseppe Mazzini, emigrații români erau convinși că unitatea și independența poporului român nu pot fi realizate decât prin revoluția generală a popoarelor asuprite împotriva puterilor absolutiste, contrarevoluționare. Comitetul revoluționar român de la Paris a aderat la „Comitetul cen-

tral democrat european“ organizat la Londra de Mazzini, și la manifestul adresat poporului român de a se alătura la lupta revoluționară contra tiranilor. Organul emigrației române, „Republica“, susține unirea tuturor românilor „într-o republică democrată, solidară cu toate republicile națiilor Europei“.¹

Dar revoluția generală europeană, care trebuie să transforme Europa într-o confederație de republici democratice, nu s-a produs. Germania, în care și Marx își pusese toată nădejdea, nu s-a mișcat; de teama proletariatului, pretutindeni burghezia s-a aruncat în brațele reacțiunii monarhiste, iar lovitură de stat a lui Ludovic Napoleon Bonaparte a asigurat marii burghezii franceze puterea politică. Acest eveniment a arătat că „perioada revoluțiilor de jos era pentru moment încheiată“ și că, înainte de explozia unei noi crize mondiale, nu era nimic de așteptat. După 1848, arăta K. Marx, „a urmat o perioadă a revoluțiilor de sus“².

Atunci emigranții caută să obțină sprijinul claselor conducătoare ale țărilor occidentale. Prin memorii, broșuri, articole de presă, ei se străduiesc să atragă atenția cercurilor financiare asupra beneficiilor pe care capitalul le-ar putea trage din echiparea și organizarea noului stat român. În timpul războiului Crimeii, mai ales după ocuparea Principatelor de către trupele austriece, Unirea Principatelor a devenit astfel o problemă europeană.

Cavour a văzut imediat importanța acestei probleme pentru cauza uniții italiene. După proiectele himerice de a rezolva pe Dunăre chestiunea deschisă pe Pad, adică de a oferi Austriei Principatele române în schimbul unor ducate italiene care aveau să fie anexate la Piemont, Cavour a rămas apărătorul ferm și consecvent al Unirii și a pus toată autoritatea sa în campană pentru a o ajuta să triumfe. El a folosit prestigiul de care se bucura în cercurile guvernamentale engleze, pentru a asigura românilor sprijinul Angliei. La 6 martie 1856, după ce a informat pe Emanuel d'Azeglio, ministrul Piemontului la Londra, că ministrul de externe englez, lord Clarendon e foarte nesigur și nehotărât, că pare mai degrabă să încline spre „statu quo“, îi ordonă: „Pour l'amour du ciel, persuadez à Palmerston, que ce serait un crime de lèse-civilisation s'il soutenait la statu-quo et s'opposait aux justes désirs de l'entière population roumaine“. (Pentru Dumnezeu, convinge-l pe Palmerston că ar fi o crimă împotriva civilizației, dacă ar susține statu-quo și s-ar opune dreptelor aspirații ale întregii populații române).

În intervenția sa la Congresul de la Paris, Cavour arată că dorința populațiilor de a se uni nu e o improvizație a diplomației, ci o năzuință veche care a fost înscrisă în Regulamentul organic, redactat în timpul administrației lui Kisseleff. În instrucțiunile sale către Emanuel d'Azeglio, el dă frâu liber indignării pe care atitudinea engleză i-o inspiră: „Le Congrès se couvrirait d'infamie s'il maintenait le hospodarat et l'état actuel des Prin-

¹ V. Maciu și T. Bugnariu, *Lupta poporului român și unirea Italiei*, în „Studii“, nr. 1/1961, p. 135.

² K. Marx-Fr. Engels, *Opere alese*, vol. I, București, 1949, p. 107.

cipautés". (Congresul s-ar acoperi de infamie, dacă ar menține sistemul celor doi domni și starea actuală a Principatelor).

Pentru a-i câștiga pe Clarendon și Palmerston, el trimite lui d'Azeglio o lucrare asupra Principatelor, care după părerea lui cuprindea toate argumentele în favoarea Unirii și îi recomandă: „Faites-le avaler à Palmerston“! El conjură guvernul englez să nu părăsească cauza libertății pentru ranchiune meschine și să nu se transforme într-un instrument al pasiunilor austriece, ceea ce l-ar face să-și piardă încrederea națiunilor.

Cînd a fost informat de ambasadorul englez la Torino despre hotărîrea guvernului de la Londra de a părăsi cauza Unirii, Cavour a trimis o depeșă lui Clarendon în care arăta că părăsirea Unirii Principatelor ar avea consecințele cele mai funeste nu numai în Orient, dar și pentru Occident.

Cavour rămîne credincios politiciii unioniste chiar și după întrevederea de la Osborne, din octombrie 1857, unde, după versiunea engleză, Napoleon al III-lea s-ar fi angajat să renunțe la ideea Unirii, în schimbul sprijinului englez pentru anularea alegerilor antiunioniste din Moldova. La 26 noiembrie, el scrie: „Dacă nu voi obține mare lucru în favoarea Principatelor, voi avea cel puțin conștiința de a fi făcut tot ceea ce a depins de mine în favoarea populațiilor care sînt tratate cu o indiferență atît de vinovată“.

La Constantinopol, reprezentantul Sardiniei, Durando, a susținut energic pe ambasadorii Franței și Rusiei care combăteau politica Porții de a restrînge competența divanurilor, de a exclude din dezbaterile lor chestiunea Unirii, de a falsifica rezultatul alegerilor. Prin instrucțiunile sale, Cavour caută să convingă Poarta că Unirea nu e contrară intereselor ei, că Austria vrea să pună mîinile pe gurile Dunării și să anexeze Principatele. Unirea va avea ca rezultat stabilirea unui stat național român, care nu poate fi ostilă Porții, fiindcă ea nu va căuta să se întindă în sudul Dunării, unde n-ar întîlni decît națiuni străine, ci spre nord, spre Transilvania locuită în majoritate de români.

Congresul de la Paris alcătuiuse o comisie europeană, formată din reprezentanții celor șapte puteri semnatare ale tratatului de la Paris, cu mandatul de a întocmi un raport asupra situației Principatelor și a revendicărilor populației lor. Din această comisie Piemontul fusese exclus. Cavour a făcut ca și Piemontul să fie reprezentat și astfel a asigurat partizanilor Unirii majoritatea voturilor în comisie. Reprezentantul Sardiniei avea să fie un fidel interpret al politiciii lui Cavour.

Cînd au sosit la București, membrii comisiei au fost primiți cu entuziasm. Cavalerul Raffaele Benzi, comisar al Sardiniei, care adoptase o atitudine fătășă în favoarea Unirii și a încurajat pe români de a o desăvîrși cu Transilvania, a fost primit cu aclamații de locuitorii din București. Iași și din alte orașe vizitate de el. În adresa pe care i-o prezintă unioniștii din București, Benzi este prezentat ca „reprezentantul unui popor de aceeași rasă cu noi și care, cu prețul vieții sale, s-a făcut unul din apărătorii cei mai energici ai noștri“. Răspunzînd la această adresă, Benzi vorbește de „nobila și cordiala ospitalitate“ care i se acordase și se declară „descendent

din aceeași rasă“. „Eu primesc cu mândrie — spune el — numele de frate pe care mi-l dați. Eu voi munci deci ca un frate, din tot sufletul și cu toată inima, împreună cu colegii mei, pentru fericirea țării voastre“.

Atunci când caimacamul Moldovei, Vogoride, însărcinat de Poartă să împiedice exprimarea unui vot favorabil Unirii, a falsificat alegerile, Benzi împreună cu comisarii Franței, Rusiei și Prusiei, a protestat și i-a îndemnat pe unioniștii moldoveni la rezistență. Și după înapoierea sa la Torino, el a continuat să întretină raporturi cu conducătorii mișcării unioniste și să-i susțină pe lângă Cavour.

Alegerile pentru Divanuri au fost un impresionant plebiscit unionist și cele două Divanuri au votat în unanimitate Unirea Principatelor și formarea unui guvern reprezentativ.

Conferința de la Paris din 1858 nu a respectat dorințele poporului român și a impus o Constituție hibridă care, sub numele de *Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești*, menținea separația între cele două principate sub stăpânirea Porții.

Încă înainte de încheierea Conferinței, Cavour a rostit asupra ei o judecată pe care istoria a confirmat-o pe deplin. „E o operă care nu va avea nici o valoare. Regimul pe care Europa îl impune acestor nenorocite țări, pe care își dă aerul că le ia sub protecția sa, nu e viabil. Eu nu cred că se va ajunge a-l organiza; în tot cazul el nu va dura cinci ani... Prea slabi pentru a împiedica jertfirea bietilor români, prea prudenți pentru a crea dificultăți aliaților noștri, cel puțin noi nu trebuie să lășăm pe nimeni să ignoreze că noi dezaprobăm complet tot ceea ce Conferința a făcut și va face. Eu am spus-o deschis Împăratului (Napoleon al III-lea), fără să-i ascund că am fost foarte surprins că Franța și-a luat răspunderea unei opere care era în opoziție cu principiile a căror promotoare se făcuse“.

De acord cu poporul român, care nu s-a resemnat la situația creată de Conferința de la Paris, Cavour a sprijinit toate eforturile care tindeau s-o răstoarne. El a încurajat acțiunea emigraților italieni care, ca Marco Antonio Canini, susțineau lupta pentru unire a poporului român.

Marco Antonio Canini, un mazzinian exilat din Veneția, — „unul dintre modeștii făuritori ai viitorului“, cum l-a caracterizat N. Iorga — a venit în 1858 la București și și-a oferit serviciile pentru realizarea Unirii Principatelor, pe care el o considera ca o grea lovitură pentru Austria și Turcia.

El publică în presă articole de propagandă unionistă și o lucrare cu titlul *Studi storici sull'origine della nazione romana*. În sfârșit, el a adunat 100.000 de franci pentru întemeierea unui colegiu italian, unde vroia să invite ca profesori pe cei mai învățați emigrați italieni.

Pe lângă acest institut, el vroia să creeze la București un centru mazzinian pentru Orient, care să provoace în această parte a Europei „revoluția simultană a popoarelor oprimare“.

Cele două Camere constituite pe baza Convenției de la Paris din 1858 au ales, în ianuarie 1859, același principe în persoana lui Alexandru Ioan

Cuza, un exilat din 1848. Canini se face interpretul entuziasmului general, publicînd un poem dedicat *Alla Romania*.

Indoita alegere a lui Cuza a constituit un pas decisiv spre întemeierea statului național român. Ea a fost opera maselor populare care au considerat-o ca o victorie asupra moșierilor reacționari, cărora conferința de la Paris le dăduse preponderența politică.

Patrioții italieni, prieteni ai României, erau de aceeași părere. „Nu vă pot exprima întreaga plăcere pe care am simțit-o aici cînd am aflat dubla alegere a lui Cuza ca principe al Moldovei și al Țării Românești”, scrie Benzi unui prieten. „Era cel mai înțelept și mai bun răspuns care se putea da tuturor intrigilor din afară și dinăuntru pentru a face să triumfe candidaturi odioase țării. Pe de altă parte, cu această dublă numire moldo-valahii și-au exprimat încă o dată voința lor în favoarea Unirii, care acum e aproape un fapt împlinit”. Și Benzi încheie urînd românilor „independența întregii Români”.

Dubla alegere a lui Cuza a fost pentru Cavour „un imens eveniment”, perfect conciliabil cu prescripțiile convenției de la Paris. El poruncește contelui Nigra, ministrul Sardiniei la Paris, s-o susțină din răspuțeri, „à outrance”, pe lîngă cabinetul imperial. El a aflat cu plăcere că Napoleon al III-lea a amînat conferința, care trebuia să se pronunțe asupra dublei alegeri, pentru a lăsa noului regim timpul de a se consolida. Contele Nigra ar fi voit chiar ca puterile să recunoască nu numai *faptul împlinit*, ci și *legalitatea dublei alegeri*.

În sensul acesta s-a pronunțat contenciosul diplomatic italian, la 6/18 februarie 1859, deci abia 13 zile după alegerea de la București. În unanimitate, contenciosul a dovedit că nici termenii tratatului de la Paris, nici prescripțiile Convenției de la 19 august 1858, nu spun că demnitatea principară nu poate fi încredințată aceleiași persoane. „Funcțiunile sînt separate, dar ele pot fi exercitate de aceeași persoană”, — declară juriștii italieni. În al doilea rînd, ei constată că „art. 46 al Convenției de la Paris proclamă că moldovenii și muntenii sînt egali în fața legilor și a impozitelor și, deopotrivă, admisibili la funcțiile publice dintr-unul și celălalt principat”. Contenciosul consideră că acest articol tranșează problema; nici Convenția de la Paris nu exclude facultatea de a conferi separat aceleiași persoane demnitatea și funcțiile unuia și celuilalt Principat. Mai mult, convenția care a menținut separarea celor două principate a creat ea însăși instituții menite a le asimila: Comisia centrală, curtea supremă de justiție și de casație și armata. În sfîrșit, contenciosul invocă principiul fundamental al noului sistem politic european: votul pentru unire al Divanelor. În consecință, contenciosul diplomatic italian a susținut că în „termenii tratatului de la Paris din 30 martie 1856 și ai convenției din 19 august 1858, cele două principate dunărene pot conferi unei singure persoane funcțiile dublei domnii”.

Argumentele și concluziile contenciosului italian, comunicate imediat reprezentanților români, au servit în negocierile lor cu Poarta pentru recunoașterea dublei alegeri.

În primăvara anului 1859, cinci puteri europene, între care și Piemontul, au recunoscut îndoita alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, dar Austria și Turcia au continuat să refuze recunoașterea votului de la 24 ianuarie 1859. Opoziția Austriei, și în consecință a Turciei, avea să fie frântă în urma războiului din Italia. De aceea, poporul român a întâmpinat cu entuziasm războiul sardo-franco-austriac, menit să asigure înfăptuirea unității Italiei.

Presa română a urmărit și a comentat cu pasiune succesele armatelor aliate și în primul rând acelea ale corpului condus de Garibaldi. Ziarul „Românul” scrie la 7 iunie: „Victoriile lui Garibaldi, au depășit toate previziunile acelora care credeau în valoarea omului, dar nu în forța drapelului său”. El îl numește pe Garibaldi „stindardul libertății și al independenței italiene”. „Buletinul războiului din Italia”, publicat de Canini la București, expune principalele evenimente ale războiului și schițează o biografie a lui Garibaldi. Numele lui Garibaldi era atât de popular și iubit în masele populare, încât a devenit simbolul luptei revoluționare pentru libertatea și independența popoarelor asuprite.

Dubla alegere a lui Cuza, prin care poporul român realizase Unirea Principatelor, răsturnând toate combinațiile diplomaților, a fost considerată în Italia ca un „eveniment imens”, atât prin efectele lui imediate, cât și prin perspectivele pe care le deschidea. În actul de la 24 ianuarie 1859, patrioții italieni au văzut prima etapă a procesului de unificare politică a națiunii române, „Unirea Principatelor, *deocamdată*”, cum spusese Bălcescu.

Intrucât desăvârșirea unirii — prin eliberarea Transilvaniei — nu se putea face decât prin dezmembrarea monarhiei austro-ungare, ca și unitatea și independența Italiei, italienii au văzut în Principatele Unite și în emigrația maghiară posibilitatea unei diversiuni în spatele Austriei. De aceea, la felicitările lor pentru dubla alegere ei au adăugat „urările lor pentru o Românie netrunchiată”, cuprinzând Transilvania.

G. Vegezzi-Ruscalla, socrul ministrului Piemontului la Paris, C. Nigra și colaborator apropiat al lui Cavour, în scrisoarea de felicitare pentru dubla alegere a lui Cuza, schițează un întreg plan de luptă împotriva Austriei: „A sosit momentul să agitați la rîndul vostru cele trei milioane de români (de sub stăpînirea Austriei) și să îndemnați pe cneazul Milan să agite și el pe sîrbii din Voivodina. Trebuie să hărțuim Austria din toate părțile pentru a face posibilă constituirea naționalităților... Pentru voi și pentru noi e o chestiune de viață și de moarte. Dacă la cele două extremități ale Imperiului (habsburgic) popoarele se vor mișca, guvernul imperial nu va avea destui soldați pentru a le oprima. Spuneți românilor din Ardeal că trebuie să ceară unirea, într-un cuvînt să hărțuim Austria”.

Planul a și avut un început de executare. În februarie 1859, generalul Klapka fu trimis de cabinetul imperial francez, cu știrea lui Cavour, în Principate și, la 25 martie, fu primit de Cuza, căruia i-a comunicat planul de a provoca, cu sprijinul Principatelor, o revoluție maghiară în Austria, în momentul cînd franco-piemontezii aveau s-o atace în Italia. Napoleon al III-lea avea să trimită în acest scop 20.000 de puști.

Cuza, căruia i se promitea Bucovina și anume avantaje pentru românii din Transilvania, primi propunerea și trimise pe I. Bălăceanu în Italia să semneze acordul. Dar acesta sosi după bătălia de la Solferino și în ajunul armistițiului de la Villafranca. Planul nu mai avea obiect. De acord cu Cavour, Bălăceanu se mărgini să încheie cu Kossuth și cu Teleki, șefii emigrației maghiare, o convenție pe baza planului mazzinian al unei Confederații dunărene, deschisă tuturor statelor dunărene care ar fi voit să adere.

Armistițiul de la Villafranca și pacea de la Zürich, care nu aduceau Piemontului decât Lombardia, n-au întrerupt lupta poporului italian pentru unitate. Mai mult, mișcarea a devenit populară și a fost însoțită de sprijinul și de simpatiile maselor populare de pretutindeni. Voluntari din toate părțile au alergat să se înscrie în cetele lui Garibaldi care în mai 1860 pornise lupta pentru eliberarea celor Două-Sicilii. Printre foștii revoluționari care luptaseră sub comanda lui Bem au fost mulți români. Unul dintre ei, Pavel Papp, fiul unui învățător din părțile Bihorului, după ce din simplu soldat în armata revoluționară maghiară se ridicase la gradul de locotenent, a trecut o dată cu rămășițele armatei lui Bem în Turcia, de unde în 1859 s-a dus în Italia și, între 1859—1870, a luat parte la toate campaniile pentru unitatea și independența Italiei. Naturalizat italian, și-a încheiat glorioasa carieră cu gradul de general-maior³.

Ofițerii români, trimiși după Unire la Academia militară din Torino, au luat parte la campania din Italia centrală, în 1860, și s-au distins la asediul Gaetei. Pentru bravura de care au dat dovadă au fost citați pe ordinul de zi al generalului Cialdini.

În toamna aceluiași an, 1860, în înțelegere cu „republicanul socialist” spaniol Garrido, Canini propuse lui Garibaldi formarea unui corp de voluntari româno-spanioli, care să continue lupta revoluționară în Italia. Dar, hotărât la acea dată să treacă puterile sale guvernului sard, Garibaldi a declinat oferta lui Canini și a lui Garrido.

Paralel cu procesul unificării Italiei, s-a desfășurat lupta poporului român pentru desăvârșirea Unirii. Recunoașterea îndoitei alegeri de către toate puterile europene (septembrie 1859) nu rezolvase problema unificării puterilor legislative și administrative ale noului stat național român. Diplomația Principatelor Unite, bucurându-se de același sprijin al Piemontului, ca și al altor citorva puteri în frunte cu Franța și Rusia, luptă pentru transformarea uniunii personale din 1859 într-o uniune reală, adică pentru unirea completă a celor două Principate într-un singur stat, România, cu un singur guvern, o singură adunare legislativă, o singură capitală, București.

Anul 1861 a marcat încununarea luptei pentru unitate a acelor două popoare. În martie a fost proclamat regatul Italiei, eveniment care însemna unificarea peninsulei, cu excepția Romei și a Veneției. La primirea vestii, Alexandru Ioan Cuza a scris lui Victor Emanuel al II-lea: „Italienii, care sînt frații mai mari ai noștri, și-au atîns ținta înaintea noastră și, departe de a fi invidioși, noi, dimpotrivă, salutăm succesul lor ca un gaj de speranță

³ I. Sabău, *Din viața generalului Pavel Papp*, în „Studii”, 1/1961, p. 151—156.

pentru viitorul nostru". „România întreagă — scrie tot acum ministrul de externe al Moldovei consulului general al Italiei — resimte și o bucurie cu atât mai adâncă, cu cât ea s-a asociat în mod constant în inimă și în gând cu fiecare nou succes obținut de brava națiune italiană în drumul glorios pe care l-a parcurs". Ministrul de externe al Țării Românești adresează și el o notă de felicitări consulatului general italian, vorbind de eforturile glorioase „ale națiunii italiene", cu care — scria el — „România se găsește din ce în ce mai mîndră de a avea o comunitate de origine și o reciprocitate de simpatie". Această simpatie a fost mai ales rezultatul luptei și izbînzii comune. Popoarele român și italian s-au sprijinit unul pe altul în lupta lor pentru unire și și-au adus servicii reciproce.

Dacă Unirea Principatelor a creat un precedent util pentru unitatea Italiei, înfrîngerea Austriei în Italia în 1859 și succesele poporului italian din anii 1860—1861 au silit Austria să cedeze și în chestiunea Unirii Principatelor și au contribuit astfel la înfăptuirea României.

Amintirile acestor lupte și succese comune, întărite de afinitățile culturale, au creat între popoarele noastre legături de prietenie pe care nici o neînțelegere dintre guvernele trecute nu le-a putut rupe și pe care sîntem bucuroși să le amintim în aceste momente solemne de comemorare a evenimentelor care le-au produs.

(Extras din „Analele Academiei Republicii Populare Române", vol XI, 1961, p. 367—375).

NOTE ȘI COMENTARIU

UN EXPONENT AL RENAȘTERII ITALIENE: FRANCESCO GUICCIARDINI

Studiul, apărut în revista „Italice”, I, 1942, p. 12—27, înfățișează rezumativ unele din principalele rezultate ale cercetărilor autorului asupra activității politice și operei de gânditor a lui Francesco Guicciardini, întregind datele pe care autorul le adusese cu ani în urmă la cunoștința cititorilor români cu privire la umanistul italian (A. Oțetea, *Omul ideal al Renașterii în opera lui Francesco Guicciardini* „Minerva”, II, 1928, 1, p. 64—79). De la data când au apărut lucrările lui Andrei Oțetea asupra lui Francesco Guicciardini, literatura universală asupra acestei teme s-a lărgit simțitor, prin noi publicații de izvoare și studii de interpretare, care însă nu au făcut caducă opera istoricului român. Pentru cercetările mai recente asupra acestei teme, vezi: Vincenzo Luciani, *Francesco Guicciardini e la fortuna dell'opera sua*, Florența, 1949; Roberto Ridolfi, *Vita di Francesco Guicciardini*, Roma, 1960.

AGONIA VECHIULUI REGIM ȘI FORMAREA SPIRITULUI REVOLUȚIONAR

Studiul, publicat în revista „Minerva”, 1930, nr. 2—3, p. 29—70 este o analiză clară a acțiunii câtorva din factorii principali care au subminat vechiul regim în Franța încă cu mult timp înainte de evenimentele din 1789 și care au pregătit revoluția. Pornind de la ideea că decisivă pentru cunoașterea revoluției și a locului ei în istoria Franței este înțelegerea factorilor de lungă durată care au pregătit-o, idee exprimată strălucit de motto-ul „Revoluția era împlinită când a izbucnit”, extrasă de autor din opera lui Chateaubriand —, Andrei Oțetea cercetează în expunerea sa câteva din marile transformări petrecute în societatea franceză cu mult timp înainte de izbucnirea revoluției și în raport cu care evenimentele revoluționare din anul 1789 și din anii următori nu mai apar decît o punere de acord a formei cu fondul. Eroziunea puterii monarhiei absolute, care, după ce atinsese maximum de afirmare sub Ludovic al XIV-lea, se izbește de piedici pe care nu se mai arată capabilă să le înlăture, sub Ludovic al XV-lea și Ludovic al XVI-lea,

dezagregarea claselor privilegiate, clerul și nobilimea, a căror poziție privilegiată devine din ce în ce mai anacronică, ascensiunea burgheziei, care înțelegea să pună de acord statutul ei politic cu forța sa economică, în sfârșit mișcarea de idei și apariția unei noi ideologii, ostilă privilegiilor și absolutismului care le acoperea, sînt factorii luați în considerare în acest studiu consacrat preistoriei revoluției din 1789.

Evident, astăzi, în urma vastelor cercetări întreprinse în ultimele decenii, viziunea istoriografiei asupra genezei revoluției și a factorilor care au declanșat-o s-a lărgit foarte mult, cîmpul de investigație s-a extins considerabil cuprinzînd tot mai numeroase domenii, ignorate cu desăvîrșire sau puțin explorate înainte.

Astăzi, pe lîngă rolul decisiv al burgheziei și al noilor forme de viață economică pe care le-a promovat, cercetarea epocii de pregătire a revoluției se concentrează cu tot mai mare insistență asupra transformărilor demografice petrecute în societatea franceză în secolul al XVIII-lea, îndeosebi masivul spor de populație înregistrat în această vreme, raportul dintre acest spor și evoluția alimentației și în general a nivelului de trai, impactul demografiei asupra evoluției sociale în ansamblul ei, modificarea structurilor și a conjuncturilor economice — în cadrul căreia istoriografia franceză mai recentă, formată în spiritul școlii de la revista „Annales”, rezervă un loc de căpetenie evoluției prețurilor urmărită atît în tendințele ei de lungă durată cît și în marile oscilații pe care le acuză în ajunul evenimentelor revoluționare —, în sfârșit mișcarea revoluționară ca fenomen de ansamblu, din America de Nord pînă în Europa centrală, cu variații de intensitate de la țară la țară. Explorarea acestor noi direcții de investigație precum și adîncirea cercetării factorilor încă dinainte indentificați au lărgit simțitor viziunea istoriografică asupra antecedentelor Revoluției din 1789, față de stadiul cunoștințelor din vremea cînd și-a redactat studiul A. Oțetea asupra agoniei vechiului regim. Analiza factorilor pe care i-a luat în considerare expunerea sa își păstrează însă în liniiile ei generale valoarea.

Pentru noile direcții de cercetare asupra antecedentelor revoluției din 1789 și pentru bibliografia mai recentă cu privire la realitățile deosebit de complexe care au declanșat revoluția, v. următoarele lucrări de referință: Jacques Godechot, *Les révolutions (1770—1799)*, Paris, 1970 (Nouvelle Clío, 36); Denis Richet și François Furet, *La Révolution française*, Paris, 1971.

CONTRIBUȚIE LA CHESTIUNEA ORIENTALĂ

Studiul introductiv — intitulat modest *Schița istorică* (Esquisse historique) — la ediția corespondenței trimișilor la Constantinopol ai regatului celor două Sicilii (*Contribution à la question d'Orient. Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741—1821)*), Bucarest, 1930, XII + 366 p.), constituie o contribuție remarcabilă la cercetarea unei probleme cu o bibliografie de dimensiuni impunătoare, mai puțin prin informațiile oferite de rapoartele diplomaților italieni, editate de Andrei Oțetea, cît prin ceea ce autorul însuși numește „planul” lucrării sale.

Stăpîn perfect al izvoarelor și literaturii despre Problema orientală, Andrei Oțetea a fixat cu limpezime factorii generatori ai crizei Imperiului otoman și mobilurile care au acționat marile puteri europene angajate în lupta pentru împărțirea moștenirii „omului

bolnav" al Europei sau pentru salvarea lui. Supraviețuirea Imperiului s-a datorat, în primul rând, imposibilității de a găsi o formulă care să concilieze interesele divergente ale претенденților la succesiunea stăpînirii otomane.

La data apariției studiului lui Andrei Oțetea, Problema orientală era privită, în genere, în chip unilateral, adică numai din unghiul de vedere al conflictului dintre marile puteri europene pentru împărțirea sau asigurarea integrității Imperiului otoman. De atunci încoace, la acest aspect s-a adăugat un altul, nu mai puțin important: lupta pentru emancipare națională a popoarelor din sud-estul Europei. Puținele lucrări existente în 1930 asupra acestei de a doua laturi a Problemei orientale nu i-au îngăduit lui Andrei Oțetea să trateze în chip amănunțit momentele efortului de eliberare națională a popoarelor supuse Porții. În concluzia studiului său, el sublinia însă ponderea acestui factor în destrămarea stăpînirii turcești în Peninsula balcanică.

O privire succintă asupra istoricului Problemei orientale, însoțită de o examinare critică a istoriografiei problemei se găsește în articolul lui A. S. Silin, *Vostočnii vopros în Sovetskaja istoričeskaja eñciklopedija*, vol. 3, Moscova, 1963, col. 743—748. Pentru criza Imperiului otoman sînt de consultat lucrările lui B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1965; A. F. Miller, *Mustapha Pacha Bâiraktar*, Bucarest, 1975 și Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976. Stadiul actual al cercetărilor privind Problema orientală se degajă din cartea lui M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774—1923*, New York, 1963.

ROMANITATEA ORIENTALĂ

Articolul, publicat de Andrei Oțetea în „Contemporanul” din 27 decembrie 1968, e textul conferinței pe care a ținut-o în același an la Paris, la *Academia Lumii Latine*. Fără a avea pretenția de a aduce elemente de informație noi, articolul e o viguroasă expunere sintetică asupra romanității și conștiinței romanității în istoria poporului român, de la origini pînă la realizarea unității naționale. Pentru vasta bibliografie a problemei, vezi V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1975 și A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972.

INFLUENȚA MOLDOVEI ȘI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ASUPRA POLITICII PORȚII

Studiul, apărut în „Revista arhivelor”, III (1960), nr. 1, p. 49—56, constituie o revenire a autorului la vechile preocupări privind Problema orientală. Scopul articolului este de a înlătura imaginea eronată, generată de limitarea statutului de autonomie al Moldovei și Țării Românești în epoca fanarioț, imagine potrivit căreia cele două Principate ar fi fost lipsite de mijloace de a influența în vreun fel politica externă a Imperiului otoman. Faptele citate de autor demonstrează că domnii fanarioți n-au fost simpli executori

ai poruncilor sultanului, ci, prin situația lor de observatori și informatori ai Porții asupra desfășurărilor internaționale, au jucat un rol important în fixarea atitudinii și luarea deciziilor de către factorii de conducere ai Imperiului otoman. Pentru acțiunile diplomatice românești din secolul al XVIII-lea, de văzut privirea sintetică dată de Vasile Mihordea, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, IX (1970), p. 43—62.

UN CARTEL FANARIOT PENTRU EXPLOATAREA ȚĂRILOR ROMÂNE

Articolul publicat în revista „Studii“, XII (1959), nr. 3, p. 111—121, analizează un text care, cunoscut de la sfârșitul secolului trecut (a fost publicat de Th. Codrescu și N. Iorga) nu făcuse obiectul unei cercetări speciale. Concluzia autorului este că regulamentul de numire și succesiune a domnilor fanarioți, promulgat de Poartă în 1819, a fost o tentativă de a asigura familiilor fanariote, amenințate de ruină, ca urmare a sumelor uriașe cheluite pentru obținerea domniei, o stabilitate financiară, beneficiarii scaunelor de la Iași și București urmînd să plătească sume însemnate familiilor fanariote, rămase în afara grupului celor patru familii, fixat de regulament.

Cercetarea coroborată a documentelor publicate cu cele inedite, urmînd a fi tipărite în noua serie a colecției *Hurmuzaki*, pare să indice mai degrabă un efort al Porții — alarmată de stăruința Rusiei de a ancheta împrejurările fugii lui Ioan Caragea, prilej excelent de a interveni în afacerile Țării Românești — de a limita imixtiunea curții de la Petersburg. Rostul regulamentului este definit corect de reprezentantul Prusiei, care vedea în el o măsură destinată „de a lua grecilor mijloacele de intriși și Rusiei (mijloacele) de a contribui la ele“ (N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. II, p. 552).

VALOAREA DOCUMENTARĂ A MEMORIILOR LUI I. P. LIPRANDI

Studiul, apărut în revista „Studii“, XI (1958) nr. 3, p. 77—92, a constituit răspunsul la prima încercare — întreprinsă de Al. Vianu și S. Iancovici — de a revizui în datele ei esențiale interpretarea dată de Andrei Oțetea evenimentelor din 1821, pe baza știrilor oferite de ofițerul rus. Argumentele aduse de Andrei Oțetea în favoarea opiniei sale dovedesc convingător că încercarea de a înlocui soluția sa printr-alta, sprijinită pe textul lui I. P. Liprandi, a eșuat.

O altă tentativă de revizuire totală, întreprinsă de istoricul grec Al. Despotopoulos („Balkan Studies“, VII (1976), p. 379—394), care contestă rolul Rusiei în pregătirea acțiunii lui Al. Ipsilanti și a Eteriei, a fost supusă criticii de Andrei Oțetea în prefața lucrării sale *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 1971, p. 10—12.

Nici voluminoasa cercetare a lui Mircea T. Radu, 1821, *Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, Craiova, 1978 nu aduce, după opinia noastră, o explicație în măsură să se substituie celei date de Andrei Oțetea.

GENEZA REGULAMENTULUI ORGANIC

Articolul publicat în „Studii și articole de istorie”, II (1957), p. 387—402, se înscrie deopotrivă în sfera cercetărilor lui Andrei Oțetea privind evoluția relațiilor dintre țărani și stăpînii de moșii ca și în acelea consacrate începuturilor societății moderne românești. Autorul utilizează informația cunoscută, demersul său înnoitor îndreptîndu-se cu precădere asupra examinării dialectice a conținutului Regulamentului organic, adică a relevării caracterului său contradictoriu.

Născut din conjugarea revendicărilor reformiste ale boierimii românești cu interesul Rusiei de a-și consolida influența în Principatele române după victoria în războiul împotriva Imperiului otoman, încheiat prin pacea de la Adrianopole (1829), Regulamentul organic reflectă curentul de modernizare a structurilor instituționale în condițiile menținerii atotputerniciei marii boierimi. Autorul însuși vorbește de „paradoxul” reprezentat de încercarea de a întări controlul marilor stăpîni de pămînt asupra aparatului de stat și de a agrava dependența reală a țăranilor clăcași și de a pregăti, în același timp, condițiile favorabile dezvoltării relațiilor capitaliste.

Această contradicție a fost generată de condițiile istorice în care s-a născut societatea modernă românească. Dominația otomană a întîrziat procesul de apariție și dezvoltare a relațiilor capitaliste și de formare a burgheziei, astfel că integrarea economică a Moldovei și Țării Românești în circuitul economic european a găsit societatea românească cu o burghezie fîrăvă și o boierime decisă să tragă foloase din valorificarea pe piața externă a producției cerealiere a moșiilor ei și să-și asigure controlul deplin al vieții de stat.

Analizînd geneza Regulamentului organic, Andrei Oțetea a ajuns la concluzia că teza lui F. Engels, potrivit căreia, la răsărit de Elba, apariția capitalismului în agricultură a fost anunțată de marea gospodărie agricolă întemeiată pe clacă, este valabilă și pentru Principatele române.

Studiul aprofundat al acestor probleme necesită lărgirea informației prin publicarea volumelor de documente privind relațiile agrare în epoca regulamentară în Țara Românească, pregătită, sub responsabilitatea lui Ilie Corfus, la Institutul de Istorie „N. Iorga”.

Pentru epoca regulamentară vezi și K. Marx, *Insemnări despre români*, Buc., 1964, p. 117—121.

RISORGIMENTUL ȘI UNIREA PRINCIPATELOR

Scriere ocazională, legată de aniversarea morții lui Cavour, articolul *Risorgimentul și Unirea Principatelor*, publicat în „Analele Academiei Republicii Populare Române”, XI, 1961, p. 367—375 oferă o privire de ansamblu asupra concursului acordat mișcării unio-

niste din Principate de către oamenii politici italieni angajați ei înșiși în lupta pentru unificarea țării lor.

Pentru documentația și viziunea nouă asupra mișcării de unitate națională în Italia și pentru legăturile externe ale revoluționarilor italieni vezi Jacques Godechot, *Histoire de l'Italie moderne 1770—1870. Le Risorgimentò*, Paris, 1971. Pentru legăturile dintre Italia și România în această perioadă, vezi: Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino, 1958; Carlo Santonocito, *Il contributo della diplomazia e del governo piemontese alla causa dell'unità rumena*, Napoli, 1964.

INDICE DE LOCURI ȘI PERSOANE

A

- Abbeville 52
 Abdi-pașa de Caramania 90
 Abdul-Hamid 113
 Abdurrisak 111, 113
 Abukir 159
 Acra 90, 91, 161, 162
 Adrianopol 17, 109, 156, 229, 235, 237, 238, 240, 246
 Africa 86, 91
 Aguesseau, Henri François d' ~ 39
 Ahmet I, 84
 Ahmet-pașa 90
 Aidin 98
 Ainali-Kavak 122, 123, 125
 Akhiska 132, 133
 Akkerman 100, 104, 142, 172, 229
 Alais 45
 Albania 91, 92, 149, 156, 157, 167, 168
 Alberi 88
 Alberti, Leon-Battista 32
 Alecsandri, Vasile 247
 Alembert, Jean de Rond d' ~ 65
 Alexandria 134, 159, 164
 Alexandru I, țarul Rusiei 16, 149, 151, 160—162, 165—171, 198, 201, 202, 206, 217, 218, 226, 230
 Algeria 133
 Ali-bei 91, 109, 112, 133
 Ali-pașa de Ianina 156
 Ali-pașa de Ismail 139
 Ali-pașa, seraschier de Rumelia 146
 Alpi, munții 159, 247
 Althusius, Johannes 60
 America 158, 175, 256
 Amiens 161
 Amsterdam 129
 Anapa 146
 Ancel, Jacques 70
 Ancona 246
 Anderson, M. S. 257
 Andreescu, Constantin 96, 104
 Andrei, Petre 35
 Andrusovo 118
 Anglia (Marea Britanie) 14, 15, 38, 50, 51, 52, 66, 70, 72, 74, 75, 80—82, 95, 98, 103, 105, 106, 118, 123, 128, 129, 131, 141—146, 148, 149, 150, 158, 159, 161, 162, 164—168, 170—175, 195, 198, 202, 248
 Ankara 199
 Antile 51, 52
 Apenini, munții 188
 Arabat 108
 Arabia 90
 Arbuthnot, Charles 164
 Arcole 16
 Ardeal, vezi Transilvania
 Argenson, marchizul de ~
 Argeș, arhimandritul de ~ 102, 222
 Arghiropol, Iacovache 204—207, 211
 Anstide 218
 Armbruster, Adolf 257
 Arneth, Alfred von ~ 106, 118—120, 125—130, 134, 138, 139, 141
 Artois, Charles, conte de ~ 40, 45, 46, 55
 Asachi, Gheorghe 230
 Asia 71, 77, 78, 85, 99, 146, 155, 199
 Asia Mică 146, 206
 Astrahan 137
 Atena 71
 Athos 77
 Aubert-Dubayet, Jean Baptiste Annibal 154, 158, 196
 Aubertin, Charles 57
 August, Octavian 188
 August al III-lea 82, 96, 107
 Aulard, Alphonse 35, 42, 50, 152
 Aurelian, împărat roman 189
 Austerlitz 163, 164
 Austria 14, 15, 70, 72, 75—77, 79—82, 95, 100, 105—108, 110, 119, 120, 123—131, 133, 136, 139, 141—145, 147—154, 157—159, 161—163, 166, 168—175, 195—198, 200—202, 206, 207, 226, 230, 241, 246—250, 252, 254.
 Azeglio, Emanuel d' ~ 248, 249
 Azov, cetate 79, 80, 106, 107, 111, 113

B

- Babadag 90, 100, 104, 146, 172.
 Babeau, Albert, 42
 Bagration, Piotr Ivanovici 172

- Bahcisarai 108, 131
 Balcani (Peninsula Balcanică) 16, 75, 76,
 78, 141, 148, 162, 172, 174, 176,
 187—189, 257
 Bali 206
 Ballot, Charles 50
 Bălta 98
 Banat 75, 137, 139, 141
 Bánffy, Gheorghe 221
 Bar 96, 97, 105
 Barco, Vincenzo, baron de ~ 120
 Barnave, Antoine 230
 Barot, Charles 219
 Barrère de Vienzac, Bertrand 158
 Basarabia 126, 141, 172, 173
 Basel 154, 157
 Bassora 90
 Bavaria 123, 129, 130
 Baylen 169
 Bazargic 113
 Bălăceanu, Constantin 218
 Bălăceanu, Ioan 253
 Bălăceanu, Ștefan 230
 Bălcescu, Nicolae 243, 247, 252
 Bălceanu, Emanoil 230
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de
 ~ 46
 Beer, Adolf 105, 106, 109, 123, 131, 135,
 137, 138, 170
 Belgia (statele belgiene unite) 141, 142,
 144, 145, 151, 152, 157
 Belgrad 74, 75, 76, 80, 94, 119, 125, 126,
 137, 138, 142, 147, 157
 Belu, familie 218
 Bem, Iosif 253
 Bender 97, 99, 100, 104, 111, 138, 142,
 172
 Benești 216, 218
 Beni Ali 90
 Beni Safer 90
 Benzi, Rafaele 249—251,
 Bérard, Victor 84
 Berlin 105—107, 119, 141, 142, 151, 174,
 196, 211
 Berry 39, 46, 60
 Bertrand, Pierre 162
 Besançon 63
 Bihor 253
 Bilbassoff (Bilbasov), Vasili A. 140
 Bithinia 155
 Bîrlad 142
 Bloch, Camille 50
 Boemia 123, 143, 144
 Bois-le-Comte, Charles-Joseph-Edmond 236
 Bologna 23
 Bonaparte, vezi Napoleon I și Napoleon
 III
 Bonfini, Antonio 192
 Bonnafé, l'Hereux 52
 Bonneval, Claude-Alexandre, conte de ~
 73, 87
 Bordeaux 51
 Bosfor 71, 74, 122, 146, 164, 169
 Bosnia 91, 92, 153, 168, 175
 Botoșani 101
 Boulainvilliers, Henri, conte de ~ 58, 59
 Bouligni, cavalerul de ~ 146
 Boulonnais 46
 Bourgeois, Emile 151, 157, 171, 174
 Bourgin, Georges 50
 Bourgin, Hubert 50
 Brabant 135, 142
 Brașov 9, 18
 Brăila 104, 142, 172, 235, 245, 246
 Brătianu, Gheorghe 71, 114
 Brentano, Lujo 35
 Brest 161
 Bretagne 46, 60
 Briansk 80
 Brienne 43
 Brive 55
 Brîncoveanu, Grigore 16, 214, 216, 218,
 219, 232
 Broglie, Albert, duce de ~ 96, 98
 Brognard, Franz Anton von ~, 100
 Brosch, M. 87, 88
 Brune, Guillaume-Marie-Anne 161
 Brutus, Marcus Iunius 27
 Bruxelles 134, 145
 Brückner, Alexander 98
 Bucovina 100, 119, 120, 125, 253
 București 9, 16, 92, 101, 102, 104, 108,
 111—113, 116, 134, 145, 150, 164, 172,
 195—200, 203, 206, 215—217, 219—
 221, 223, 225, 228, 230, 237, 238,
 249—253
 Budapesta (Buda) 16, 75, 213, 220
 Bug 113, 125, 139
 Bugeac 121, 122, 137
 Bugnariu, Tudor 248
 Buhara 161
 Bulgakov, Iakov 132, 133
 Bulgaria 92, 156, 162, 168
 Buondelmonti, Zanobi 26
 Burckhardt, Jacob 30
 Burgundia 55
 Butrinto 157
 Buyukdéré 159—210
- C**
 Cabardia 97, 106, 107, 113
 Caesar, de ~ 196
 Caffa 109, 122, 162

- Cahul 104, 116, 166
 Cahun, L. 32
 Cairo 84, 91, 159, 162
 Callimachi, Grigore 101
 Callimachi, Scarlat 204—209, 220
 Calonne, Charles Alexandre de ~ 40, 46, 65
 Campo Formio 157, 163
 Candia 126, 168
 Canini, Marco Antonio 250—253
 Canning, George 166
 Canope 162
 Cantacuzino, Constantin 193
 Cantacuzino, (frații) ~ 102
 Cantacuzino-Paşcanu, Constantin 230
 Cantemir, Dimitrie 79, 193
 Capodistria 208, 217, 226
 Caragea, Ioan 197, 200, 204, 205, 208—
 212, 241, 258
 Caramania 90, 155
 Cara-Mustafa 142
 Caransebeș 139
 Caravia 219
 Carelia 140
 Carlowitz 72, 75
 Carlyle, Thomas 35
 Carol al V-lea (Quintul) 27, 28, 72
 Carol al VI-lea 76
 Carol al VIII-lea, 7, 11
 Carol al XII-lea 72, 79, 195
 Carol, arhiduce austriac 171
 Carol de Lichtenstein 137
 Carol-Theodor, prinț bavarez 123, 129
 Carpați, munții 17, 76, 78, 119, 187, 247
 Cartalul 100, 104
 Cassius, Caius Longinus 27
 Castellane, contele de ~ 74
 Castéra, J. 95
 Cattaro 166
 Caucaz 78, 90, 99, 102, 132, 137, 163
 Caulaincourt, Armand-Augustin-Louis
 167—170
 Causin de Perceval, P. A. 116
 Cavour, Camille Benso, conte de ~ 246—
 253, 259
 Călărași 220
 Cefalonia 157, 159, 173
 Cele-Șapte Insule 160, 166
 Cerigo 159, 173
 Cernăuți 221
 Cernîșev 108
 Ceșme 103, 105, 106, 139
 Chamfort, Nicolas 43, 46
 Charrière, E. 88
 Chartres, duce de ~ 45
 Chateaubriand, François René 35, 255
 Chatham, lord 75
 Chauvelin 70
 Chérest, Aimé 37
 Cherson 127, 130, 131, 133
 Chilia 104, 146, 172
 Chios 90, 103
 Chiper, Ioan 10
 Chișinău 104, 213, 217
 Choiseul, duce de ~ 65, 103
 Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent,
 conte de ~ 152, 153, 158
 Cialdini, Enrico 253
 Ciorogirla 219
 Cipru 90, 126, 169
 Cîmpulung 222
 Clarendon, Georges 248, 249
 Clemente al VII-lea 23, 26—29
 Clemente al XI-lea 59
 Clugny de Nuis, J. 51
 Cobenzl, L. 131, 133, 137, 142
 Coburg, Frederic Josias, prinț de ~ 137,
 139, 142
 Codrescu, T. 203, 258
 Cognac, Liga de la ~ 23, 28
 Colbert, Jean-Baptiste 44, 64
 Conachi, Constantin 230, 235, 241,
 Condé Louis Antoine Henri de ~ 46
 Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas de
 ~ 64
 Constantin, vezi Ludolf
 Constantin, mare duce 124, 126, 146
 Constantinopol (Istanbul) 15, 69, 71, 72,
 74, 75, 77, 80, 81, 96—98, 100, 101,
 105, 107, 108, 110, 112, 114, 117, 120—
 123, 127, 128, 131—133, 141, 149,
 152—156, 159—161, 163—166, 168—
 172, 174, 175, 195—200, 203—208,
 210, 215, 222, 223, 226, 227, 231,
 241, 246, 249, 256
 Constanța 172
 Contarini, ambasador venețian 119
 Copenhaga 99, 166
 Coray, Adamantios 156
 Corfu 149, 157, 159, 168, 169, 173
 Corfus, Ilie 259
 Coron 103
 Cosimo il Vecchio v. Medici, Cosimo
 Costin, Miron 193
 Cotroceni 228
 Craiova 237
 Craven, Elisabeth 93
 Creuzot 52
 Crimeea 78, 96, 101, 106, 108, 109, 111—
 113, 115, 121, 122, 125, 127, 128,
 131—135, 137, 139, 195, 248
 Croația 169
 Cuban 113, 122
 Cussy, vezi Martens
 Cuza, Alexandru Ioan 247, 250—253

D

Dacia 126, 187, 188, 189
 Daghestan 132
 Dahir, șeic din Acra 90, 91
 Dalmația 126, 157, 163, 165, 171, 188
 Damasc 90, 91
 Danemarca 95, 98, 140
 Danielewski, N. 71
 Danton, Georges Jacques 151
 Danzig 141, 144
 Dardanele 71, 84, 90, 134, 164, 169, 170, 175
 Daškov, D. B. 226, 229
 Dauphiné 43, 52, 60
 Dăscălescu, Scarlet 217
 Dedieu, I. 57
 Descartes, René 51
 Descorches, Marie Louis Henri de ~ 150, 153—154
 Despotopulos, Al. 258
 Devlet, vezi Ghirai
 Diderot, Denis 64, 65
 Diehl, Charles 9
 Diez, Heinrich Friedrich von ~ 134, 141
 Dillon, Arthur Richard 43
 Djezzar-pașa 156
 Dobrogea 188
 Dolgoruki, Iurii V. 108, 109, 112
 Don 151
 Doniol, H. 42
 Drako, Nicolae 101
 Drapeyron, M. L. 73
 Driault, Eduard 156, 161, 162, 164—166
 Dubovița 137
 Duckworth, John Thomas 164, 170
 Dudești 220
 Dumouriez, Charles François du Périer 150, 152
 Dunărea 75, 76, 80, 91, 101, 103, 105, 108, 110, 112, 113, 120, 126, 133, 136, 139, 141, 143, 146, 161, 163, 165, 171, 172, 187, 189, 191, 193, 195, 218, 231, 232, 235, 238, 241, 246, 248, 249
 Duncker, Max 105, 108
 Dupont de Nemours, Pierre Samuel 39, 230, 249
 Dvina 126

E

Ecaterina a II-a 14, 71, 80—82, 92, 95, 96, 98, 99, 102, 106—108, 111, 112, 118, 123, 124, 126—128, 130, 133,

134, 150, 152, 160, 163, 166, 174, 175, 195
 Edicule (Șapte Turnuri) 98, 134
 Egipt 74, 90—92, 109, 112, 116, 117, 126, 133, 149, 156—159, 161, 164, 165, 167—169, 175
 Elba 17, 161, 232, 259
 Elbeuf 52
 Elena 124
 Elisabeta I 74
 Elmpt 101
 Elphinstone, ofițer englez 103
 Elveția 161
 Engel, Johann Christian 102
 Engels, Friedrich 248, 259
 Epir 156
 Erasm din Rotterdam (Erasmus Desiderius Rotterdamus) 30
 Erfurt 169, 170, 172
 Erzerum 136
 Escaut 129
 Espinas, A. 57
 Eton, cavalerul de ~ 82, 84, 86, 93, 140, 146
 Eugeniu de Savoia 72, 75, 174
 Eupatoria, vezi Koslov
 Europa 13—17, 36, 37, 50, 70—72, 77—79, 94, 95, 104, 124, 126, 127, 130, 145, 149, 150, 155—157, 165, 174, 187—189, 192, 193, 195, 198, 199, 201, 202, 244, 247, 248, 250, 256, 257

F

Fabri, general austriac 137
 Fanar 205, 208, 210—212
 Falkenstein, conte de ~ 131
 Farmache, Ioan 220—222, 224, 225
 Fas 199
 Favier, Jean Louis 75, 103, 150
 Fălăstoaca 220
 Fălciu 104
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 58
 Filangieri di Candida, R. 69
 Filipescu, Gh. 218
 Filipescu, Iordache 230
 Filipescu-Vulpe, Alecu 219
 Finckenstein, conte de ~ 109, 197
 Finlanda 110, 140, 141, 151, 168, 170
 Fiume 171
 Flandra 55
 Fleischhackl von Hakenau 200, 206, 207, 230
 Florența 10, 11, 23—34

Flury, Charles 196
 Focșani 110, 113, 142
 Fontainebleau 48, 129
 Fonton, Antoine 153
 Franche-Comté 46
 Franchini 211, 212
 Francisc I 28, 72
 Franța 9, 11, 14, 15, 23, 28, 37, 54, 55, 58, 59, 66, 70—75, 78, 80—82, 95—97, 105, 106, 110, 120, 123, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 136, 140, 141, 143, 144, 146, 148—154, 157—159, 162—170, 172—174, 175, 195, 197, 199, 207, 246, 249, 250, 253
 Frascati 43
 Frederic al II-lea 81, 87, 95, 96, 98, 105, 107, 109, 112, 125, 129, 130, 148
 Frederic-Wilhelm al II-lea 135, 136, 141, 144
 Frederic-Wilhelm al III-lea 165
 Friedland 165
 Furet, François 256

G

Gaeta 253
 Gaffron, diplomat 114, 117
 Galata 114
 Galați 101, 142, 146, 155, 160, 239, 246
 Galilei, Galileo 31
 Galiția 137, 141, 144
 Galițin (Goliiin), Alexandru Mihailovici 99—101, 146
 Garibaldi, Giuseppe 252, 253
 Garrido 253
 Gaudin, Martin Michel Charles 157
 Genova 29
 Gentz, Friedrich von ~ 197, 199—202
 Georgia 90, 112, 114, 132—134, 146
 Germania 17, 43, 51, 76, 81, 106, 122, 123, 129, 130, 148, 157, 162, 163, 169, 175, 196, 246, 248
 Germigny 89
 Ghica, Grigore, domn 16, 102, 120, 121, 197, 218, 219, 240, 241
 Ghirai, Behadir 127
 Ghirai, Devler 121, 122
 Ghirai, Kaplan 104
 Ghirai, Krim 99
 Ghirai, Sahib 111
 Ghirai, Selim 108, 122
 Ghirai, Şahin 109, 121, 122, 127, 128
 Gibraltar 102
 Gigarev 78, 106
 Ginghis-han 111, 114, 121
 Girardin, St. Marc de ~ 230

Giurescu, Constantin C. 79, 203
 Giurgiu 104, 108, 110, 142, 144, 172, 220
 Godechot, Jacques 256, 260
 Golescu, Dinicu 219
 Golești 219—225
 Gorce, Pierre de la ~ 42
 Gordon, Thomas 219—222, 224
 Goriainov, Serghei 71, 160, 161, 171
 Grădișteanu, Scarlat 219
 Grecescu, Constant 16
 Grecia 71, 77, 92, 114, 156, 208, 212, 227
 Greig, Alexis S. 103
 Grenoble 40
 Grodzka 76
 Grosjean, G. 153
 Grotius, Hugo 60
 Guadelupa 51
 Guicciardini, Francesco 10, 11, 13, 23—34, 88, 255
 Guilleminot, Armand Charles 166
 Guineea 52
 Gustav Adolf 87
 Gustav al III-lea 110, 124, 140
 Guyenne 60
 Guyot, R. 35

H

Habsburg, casa de ~ 29, 75, 76, 81, 129, 175
 Hadji Ali Jeniki 90
 Haemus (Balcani), munții 112
 Haenisch, E. 96
 Haga 142, 145
 Hagi Prodan 219, 221—223
 Hainault 142
 Halet-effendi 206, 207, 211
 Halil-paşa 104
 Hamburg 196
 Hammer-Purgstall, Joseph von ~ 82, 90, 92, 97, 98, 101, 102, 104, 109, 112, 114, 116, 117
 Hamza-paşa 98
 Han Tepesi (Movila Răbii) 100, 101
 Hangerli, Alexandru 204—207, 211
 Hanovra 129, 166
 Harborne, William 74
 Harris 126
 Harsin, P. 50
 Hassan, ciauş-oglu 90
 Hauser, Henri 9, 50, 77, 83
 Haute-Guyenne 39
 Hautefontaine 43
 Hauvette, Henri 5
 Havre (Le) 51, 52

Helvétius, Claude-Adrien 54, 64
 Henric, fratele lui Frederic al II-lea 106, 108
 Heraclius 132, 133
 Herat 161
 Hertzberg 141, 143, 144
 Herțegovina 91, 92
 Hîrșova 172
 Hogland 140
 Holbach, Paul Henri Dietrich, baron d' ~ 64
 Holland, Rose 159
 Horea 17
 Hotin 97, 99—101, 116, 120, 126, 137, 139, 172
 Howard, R. 143, 146, 149, 152, 153
 Hurmuzaki 101, 102, 104, 107, 110, 113, 116, 117, 119—121, 132, 134, 136, 137, 143, 146, 150, 152, 155, 157, 160, 172, 192, 195, 206, 209, 211, 258

I

Iacovenco 220
 Iancovici, S. 213—215, 220—225, 227, 228, 258
 Ianina 150, 165
 Iassy-depe 100
 Iași 9, 80, 92, 101, 102, 132, 134, 142, 146, 147, 150, 154, 160, 172, 195—197, 207, 214, 215, 217, 218, 221, 223, 232, 237, 238, 249
 Iberică, peninsula 169
 Ibrahim-bei 91, 159
 Ierusalim 162
 Ignatie, mitropolit 226
 Ilarion, episcop 218
 Ile-de-France 48
 Iliria (Provinciile ilirice) 171, 187, 188, 189
 Imam-Mansur 132, 137
 Imbros 104
 Immich, M. 123, 125, 129
 Imperiul bizantin (Bizanț, Imperiul de Răsărit) 77, 78, 124, 131
 Imperiul otoman 14, 15, 69—73, 76, 77, 79—82, 87, 93, 97, 106, 109, 111, 114—116, 120, 124, 126, 130, 134, 139, 141, 147—150, 157, 158, 161—163, 165, 166, 168, 170, 171, 173—176, 193, 195, 197, 202, 206, 208, 226, 227, 236, 240, 246, 257, 259 (vezi și Poarta și Turcia)
 Imperiul roman 187

India (Imperiul Indiilor, Indii) 74, 149, 158, 159, 161, 162, 167, 168, 171, 175
 Indus 161
 Insulele britanice 29
 Ioan de Sultanyeh 191
 Ionic, arhipelagul (Republica Ionică) 102, 104, 106, 107, 109, 113, 114, 125, 127, 134, 139, 157, 159, 161, 168, 169, 173
 Iordache Olimpiotul 214—217, 219—225
 Iorga, Nicolae 13, 35, 69, 76—78, 92, 97—102, 104, 110, 114, 116, 118, 120—122, 128, 132, 136, 141, 143, 154—157, 167, 172, 189, 192, 197, 203, 205, 211, 250, 258
 Iosif al II-lea 77, 105, 106, 108, 123—131, 134, 135, 137—139, 141, 142, 144, 145
 Ipsilanti, Alexandru 16, 121, 132, 214—220, 223, 224, 226—228, 241, 258
 Ipsilanti, Constantin 156, 163, 196
 Ipsilanti, Nicolae 220, 222, 223
 Isaccea 100, 104, 108, 146, 172
 Ismail 104, 139, 146, 172
 Istanbul, vezi Constantinopol
 Isindjizade 110
 Istria 126, 157, 163
 Italia 11, 23, 25, 28—31, 33, 34, 51, 76, 104, 125, 130, 148, 157, 159, 161—163, 187, 188, 191, 201, 227, 246, 252—254, 260
 Italinski, Andrei Iacovlevici 163, 164
 Ithaca 173
 Iusuf-pașa 133, 138
 Izvoarele 240

J

Jaurès, Jean 35, 50
 Jemmapes 151
 Jena 144, 163
 Jones, Paul 139, 140
 Joubert 156
 Jura 55
 Jurieu, P. 58, 59

K

Kadi-pașa de Caramania 155
 Kamenski-Rusciuk 113
 Kamenski, Mihail F. 113
 Karasu 113
 Karazin, locot-col. 102

- Kars 136
 Kasi, Murat 103
 Kaunitz, Wenzel Anton von ~ 81, 106,
 108, 119, 130, 131, 133, 135, 137—139,
 141
 Kautsky, Karl 35
 Kéralio, M. 98, 100
 Kerci 109, 111—113, 117
 Khiva 161
 Kiev 78, 79
 Kinburn 109, 111, 113, 122, 137, 139,
 140
 Kinnamos, Ioan 191
 Kisseleff (Kiselev), Pavel 230, 234—236,
 239, 243, 244, 248
 Klaczko, Julian 72
 Klapka, György 252
 Kléber, Jean Baptiste 159, 162
 Kliutschewskij (Kliucevski), Vasili O. 79,
 80
 Knobelsdorff, Georg Wenzeslaus von ~
 155
 Knolle, Richard 84
 Knorring, Bogdan F. 161
 Koch, E. 57
 Kociubei, Victor P. 160, 162
 Kogălniceanu, Mihail 19, 246
 Koslige 13, 116
 Koslov (Eupatoria) 108
 Kossuth, Lajos 253
 Kotov, diplomat rus 217
 Kovalevsky, Maxim M. 50
 Köprülü, familia 83
 Krael, R. 141
 Kreuchely, Ludwig von ~ 209, 210
 Kroporkin, Piotr Alekseevici 35
 Kuban 99, 127, 128, 133, 137, 146, 151
 Kuciuk-Kainargi 112, 113, 114, 116—118,
 122, 123, 125, 134, 140, 142
 Kurdistan 90
 Kutuzov, Mihail I. 146
 Kynoskephales 187
- L**
- Laibach 226, 227
 Lally-Tollendal, Thomas de ~ 67, 230
 Lanfrey, P. 57
 Langeron, Andrault de ~ 172
 Langnedoc 45, 52
 Lanson, Gustave 57
 Larga 104, 166
 Larta 157
 Lascy, Franz Moritz von ~ 137, 138
 Lassanis, Gh. 217
 Lassource 151
 Lateran 192
 Laudon, Gideon von ~ 138, 139, 142
 Laurentiu cel Măreț (de Medici) 26, 28
 Lavassor, Michael 58
 Lavisse, E. 35, 37, 75, 84, 131, 140
 Lavoisier, Antoine Laurent de ~ 54
 Lebrun, Charles François 150, 151
 Lefebvre, Georges 35, 45
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 158
 Leningrad 213
 Leon al X-lea 23, 25—26, 29
 Leopold al II-lea 143—145
 Leopold de Toscana 126, 138
 Lerigo 157
 Levant 71—74, 157, 158, 169
 Levasseur, E. 50
 Leventis, Gheorghe 216
 Lewis, Bernard 257
 Lhéritier, Michel 71
 Liban 90
 Lichtenberger, A. 57
 Ligne, Charles Joseph de ~ 138
 Limburg 142
 Liprandi, Ivan P. 213—224, 228, 258
 Lituania 96
 Locke, John 60, 61
 Lodge, R. 72, 124, 127, 131, 135, 136,
 143, 145, 146
 Logrogno 25
 Lombardia 28, 157, 253
 Londra 52, 129, 166, 199, 248, 249
 Loo 136, 141, 144
 Lorena 43
 Loutschitsky (Lucițki), Ivan V. 50
 Louvain 134, 135
 Luciani, Vincenzo 11, 255
 Ludolf, Constantin de ~ 91
 Ludolf, Wilhelm de ~ 73, 83, 89—92, 100,
 102, 104—106, 109—113, 118—121,
 123, 132, 146, 155, 164, 172
 Ludovic al XI-lea 59
 Ludovic al XIV-lea 37, 38, 50, 52, 59, 61,
 71, 80, 158, 255
 Ludovic al XV-lea, 38, 41, 46, 66, 255
 Ludovic al XVI-lea 41, 45, 46, 54, 150,
 255
 Ludovic al XVIII-lea 230
 Ludrino 157
 Lugo 139
 Lupu, Dionisie 218
 Luther, Martin 30, 31
 Luxemburg 65, 142
 Lybyer, A. H. 83, 88, 94
 Lynar, planul 107

M

- Mably, Gabriel Bonnot de ~ 64
 Macedonia 75, 92, 169, 191
 Macedonschi (frații) 214, 219
 Macedonschi, Dimitrie 214, 215, 219—223
 Macedonschi, Pavel 16, 219
 Machault d'Arnouville, Jean-Baptiste 45
 Machiavelli, Niccolò 23, 25, 26, 29, 31
 Maciu, Vasile 248
 Madrid 28, 171
 Maëstricht 129
 Mahmud 84
 Mainz 129, 154
 Maior, Petru 194
 Malsherbes, Chrétien Guillaume de Lamignon de ~ 66
 Malines 135
 Malta 45, 159, 161, 167
 Marcère, E. de ~ 150, 153, 154, 156, 159
 Marczali, H. 76, 130, 137, 139, 143
 Mardin 90
 Marea Adriatică 137, 138, 157, 159, 167, 171, 173, 187, 188
 Marea Albă, vezi Marea Egee
 Marea Azov 108
 Marea Baltică 72, 75, 78, 79, 81, 102, 141, 146, 151, 163
 Marea Caspică 161, 199
 Marea Egee (Marea Albă) 71, 78, 114, 121, 128
 Marea Marmara 164, 170
 Marea Mediterană 29, 72, 75, 102, 103, 126, 141, 149, 157, 158, 160, 161, 167—169, 171
 Marea Neagră (Pontul Euxin) 71, 75, 78, 79, 90, 99, 106—108, 110, 113, 114, 117, 128, 130, 137, 147, 160, 161, 163, 169, 170, 171, 199, 246
 Marea Roșie 159
 Maria Antoaneta 46
 Maria Tereza 77, 81, 108, 123, 144
 Marion, M. 35
 Markov, Arkadii Ivanovič 162
 Maroc 133
 Marsangy, Bonneville de ~ 98
 Marsilia 51, 52, 73
 Martens, Fiodor F. 143
 Martens, Georg Friedrich 114, 123, 128
 Martin, G. 50
 Martinița 51
 Marx, Karl 9, 18, 19, 36, 248
 Masséna, André, duce de Rivoli 161
 Masivul Central 52
 Masson, Frédéric 75, 90, 91, 92, 103, 128
 Matapan, capul 103
 Mathiez, Albert 35, 50, 151, 152
 Mavrocordat, Alexandru 132
 Mavrocordat, Constantin 17, 52, 101, 235, 241, 244
 Mavrogheni, Nicolae 132
 Maximilian-Iosif, principe elector 123
 Mazzini, Giuseppe 247, 248
 Măcin 108, 142, 172
 Mărtinești 142
 Măxineni 142
 Mecca 90
 Medem, general 99, 102
 Medici, familia de ~ 25, 27
 Medici, Alexandru de ~ 23, 27
 Medici, Cosimo de ~ 23, 24, 26, 27
 Medici, Giulio de ~ 26
 Medina 90
 Mehmet-Ali 156
 Mehmed, Mustafa Ali 257
 Melun 40
 Menou, Jacques François de ~ 161
 Mériage, diplomat francez 156
 Mesopotamia 117
 Metternich, Klemens von ~ 155, 168, 170, 173, 197, 200, 201, 226
 Metz 43
 Micu Clain, Ioan Inochentie 194
 Micu, Samuil 194
 Mignet, M. 77
 Mihordea, Vasile 258
 Milan, cneaz 252
 Milano 28, 29
 Müller, A. F. 257
 Miller, W. 70, 75, 156, 172
 Miltitz, von ~, diplomat 201
 Minciaki, Matei Liowevici 215, 229, 230
 Minea, I. 91
 Mingrelia 114
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, conte de ~ 40, 49
 Mitrovsky, conte 137
 Mizil 216
 Modena 23
 Modon 103
 Modrusa 191, 192
 Moesia 187, 189
 Moghilev 125
 Mohamed al II-lea 84
 Mohammed Emin-pașa 100, 101
 Moldova 17, 18, 80, 91, 97, 100—102, 104, 107, 109, 114, 116, 118—121, 126, 128, 132—134, 139, 141, 142, 163, 166, 167, 170, 192, 193, 195, 197, 200, 203—206, 208, 210, 218, 223, 232, 234, 235, 236, 237, 241—244, 246, 249, 250, 251, 254, 257, 259
 Moldovandji Ali-pașa 101
 Montague, F. C. 37

Montesquieu, Charles Secundat, baron de
~ 61—63, 160
Montmorency-Laval, Louis-Joseph de ~ 43
Montpellier 43, 45
Moravia 106, 143
Moreca 103, 112, 123, 126, 127, 156, 167,
168
Morosini, G. F. 88
Moruzi, Alexandru 163, 196, 197, 241
Moruzi, Constantin 208
Moruzi, Dimitrie 204, 206, 208, 212
Moscova 77, 79, 109, 198, 199, 202, 203,
210, 226
Motru 214
Mounier, Emanuel 155
Mubsinzade, vizir 98
Münich, Burchard Cristoph 80
Munteneșu 92, 156, 162
Muntenia 196, 230, 234, 236—239, 242—
244 (vezi și Țara Românească)
Murad al IV-lea 79
Murad-bei 159
Murray, John 105, 135
Mustafa I 84
Mustafa al III-lea 113
Mustafa al IV-lea 169
Mustafa Bairaktar 171

N

Nadîr-Şah 132
Nantes 51, 52, 58
Napoleon I (Bonaparte) 71, 74, 149, 150,
155—173, 175, 196, 198
Napoleon al II-lea 19
Napoleon al III-lea 248—252
Narbonne 43
Nassau-Siegen, prințul de ~ 139
Naumurois 142
Neapole, (Napolî) 13, 29, 69, 146, 168,
169, 201
Necker, Jacques 39, 40, 46, 50, 54, 66
Neerwinden 152
Negri, Costache 220
Neisse 105, 106
Nelson, Horatio, viconte, duce de Brönte
159
Nemirow 70
Nesselrode, Karl Vasilievici 210, 227
Neustadt 106
Neva 78
Newton, Isaac 31
Nicolae de Modrusa 191, 192
Nicopole 126, 172
Niemen 172

Nigra, C. 251, 252
Nil 91
Nipru 78, 80, 113, 131, 139
Nisa 151
Nistor, Ioan 92, 120
Năstru 98, 99, 101, 104, 113, 120, 125,
133, 142, 144, 146, 164, 167
Niș 75
Nivernais 55, 65
Noailles, conții de ~ 46
Noradoughian, G. E. 145, 146, 148
Noricum 187
Normandia 43, 48, 52, 55
Nuri-aga 219
Nussbaum, L. 50

O

Obrescov, Alexei M. 97, 98, 110, 111
Oceakov 80, 109, 111, 125, 131, 133, 134,
137—139, 141, 146, 147
Oceanul Atlantic 29
Oder 170
Olanda 69, 72, 129, 135, 136, 141, 143,
145, 152
Olî 108, 118, 126
Oltenia 75, 102, 107, 118, 119, 126, 156,
213, 216, 218, 220, 222, 225
Oncken, Werner 35
Orania, familia de ~ 135
Orel 99
Orenburg 161
Orléans, ducele de ~ 59, 60
Orlov, Alexei 103
Orlov, Grigore 104—106, 110
Orlov, Teodor 103
Orșova 126, 138
Orșova-Veche 145
Osborne 19, 249
Osman 83
Osman al II-lea 84
Osman al III-lea 83, 90
Osman Effendi 110
Osman Pasvan-Oglu 156, 236
Osman-pașa (din Damasc) 90, 91
Ostermann, Henrich Johann 80
Otranto 162
Oțetea, Andrei 9—20, 196, 220, 255—259

P

Pad 248
Padeș 216, 219
Pagé, diplomat francez 207

- Pagès, G. 37
 Palatinatul de Sus 123, 129
 Palestina 156
 Palmerston, Henry John Temple 248, 249
 Panin, Nikita Ivanovici 111
 Panonia 187—189, 192
 Papp, Pavel 253
 Paris 9, 10, 23, 43, 51—55, 60, 150, 156,
 166, 167, 171, 230, 247—252, 257
 Paros 104
 Parrant, Louis 156, 196
 Passarowitz 75, 76, 125, 142, 144
 Pasvanoglu, v. Osman Pasvan-Oglu
 Pavel I 149, 160, 161
 Pavia 28
 Pazzi, Alessandro 26
 Pârvan, Vasile 257
 Perekop 80, 108, 122, 127
 Persia 80, 159, 161, 163, 167
 Pertusier, Ch. 241
 Petersburg (St. Petersburg) 78, 89, 102,
 104, 106, 107, 109, 110, 119, 124,
 125, 140, 162, 167, 168, 195, 230,
 232—235, 258
 Peterson, diplomat rus 120
 Peterwardein 75, 137
 Petrovsk 127
 Petru I 71, 77, 79, 80, 95, 100, 128, 163
 Petru al II-lea 81
 Petru al III-lea 95
 Petru cel Mare, vezi Petru I
 Peyssonnel, Charles de ~ 114
 Picardia 55
 Picquot, agent diplomatic 197
 Piemont 162, 248, 249, 252, 253
 Pingaud, L. 153
 Pini, Alexandru 197, 200, 215, 217, 223,
 225—228
 Pirenne, Henri 135, 142
 Pisa 226
 Pisani, P. 157—159
 Pitești 221—224
 Pitt, William 143, 146
 Piua Pietrii 240
 Platonov, S. 79, 95
 Poarta (Înălta Poartă, Sublima Poartă,
 Poarta otomană) 18, 70, 73, 74, 77,
 82, 90, 92, 96—98, 101—107, 109,
 110—112, 114, 116, 132—134, 138—
 141, 143—145, 148, 149, 153—155, 159,
 160, 163, 164, 166, 170, 173, 195, 197,
 199—201, 203, 204, 206—211, 219,
 220, 227, 230, 234, 249—252, 254,
 257, 258 (vezi și Imperiul otoman și
 Tarcia)
 Pocuția 118, 119
 Podolia 96, 99, 101
 Podula, Antonio 69
 Poitou 46
 Polignac, conții de ~ 46
 Polonia 17, 72, 74, 77, 79—82, 96—99,
 104, 107, 108, 110, 115, 118, 120,
 124, 141, 147, 149—154, 160, 165,
 167, 168, 193, 195
 Poltava 79, 108
 Pomerania 141, 151
 Poniatowski, Stanislas 80, 82, 96, 97
 Pop, Constantin Hagi 18
 Porter, M. 83, 85, 88, 89
 Postel, G. 88
 Potemkin, Grigori Aleksandrovici 108, 113,
 124, 131, 136—139, 142, 146
 Potocki, Felix 152
 Pressburg (Bratislava) 145, 163, 169
 Pressensé, E. de ~ 42
 Principatele române (Principatele dunărene,
 Principatele unite) 17, 19, 76, 91, 97,
 107, 109, 112, 114, 117, 121, 123,
 124, 128, 132, 134, 136, 137, 155—157,
 160, 162, 164—170, 172, 175, 197, 205,
 207—209, 211, 212, 217, 220, 229,
 232, 235—237, 240, 246—250, 252,
 253, 257, 259, 260
 Provenze 45
 Prozorowski, Alexandr Aleksandrovici 172
 Prusia 72, 79—82, 95, 97, 98, 105—110,
 118, 123—126, 130, 131, 134, 136,
 141—145, 148, 150—152, 154, 157,
 165, 167—170, 174, 175, 197, 204,
 246—250, 258
 Prut 79, 101, 104, 113, 118, 119, 244
 Pugaciov, Emelian Ivanovici 113, 152
 Pydna 187
- Q**
- Quesnel, Pasquier 59
- R**
- Raab, Joseph von ~ 207, 221
 Radom 96
 Radu, Mircea T. 259
 Raghib, familie de viziri otomani 83
 Raica, Mihai 35, 61
 Rambaud, Alfred 75, 79, 84, 96, 131, 140
 Ranke, Leopold von ~ 83, 84, 86, 93, 94,
 106, 124, 125, 129—136, 139
 Ratisbona (Regensburg) 171
 Razumovski, Andrei Kirilovici 140

- Reader, M. 71, 78, 106
 Regatul napolitan 28
 Reggio 23
 Reichenbach 144
 Reims 42
 Reinhardt, Charles Frédéric 156, 157, 196
 Renauder, A. 77
 Renaudet, R. 83
 Rennes 40
 Repnin Nicolai Vasilievici 96, 104, 108,
 120, 121, 146
 Republica belgiană 143
 Republica florentină 23 (vezi și Florența)
 Republica franceză, vezi Franța
 Republica olandeză 62
 Republica venețiană 23 (vezi și Veneția)
 Reșid-pașa 236
 Retia 187
 Rhigas, Velestinliu 156
 Rhodos 84, 169
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis de ~
 38
 Richet, Denis 256
 Ridolfi, Roberto 255
 Rin 82, 151, 157, 159
 Rivoli 163
 Rizo, Iacovaki 120
 Rizo-Nerulos 216
 Râmnic 142
 Râmniceanu, Naum 217
 Robespierre, Maximilien de ~ 154
 Rochefort 161
 Rochefoucauld, ducii de ~ 65
 Rochelle 40
 Rocquain, F. 57, 60
 Rodet, A. 57
 Rodocanachi, E. 157
 Rohan, Louis de ~ 43
 Roma 28, 29, 77, 187—190, 192, 194, 253
 Romagna 23
 Romanescu, Marcel 16
 Romania 188, 190
 România 9, 194, 229, 246, 251, 253, 254,
 260
 Rosetta 164
 Rouen 60
 Rouergue 46
 Rousseau, Jean Jacques 63, 64
 Rousset 70
 Ruffin, diplomat 159
 Rulhière, Claude de ~ 84, 86, 93, 99, 100,
 101, 104
 Rumelia 121, 122, 146, 162, 165, 169
 Rumiantsev, Nicolai 99, 101, 104, 106, 108,
 109, 112, 113, 119, 137, 138, 166—168,
 170.
 Rusciuk 165, 172
 Rusia 14—16, 51, 71, 72, 74—82, 90, 91,
 93, 95—99, 102, 105—111, 113—116,
 118, 120—132, 134, 136, 137, 140, 141,
 143, 146—148, 150—153, 157—175,
 195, 196, 198—202, 205—212, 217—
 219, 223, 225—227, 229, 230, 246, 249,
 250, 253, 258, 259
S
 Sabácz (Sabač) 138
 Sabău I. 253
 Sadova 163
 Sagnac, Philippe 35, 37, 50
 Saint Cyr, agent diplomatic francez 157,
 196
 Saint Luce, diplomat francez 88, 157
 Saint-Priest, A. de ~ 96, 97, 119, 122,
 153
 Saint-Simon, Louis de Roubroy duce de
 ~ 58
 Salonic 75, 76, 90, 169
 Samurcaș, C. 197, 200, 218
 San Domingo 51
 San Martino 31
 Santa Felicità 31
 Santa Maria del Fiore, catedrala ~ 31
 Santa-Maura 157, 159, 173
 Santonocito, Carlo 260
 Sardinia 246, 249, 251
 Sartine, Antoine de ~ 38
 Sava, rîul 76, 138
 Sava, Bimbașa 80, 137, 139, 188, 214, 215,
 217, 220
 Savary, Anne de ~ 167
 Saverna 43
 Savoia 151
 Savoia, Eugeniu de ~ 14
 Savonarola, Girolamo 26
 Saxonia 96
 Scheel, Christian 99
 Schipa, Michelangelo 69
 Schlăden, von ~, diplomat prusian 204
 Schupaneck 138
 Schustekh, Emmanuel von ~ 221, 222
 Scîția Minor 188
 Sébastiani, Horace François 155, 161—165,
 172, 175, 196
 Sedan 52
 Sée, Henri 35, 50, 57
 Ségur, L. P. 97, 103, 129, 131, 133, 140
 Selim 109
 Selim I 91
 Selim al II-lea 83, 84
 Selim al III-lea 142, 155, 163—165, 169

- Semendria 142
 Semlin 107, 139
 Sémonville 153
 Sena 53
 Serbia (Noua Serbie) 91, 97, 99, 102, 104,
 121, 156, 169, 175
 Sevastopol 131, 133
 Sfânta Sofia 77
 Sfântul Ioan de Acra 161, 162
 Siberia 96
 Sibiel 9, 19
 Sibiu 9, 18, 217, 221, 222, 225
 Sicard, A. 42
 Sicilia, (Cele două Sicilii) 13, 15, 161, 167,
 168, 253, 256
 Siegfried, André 9
 Siéyès, Emmanuel Joseph 57
 Silezia 81, 143, 167, 168, 175
 Silin, A. 257
 Silistra 112, 113, 116, 163, 172, 219, 220,
 222
 Sinope 133
 Siret 101, 118, 119
 Siria 84, 90, 91, 112, 116, 117, 156, 159,
 169
 Sirmium 188
 Slatina 139
 Slovenia, (Sclavonia) 137
 Sluck 96
 Smirna 74, 90, 133, 155, 169
 Sofia 138
 Soissons 55
 Sokoli, Mohamed 83
 Solferino 163, 253
 Soliman al II-lea Magnificul 73, 82—84,
 87, 88
 Soloviov, Serghei M. 71, 78
 Soltikov 112
 Sombart, W. 35
 Sorbona 9, 10
 Sorel, A. 35, 57, 71, 74, 82, 98, 108, 114,
 115, 119, 144, 145, 152, 158
 Sault, Nicolas-Jean-de-Dieu 171
 Spania 23, 28, 29, 71, 72, 80, 146, 168,
 171, 201
 Spiridov, Alexe 200
 Stakiev, Alexandru 121
 Stamaty, Constantin 154, 156, 196
 Statele pontificale (Sfântul Scaun) 23, 134
 Statele Unite ale Americii 51, 66
 Stählin, K. 78
 Stăuceni 80
 Stockholm 140
 Stoffeln, Cristofor F. 101, 104
 Strangford 209
 Strasbourg 43
 Stroganov, Grigorii Alexandrovici 198, 200,
 204, 206—210, 212, 215, 223, 226, 227
 Sturdza, Alexandru 230, 232
 Sturdza, Dimitrie A. 128, 132, 150, 155,
 156, 161, 162, 167, 168, 169, 172
 Sturdza, Ioniță Sandu 242
 Sturdza, Mihail 230, 232
 Suedia 14, 72, 74, 77, 79, 82, 96, 98, 110,
 111, 124, 125, 140, 141, 143, 147, 149,
 150, 195
 Sultanyeh 191
 Sund 166
 Suțu, Alexandru (Alec) 197, 200, 204—
 210
 Suțu, Iancu 206
 Suțu, Mihai, domn al Țării Românești și
 al Moldovei 132, 196
 Suțu, Mihai, domn al Moldovei, eterist 202,
 204, 206, 207, 218, 223
 Suțu, Mihai, ginerele domnului Ioan Cara-
 gea 206, 208, 212
 Suțu, Nicolae 209
 Suțu, Scarlat 206
 Suvorov, Aleksandr Vasilievici 113, 137,
 140, 142, 146
 Svensk-Sund 140
 Sybel, Heinrich von ~ 35
- Ș**
- Șcerbinin, general 111
 Șincai, Gheorghe 194
 Șiștov 172
 Ștefan cel Mic, călugăr 92
 Știrbey, Barbu 230
 Șumla 113
- T**
- Taganrog 79
 Tahir-aga 120
 Taine, Hippolyte Adolphe 35, 44, 48, 50
 Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de
 ~ 43, 44, 148, 150, 154, 158, 162,
 164, 170, 230
 Taman 109, 122, 127, 128
 Tambora, Angelo 260
 Tarent 168
 Tassos 104
 Tatistcheff, (Tatișcev) S. 168
 Taulès, Jean de ~ 96
 Taurida 131
 Tăutu, Ioniță 233

- Teleki, Samuel 253
 Teschen 123
 Thorn (Toruń) 96, 141, 144
 Thugut, Franz de ~ 105, 106, 118—120
 Thurzó, Ferenc 9
 Tiberiu 192
 Tilsit 165—167, 170
 Timișoara 75, 139
 Titus Livius 188
 Țirgoviște 219, 220, 223
 Tocqueville, Alexis de ~ 35
 Tolstoi, Piotr Aleksandrovici 167
 Torino 249, 250, 253
 Toscana 126, 138, 144
 Tott, François de ~ 86, 87, 89, 90, 92, 93, 96, 99, 103
 Tottleben, Gottlob Heinrich 99, 102
 Toulon 159, 169
 Toulouse 43, 45
 Tournon 45
 Transilvania 16, 91, 105, 107, 118, 119, 134, 135, 137, 192, 194, 217, 221, 246, 247, 249, 252, 253
 Trapezunt (Trebizonda) 90, 169
 Tratschewsky, A. 125
 Travnik 153
 Trieste 163, 171
 Tripoli 161
 Tripolița 103
 Troyes 52
 Trudaine, Daniel Charles 54
 Tulcea 108, 146, 172
 Turcia 14, 74, 77, 79—82, 84, 89, 93, 95, 96, 98, 105—107, 110, 111, 118, 121, 124, 125, 128, 132, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 152—154, 156, 158, 162, 165, 167, 168, 170—175, 195, 199, 202, 226, 239, 247, 250, 252, 253 (vezi și Imperiul otoman și Poarta)
 Turenne, Henri de ~ 87
 Turgot, Anne Robert Jacques, baron de l'Aulne 39, 44, 51, 52, 56
 Turkestan 161
 Turnu 172
 Turnu Roșu 118
- T**
- Țara Românească (Ungro-Vlahia, Valahia) 16—18, 91, 92, 102, 104, 105, 107, 109, 114, 118, 119, 121, 126, 128, 132, 133, 141, 142, 146, 147, 163, 166, 167, 170, 175, 190—193, 195, 197, 199, 200, 203—206, 208—210, 215, 217, 220, 221, 226, 230, 232, 239, 240, 241, 246, 251, 254, 257—259
- Țarigrad 16
 Țările de Jos 29, 69, 71, 129, 130, 131, 134, 135, 137, 142, 143, 145
 Țările române 204, 236
 Țările scandinave 51
 Țințăreni 214, 215
- U**
- Übersberger, Hans 77, 107, 111, 113, 121, 122
 Ucraina 99, 146, 243
 Udritzki, Karl 222
 Ulm 162
 Ungaria 72, 75, 102, 105, 134, 135, 137, 141, 142, 143, 191
 Ungern, Karl Karlovici 112
 Unna 141
 Ungro-Vlahia, vezi Țara Românească
 Urali, munții 78
 Urbino, Lorenzo de ~ 26
 Ureche, Grigore 193
 Uskub 75
 Ușakov, Fiodor Fiodorovici 159
- V**
- Valahia v. Țara Românească, Țările române
 Valmy 151
 Vandal, Albert 70, 71, 73, 75, 76, 77, 79, 87, 151, 163, 165—170
 Varennes 152
 Varna 112, 113
 Varșovia 96, 170, 195
 Vassif-Effendi 116
 Vauban, Sébastien Le Prestre de ~ 40, 155
 Vaux 48
 Văcărescu, Barbu 10, 218, 219
 Vegezzi-Ruscallà, G. 152
 Velleius Paterculus 188
 Vendeca 152
 Veneția 27, 119, 226, 157, 163, 250, 253
 Veniamin, arhimandrit 222, 225
 Verelă 140
 Vergennes, Charles Gravier ~ 96, 97, 119, 123, 136
 Versailles 49, 80, 96, 119, 123, 127, 142
 Verninac Saint Maur, Raymond de ~ 154, 195
 Vianu, Alexandru 213—215, 220—225, 227, 228, 258
 Viborg 140

Victor Emanuel al II-lea 253
 Victoria I 19
 Vidin 126, 138, 156, 163
 Viena 70, 75, 76, 81, 95, 96, 105—107,
 109, 118, 119, 123—125, 130, 135,
 137, 139, 143, 145, 150, 171, 173, 174,
 195—201
 Villafranca 253
 Villara, Alexandru 230, 232
 Villeneuve, marchiz de ~ 74, 76
 Vindelicia 187
 Viollet, P. 37
 Vistula 99, 143, 163
 Vladimirescu, Tudor 15, 16, 17, 20, 213—
 228, 258, 259
 Vogoride, Nicolae 250
 Voivodina 252
 Volga 78, 161
 Volney, Constantin François Chassebocuf,
 conte de ~ 87, 92
 Voltaire, François Marie Arouet 62, 63
 Vonitza 157
 Voronțov, Alexandr, conte 160, 162

W

Wagram 171
 Wahl, A. 35
 Walser, Ernst 30
 Warmia 108

Wartensleben, general austriac 137
 Weissmann, general rus 108, 112, 113
 Westfalia 129, 151, 165
 Wilhelm al V-lea 136
 Wilkinson, William 121
 Wilson, W. 164
 Wurm, Chr. 70

X

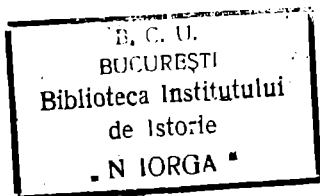
Xenopol, Alexandru D. 203

Y

Yeni Kale 106, 109, 111—113, 117
 Young, Arthur 40, 51, 52

Z

Zante 157, 159, 173
 Zegelin 105, 118, 121
 Zimnicea 240
 Zinkeisen, Johann Wilhelm 70, 97, 98,
 102—104, 106, 109, 116—118, 120,
 122, 125, 128, 132, 134, 136, 139, 140,
 144, 146, 156, 157, 162
 Zips 108
 Zürich 253

IN ACEEAȘI COLECȚIE AU MAI APĂRUT:

Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice* — 1971

Ioan Moga, *Scrieri istorice 1926—1946* — 1973

Ioan Lupaș, *Scrieri alese, Vol. I* — 1977

Mihail Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană* — 1979

Redactor: S. POLVEREJAN. Tehnoredactor: L. HLAVATHY. Apărut: 1980. Bun de tipar: 6.V.1980. Comanda nr.: 1956. Coli de tipar: 17,25+2 pag. planşe. Hirtie: Scris I A 80 g/mp. Format: 16/70×100. Tiparul executat sub comanda nr.: 678/1980 la Intreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca, B-dul Lenin nr. 146. Republica Socialistă România.

„Aparei Oțetea se numără fără îndoială printre numele de prim plan ale istoriografiei românești de totdeauna și cu deosebire a ultimelor decenii. Plecat fizic nu de mult dintre noi, rămîne viu prin greutatea și prestigiul operei sale, o operă pe cît de întinsă pe atît de solid fundamentată științific. O operă de larg orizont, durabil clădită, menită nu numai temporalității, ci și duratei în timp. Durabilă pentru că ea nu numai adaugă vastul edificiu al istoriografiei românești, lărgindu-i orizontul, îi servește și solide pietre de temelie. Ea este o operă în esență de teme majore, de largi perspective universale. Și în același timp și o operă de idei istorice, de concepție, pornită clar pe drumul materialismului istoric, mărțurisit deschis încă în 1938 în Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și expunere. În această concepție atacă și o temă capitală, cea a Renașterii și Reformei, una din lucrările sale fundamentale, punind la temeliele lor, la însăși temelii lumii moderne pe care ele o deschid, dezvoltarea economică, în speță capitalismul, deviind sensibil optica comună de pînă aci...”